

GYÖRI FERENC (szerkesztő):
A TUDÁS SZOLGÁLATÁBAN
Földrajzi tanulmányok
Pál Ágnes tiszteletére



TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

FÖLDRAJZTUDOMÁNY

REGIONÁLIS TUDOMÁNY

GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY

X 170142

Győri Ferenc (szerkesztő)

A TUDÁS SZOLGÁLATÁBAN

Földrajzi tanulmányok Pál Ágnes tiszteletére

2012. 12. 12.
Szeged

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Szeged

2012

2012. 12. 12.



KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK

Történészek, regionalisták és geográfusok tudományos könyvsorozata

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGA ELNÖKE

Dr habil. Gulyás László, Szegedi Tudományegyetem

A SOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGÁNAK TAGJAI

Prof. Dr. Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem

Prof. Dr. Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja

Prof. Dr. Kaposi Zoltán DSc, Pécsi Tudományegyetem

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc, Kaposvári Egyetem

Prof. Dr. Székely Csaba DSc, Nyugat-Magyarországi Egyetem

A KÖTET SZERKESZTŐJE

Dr. Győri Ferenc PhD, Szegedi Tudományegyetem–JGYPK

FELELŐS KIADÓ:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr habil Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

e-mail: gulyasl@t-online.hu

SZTE Klebelsberg Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2.

ISSN 2062-3712

ISBN 978-963-08-5415-3

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

Rafai Gábor

Nyomda:

Planet Corp. Szolgáltató Kft. Szeged

Jelen kötet megjelentetését támogatta:

Egyesület Közép-Európa Kutatására (Szeged)

Pécsi Tudományegyetem–Földtudományok Doktori Iskola

Pécsi Tudományegyetem–TTIK Földrajzi Intézet

Szegedi Tudományegyetem–JGYPK HÖK

Szegedi Tudományegyetem–JGYPK ATTI Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék

Szegedi Tudományegyetem–TTIK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék

Területfejlesztési Tudományos Egyesület (Budapest)

Szeged, 2012

X 170142

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001016440

KÖNYVBEN
OLVASHATÓ

TARTALOMJEGYZÉK

Szónokyné Ancsin Gabriella: Előszó	5
Bagdi Sándor: Pál Ágnes köszöntése	7

A FÖLDRAJZTUDOMÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSEI

Mészáros Rezső: Leland Stanfordinál a nanotechnológiáig	15
Tóth József: A geográfia gondjai	27

KÖZLEKEDÉS- ÉS TURIZMUSFÖLDRAJZ

Aubert Antal - Pálfi Andrea - Szabó Katinka: Turizmus a periférián – az Ormánság	35
Csordás László: A kereskedelmi szálláshelyek kapacitásának és forgalmának alakulása Magyarországon (1990-2010)	47
Hanusz Árpád: A falusi turizmus túlélési esélyei	63
Majdán János: Szegedről Pécsre vasúton – anno	71
Pitrik József: A városi közlekedés dinamikája és környezeti hatásrendszere	81
Székel Andrea: Székesfehérvár turisztikai vonzereje a Dél-Szlovákiában élők szemében	97
Veres Lajos: Transport networks and regional accessibility	107

NÉPESSÉG- ÉS KULTURÁLIS FÖLDRAJZ

Dénes Zoltán: A kultúra fejlődésének hatása az archaikus társadalmakra	115
Gábrity Molnár Irén: A Szerbia-Magyarország határtérségében kialakult új térségtudatról – a vándorok és ingázók vallomása	119
Győri Ferenc: „Kis-Amerikától” a IV. kerületig – Újpest tehetségföldrajzi vázlata	129
Pete József: Felekezeti súlypontok változása Magyarországon a 20. század második felében	151
Süli-Zakar István: A roma integráció kérdőjelei társadalomföldrajzi megközelítésben	163

POLITIKAI FÖLDRAJZ

Csüllög Gábor: A Felvidék történeti tagolódása	179
Gulyás László: A királyi Jugoszlávia agrárreformja, különös tekintettel a Vajdaságra	187

Hajdú Zoltán: Fiume helyzetének szabályozása a magyar-horvát kiegyezésben: Határkérdés, avagy egy közjogi konstrukció korlátai . . .	195
Kókai Sándor: Adalékok a bánsági magyarok származásához és identitásához	203
Nagy Miklós Mihály: Államtér vagy határtérség? A Felvidék a magyar hadtörténelemben	225
Suba János: Az első szlovák-magyar határ munkatérképei	237
Szávai Ferenc: „A bomlás virágai”: A délszláv állam születése	249

TÖRTÉNETI ÉS TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ

Becsei József: Az Alföld sajátos településformája	261
Frisnyák Sándor: Adatok a Szerencsi-dombság történeti földrajzához . .	275
Hegedűs Gábor: A szegedi Tisza Palota lakópark és környéke társadalomföldrajzi vizsgálata	285
Karancsi Zoltán - Hornyák Sándor - Horváth Gergely: Vizuális konfliktusok térképezése egy nagyvárosban	299
Keczeli Lajos - Mohos Mária: A királyegyházi cementgyár hatásai a helyi mikrotérségre	313
Pál Viktor - Kovács Zoltán: Globális klímaváltozás és életminőség városi terekben	325
Szónokyné Ancsin Gabriella: Településen belüli költözések Szegeden .	337

ELŐSZÓ

PÁL ÁGNES 70 ÉVES

Hihetetlen adat, hisz Ági kutatói lendülete, az oktatói és kutatói tettvégya ugyanolyan, mint 25 évvel ezelőtt, amikor megismertem. Ő nem a magányos kutatók közé tartozik, mindig szeretett maga mellett tudni tette kész, dolgozni vágyó fiatal kollégákat. Pályázatok sorát nyerte el velük együtt s ugyan a témában Ő volt a vezető, munkatársával igen szorgosan, együtt oldották meg a feladatokat. Ezek a pályázatok hazai és nemzetközi konferenciák kapuit nyitották meg Ági előtt. Mindig nagy lelkesedéssel készült a külföldi útjaira. Európa számos egyetemén volt konferencia-előadása, de Japán, India és az Egyesült Államok szimpóziumain is megfordult. Sőt, ma is hasonló lelkesedéssel, együtt készülünk egy törökországi konferenciára. Nincs megállás, ő nem az a kutató, aki csupán megjelenik ezeken a konferenciákon, hanem minden alkalommal előadást is tart, jelezve ezzel, hogy éppen milyen kutatási témában dolgozik.

Dolgozni és bemutatni – pályáján ez volt a vezérelv.

Ezek a konferenciák nemcsak a tudományról, hanem az emberi kapcsolatokról is szóltak, ebben Ági közvetlenségével, kedvességével különösen elől járt és ezt teszi még ma is. Számos hazai és külhoni tudóssal tart fenn szorosabb, lazább kapcsolatot.

Pál Ági 1988-ban hívott meg egy nagy kalandra, a Dél-Alföld határ menti térségének társadalom-földrajzi vizsgálatára. Ez akkor teljesen új téma volt (hisz a korábbi zárt határok mentén együttműködés nem jöhetett létre), ezért aztán nagy lelkesedéssel és tettvággyal fogtunk hozzá a feladathoz. Követendő elvként vallottuk: ahhoz, hogy a kutatás korrekt legyen minden települést személyesen meg kell ismernünk. Ennek tudatában végigjártunk 74 települést a határon innen, de átmentünk a határon túlra is, hisz a határon átnyúló kapcsolatokat csak így lehetett hitelesen feltárni. Ebből a kutatásból a több mint két évtized alatt számos könyv, előadás, cikk született magyar és határon túli egyetemeken, szakfolyóiratokban. Jó kapcsolatokat építettünk ki határon túli oktatókkal, kutatókkal. Ági közös pályázatokat adott be velük, oktatott a külföldi intézményekben és számos vendégoktatót hívott meg a Szegedi Főiskolára. Javaslatára kezdtünk előadásokat tartani (Tóth József Professzor Úrral) a hazánkkal határos országok egyetemén (Szabadka, Csíkszereda, Beregszász). Cél az összes határ menti ország! Így még „négy országnyi” feladat előttünk áll, de Ágit ismerve ezt is nagy lelkesedéssel fogjuk megoldani.

A kutatás mellett az évtizedeken át tartó oktatómunka is nagyon jelentős volt Ági életében, mindig felkészült, pontos és lelkiismeretes oktatóként adta át tudását. A hallgatók számíthattak segítő, jóindulatú szándékára, mindig odafigyelt tanítványaira, jó tanácsokkal látta el őket, gondos körültekintéssel kezelte problémáikat. A szegedi, a pécsi és a debreceni doktori iskolák munkájában tekintélyes részt vállalt évek óta, a PhD hallgatók mindig számíthatnak tanácsaira, kutatói tapasztalatára.

Kötetünk tisztelgés, az egyetemi magántanár előtt, a tudós pedagógus, a földrajztudomány nagy harcosa előtt. Szívből kívánunk Neki jó egészséget, jó kedvvel eltöltött hosszú alkotó éveket!

Szeged, 2012. decembere

Szónokyné Ancsin Gabriella

PÁL ÁGNES KÖSZÖNTÉSE

BAGDI SÁNDOR nyugalmazott egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék

Tisztelt Pál Ágnes! Kedves Kollégánó!

A 70 éves születésnapod alkalmával őszinte, kollégális barátsággal nyújtom át ezt a kis ajándékot, a volt egyetemi hallgatói időmből, amelyet akkor kaptam – máig bennem élő – a legkedvesebb professzoromtól (természetesen évfolyamtársaimmal együtt). Ez akkor is ajándék volt Dr. Koch Sándor professzor Úrtól, a Szegedi Tudományegyetem Ásvány és Kőzettani Intézet vezetőjétől, aki az ásvány-kőzetan tárgyat tanította nekünk, s igaz emberi szeretettel képzett bennünket tanárokká. Egyetemi éveim alatt egyedül Ő volt, akit máig tartó példaképül választottam. Emlékeit, értékes mondásait ajándékként máig őrzöm. Ezzel kívánok még nagyon hasznosan, jó erőben, egészségben eltöltött boldog éveket, benne születésnapokat, hasonló kellemes, kedélyes hangulatú életvitelt.

A közös tanszéki, tanári munkában eltöltött évtizedek emlékét megőrizve, fogadd ezt a kis ajándékot és legyünk továbbra is igaz emberi barátsággal életünk végéig.

Dr. Koch Sándor professzor ajándéka a volt hallgatói részére

Dr. Koch Sándor a Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Karán az Ásvány és Kőzettani tanszék tanszékvezetője volt 1940-től 1969-ig. Mi 1951-ben lettünk az akkor Szegedre kerülő földrajz-földtan szak hallgatói. Azelőtt ilyen szakpár nem volt Szegeden. Professzor urat már az első félévben – amikor az ásvány és kőzetan tárgyat oktatta – jól megismertük és nagyon megszerettük. Félév végén (magunk között persze), Koch papának neveztük – mosolyogva. Amikor végeztem, példaképemmé választottam, és azóta is az. Fényképe ma is a dolgozószobám falán van, felnagyított formában, keretezve, aláírottan.

A hallgatói éveink alatt „Koch papától” kapott ajándékokat, máig is személyiségünkbe építve igyekszünk tovább adni tevékenységünkkel, megjelenésünkkel. Ezekből kívánok Ágikám neked is néhányat átadni írott formában emlékül! Fogadd szeretettel!

Amit nagyon megfigyeltünk és emlékeinkbe vésztünk, a következő:

Dr. Koch Sándor professzori, tanári személyiségével környezetében igazi, kimagasló egyetemi oktató volt. Szakmai és emberi példájával megmutatta, hogyan lehet egy tantárgyat szeretni és szeretve oktatni. Oktatói munkáiban sugárzott rajongása az ásványok és a hallgatók iránt. Előadásai, melyekben a természettudományos

és humán műveltség egyetemességét hirdette élményszámba mentek. Mint volt hallgatója (1951-1955) soha nem feledem, tudományos munkásságának eredményeit. Professzor Úr segítségével tanultuk és ismertük meg az ásványokat, kőzeteket, amelyek a Föld szilárd kérgét építik. Nem csak felfedezte a Kárpát-medence ásvány és kőzetvilágát, annak fantasztikus gazdagságát és értékét, hanem összegyűjtötte, rendezte és kiállította azt! A páratlan gyűjteményt az egyetem Ásványtani Intézetében helyezte el. Ezen gyűjtemény pótolhatatlan nemzeti kincsünk lett, mivel 1956-ban a Nemzeti Múzeum ásványtára leégett, így Magyarország egyetlen ásványgyűjteménye maradt. A Kárpát-medence ásványait tartalmazó „Magyarország Ásványai” című munkájának első kiadása 1966-ban jelent meg.

Tudjuk azt is, hogy professzor Úr az ásványok, ércek, kőzetek vizsgálatára korszerű laboratóriumot hozott létre, amivel megalapozta – a híressé vált – szegedi Ásvány Geokémiai iskolát. Nevéhez új ásványok felfedezése, leírása, monográfiában való megjelentetése is fűződik. Az általa felfedezett új ásványok Magyarországon: „Fülöppit”, „Kiscellit”, „Csiklovait”, „Mátrait”. 1943-ban alapította a máig egyetlen magyar nyelvű és kiadású ásvány-kőzettan-geokémia szakfolyóiratot az Acta Mineralógica et Petrographikát, ami a háború alatt, 1943-tól 1948-ig szünetelt, de még ma is létezik.

Koch professzor a Szegedi Mineralógiai Iskola megteremtője, ahhoz való hűsége pedig példaértékűvé vált. Ezt mi sem bizonyítja szebben, mint az, hogy 1950-ben hívták őt vissza Budapestre, az egyetemre, de ő nemet mondott. Az iskola létrehozásáért, annak nagyszerű eredményes fejlesztéséért 1953-ban Kossuth Díjat kapott, majd Később a Munka Érdemrend Aranyfokozatával jutalmazták. E kitüntetésekben mind tudományos kutató, mind pedig az értékes oktató nevelő munkáját ismerték el.

Ki volt Dr. Koch Sándor?

- Született: 1896. augusztus 16-án Kolozsváron.
- Meghalt: 1983. május 25-én Szegeden.
- Budapesten érettségizett 1914-ben. Tanári oklevelet természettudomány-vegytan szakon 1919-ben kapott.
- Dolgozott: A Nemzeti Múzeum Ásványtárában 1919-től 1935-ig, majd a Múzeum Elnöki hivatalának vezetőjeként (1935-1940).
- 1929-től a Budapesti Egyetem magántanára lett. Elsőként Ő adott elő Magyarországon, egyetemen (ásvány)genetika és geokémia tantárgyakat.
- 1940-ben a szegedi egyetemen egyetemi tanári kinevezést kapott.

Ki volt Ő valójában?

Tudós, nagyszerű ember, nagy pedagógus. Emberi, szellemi kisugárzása utánnozhatatlan. Empátiás készségét hozzánk való, jól érzékelhető viszonyulása nagyban igazolta. Csak néhányat említek ezek közül: Ahogy minket, hallgatóit nevezett: „női hölgyeknek” a lányokat (a legszebb, legcsinosabb, legokosabb), vagy „daliáknak” a fiúkat (amely elnevezés hasonló szépeket jelentett). Néha „csemetémnek” szólított bennünket...

Soha nem tudom feledni a professzor Úr kollégiumunkban tett látogatását 1951 karácsonyának szombatján (A kollégiumunk a Tisza Lajos körút végén a Novotel szállóval szemben volt). Kezdődött a karácsonyi szünet és mivel ásványtanból – ami nagyon nehéz tárgy volt – készültünk kollokviumra, nem mentünk haza. Reggeltől estig tanultunk. Ezt Koch Sándor professzor úr megtudta és Karácsony szombat délután, amikor is csendben az ásványtant tanultuk délután 3 óra tájban kopogtatásra rebbentünk fel. Nyílt az ajtó és belépett tanársegédnőjével Koch professzor Úr egy nagyobbacska bőrönddel a kezében. Felugrottunk, mert ilyen még nem fordult elő és egyszerre köszöntünk: Jó napot kívánok! Mire a professzor Úr: Szervusztok csemetém, jöttünk benneteket meglátogatni és Boldog ünnepet kívánni, mert hallottuk, hogy nem mentetek haza. Én mint a szobafelelős választam: Mivel január 4-én kell vizsgázni, nagyon félünk, hogy nem tudunk jól felkészülni. Professzor Úr mosolyogva nyugtatott meg bennünket: Biztosan jól fel tudtok készülni, hiszen egész félévben szorgalmasan tanultatok. Mi most azért jöttünk, hogy Boldog ünnepet kívánjunk nektek és hoztunk egy kis ajándékot nektek! Azzal feltette az asztalra a bőröndöt és kinyitotta. Fogyasszátok egészséggel és nagyon boldog szép ünnepet kívánunk! – mondta. A bőrönd tele volt szaloncukorral, süteménnyel, mákos-diós kaláccsal. Kicsit még beszélgettünk, nyugtatott minket a tanár Úr, majd elköszöntek. Látogatása nagyon meghatott bennünket.

A professzor Úr mondásai

„Az emberi kisugárzás megfoghatatlan, tanulhatatlan, látszódjék az arcon, hogy mit akar az ember. Ehhez pedig a szemsugarak összefonódása kell. Az ilyen élőbeszédet semmi nem pótolhatja.” Vagy: „Csemetém: A tanár a mécses, másnak világít, maga pedig elfogy.”

Tudott mesélni az alkotóművészetről is (pl.: irodalom, költészet, festészet, szobrászat, építészet). Sokszor volt közöttünk, és mesélt. Nevelés volt ez a javából, mert ráirányította figyelmünket az egyéb szellemi alkotásokra is. Egyik délutáni találkozásunkkor például Ady Endrétől idézte a „Júdás és Jézus” c. verset a következő megjegyzéssel:



*„Dühödt, lázongó szívverésem,
Golgotai bazaltra vésem,
Krisztus poétám, szent alak,
Eladtalak.”*

„E csodálatos versnek csak egy hibája van – mondta –, hogy Ady Endre nem tanult ásvány-kőzettant! Mert ha tanult volna, akkor tudta volna, hogy a Golgota nem bazalt, hanem mészkő!”

Gyakran említette, hogy az ásvány a világ építőköve, ennél tökéletesebb nincs semmi. „Csemetéim jegyezzétek meg – okított minket – hogy a világon a leges-legszebb az ásványok világa, de ezután közvetlenül a női hölgyek következnek!”

A Szegedi Tudományegyetem Ásvány és Kőzettani Intézete Koch Professor Úr tevékenysége által nagyon szépen és eredményesen fejlődött évtizedeken keresztül és betöltötte tudományos, kutató, oktatói és nevelési feladatát. Őszinte szeretettel mondom, hogy Ő általa ismerem és szerettem meg az ásványok és kőzetek csodálatos világát. Ezekkel az érzésekkel 40 évig oktattam és meséltem az akkori Juhász Gyula Tanárképző Főiskola földrajz szakos hallgatóinak erről a csodálatos világról.

Akik még ajándékot kaptak a professzor Úrtól

A miskolciak, ahol 1988-ban Koch Sándor Alapítványt hoztak létre, ami azóta is működik.

A professzor Úr élete végső ajándékaként a Szegedi Tudományegyetem Ásvány és Kőzettani Intézete részére örökölni hagyta a „Koch Ásvány és Kőzetgyűjteményét”. Intézetén kívül Szeged városnak és Csongrád megyének is adott ajándékot: Szegeden a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) megyei szervezetének elnöke volt 15 évig (1953-1968). 1995. május 5-től ugyanennek a Megyei Szervezetnek névadója lett.

Doktor Koch Sándor a tudományok hirdetőjének apostola

A fenti a címmel megtartott ismertetőmmel javasoltam professzor urat a Csongrád Megyei (TIT) szervezet jövőbeni névadójának. Hadd idézzem fel az akkor megtartott előadásom!

Az embernek nagyon régi vágya, a tudomány, a művelődés, a kultúra iránti érdeklődés. Voltak tudósok, akik ezt már régebben érzékelve, a múlt században lépéseket tettek a magyar társadalomban élő érdeklődő emberek ezirányú igényeinek kielégítésére. A tudomány művelése, és annak terjesztése, különösen a múlt század elején vett nagy lendületet. Gondoljunk Kitaibel Pálra 1825-ben, vagy később Széchenyi Istvánra, aki létrehozta a tudomány magyarországi fellelőjét a Magyar Tudós Társaságot, amely alapja lett a Magyar Tudományos Akadémiának.

Hadd említsem még Bugát Pál orvosprofesszort, aki 1841-ben indítványt tett egy Természettudományi Társulat létrehozására, amely céljául tűzte ki a természet-tudományokban való elmélyülést, annak tudományos művelését, és elsősorban határainkon belüli terjesztését, társadalmunk polgárai körében. A társulat magaköré gyűjtötte az akkori tudományos életünk kiválóságait. Saját feladatot határozott meg, valamint azt is kimondta, hogy minden egyes tagja egyszersmind tanuló és tanító is. A társulat kidolgozta alapszabályát, amelynek első pontja konkrétan meghatározta a társulat célját, feladatát a következőkben: a természeti tudományokat művelni, különösen hazánkat természettudományilag vizsgálni, minél nagyobb mértékben részesíteni hazánk fiait a természeti tudományok jótékonyágában. Az alapszabály a Természettudományi Társulat szerkezetét szakosztályokra tagolta. Természetesen ezek a szakosztályok az idők folyamán elnevezésükben, munkájuk tartalmában, mondanivalójukban átalakultak, változtak, sőt azóta egyre több szakosztály alakult. (pl. 1972-ben már 24 szakosztálya van a TIT-nek.)

A tudomány népszerűsítése a Természettudományi Társulat létrejöttével megvalósult. Előbb, főként az írásos művekben, elsősorban a folyóiratokon keresztül, később a különböző rendezvények útján is. Persze mindegyik méltó módon őrizte a klasszikus előd hagyományait.

A tudományok szervezett formában való népszerűsítése az 1950-es évek elején indult meg országosan is. Ezen előzményeket azért kívántam elmondani, hogy még jobban kiemelhessem dr. Koch Sándor professzor elmúlhatatlan előnyeit, értékeit, amit a tudomány népszerűsítéséért tett másfél évtizeden át, 1953-tól 1968-ig, elsősorban Csongrád megye érdekében. Sokan emlékszünk még a jelenlévők közül is, hogy elnökké választása után nagy lendülettel fogott vállalt terveinek megvalósításához. Nagyszerű, de majdnem emberfeletti vállalkásának teljesítését elsősorban utánozhatatlan munkabírása garantálta. Lelkes és lendületes munkája közben az embernek az volt az érzése, mintha a professzor úr is ott lett volna az első 1841. évi Társulati Közgyűlésen. Láttam, tudtam, éreztem, hogy mit kell tenni a tudományok eredményes hirdetéséért. Az ő bölcs látásának volt köszönhető, hogy sikeresen meg tudta nyerni Csongrád megyében a tudomány művelőit e nagyszerű feladat és nemes ügy érdekében. Tudóstársai, kartársai, barátai szinte mind mögötte álltak, és tevékenyen dolgoztak a társulat keretében. Engedtetsek meg néhány név említése, akik igen sokat tettek a TIT céljainak megvalósításáért abban az időben, sőt még azután is. A nevek ahogy eszembe jutnak, rangsor nélkül:

Bálint Alajos	Jakucs László	Madácsy László
Beretz Péter	Jáki Gyula	Máriaöldi Márton
Bódis Lajos	Kalmár László	Megyeri János
Csongor Győző	Karácsonyi Béla	Németh István
Dömötör János	Kiszely György	Szabó G. László
Gregus Pál	Krajkó Gyula	Szendrei János
Halász Előd	Kövesdi Pál	

Hosszan folytathatnám a sort, a mai elnökség tagait is említhetném, mert egy része már akkor is dolgozott a TIT-ben. Igaz! Koch professzor nagy érdeme, hogy abban a nehéz időben megszervezte és megerősítette a TIT és az értelmiség kapcsolatát, s ebben a kapcsolatban fontos szerepet tulajdonított az ismeretterjesztő munkának, nemcsak a hallgatók körében, de – szélesebb értelemben – lakossági szinten is. Az Ő idejében a TIT rendezvények 84 %-a előadás volt. Igen, ebben a nehéz időben 1953-ban állt a Csongrád megyei TIT élére Koch Sándor a JATE Ásvány és Kőzettani Intézetének vezető professzora:

- és vállalta a nem könnyű feladatot, a tudomány terjesztését,
- vállalta, amit a TIT zászlajára tűzött: a társadalmi és természettudományi ismeretterjesztés ötvöztetését,
- vállalta a tudományos ismeretterjesztés forma- módszer- és eszközrendszerének sajátos kialakítását, fejlesztését,
- vállalta az éves és 5 éves ciklusok szerinti irányítás feladatait,
- vállalta a tudományokkal foglalkozó értelmiség megnyerését és a velük együtt való munkálkodást,
- vállalta a TIT Szakosztályainak számszerű gyarapítását (1972-ben már 24 szakosztály működött),
- vállalta a folyóiratok működtetése mellett, a rendezvények számszerű növelését és tartalmának fejlesztését (megjegyzem: a Nyári Egyetemek az Ő irányítása alatt indultak és ma is működnek),
- vállalta a megye társadalmi szervei, intézményei és üzemei közötti kapcsolatok ápolását, a feladatok koordinálását,
- vagyis vállalta a tudományos kutatások eredményeinek hozzáférhetőségét biztosítani a nagyközönség számára.

Mindezt Koch professzor a TIT hőskorszakának mondható idejében 15 esztendőn keresztül tette igen eredményesen. Elmondhatjuk, hogy a tudományos ismeretterjesztés igen széles skálájú feladatát megszállottan: a tudomány apostolaként végezte és tette érettünk, a társadalom tagjaiért, a művelődni vágyó emberekért.

Úgy gondolom, ha az Ő szellemiségét akarjuk folytatni, ápolni – már pedig nagyon megérné és nagyon javasolom – akkor a mai TIT elnököknek és értelmiségieknek legalább annyit és olyan aktivitással kell vállalni ezt a nemes feladatot, mint tette abban az időben mai névadónk Koch Sándor professzor és az akkori értelmiség. Megjegyzésként említem, mert úgy érzem, itt Csongrád megyében sokan hasonló módon tudnának szólni Koch professzor rendkívül eredményes TIT munkájáról és csodálatos emberi mivoltáról. Koch professzornak talán a következő üzenete lehetne ma felénk:

„Társulatunk mai életében vállalnunk kell, nekünk értelmiségieknek a folyamatosságot, meg kell őrizni eddigi hitvallásunkból és munkánkából mindazt, amit tiszta szándékkal, eredményesen gondoltunk és tettünk. Valamint az értékek, elvek, nézetek mai hullámszásában újra hitet kell tennünk a műveltség, a tudás,

az emberi értékek védelmében. Mi, a meggyőződéstől vezérelve tudjuk, hogy a társadalmi-gazdasági haladás megoldhatatlan „kiművelt emberfő” nélkül”. Azt is mondaná: „Mi, továbbra is azokra számítunk a TIT-ben, akik közel két évszázados célunkat »a magyar nemzetnek Európa népeihez való felzárkóztatását« a művelődés, az önművelés, az ismeretszerzés útján kívánják segíteni, azaz szívesen vállalják a tudományos ismeretterjesztést”.

Koch professzor mélységesen meg volt győződve arról, hogy az élő szó varázsa a tömegtájékoztatásban elengedhetetlen és pótolhatatlan. Ő maga is ezt egész életében nagyszerűen és példamutatóan művelte és gyakorolta. Előadásom befejeztével őszinte tisztelettel javaslom a Csongrád megyei TIT Szervezet névadójának Dr. KOCH SÁNDOR professzor urat elfogadni.

Nagyon szeretném hangsúlyozni, nem véletlen, hogy a Csongrád megyei TIT Szervezet 1995-ben a Dr. Koch Sándor nevet vette fel és azóta e név égisze alatt végzi tevékenységét a magyar társadalomért, azon belül Csongrád megye művelődni vágyó lakosságáért. Úgy gondolom, mindannyiunk nevében kívánhatom, hogy Dr. Koch Sándor neve még hosszú évtizedeken, évszázadokon át ékesítse a Csongrád megyei TIT Szervezet zászlaját.

LELAND STANFORDTÓL A NANOTECHNOLÓGIÁIG

FROM LELAND STANFORD TO NANOTECHNOLOGY

MÉSZÁROS REZSŐ nyugalmazott egyetemi tanár, az MTA tagja

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

1. Bevezetés

A 20. században számos nagyhatású tudományos-technikai eredmény született. Közülük is nagyon fontosak azok, amelyek elősegítették és hordozták a globálissá váló gazdasági, társadalmi, területi folyamatokat, átalakulásokat.

Az elektronika, a mikroelektronika, az informatika fejlődése kiemelkedett ebből a sorból és rövid időn belül új tudományos-technikai forradalommá erősödött. A fejlődésnek több, egymással szorosan összefüggő ága (folyamata) volt. A fő ág az elektronikai miniaturizálás volt, amely lehetővé tette az integrált áramkörök, a mikroelektronika kialakulását, a félvezetőipar fejlődését. Ebből következett az az ág, amely az információfeldolgozás- és szállítás, az információs és kommunikációs technológia gyors fejlődését eredményezte, amely többek között hordozója lett a globalizáció felgyorsulásának, térbeli, ágazati és funkcionális bővülésének. A harmadik ág, pedig elősegítette az új, magasabb szintű technológiák kialakulását, nevezetesen elvezetett előbb a modern biotechnológia, majd a nanotechnológia megteremtéséhez.

Azt hiszem szükséges jól érteni, hogy ez a több mint száz éves, lényegében innovációs folyamat, rendszerre formálódott, amelynek vannak történeti, működésbeli és területi sajátosságai. A rendszernek az első modern központja Kaliforniában alakult ki. Minta lett ez a térség, ezért tulajdonképpen nem lehet feltűnő, hogy új Szilícium-völgy elnevezéssel jöttek létre új innovációs központok, csúcstechnológiájú ipari – egyetemi komplexumok Németországban és Japánban már az 1970-es, 1980-as években. Figyelemre méltó, hogy Kínában már az 1950-es években felmerült a Szilícium-völgy típusú fejlődés gondolata, de csak az 1990-as években vált ismertté. Újabban Indiában, Oroszországban (Moszkva mellett Szokolovóban), Kenyában, sőt Magyarországon is épül, vagy tervezés alatt van a Szilícium-völgy létrehozása – és a sort lehetne még folytatni.

De mégis jogos lehet a kérdés, bármelyik helyből lehet-e Szilícium-völgy, vagy akár Szilícium-völgy fogalom? Timothy J. Sturgeon (2000), a témakör szaktekin-télyének az a véleménye, hogy a Szilícium-völgyi mértékű iparosodást és urbanizációt más területeken is elő lehet idézni, de az eredeti Szilícium-völgyet már

nem lehet újra létrehozni, mert speciális történelmi és földrajzi összefüggésekből alakult ki. A Szilícium-völgy volt a leggyorsabban fejlődő régió az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején az Egyesült Államokban, de ez az eredmény a helynek volt köszönhető és nem a technológiának. Az azonban nem tagadható, hogy a Szilícium-völgy sorsa összefonódott a csúcstechnológiájú iparosítás és az innováció fejlődésével. Az új Szilícium-völgyek éppen ezért használják a Szilícium-völgy elnevezést. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a „kaliforniai ős” a globális világversenyben veszített fényéből, de még mindig a világ vezető kutató-fejlesztő helyeinek egyike és szerepköre a világban is, de az Egyesült Államokban is meghatározó.

A 2011-ben készült „Szilícium-völgy Index”-jelentés, amely a 2010-es állapotot értékelte, sok megállapítást tesz és a végeredmény nem optimista, mert azt állítja, hogy a Szilícium-völgy már nem rendelkezik elég vonzóképeséssel a tehetséges munkaerő számára, és ez bizonytalanná teheti az ipar perspektíváját. Ezért hangsúlyozzák a jelentésben, hogy a Szilícium-völgy alapértékei, a legfontosabb tényezők nem változtak. Továbbra is fontos szempontnak kell értékelni, hogy

- a Szilícium-völgy legfontosabb forrása az ember,
- a régió tudásgazdaság, tehát a siker a népesség képességétől függ,
- a régió hasznot húzott az ország más területeiről és világból idehívott, idejött tudósok és más szakemberek, bevándorlók tudásából, munkájából. Ezt az áramlást fenn kell tartani, mert növeli a versenyképességet,
- a régióban szükség van gazdasági szerkezetváltásra,
- a régió gazdasági sikerét az innováció hajtja, amely fontos forrás a regionális versenyképes előnynek is,
- a vállalkozás a régió innovációs rendszerének fontos eleme. A vállalkozókkreatív kockázatvállalók,
- a munkahelyek számának növelése ugyan olyan fontos mértékegysége a Szilícium-völgy életképességének, mint a jövedelem növekedése (Hancock, Carson 2011).

2. A Szilícium-völgy

1891-ben, amikor Leland Stanford, a fiatalon elhunyt fia emlékére megalapította a Stanford Egyetemet, bizonyára nem gondolt arra, hogy tetteivel alaposan alakítja majd a jövőt. Vagy mégis?! Feltűnő volt ugyanis, hogy Stanford szorgalmazta: a tudomány szorosan kötődjön a gyakorlati élethez. Az volt a véleménye, hogy az üzleti siker, a műveltség és a képzelőerő nem választható el egymástól.

Az oktatás és a kutatás még a 19. században megindult és ezzel elkezdődött egy különös tudományos, technikai, gazdasági, pénzügyi folyamat, amelynek fejlődési csúcsa a Szilícium-völgy „megjelenése” volt. Szilícium-völgyről tudjuk, hogy valódi földrajzi hely. A klasszikus Szilícium-völgy a San Franciscótól délre eső, viszonylag kis kiterjedésű, kellemes környezeti adottságú: Santa Clara és

San Mateo megye teljes területe, Alameda és Santa Cruz megye kis része. Azután „amőba-szerűvé” vált, hol kiterjedt, hol kisebb lett.

A Szilícium-völgy összefüggésrendszerében általában kevés figyelem fordult a kialakulás folyamatának kezdetére. Az előzmények bemutatásai többnyire megállnak annál a ténynél, hogy Leland Stanford egyetemet alapított és azután a történetet a 2. világháború után folytatják. Kétségtelen, hogy a Szilícium-völgy létrejöttének egyik feltétele a Stanford Egyetem volt. Valóban, ez meghatározó feltétele. Ezt a véleményt a szakértők nagy többsége osztja. Amit jól alátámasztanak az egyetem alapítása és a Szilícium-völgy létrejötte közötti időszak fontosabb történései, amelyek nélkül a Szilícium-völgy nem jött volna létre. Ezért itt kell tisztázni egy kérdést. Mikortól is Szilícium-völgy a Szilícium-völgy? A kifejezés Ralph Vaersétől származik, akinek befektetése volt a térségben, de Dan Hoefler 1971. január 11-én használta először a Szilícium-völgy elnevezést a Santa Clara-völgyre. Hoefler háromrészes riportot írt régióban zajló félvezető ipar dinamikájáról. A nagyközönség számára ezután vált ismertté az elnevezés és a terület. Tehát a név egy szakújságírói telitalálat. Három évvel később, 1974-ben Gene Bylinsky írt nagy érdeklődést kiváltó cikket a Fortune magazinban, amelyben átfogó képet adott a Szilícium-völgyben fejlődődő csúcstechnológiáról és Frederick Terman meghatározó szerepéről.

A Szilícium-völgy történetét a szakértők többsége Shockley Laboratórium megalapításától (1955), esetleg az a Stanford Ipari Park létesítésétől (1951), vagy némileg korábban, a William Hewlett és David Packard közös kereskedelmi társaságának megalapításától (1939) vezette le. Mások, amikor elemezték a Szilícium-völgy, vagy tágabb értelemben a San Francisco-öböl mentén végbemenő elektronikai ipari fejlődési folyamatokat, szembehelyezkedtek azokkal, akik a Szilícium-völgy kezdetét közvetlenül a 2. világháborút megelőző időszakra tették. Werner Rügemer (1987) fontos eseménynek ítélte, hogy 1937-ben a Stanford Egyetem fizikai intézete által adott laboratóriumban fejlesztették ki a klisztron-csövet (sebességmodulációs cső), amely a radar egyik lényeges alkotó eleme. Timothy J. Sturgeon (2000) például jól érzékelt az a nagy ívű folyamatrendszert, amely az elektronikai innovációk, a vállalkozások és a spin-off cégek működéséhez szükséges légkör megteremtéséhez szükséges. Ezért ennek a folyamatnak a kezdetét visszavitte egészen 1909-ig, a Szövetségi Táviró Vállalat megalakulásának időpontjáig. Ezt maguk a Szilícium-völgyiek is így látják, és fontosnak tartották megemlékezni erről.

Palo Altóban, a Szilícium Völgy nevezetes városában van két emléktábla, amelyre írott szöveg sokat kifejez. Az egyik az áll:

„Ez a garázs a világ első csúcstechnológiájú régiójának, a Szilícium Völgynek a szülőhelye. Egy ilyen régió ötlete Dr. Frederick Termantól, a Stanford Egyetem professzorától származik, aki tanítványait arra bízta, hogy a régióban alapítsanak saját elektronikai cégeket, ahelyett, hogy a már meglévő vállalatoknál helyezkednének el Keleten. Az első két hallgató, akik megfogadták a tanácsát William

R. Hewlett és David Packard voltak, akik 1938-ban, ebben a garázsban kezdték el kifejleszteni első terméküket, egy audió oszcillátort.” (Sturgeon 2000, 46. old.)

A másik táblán, pedig ez olvasható:

„Az 1909-ben Cyril F. Elwell által alapított Szövetségi Táviró Vállalat (FTC) gyárának és laboratóriumának eredeti helyszíne. Dr. Lee de Forest, a három részes rádió vákuum cső feltalálója két asszisztensével itt tervezte meg 1911-13 között az első vákuum cső erősítőt és oszcillátort. Lényegében ez volt a későbbi elektronikai ipar első építő kockája. A világszerte ezen a kutatáson alapuló fejlesztések a rádiós kommunikációhoz, a televízióhoz és az elektronika korához vezettek.” (Sturgeon 2000, 46. old.)

Ezek az események jól érzékeltetik a folyamat a kezdetét és fejlődését a Stanford Egyetem alapításától a 2. világháborúig, amelyeknek az alapjai döntően új irányú, új szemléletű fizikai kutatások voltak, de már abban az időszakban is a gazdaságra élenkítő hatással voltak és növekvő társadalmi érdeklődést váltottak ki.

A 2. világháború után az elektronikának egyre növekvő volt a társadalmi elfogadottsága, kínálata és a fogyasztói kereslete, ugyanis a háború utáni innovációk a gyártási kapacitás erőteljes bővülést, és csaknem ezzel együtt a költségek csökkenését eredményezték. Vagyis újabb és újabb fejlesztések igyekeztek kielégíteni a lakosság igényeit. Kialakult egy új ágazat a fogyasztói elektronika. Ebbe az ágazatba kezdetben igazán csak a személyi számítógéppel tudott versenyképes lenni a Szilícium-völgy.

Pedig a 2. világháború utáni fejlődés is nagyon dinamikusan indult. 1946-ban az egyetem közreműködésével megalakult a Stanford Kutató Intézet (SRI), de ennek a folyamatnak a döntő eleme mégiscsak a Stanford Ipari Park (SIP) létrehozása volt 1951-ben, ami szintén Frederick Terman nevéhez fűződött. Ez a sajátos kutatási, fejlesztési képződmény, ami az egyetem területén jelképes bérleti díjjal működött, cégeket üzemeltett, ahol az egyetemi professzorok, mérnökök, technikusok alapítóként, vagy résztulajdonosokként vettek részt. Már 1960-ban 25 csúcstechnológiájú cég működött az egyetem területén – zömmel állami és hadiipari megbízásokkal. Mindez elősegítette olyan további nagy tudományos-technikai eredmények megalkotását, elsősorban a számítástechnika, félvezetők gyártása, de az új technológiák széles skálája terén is, amelyek még inkább stabilizálták a Szilícium Völgy jelentőségét, és ezáltal biztosították a gyors fejlődés alapjait.

Manuel Castells sok időt töltött ebben a térségben és kutatást is végzett. A Szilícium-völgy bonyolult folyamatának összetevői között kiemelkedően fontosnak ítélte az üzleti vállalkozói képességet, de nem tartotta meghatározó tényezőnek. Castells szerint a folyamat nem indulhatott volna el Stanford Egyetem és az általa létrehozott Ipari Park nélkül. A félvezető iparág dinamizálásához az 1950-es, 60-as nagymértékben hozzájárultak a hadiipari megrendelések is. Szükség volt olyan számítógépes alternatív, kiválóan képzett szakemberekre, hogy a személyi számítógépek szemléleti és technológiai forradalma megvalósulhasson. Lényeges körülmény volt, hogy 1950-ban elején sikerült Palo Alto-ba hívni a Nobel-díjas William

Shockley-t, a tranzisztor feltalálóját, aki különleges tudásával nagyban segítette a félvezetőipar fellendülését (Castells 2006).

William Shockley szerepe nagyon sajátos. Azon túl, hogy „rangot adott” a Szilícium-völgynek és maga köré gyűjtötte a legkiválóbb szakembereket, eléggé „nehéz” ember volt. Bizonyára ezért is, két év múlva nyolc fiatal tudós (az „áruló nyolcak”) kivált és megalapították a Fairchild nevű céget, amelyben egyikük, Robert Noyce megalkotta az integrált áramkört. Később, 1968-ban Noyce, Gordon Moore és az 1956-ban az Egyesült Államokba emigrált honfitársunk Gróf András (Andy Grove) kiléptek a Fairchildből és megalapították az Intelt A fejlődés további csúcsai már a számítástechnológiához kötődnek. Az első mérőföldkő HP cég fejlesztése volt, amikor 1968-ban megépítették az első asztali tudományos számológépet. Szintén a HP nevéhez fűződik, hogy 1972-ben elsőként sikerült felépíteni a tudományos célú kézi számológépet.

Ebben az innovatív környezetben egyre-másra tűntek föl a „számítógépezítő” zsenik. Az 1970-es években mérőföldkő volt Steve Jobs és Steven Wozniak munkássága. 1976-ban a Jobs garázsában készült Apple, 1977-ben az Apple II személyi számítógép. 1984-ben piacra dobták a Macintosh-t (Jef Raskin). A számítógéprendszerek kialakítása terén is nagy előre lépés történt az 1970-es években. Bob Metcalfe és David Boggs 1976-ban a Xerox Palo Alto-i laboratóriumában megvalósította a kapcsolódási lehetőséget a PC között (ethernet).

Egyre szaporodtak a később is meghatározóvá váló cégek, amelyek közül kiemelkedett az Oracle. A Szilícium-völgy bekapcsolódása az amerikai űrkutatási programba is sokszálúvá vált, bár ingadozó intenzitású volt és a jelenben is az. (Ernst and Young 2006).

Közben azonban figyelemre méltó körülmények erősödtek fel. Egyrészt az Amerikai Egyesült Államokon belül a számítástechnika területén is sokasodott a konkurencia. (Texas Instrument - Dallas, IBM - Armonk). Másrészt egyre inkább a globális kérdések, a globális problémák megoldása felé kellett fordulni. A világnak szüksége volt már a minél teljesebb, új típusú számítógépes megismerési, adatfeldolgozó és kommunikációs rendszerekre.

De jelentős események történtek a Szilícium-völgyben is. 1993-ban és 1994-ben gazdasági és morális válság sújtotta a területet, amit erősített az is, hogy a Microsoft Windows 95 (Bill Gates) Seattle felé irányította a világ figyelmét. Ebbe a szituációba csöppent bele Marc Andreessen, aki néhány társával kifejlesztette az első internetes böngészőt. Jim Clark nagy fantáziát látott ebben és megalapították a Netscape céget.

Egyébként az internet megalkotásában a Szilícium-völgynek nem jut kizárólagos vezető szerep (bár az ARPANET négy kísérleti csomópontja közül egyik a Stanford Kutató Intézet volt, és még kettő kaliforniai egyetem volt). De a Google ismét igazi nagy siker (Sergey Brin és Lerry Page), ma már globális internetes vállalkozás. Az 1996-os induláskor még egyetemi szerveren futott, cégalapítás merült fel, amelyre a kollégiumi szoba nem volt alkalmas és átköltöztek a Google későbbi

egyik alelnökének, Susan Wojcicki garázsába. Amikor 2001-ben Eric E. Schmidt lett a vezérigazgató a fejlesztések új alapokra helyeződtek. Szemléleti változás történt. Közel hasonló siker a Yahoo. Az internetes keresőprogramot 1994-ben alkotta meg David Filo és Jerry Yang, a Stanford Egyetem PhD hallgatója. 1995-ben üzleti vállalkozásként már működött a Szilícium-völgyben. Manapság már ez is globális internetes vállalkozás. A vállalati önállóság a globális pozíciók megtartása érdekében szinte rendszeren felmerülő kérdés. Más világcégek a kommunikáció egyéb fejlesztéseivel igyekeztek a világ élvonalában maradni (például az Apple a mobilkommunikációban).

A fenti néhány példa is talán elegendő ahhoz, hogy érzékeltesse: a Szilícium-völgyben: a Szilícium-völgyben a viszonyok egyre összetettebbek lettek. A térségben Stanford Egyetem szerepe némiképp halványabb lett, a Santa Clara Egyetem konkurenciája, különösen a mérnöki képzésben erős, a Berkeley, az UCLA egyes fakultásai is komoly versenytársak. De másfajta konkurencia is fellépett. A nagy cégek megszervezték saját kutatóintézetüket. Már az 1980-as években az ország különböző területein kutatóintézeteket hoztak létre (1982, észak-karolinai technológiai park; 1984, Austin, Texas, mikroelektronikai együttműködés). Ezen kívül elsősorban a japán mikroelektronikai gyors előretörése okozott erős versenyhelyzetet (Rügemer 1987). Másrésztől ugyanakkor a Szilícium-völgyben és tágabb környezetében elhelyezkedő koncentrált kiemelkedően magas minőségű tudásbázis még mindig világméretű versenyelőny lehetőségét adja. Ezért is volt lehetséges, hogy az egyéni képességnek továbbra is kiemelkedő szerepe van.

Az egyre bonyolultabb helyzetképre jellemző továbbá, hogy 1970-es évek utáni időszakot, mondhatni napjainkig, a vállalatalapítások, a vállalati struktúra átalakítása és expanziója, a nemzetköziesedés, és később a vállalategyesülések jellemezték. De országon belüli konkurenciái is gyarapodtak, nemcsak a 128-as út mentén, a keleti parton és Seattle-ben, hanem más stratégiai pontokon is. Nagyon hamar szétvált már a Szilícium-völgyben is hardver és a szoftver előállítás, a perifériák gyártása. A világban, pedig sok helyen létesült félvezető ipari termelés, szoftverfejlesztés, stb.

Egyre inkább gyengülni látszott (látszik?) a Szilícium-völgyi innovációs lánc működési mechanizmusának alapja:

- az adekvát humán erőforrás,
- a Shockey-féle technológiai inkubáció,
- a Terman-féle csúcstechnológiájú ipari parki szolgáltatás,
- a szükséges kockázati tőke.

Ez a nevezetes ipari versenyképességi modell. Vagy inkább ez volt az akkori versenyképességi modell? A Szilícium-völgy modell? – amely nagymértékben függött az állami támogatásoktól, a hadiipari finanszírozástól. Fontos tényező, hogy gyakorlatilag mindvégig a Szilícium-völgyi csúcstechnológia szemléletét, világát elkülönítette és elkülöníti a szórakoztató elektronika lényegesen tágabb világától, nagyrészt azért, mert az ez fajta kapcsolat nem volt szerves része a Szi-

lícium-völgynek, már csak a hadiipari megrendelések okán nem is nagyon lehetett. Tulajdonképpen a Szilícium-völgynek szerencséje is volt, a magas színvonalú kutatásai egybeestek a korai hidegháború szükségleteivel is (Leslie 2000).

A Szilícium-völgynek nagy és esetenként kritikus szerepe volt a modern tőkebefektetés, kockázati tőke rendszerének alakításában, aminek lényege, hogy az induló vállalkozások, társaságok mögött ott volt a tőkebefektető közösség. Ez a közösség hozzájárult a Szilícium-völgy kialakulásához és növekedésének egyik fő rugója még napjainkban is. Más régiókkal szemben a Szilícium-völgy sajátossága, hogy a helyi tőkebefektetők nagy tételben, helyben fektetik be a tőkéjüket.

Az elmúlt évtizedekben új üzleti modellek alakultak ki, amelyeken belül helyezkednek el a technikai innovációk. A cégek egyre inkább a szellemi tulajdon megalkotására és a tervezői tevékenységre koncentrálnak és kevésbé a gyártási tevékenységre. Az 1990-es évek közepén új üzleti modellt alakítottak ki, amelyeknek a lényege a tervezés, tervező cég. úgy neveztek Ezeket a terveket, mint szellemi termékeket adják el, és más cégek azt beépítik saját termékeikbe (Kenney-von Burg 2000).

A korábban idézett „2011 Szilícium-völgy Index”- jelentés az előbb vázolt tények, folyamatok ismeretében egyrészt megerősítést nyer, másrészt azonban inkább abban erősít meg, hogy Szilícium-völgyi problémahalmaz korunk fejlett régióiban jelen van, vagy jelen lehet. Vagyis egy általános fenyegetettséget is kifejez. Mégis a Szilícium-völgy legnagyobb értéke abban van, hogy a fenti megoldásokkal, vagy másokkal rövid idő alatt termelésre alkalmassá, „technológiakésszé” tud tenni tudományos eredményeket.

A Szilícium-völgy fejlődése, illetve összefüggésrendszere kapcsán fontos annak a körülménynek a figyelembe vétele, hogy a Stanford Kutató Intézetben viszonylag széleskörű természettudományi skálát fogtak át a kutatások. A többi helyen viszont szinte kizárólag az elektrotechnikával, félvezetőiparral, szoftverekkel kapcsolatos kutatások és fejlesztések folytak. Ezért nagy meglepetést és elkeseredést okozott, amikor 2009-ben a Szilícium-völgy megsegítésére alakult befektető szövetség a rendelkezésére álló pénzeszköz többségét nem a Szilícium-völgy hagyományos ágazataira (félvezetőipar, szoftverfejlesztés) fejlesztésre, hanem inkább a biotechnológia és az energiaipar fejlesztésére fordították. Ez a döntés bizonyára feszültségeket gerjesztett a Szilícium-völgyön belül, de tágabb környezetében is, ugyanis már a Stanford Kutató Intézet rendkívül jó eredményeket ért el például a genetika területén (az „antibébi” tablettát ebben az intézetben fejlesztették ki, Stanley Cohen, génátültetést hajtott végre 1973-ban).

A példa talán azért is helyénvaló, mert a 20. század utolsó harmadának másik nagy, forradalmian új tudományos-technikai, technológiai előrehaladása, a hosszú történelmi múlttal rendelkező biotechnológia gyors fejlődése volt.

3. Biotechnológia

A hosszú történelmi múlt említése indokolt, hiszen az évezredek óta gyakorolt növény-nemesítések, vagy a sörfőzések tulajdonképpen biotechnológiai eljárásoknak minősíthetők, ami térben és időben meglehetősen nagy változatosságot mutatott a Földön. Maga a fogalom azonban sokkal később született. A mai világ terméke, magyar elme szülte. Ereky Károly 1918-ban használta először egy előadásában. A fogalmat megvalósító iparág, a különböző biotechnológiai ipar az 1970-évek végétől indult lendületes fejlődésnek, szoros kapcsolatban a kutatással. A biotechnológia a gazdaság és társadalom egyre több szegmensére terjed ki, így szükség volt a tevékenységeket csoportokba rendezni. Manapság fehér, zöld és piros biotechnológiáról szokás beszélni, amelyben a fehér a szűken vett ipari biotechnológiát, a zöld a növényekkel kapcsolatos biotechnológiát, a piros, pedig a humán, egészségügyi biotechnológiát jelenti (a gyógyszer előállítását és bizonyos terápiát is beleértve). Újabban, sokak véleménye szerint önálló területté, „csoporttá” formálódott a környezetvédelmi biotechnológia is. Azt lehet mondani kis túlzással, hogy a biotechnológia mindennapjaink részévé vált, a fejlődése nagyon gyors és egyre több területet foglal el, csak ennek a vázlatos bemutatása kötetnyi lenne.

A biotechnológia egyik alappillére is a Szilícium-völgyben formálódott. Nemcsak abból a szempontból, hogy itt is voltak előzményei, hanem elsősorban abból, hogy a biotechnológia számára is nélkülözhetetlen mikroelektronikai, a számítás- és információtechnológia alapjait itt hozták létre. Kétségtelen azonban, hogy a modern biotechnológiai kutatás nem koncentrálódik a Szilícium-völgyben, sok helyen vannak kiváló laboratóriumok a Földön, de az Egyesült Államok még vezető szerepe ezen a kutatási aligha vitatható.

4. A nanotechnológia

A nanotechnológia az atomok és a molekulák világában működik, ennek következtében a mértékegységek között is az alsó szinteket foglalja el. Egy nanométer a milliméter milliomod része. A nanotechnológiát megalapozó nanotudományt a világ sok országában kiemelt, stratégiai ágazatként kezelik. A nanotudomány fiatal tudományterület, de a gyökerei régebbre is visszavezethetők. A legkonkrétabb megfogalmazása csak 1959-ben történt, a mikor Richard O. Feynman Nobel-díjas amerikai fizikus előrevetítette, hogy a novilág milyen nagy dimenziókat rejt. Feynman egyszerű számítással kimutatta, nincs elvi akadálya annak, hogy a majdnem 30 ezer oldalas Encyclopedia Britannica tartalma nanotechnológiai eljárással ráírható egy gombostű fejére. Nagy lépés volt előre, amikor 1981-ben Gerd Binnig és Heinrich Rohrer a zürichi IBM laboratóriumában megépítették a pásztázó alagútmikroszkópot. Még két meghatározó felfedezést kell a kezdetekből említeni: Richard Feynman 1986-ban publikált tanulmányát a kvantummechanikai számító-

gépről, és Richard Smalley szén nanocsövekkel kapcsolatos felfedezése 1985-ben. (Mojzes, Zombor, Molnár, Soó 2007).

De másrésről a nanotechnológia kialakulásának útja szoros összefüggésben van a mikroelektronika fejlődésével, illetve fejlődésének korlátaival is. Széles körben ismert, a dolgozat első részében is utalást történt néhány összefüggésére, hogy a mikroelektronika az elmúlt több mint fél évszázadban diadalutat futott be. Ez annak is köszönhető volt, hogy szinte másfél évenként a komplexitás megduplázódott, a minőség emelkedett, de az ár fajlagosan csökkent. 2000 táján azonban az a kicsinyítési lehetőség, hogy egy szilícium-lapkára minél több funkciók tegyenek föl integráltan, ha folytatódik ez a miniaturizálás, akkor ez már átlép a mikronok és a szubmikronok világából a nanotartományba. Egy méretszint alatt ugyanis a tranzisztor már nem tranzisztorként működik. Ez szakmai kérdés persze, de ennél feltehetően többről van szó. Ebben a tartományban már a kvantumfizika törvényei a mérvadóak, ezért az elektronika, a mikroelektronika paradigmája, ami az informatika, a számítástechnika paradigmáinak is az alapja érvényüket veszti. Ezért a nanotechnológia új elvi alapokon, új paradigmán épülhet fel (Csurgay 2006). De a nanotechnológia kialakulását úgy is lehet értékelni, hogy szerves folytatódása, magasabb szinten való tovább fejlődése a száz éves folyamatnak.

A nanotechnológia kifejezést 1974-ben Norio Taniguchi használta először a szubmikrométeres toleranciával történő anyagmegmunkálásra. A nanotechnológia jövőképeének meghatározásában az MIT kutatója, Eric Drexler 1986-ban könyve meghatározó jelentőségű volt. Ezen új technológia segítségével egészen új kutatási és felhasználási területek bontakoztak ki és távlatok nyíltak, A nanotechnológiai eljárásokkal az atomok és molekulák manipulálásának lehetősége adottá vált. A nanotechnológia „alulról felfelé” építkezve, az atomokból és molekulákból hozza létre a „termékeit”, a gépeket, eszközöket, a számítógépeket, vagyis az új csúcstechnológiát, amellyel a mai feszítő problémáink sok területére megoldást kínál.

A nanotechnológiai alkalmazások lényegében valamennyi feldolgozóipari végtermébe és termelőeszközbe beépíthetők, ily módon fogyasztói többletet adnak, és a minőség javulását eredményezik (Szalavetz 2006). Ma már a biotechnológia, az enegiagazdálkodás, az alternatív energiaforrások, a teljes agrárvertikum, a vegyipar, a gyógyszeripar, az élettudomány, az anyagtudomány, a felületkezelés, a gépjárműipar, az információs és kommunikációs technológiai, és még számos terület, ágazat számára nyújt kutatási-fejlesztési és üzleti lehetőséget. Ebből a halmazból a nanotechnológia már a konkrétumok sokaságával rendelkezik: például égett bőrsejtek pótlása, kisméretű bioszenzorok készítése, kisebb energiaigényű élelmiszergyártás, új tulajdonságú anyagszerkezetek létrehozása, a napenergia hasznosításának jobb kihasználása, a különböző felületkezelési eljárások tartósságának fokozása (a védőrétegek széles felhasználási lehetősége), a szépségipar, a víztisztítás új lehetőségei, nanotechnológiai eljárással sikerrel juttattak el rákellenes gyógyszert a célzott területhez (Kaliforniai Egyetem), hamarosan papír, vagy

szövet is jó lesz energiatárolásra, ha egy nanorészecskékkel megfelelően dúsított tintába mártják (Stanford Egyetem), stb.

Érdemes észrevenni, hogy a nanotechnológia előzményeinek fejlesztésében az európai tudósok szerepe kiemelkedő volt. Nyugat-Európa (később az Európai Unió) ezután került versenyhátrányba, de korántsem olyan mértékben, mint a Szilícium-völgy esetében, vagy a biotechnológia esetében az Egyesült Államokkal szemben. De általánosságban is kijelenthető, hogy míg a Szilícium-völgynek szinte kizárólagos elsőbbsége volt, a nanotechnológiai kutatás-fejlesztési finanszírozásának globális indulásakor (1997 táján) 200 millió dollár alatti összeggel csaknem együtt volt az Egyesült Államok, Nyugat-Európa, Japán és a világ akkor nanotechnológiával foglalkozó többi országa. 1997-ben a nanotechnológiai K+F ráfordítások összértéke alig haladta meg 400 dollárt millió dollárt évente, de ez az érték 2001-ben elérte az 1,600 millió dollárt (Roco 2001). Becslések szerint 2015-re a nanotechnológiához kapcsolódó termékek és szolgáltatások értéke meghaladhatja az 1 billió dollárt.

Az Egyesült Államokban átfogó program indult el a 2000-es évtized elején, amely fordulat is volt abban a tekintetben, hogy a politika vezető szereplői is megértették a nanotechnológia kiemelkedő jelentőségét és nagyobb összeget biztosítottak K+F célra. Az évtized közepén a világ több mint 60 országában volt nemzeti nanotechnológiai program. Az Európai Unió a 6., de inkább a 7. kutatási keretprogram fordított kiemelt figyelmet a nanotechnológiára. Magyarországnak a nemzeti nanotechnológiai programja elég későn, 2007-2008-ban született meg, de ez sem volt mindenre kiterjedő. Ellenben a kutatások és bizonyos fejlesztések korábban megindultak Budapesten, Miskolcon, Szegeden.

David Hwang (2010) nagyon érdekes csoportosítást készített 2007, 2008 és 2009-re vonatkozóan. Ebben az időben a világon pénzügyi és gazdasági válság folyamatai zajlottak, de a nanotechnológiai kutatás és fejlesztés változatlanul növekedtek, a pénzügyi támogatás, kis mértékű emelkedést mutatott (2008: 17,5 md. dollár, 2009: 17,6 md. dollár). Rendkívül kiegyensúlyozatlan és egyenetlen a nanotechnológiával foglalkozó nemzetközi tér. Súlyos tényezőként jelent meg a vállalati érdek, a kormányzati támogatás és a gazdaság életképességének stabilizálása, vagy gyorsulása, az innovációs képesség megalapozottsága.

Hwang rangsora nem szokványos rangsor. Lényegében a nanotechnológiával leginkább jellemezhető országokban, az elemzett években két fontos faktort vizsgált, a nanotechnológiai aktivitás és a technológiai fejlettség szintjének alakulását, nyolc, illetve hat tényező szerint. Az eredmény alapján az országokat négy kategóriába, négy negyedbe csoportosította. A legmagasabb szinten, a tetőn, a nanovilág fölött, az Egyesült Államok ült. A Domináns országok között foglalt helyet Japán, Németország, Dél-Korea, Tajvan. Ezekben az országokban a nanotechnológiai tevékenység magas színvonalú és a technológiai fejlődés szintje is magas volt. Az Elefántcsonttorony országokat Kína, az Egyesült Királyság és Franciaország alkotta, amelyekben szintén magas színvonalú volt a nanotechnológiai tevékeny-

ség, de nem valószínű, hogy ezek az országok erre a tevékenységre alapoznák gazdaságukat, mert viszonylag szegényes a technológiai fejlődési szintjük. A Niche (a piaci rést kihasználó) országok Kanada, Izrael, Svájc, Szingapúr, Svédország. Ezekben az országokban ugyan magas értéket mutattak a technológiai fejlődési szint értékei, de anélkül, hogy különösebben támogatták volna a nanotechnológia nemzetközileg versenyképes szintjeit. Inkább a speciális területek versenyképes fejlesztésére fókuszálnak. A Másodosztályú országok Hollandia, Olaszország, Ausztrália, Oroszország, India, Brazília, amely országokban még nem nagy volumenű a magas színvonalú nanotechnológiai tevékenység, és a nanotechnológiai üzleti koncepciójuk is nagyon esetleges, de a magasabb szintű technológiai fejlődésre határozott igény van.

Szalavetz Andrea (2006) a nanotechnológia gazdasági hatásait értékelve arról írt, hogy a nanotechnológia általános jellegét jól bizonyítja, hogy a legnagyobb transznacionális cégek (Fortune 500) jelentős része kutatási együttműködést alakított ki a nanotechnológiai kutató laboratóriumokkal. (Szalavetz 2006).

A nanotechnológia eredményeinek és a világversenyben betöltött szerepének is köszönhetően egyre több a híradás az üzlet szaklapokban, folyóiratokban. Ezek legtöbbször már ágazati értékeléseket is adnak, és nemcsak amerikai üzleti szaklapok, hanem európai, kínai, japán, dél-koreai, ausztrál, stb. szaksajtó is. Nem is szólva az internetről, a nanotechnológiához kapcsoló tudományos életről.

Lehetséges, hogy a nanotechnológia egy újabb tudományos-technikai forradalomra fejlődik, de az feltétlenül várható, hogy egy új ipari forradalom mozgató rugója lesz. A nanotechnológia által előállított javakra egyre nagyobb gazdasági, társadalmi és területi (lokális, regionális vagy sok vonatkozásban globális) szükség, igény van, de hatásának teljes körű érvényesülése többnyire csak a 21. század első felének végére várható.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Castells, Manuel. (2006): A tudás világa. Napvilág Kiadó, Budapest
- Csurgay Árpád. (2006): Nanotechnika, tudomány, természet. In: Magyar Szemle, 2006/1-2. szám. pp. 88-98. old.
- Ernst and Young (2006): Szilícium-völgy története dióhéjban. 1-5., internet.
- Hancock, Russell – Carson, Emmett D. szerk. (2011) 2011 Index of Silicon Valley. Santa Clara. internet
- Hwang, David. (2010) Ranking of Nations on Nanotech. ELECTROIQ. The Portal for Electronics Manufacturing, 2012. augusztus 27. 1-6. internet.
- Mojzes Imre, Zombori László, Molnár László, Soós Miklós (2007): Nanotechnológia. Műegyetem Kiadó, Budapest

- Kenney, Martin – von Burg, Urs (2000): Institutions and Economies: Creating Silicon Valley In: Kenney, Martin (szerk.): Understanding Silicon Valley. Stanford Univ. Press. California
- Leslie, Stuart W. (2000): The Biggest „Angel” of Them All In: Kenney, Martin (szerk.): Understanding Silicon Valley. Stanford University Press, California
- Roco, Mike (2001) International Strategy for Nanotechnology Research and Development. Strategy for Nanotechnology. Kluwer Academic Publ. No. 5-6.
- Rügener, Werner (1987) A Szilícium-völgy. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Sturgeon, Timothy J. (2000): How Silicon Valley Came to Be In: Understanding Silicon Valley. Kenney, Martin (szerk.): Stanford Univ. Press, California
- Szalavetz Andrea (2006) Új Kondratyev-ciklus a láthatáron. A nanotechnológia gazdasági hatásai. MTA Világgazdasági Kutató Intézet NKTH Mecenatúra Pályázat, ismertető cikksor. 2012. július.

ABSTRACT

The development of electronics, microelectronics and informatics was significant in the 20th century and soon they turned into a scientific-technical revolution. In the beginning, the processes were related to Stanford University, California, then to Silicon Valley. There were several essential branches of the development which were in relation with each other. One of them was started by the electric miniaturization which facilitated the advance of integrated circuits and microelectronics. The other branches was the information processing and transfer which resulted into the rapid development of information and communication technology which then contributed to the acceleration of globalization and to its spatial and functional spread. The third branches facilitated the form of the new and the high level technologies. These branches led to the establishment of nanotechnology which might become a scientific-technical revolution again. However, the entire economical, social and regional emergence of nanotechnology can be anticipated only by the end of the first part of the 21st century.

A GEOGRÁFIA GONDJAI

TROUBLES OF GEOGRAPHY

TÓTH JÓZSEF nyugalmazott egyetemi tanár, rector emeritus

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet

1. Mi a baj?

Ez az írás (visszaulva a kétszáz évvel ezelőtt született Charles Darwin fő művének címére) akár a „bajok eredete” címet is viselhetné.

Meglátásom szerint a földrajz esetében - éppen szintetizáló jellegéből következően, miután más tudományágak eredményeit is hasznosítja -, olyan látszat keletkezhet, mintha a földrajznak nem lennének saját eredményei, hanem csak más diszciplínák eredményeinek szintetizálásában manifesztálnódna. Ennek ellenkezőjét a saját tárggyal és metodikával való rendelkezés által számos esetben (Tóth 1998, 2009, 2012) magunk is bizonyítottuk, ugyanakkor el kell ismernünk, hogy a földrajz lényegéhez tartozik a többi diszciplína eredményeinek szintetizálása is. Ennek ugyanakkor megvan az a következménye (amit más szempontból akár veszélynek is minősíthetünk), hogy bizonyos tudományágak (és ezek száma napjainkra a tucatot is elérheti) a múlt időben kiválnak a geográfiából, önálló diszciplínaként identifikálják magukat. Ez azt jelenti, hogy új tudományágként elsősorban azzal szemben kell sajátosságaikat hangsúlyozniuk, amelyből kiváltak, mert kiválásukat ez indokolja. A meteorológiától a talajtanon, a geológián és a többin keresztül tudományágak sora hozható fel, amely elsősorban a geográfiával szemben hangsúlyozza saját entitását. (Napjainkban a regionális tudomány kialakulásának, formálódásának, a nyugati világban már csökkenő, de nálunk felfelé ívelő karrierjének kapcsán éli át a geográfia ezt a szülési fájdalom-sort).

A „bajok eredetének” ez az eleme olyan tényező, amelytől a geográfia nem tud szabadulni, nem is akar. Miután a geográfia minden térben allokált jelenség törvényszerűségeinek – különösen térbeli, de időbeli törvényszerűségeinek – a vizsgálatával foglalkozik, így természetes egyrészt a szintetizálásra való törekvése, másrészt az a helyzete, melynek nyomán belőle új és új diszciplínák kiválása várható. A kiválás tehát nem bűn, nem valami rossz dolog, hanem – helyes kezelés esetén – a természeti-társadalmi rendszerek feltárásának új és új eszköztárát adva kezünkbe, segít a valóság törvényszerűségeinek minél teljesebb feltárásában.

A földrajzzal kapcsolatban van egy másik tényező is, amely a „bajok eredetének” minősíthető. Ez a földrajztudomány „bűnös” volta. A dolog új keletű, és összefügg a földrajznak bizonyos ideológiák szolgálatába való állásával, külö-

nösen olyan térségekben, amelyek a geopolitikát, a térbeliséget, az életteret, az irredenta törekvéseket magába foglaló politikai törekvéseket hordozták. Magyarországon ennek következtében a II. világháború után a földrajz intézményi rendszerét, szakembereinek pozícióját az új rend, az államszocializmus lerombolta. Az intézményrendszer újjáépítése és a tudomány alapjainak más ideológiai bázisra helyezése lassú fejlődést hozott, és még inkább megsínylette a tudomány a vezető szakemberek pozícióinak megrendülését. Hosszú időn keresztül egyetlen akadémikus képviselhette a földrajztudományt, így természetes módon egyéni szempontok érvényesültek a tudomány stratégiai és taktikai kérdéseinek megfogalmazásában és megválaszolásában.

Társadalmi szinten a geográfia legsúlyosabb problémái közé sorolható az is, hogy az emberek nem ismerik a földrajzot, hiszen csak tantárgyként találkoznak vele az általános és középiskolában, és ez a tantárgyi struktúra marad meg a populáció tudatában. Azt, hogy a földrajz ezen túl egyfajta szak is, egyfajta szemlélet is, és egy rendkívül összetett tudomány is, a közvélemény nem ismeri, így természetes módon a tudomány eredményeit sem: nem ismerve az eredményeket, nem ismeri el azokat. Így az el nem ismerés ténye, amely ellen a geográfusok joggal emelik fel szavukat, tulajdonképpen a nem ismerésből fakad. Ennek orvoslása felé lépés lehetne ugyan az iskolai óraszámok emelése, de igazából a megoldás kulcsa a tudomány pozícióinak az erősítése. Sokan (a geográfia képviselői közül is) falsul érvelnek a geográfia fontossága mellett, mondván, hogy a geográfia (a történelemmel együtt), nemzeti tudományág, ezért rendkívül fontos a nemzettudat fenntartása érdekében a művelése. A dolog azért hamis, mert a nemzet a globalizáció folyamatában fokozatosan történelmi kategóriává lesz, a nacionalizmusok 19. századi kialakulásának a terméke, amely még a 20. században is tovább élt, és mondvacsinált nemzetállamok megteremtésében – legalábbis az arra való törekvésben – öltött testet. Anakronisztikus érvelés tehát a globalizáció korában nemzeti tudományokat emlegetni. Példák sorában bizonyítható, hogy a „nemzeti geográfia” mit hoz a geográfiai értelemben egységes Kárpát-medence területén létrejött államok nemzeti tudományágai számára, hányféle geográfiai nevezéktan (és hányféle történelmi múlt) található ugyanarról a térségről a létrejött nemzeti nézőpontok sokaságán keresztül.

További gond a földrajztudomány mai helyzetében a geográfia felsőoktatásában tapasztalható számos sajátosság. A geográfiával összefüggő közvélekedés, mely szerint egy könnyen elsajátítható tudományágról, más megközelítésben, egy könnyen megszerezhető diplomáról van szó, így a hallgatók a fokozatosan liberalizálódó felsőoktatásban nagy arányban választják a geográfiát. Egy olyan rendszerben, amely évtizedek óta hangsúlyozza a minőség elsőbbségét a mennyiséggel szemben, de amely rendszer a mennyiségi mutatók alapján finanszíroz (magyarán: hallgatók után fejpénzt fizet), ez azt jelenti, hogy a geográfiai felsőoktatás rentábilis, hiszen sok a hallgató. Ugyanakkor irigységre készteti a természet- és más tudományágak képviselőit, akiknek (kevés hallgatójuk révén) gyengébb finanszírozási feltételek

jutnak. Innen csak egy lépés az, hogy önigazolásul a minőségre hivatkoznak, mondván, hogy persze nehezebb egy fizikus, biológus stb. diplomát megszerezni, és azért nem jönnek oda a hallgatók, mert ezt tudják és kockázatosnak ítélik.

Következő gond a geográfiával kapcsolatban, hogy a szak-geográfusi diploma bevezetése és megszerezhetősége óta nem tudtuk eldönteni, hogy mire jó ez a diploma. A kérdést tovább súlyosbítja az úgynevezett bolognai-rendszerre való áttérésünk, magyarul, az amerikai kétlépcsős (BSc, MSc) rendszerre való szolgai átállásunk. Végképp nem tudjuk, hogy a BSc-s geográfusi diploma mire jó a munkaerő-piacon, mint ahogy azt sem, hogy az MSc-s mire való. Természetes lenne, ha a képzés nem csak a diploma megszerzésére, hanem a diploma megszerzése utáni elhelyezkedésre is tekintettel lenne, természetesen úgy, hogy a választás szabadsága megmaradjon. Ehhez a gyakorlat által követelt adekvát képzési tartalomra lenne szükség. Ez utóbbihoz persze stratégiai gondolkodás kellene, vagyis olyan gondolkodás, amely nálunk nem tudott gyökeret verni (talán az átkosnak minősített rendszer tervgazdasági gyakorlata miatt), és legfeljebb a négyéves, tehát a választások ciklusában tud gondolkodni.

A geográfia képviselte a különböző fórumokon gyenge és gyengülő. Elég, ha a magyar tudományosságban világviszonylatban is indokolatlanul nagy szerepet kapott Magyar Tudományos Akadémia keretein belüli reprezentációkra utalok, ahol a Földtudományi Osztályon belül a legnagyobb tömeget és kvalifikált sokaságot jelentő geográfiának mindössze 2 helye van, a többi (mintegy 20) a többi rész-diszciplínák között oszlik meg. A harc állandó, a geográfia pozíciója relatíve romlik.

A Magyar Tudományos Akadémia furcsa képződmény demokratizálódó struktúráink között, feudális múltjára rátelepedő szocialista struktúráként pozícióit, tagjainak privilégiumait őrző testületté alakult, amelybe felülről emelnek be új tagokat, az alulról való választás egyszer kipróbált gyakorlatát pedig azonnal megszüntették, miután az más eredményt hozott, mint amilyen számukra kívánatos volt. Tulajdonképpen nem az Akadémiához kellene ragaszkodni a geográfiának, ha nem az Akadémia lenne azon a helyen a magyar tudományosság szinte egészének képviseleti pozíciójában, hanem valami más, adekvát intézményhez, amely meszebb látna saját tagjai privilégiumainak, saját kutatási helyei pozícióinak megőrzésénél. Itt a földrajztudomány helyzetének vizsgálata messze túlnő a geográfia határain, és egy általános, a magyar tudomány egészét érintő kérdéssé szélesedik, amely a magyar tudománypolitika, intézményi rendszerének átalakításával együtt oldhatja meg a geográfia pozíciójának javítását, amelyre a geográfia az akadémián belül képtelen.

A geográfia más pozícióban is gyengén képviselt. Ilyen az OTKA, a különböző doktoriskolák megítélése, a megítélésre hivatott vagy magát hivatottnak érző szervezet, a MAB bizottságai, a különböző társadalmi-, tudományos-fejlesztő szervezetek.

A geográfia mellé felnövő tudományok – így legújabbban a regional science – a geográfia helyébe lépve erőteljesebb akadémiai és kormányzati pozíciókat szerezve, a geográfiát kiszorítva hoznak létre olyan helyzetet, ami a geográfiának

elég rossz ahhoz, hogy pozíciói gyengülését érje meg, de a regionális tudományok számára nem elég jó ahhoz, hogy a térbeli problémák megoldásában teljesen a földrajz helyére lépjenek. Magyarán megosztottság valósul meg, elmarad a közös megoldás sokkal erőteljesebb eredményeket hozható preferenciája, egy erős helyén kettő gyengével találkozhatunk. Ahogy a szomszédos országokban (pl. Romániában) bizonyos fejlesztési tervek nem hagyhatók jóvá anélkül, hogy egyes fejezeteiket szakképzett geográfus csinálta volna, más államokban pedig természetes a végzett geográfusoknak a jövő térszerkezetének kialakításába való bevonása, addig Magyarországon sem a földrajztudomány reprezentánsai, sem a regional science képviselői nem játszanak joggal elvárt szerepet a területi és településfejlesztésben. Törvényi előírás lenne szükséges ahhoz, hogy mint ahogy a falat kőművesnek kell raknia, a hegesztő pisztolyt szakképzett hegesztőnek kell használnia, a térszerkezet és a településrendszer fejlesztését érintő kérdésekben a geográfusnak kell véleményt nyilvánítania.

Amíg a geográfia egyfajta belülről induló, de külsővé vált támadás tárgya a regionális tudomány oldaláról, addig a földrajzosok körében a veszély érzékelésével összefüggésben inkább az egyéni vagy a csoportos menekülési, megalkuvási reakciók érvényesülnek, érdekcsoportok kialakulása tapasztalható, az önadminisztráció érthető, de sokszor származékos formái, jelenségei kerülnek felszínre.

Számos belső érdekellentét feszíti a magyar geográfiát, melyek közül az egy már nagyobb intézeti keretbe integrált akadémiai Földrajzi Kutató Intézet belső nézeteltéréseit, e vezető geográfiai kutatóhely, és egyes egyetemi iskolák közötti differenciákat, az FKI és az RKK közötti érdekellentéteket kell említenünk, a különböző bizottságokban való táborszerveződésről, egyes kiszorítódásban (vö. a Magyar Földrajzi Társaság program-ismertetést sem kérő „automatikus” vezető-választása) megnyilvánuló jelenségekről nem is szólva. A gondok a könyvkiadásban éppúgy jelentkeznek, mint a személyes konfrontációk területén is. Mindezek következtében, amíg a világ fejlettebb részének geográfiáját a természetesnek tekinthető jelentőség-növekedés jellemzi, addig nálunk a geográfia fokozatos háttérbe szorulását kell regisztrálnunk.

A kérdés úgy merül fel, hogy vagy integrálódunk, vagy szétesünk. Nem vitatható, hogy az ágazati részdiszciplínákban végzett kutatások továbbra is a geográfia művelésének fontos területei maradnak. Emellett azonban – éppen a geográfia alapvető sajátosságának megfelelően – egyre inkább erősödik a komplexitásra való törekvés, a klasszikus ágazati kutatások (népességföldrajz, településföldrajz, vízföldrajz, talajföldrajz stb.) egyre kevésbé „tiszták” olyan értelemben, hogy csak a megcélzott ágazat keretein belül maradnak. Világosan megnyilvánult ez a Magyar Földrajzi Társaság Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Osztálya megalakulásának centenáriumán az ELTE-n rendezett konferencia alkalmából, ahol az egyes ágazati földrajzok évszázados fejlődési ívének felvázolására felkért szakemberek mindegyike – kölcsönösen – átkalandozott a szomszédos területekre az adott ágazat értékálló műveit megalkotott geográfusok számbavételekor. A komplexitás felé

való egyre erőteljesebb elmozdulás jól érzékelhető a példának kiválasztott településföldrajz esetében is.

A településföldrajz a földrajztudomány egyik legdinamikusabb ágazata. Ez a pozíció nagyrészt abból következik, hogy a település gyakorlatilag minden funkciójának (lakóhely, munkahely, rekreáció és ezek működési egysége) változó a szerepe és növekvő a jelentősége az ember számára. A rendszerszemlélettel értelmezett település, tehát a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatáson alapuló, együttműködő rendszere olyan entitás, amely az emberiség létének legközvetlenebbül érzékelhető feltétel-rendszerét adja, így fejlesztésével ez a feltétel-rendszer a leghatékonyabban tehető kedvezőbbé.

Természetes tehát, hogy a településsel foglalkozó földrajzi diszciplína, mintegy koncentrálja a többi geográfiai ágazat kutatási eredményeit és fejlődése ennek révén is szükségszerűen dinamikus. Abból következően, hogy a településföldrajz nem csak a településsel magával, annak funkcionális és morfológiai szerkezetével, hanem a településrendszer egészével foglalkozik, ide értve a településállomány elemeinek tipizálását, horizontális és vertikális (hierarchikus) kapcsolatrendszerének feltárását, a településföldrajz képes az egyes elemek és a rendszer egésze fejlődési törvényszerűségeinek megismerésére és fejlesztési elveinek megfogalmazására. Ennek alapján a településföldrajz mint a többi geográfiai és azon kívüli diszciplína eredményeinek befogadására kész és képes tudomány egyike lehet a jövőben növekvő jelentőségű diszciplínáknak.

Magától értetődő, hogy ez a perspektíva csak akkor tekinthető reálisnak, ha a tudományág művelői készek az elméleti viták lefolytatására, nyitottak a szükséges integrációra és érzékenyek az új és új kihívásokra. Megelégedettséggel regisztrálható, hogy tudományágunk számottevő eredményeket elért képviselői készek a növekvő feladatok vállalására és ezek teljesítésében a fiatal generáció tehetséges képviselőinek részvételére is számíthatnak.

2. Mit tehetünk?

Először is, össze kellene fognunk, meg kellene vitatnunk azokat a problémákat, amelyek a szakmánkat feszítik, e megvitatás során ki kellene térnünk a földrajz és a földtudományok egészének a viszonyára. Mindaddig, amíg az Akadémia azt a szerepet játssza a magyar tudományosság egészének irányításában, mint amit játszik, tehát az érdekérvényesítés legfőbb színtere, meg kell teremtenünk a geográfia méltó képviseletét az Akadémián belül. Rendeznünk kell a regional science-szel való viszonyunkat, ami a földrajz háromosztatúsága alapján kiválóan megoldható, és az elméleti korlátokon átvelő módon, megnyugtatóan rendezhető. Mindezeken túl a földrajztudománynak új, az eddiginél nagyobb kitekintéssel kell foglalkoznia a világ és az ország dolgaival, társadalmilag elfogadottabb problematikát kell kitűznie, megvalósítania, és eredményként elfogadtatnia. Melyek lehetnek ezek a kérdéskörök?

- a). A földrajz a térszerkezet idő függvényében való vizsgálatának és törvényszerűségei feltárásának tudománya. Abból kiindulva, hogy a jelen kutatásához a múlt vizsgálata elengedhetetlen, a jövő struktúrák formálódásához, célszerű formálódásához viszont a múlt és a jelen struktúráinak feltárása elengedhetetlen, a geográfia a jövő térszerkezetének prognosztizáló tudománya lehet. Ez azt jelenti, hogy a terület- és településfejlesztés, a társadalom egyes csoportjainak térbeli mozgását és elhelyezkedését befolyásoló folyamatok feltárását a geográfia adekvát módon képes felvállalni. Miután jövő mindig lesz, és ez a jövő mindig új és új térszerkezeteket produkál, a geográfia e kitérés irányában mindig talál olyan feladatot, sőt feladattömeget, amelynek megoldása a társadalom egészének érdekében áll.
- b). Külön feladat lehet a globális problémákba való elmélyülés, és e problémák megoldásában való nagyobb szerepvállalás. A „zérónövekedés” teóriájától, az 1972-ben megjelent Meadows-jelentés óta világos, hogy e globális problematika nem oldható meg globális szinten, hanem csak lokális, illetve regionális körben, keretek között, amiből következően e problematika geográfia nélkül nem értelmezhető.
- c). Az 1992-es riói konferencia óta szlogenként bedobott fenntartható fejlődés már a 2002-es johannesburgi konferenciáig tartalommal telt meg, azóta pedig sok részletben mélyen kidolgozottá vált. Világos számunkra, hogy mind ágazatilag, mind területileg, térségileg ki kell részletesen dolgozni, elemezni a fenntartható fejlődés ágazatilag, területileg és időben differenciált megoldási metodikáját. A geográfia ebben a kérdéskörben (az előbbiekkal is összhangban) érdemi segítséget tud nyújtani.
- d). Egyre világosabb számunkra, hogy a természeti és társadalmi szférák globálissá olvadása megteremti ugyan a lehetőségét a környezettel való ok- és célszerű gazdálkodásnak, de nem válik automatikussá e kölcsönhatás figyelembe vétele. Ez a területileg, ágazatilag és időben egyaránt (az előbbihez hasonlóan) sokoldalúan differenciált kölcsönhatás-rendszer ugyancsak számos, a geográfia által felvállalható feladatot tartalmaz. Ezek megoldása a geográfiát hozzá segítené, a környezet óvó, és azzal egyre inkább felelősen gazdálkodó társadalom fokozott elismeréséhez.
- e). Napjainkban tanúi vagyunk egy új vándormozgalom, és ezzel összefüggésben egy új tudományos diszciplína kialakulásának. Ez a vándormozgalom a turizmus, amelyben ma már a Földön mintegy 1 milliárd ember vesz részt évente. A nemzeti diszciplína és a Föld egészében, óriási távolságok által áthidalható célok feltárása, jellemzése, térben, turizmus-fajtánként és időben rendkívül differenciált struktúrájuk elemzése egy új geográfiai diszciplína, a turisztikai földrajz kialakulását hozza és teljesítheti ki.
- f). A földrajz képes arra, hogy összekapcsolja a múlt, a jelen és a jövő elemzési rendszerét, megtalálja azokat a megoldásokat, amelyek egy konkrét regionális vizsgálatban kimutatják a múlt jelent formáló, és a jelen jövőt alakító

erejét. Ennek következtében a geográfia bármilyen térség (legkisebbtől a legnagyobbig) lokálistól a globálisig időbeni folyamatait, e folyamatok térbeli vetületének más- és más megjelenési formáit képes elemezni, és képes hasznosítható, a társadalom számára fontos eredményként megjeleníteni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A földrajztudomány helyzete (1986) In: Földrajzi Közlemények, 34. 246-261. old.
- Barnes, T. J. (2003): What's Wrong with American Regional Science? A View from Science Studies. In: Canadian Journal of Regional Science, 2003/1. szám. 3-26. old.
- Beluszky P. (1989): Magánjelentés a (társadalom)földrajzról. In: Tér és Társadalom. 1989/3. szám. 49-63. old.
- Benko, G. (1999): A regionális tudomány. Dialóg Campus, Pécs-Budapest
- Farkas J. (2003): A társadalmi tér fogalma és mérési lehetőségei. In: Társadalomkutatás 2003/1. szám. 7-32. old.
- Hägerstrand, T. (1976): Geography and the Interaction between Nature and Society. In: Geoforum 1976/7. szám. 329-334. old.
- Haggett, P. (2006): Geográfia. Globális szintézis. Typotex, Budapest
- Haubrich, H. szerk. (1987): International Trend sin Geographical Education. IGU CGE, Freiburg
- Jakobi Á. szerk. (2003): Frontiers of Geography. Budapest-Heidelberg
- Johnston, R. J. szerk. (1993): The Challenge for Geography. A Changing World: a Changing Discipline. Blackwell, Oxford
- Kocsis K., Probáld F. (1995): Helyzetkép a hazánkban folyó társadalomföldrajzi kutatásokról. In: Földrajzi Közlemények, 1995/1. szám. 49-54. old.
- Kovács Cs. (1966): Térszemlélet és földrajz. In: Földrajzi Közlemények, 1966/1. szám. 31-48. old.
- Krugman, P. (1995): Development, Geography and Economic Theory. The MIT Press, Cambridge, MA
- Krugman, P. (1998): The Role of Geography in Development. Annual World Bank Conference on Development Economics. Washington, D.C.
- Mészáros R. (1989): Mérföldkő vagy temetés. Vita a magyar társadalomföldrajz helyzetéről. In: Tér és Társadalom 1989/3. szám. 75-77. old.
- Mészáros R. (2006): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. In: Magyar Tudomány 2006/1. szám. 21-28. old.
- Nemes Nagy J. (1993): Bevezetés a regionális tudományba. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): Tér a társadalomkutatásban. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest

- Nemes Nagy J. (2007): Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban. In: *Tér és Társadalom*, 2007/1. szám. 1-19. old.
- Pécsi M. (1989): A földrajztudomány általános elvi kérdései. In: *Földrajzi Közlemények*, 1989/1. szám. 3-10. old.
- Polčse, M. (1999): From Regional Development to Local Development: On the Life, Death and Rebirth (?) of Regional Science as a Policy Relevant Science. In: *Canadian Journal of Regional Science* 1999/3. szám. 299-314. old.
- Probáld F. (1989): Extra Hungarian non est vita? Vita a magyar társadalomföldrajz mai helyzetéről. In: *Tér és Társadalom* 1989/3. szám. 77-80. old.
- Probáld F. (1995): A regionális földrajz helye a geográfiában. *Regionális Tudományi Tanulmányok* 2.
- Probáld F. (2007a): Társadalomföldrajz és regionális tudomány. In: *Tér és Társadalom*, 2007/ 1. szám. 21-33. old.
- Probáld F. (2007b): Tudományos műhelyeink – a földrajzi doktoriskolák. In: *Földrajzi Közlemények*, 2007/1. szám. 5-82. old.
- Rechnitzer J. (2005): Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). In: *Tér és Társadalom*, 2005/3-4 sz. szám. 1-12. old.
- Rikkinen, H. (1982): Development in the Status and Content of Geography Teaching in the Secondary Schools of Finland. Helsinki
- Teleki P. (1932): A gazdasági élet földrajzi alapjai. Centrum, Budapest
- Tóth J. (2002): A földrajztudomány néhány alapkérdéséről. In: Ekéné Zamárdi I. (szerk.): *Tíz éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Településfejlesztési Tanszéke*. Debrecen
- Tóth J. (2004): A földrajztudomány egy új ága: a talentumföldrajz. In: Bodó L. (szerk.): *Semper movere*. Pécs
- Tóth J. (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): *A Kárpát-medence környezetgazdálkodása*. Nyíregyháza –Szerencs
- Tóth J. (2012): Aggodó sorok a magyar geográfiáról – Településföldrajzi Tanulmányok, 1. szám, Szombathely
- Tóth J. (szerk.) (2001-2002): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Pécs-Budapest
- Tóth, J. (1998): Geography Science: An Old-New Discipline. In: Bassa, L. – Kertész, Á. (eds): *Windows on Hungarian Geography. Contribution to the Regional Geographical Conference*. Lisbon – Budapest

TURIZMUS A PERIFÉRIÁN – AZ ORMÁNSÁG

TOURISM ON PERIPHERY – ORMÁNSÁG

AUBERT ANTAL intézetigazgató egyetemi docens,
PÁLFI ANDREA doktorandusz,
SZABÓ KATINKA doktorandusz

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet
Turizmus Tanszék

1. Bevezetés

Tanulmányunk kutatási területeként a Dunántúl déli, határmenti részén fekvő tájegységet, az Ormánságot választottuk. Már a terület lehatárolásnál komoly problémákba ütközünk, ugyanis ez a tájegység nem egységes domborzati arculatú kistáj, hanem elsősorban néprajzi fogalom. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a Baranya megye déli részén fekvő 52 települést magába foglaló Ormánság (1. ábra) déli határa a Dráva, keleti a megyehatár, nyugaton és északon, ahol a legbonyolultabb a lehatárolás, az egykori népvisélet, kulturális különbségek, szokások és hagyományok alapján különítjük el a Harkány-Siklós-Villány háromszögtől, valamint Pécs háttértelepüléseitől (Kiss 1937).

1. ábra: Az Ormánság települései
Figure 1.: The settlements of the Ormánság



Szerk.: Szabó K.

2. Az Ormánság társadalmi-gazdasági problémái

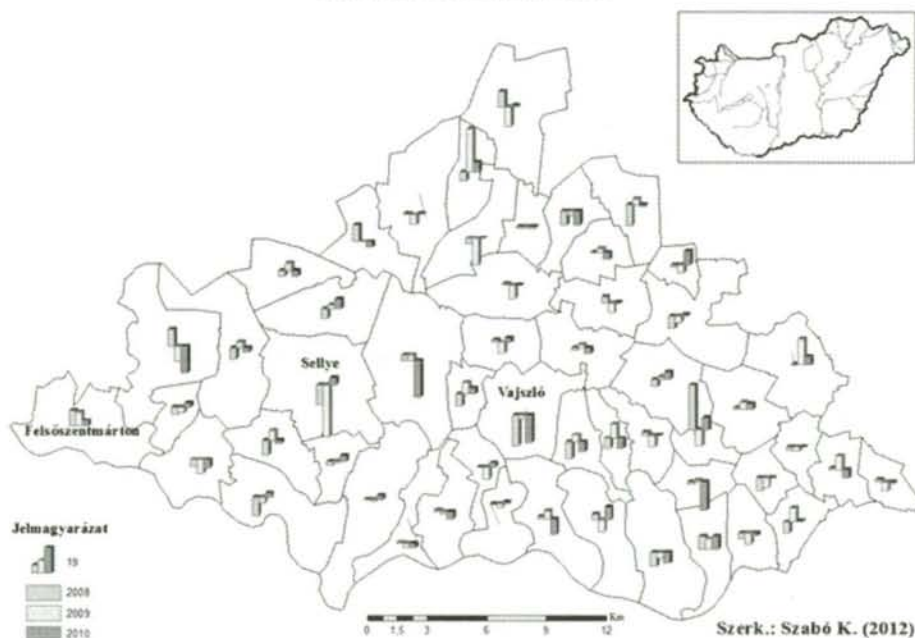
A napjainkban társadalmi, gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradt térség problémáinak gyökerei a történelemben keresendők. Első törésvonalként a Mária Terézia által 1767-ben bevezetett úrbéri rendelet lesújtó következményét, az egykézést említhetjük meg. A rendelet ugyanis nem tette lehetővé a térségben a birtokok gyarapítását, ezért, hogy az amúgy is kicsi birtoktestek ne aprózódjanak tovább, a helyi, többségében református családok mindössze egyetlen gyermeket vállaltak, amivel a XIX. század folyamán megkezdődött a terület társadalmának erodálása (Fehér 1996).

A második nagy törésvonal az I. világháborút követő Trianoni békediktátum következtében létrejött határmenti helyzet, mely hatására az Ormánságnak megszűnt minden nemű kapcsolata a Dráván túli jugoszláv, majd horvát területekkel, valamint periférikus helyzetbe került a „Kis-Magyarországon” belül. Az Ormánság helyzetét tovább rontotta a Keleti-blokk ellenérzése a titói Jugoszláviával, amely következtében a Dráva-menti részeken kettős határsáv volt megfigyelhető (Stefán 2009). Ezt az elszigetelődést, elhidegülést, a kapcsolatok alacsony számú voltát a Dráva két partja közt igyekeznek napjainkban az ún. Előcsatlakozási Támogatási Eszköz (IPA– Instrument for Pre-Accession Assistance) határmenti együttműködéseinek segítségével, különböző projektek megvalósításával némiképp feloldani (<http://www.hu-hr-ipa.com/hu/proritasok>). Az előzőeken túl a szocialista iparosítások során a sokkal inkább agrár funkciókkal rendelkező Ormánságban a termelőszövetkezetek, és néhány kisebb ipari üzem megalakításán túl, szinte semminemű gazdasági fejlesztést nem hajtottak végre (Tésits 2009).

A harmadik fontos törésvonal még az előzőeknél is jóval összetettebb, hiszen az 1900-as évek második felében az életkörülmények beszűkülése miatt az akkor fiatal, magasabb képzettségű „ormánsági egykék” fokozatosan, nagy számban elvándoroltak a térségből, többen a nagyobb városok (Pécs, Budapest), kevesebben pedig a külföldi országok (leginkább Németország és Nagy-Britannia) irányába (Rudl 2009). Ez az elvándorlás napjainkig is megfigyelhető, sőt, a gazdasági válság következtében munkanélkülivé vált „tömegek” miatt még jelentősebb, mint valaha (2. ábra).

Az ily módon üresen maradt épületekbe pedig magas számban cigányok települtek, akiknek térségi jelenléte az önkormányzatok becslése alapján 25-30 % között mozog (2003). Esetükben a problémát az hordozza magában, hogy alacsonyabb iskolai végzettséggel, szakképzettséggel rendelkeznek, munkamoráljuk is más, mint a helyi lakosságé. Továbbá a helyi társadalomba sem tudtak beilleszkedni, a helyi közösség nem fogadta be őket, köztük a különböző összetűzések a mai napig megfigyelhető (Baranyi, G. Fekete, Koncz 2003).

2. ábra: Vándorlási egyenleg az Ormánság településein 2008 és 2010 között
Figure 2.: Migration balance in the settlements of the Ormánság
between 2008 and 2010



Forrás: KSH

A rendszerváltás fokozottan hozta felszínre a terület társadalmi-gazdasági és infrastrukturális hátrányos helyzetét, amelyet a szocializmus idején igyekeztek elkendőzni. Az egykori termelőszövetkezetek egyre kevesebb embert foglalkoztattak, míg végül bezártak és a helyi agrárium gyökeresen átalakult. Szintén az előbbi sorsra jutottak a kisebb ipari létesítmények. Így a munkanélküliek száma az országos átlag fölé emelkedett (3. ábra). A helyzetet tovább nehezítette a délszláv konfliktus, amely néhány kivételtől eltekintve szinte az egész régióból elriasztotta az új munkahelyeket teremtő működő tőkét (Tésits 2009).

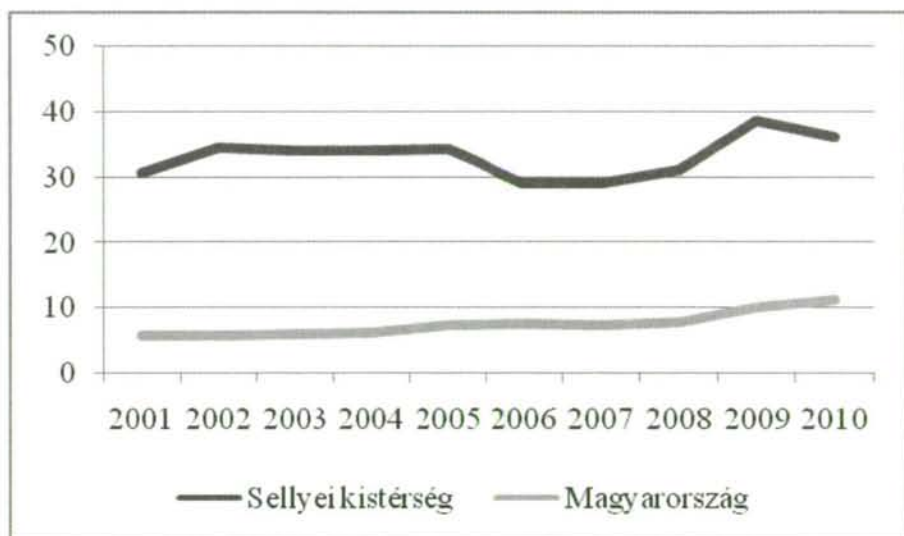
Mindezen főbb múltbeli mozzanatokra vezethető vissza az Ormánság számos társadalmi és szociális problémája, így például a szegénység és főleg a gyermekszegénység, mely főként a fent felsorolt gazdasági problémákra, leginkább a munkanélküliségre vezethető vissza (Jelenszkyne 2009).

Az itt megfigyelhető nagyon magas munkanélküliségi arányt próbálja csökkenteni a főként rurális térségekben igénybe vehető START-munkaprogram, amely a minimális jövedelem biztosításán és az alapvető települési feladatok ellátásán túl, több esetben fejlesztések (pl. vízelvezető árokrendszer kiépítése) megvalósítására, valamint az egyének munkára való visszazoktatására is megpróbál kísérletet tenni. A munkaprogram leginkább a tartósan munkanélküli, alacsony iskolai végzettségű, hátrányos helyzetű, sok esetben pedig cigány etnikumú emberek körében

valósul meg. Ily módon 2012-ben a Sellyei kistérségben több, mint ezer embert foglalkoztattak (<http://www.barko.hu/bmmk/>).

3. ábra: A munkanélküliség alakulása a Sellyei-kistérségben az országos átlaghoz viszonyítva 2001 és 2010 között (%)

Figure 3.: Conformation of unemployment in the Sellye Micro Region compared to the national average between 2001 and 2010 (%)



Forrás: KSH és Baranya Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központja

Kevésbé számszerűsíthető, de a vizsgált térség fejlődését meghatározó társadalmi problémák közé sorolhatjuk a település szintű közösségek hiányát, és ebből fakadóan az egymástól való elszigetelődést. Ide tartozik a közösségek és egyének nagyfokú passzivitása az élet szinte valamennyi területén (ami az alkoholizmus és más szenvedélybetegségek kialakulásához vezet), valamint a népi, helyi hagyományok, nyelvi sokszínűség, kulturális örökségek megismerése iránt mutatkozó alacsony igényszint.

3. Az Ormánság turizmusa

A fent vázolt gazdasági-társadalmi helyzet, a periférikus elhelyezkedés, az elszigetelődés, amely ezt a halmozottan hátrányos helyzetű területet jellemzi nem teszi lehetővé, hogy az Ormánság turizmusának mutatói magasabb értékeket produkáljanak. Ezek az okok azonban egyidejűleg a terület egyediségét is adják, hiszen a terület érintetlensége számos lehetőséget rejt magában.

Napjainkban az Ormánság a desztinációvá fejlődés kezdeti szakaszában jár. Természeti és kulturális értékei figyelemreméltó attraktivitással rendelkeznek, ezért a

térségben a természetközelségre, az aktivitásra és a tradicionális értékekre épülő turisztikai termékek a dominánsak (Aubert 2007).

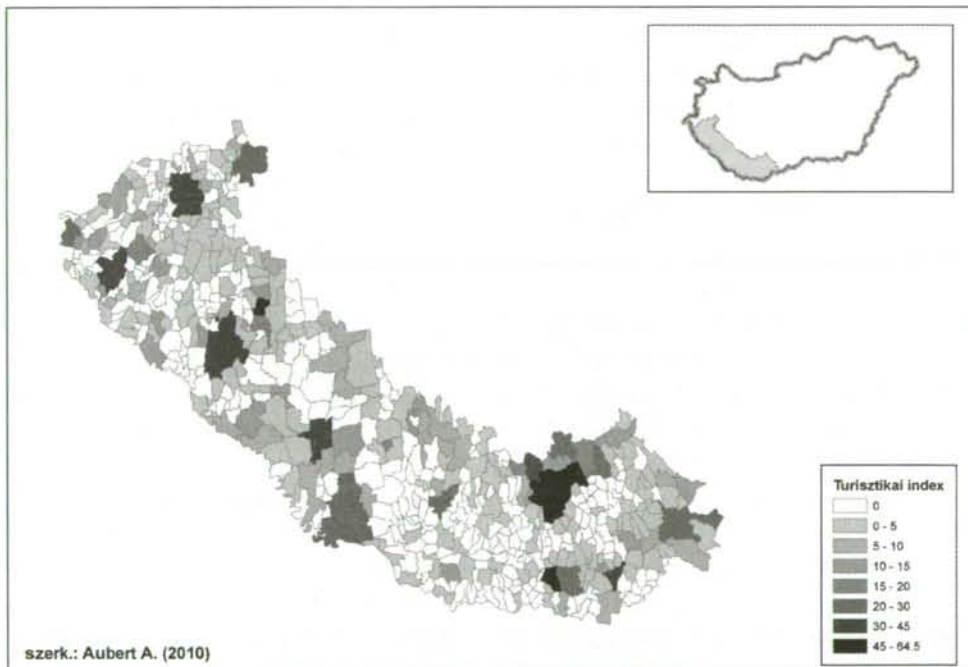
A turizmus mutatói azonban nem tükrözik vissza azt a gazdag potenciált, amelyet a terület magában hordoz, vagy amelyet akár más, hasonló adottságú területek esetében megfigyelhetünk (Bognár – Marton 2010). A jelenleg tapasztalt turisztikai trendek, azaz az alternatív turizmus, azon belül is egyes turisztikai termékek, így például az ökoturizmus, vagy az aktív turizmus iránti fokozódó érdeklődés azonban mindenképp a terület tudatos fejlesztésére irányítja a figyelmet (Lengyel 2002).

3.1. Az Ormánság turizmusa az IPA szubrégiói alapján

Az IPA Határokon Átnyúló Együttműködési Program 2007-2013-es szakaszában, egy Magyarország-Horvátország Regionális Turisztikai Projektterv létrehozására törekedett. A projektterület Zala, Somogy és Baranya megyékre (4. ábra), valamint nyolc, a Dráva mentén elhelyezkedő horvátországi zsupánságra terjedt ki (<http://www.hu-hr-ipa.com/hu/programterulet>).

4. ábra: A magyar-horvát-szlovén országhatár 40 km-es körzetében fekvő települések turisztikai indexei

Figure 4.: The tourism index of the settlements in the 40 km range of the Hungarian-Croatian-Slovenian border



Az említett projekt keretében hat szubrégiót (amelyek közül az egyik a vizsgált területünket magába foglaló Szigetvár-Sellyei szubrégió) határoltak le egy kidolgozásra került turisztikai index módszerével. Tanulmányunk következő részeiben mi is e módszer szemléletén keresztül mutatnánk be az Ormánság turizmusának jellemzőit.

Az IPA termék-portfóliójában is kiemelt szerepet kap a falusi turizmus, amely ágazat a vidéki térségekben napjainkban leginkább megfigyelhető. Az Ormánság tekintetében valamennyi látnivaló a falusi turizmushoz is köthető, nem lehet azokat élesen elválasztani. A természeti értékek (növény- és állatvilág, vizek) ugyanúgy szerves részei, mint a hagyományok (népi mesterségek, disznóvágás), a kulturális örökségek (templomok, kúriák), a helyi termékek (sajtok, lekvárok) vagy éppen a falusi vendéglátás, azaz maga a vendégfogadó, illetve a vidéki közösség, amely itt tartózkodása alatt végig körülveszi a turistát.

A vízi turizmus, amely a Dráva miatt a térség egyik legfontosabb turisztikai termékének bizonyul, szervezését a Duna-Dráva Nemzeti Park felügyeli és szabályozza, mivel a hatályban lévő korlátozások értelmében évente maximum 1500 fő vízitúrázhat a folyón. A szervezők (nemzeti park, magánvállalkozások, egyesületek) ezeket a túrákat próbálják összekötni más szolgáltatásokkal, attrakciókkal, hogy a megállók során a látogatók megismerjék a közeli nevezetességeket, a helyi termékeket, vásárlási lehetőséggel együtt. Probléma azonban, hogy sajnos hiányzik az összefogás a szolgáltatók között. Mivel a vendégek sátrakban töltik az éjszakákat, turisztikai bevételt és vendégéjszakát nem generálnak (ex verb. Komlós 2012).

Szintén a Drávához, annak meanderezése során lefűződött morotvákhoz, valamint a folyószabályozások során létrejött holtágakhoz, illetve mesterségesen létrehozott tavakhoz kapcsolódik a horgászat. Többségében ormánságiak teszik ki a horgászokat, de vannak akik csak ezért látogatnak a tájegységbe. Ők azonban relatíve nem sokat költenek maximum napi-, vagy hetijegyre, élelemre, szálláshelyet általában nem vesznek igénybe. Eddig kihasználatlan lehetőség rejlik azonban a horgászok családtagjaiban, kísérőikben, akiket motiválni lehetne a különböző programokon, túrákon, gyerektáborokon, erdei iskolákon való részvételre.

A Drávához kapcsolódó harmadik, szintén passzív turisztikai termékre, a sétahajózásra az Ormánság folyó menti településein sajnos eleddig nincs lehetőség. Viszont Barcsról és Drávaszabolcsról indulnak ilyenfajta programok, amelyek érintik a vizsgált területet. A sétahajózás során a tájegységbe érkező utasoknak ritkán nyílik alkalmuk, hogy a helyi látnivalókat megtekintsék, esetleg helyi termékeket vásároljanak, a hajón minden igényüket kielégíthetik és az utazás jelenti számukra magát az élményt (Csapó. – Marton 2010).

A természeti értékeken alapuló termékek között meg kell említeni az Ormánság vadban gazdag erdeire ráépült vadászturizmust. Az Ormánságba látogató vadászok nagy többségében külföldiek, magára a vadászszennvedélyükre sokat költenek, igényesebbek, minőségi szolgáltatásokat várnak el, amelyet ha a térségben nem találhatnak, a környéki, pécsi, harkányi szálláshelyeket választják. Sajnos zömmel csak a

vadak miatt jönnek, a tájegység egyéb látnivalóira nem kíváncsiak (Csapó – Marton 2011). A térség szolgáltatói elsősorban ezt a jól fizető réteget szeretnék megfogni, az elmúlt időszakban ezért sok szálláshelyet az ő igényeiknek megfelelően alakítottak ki (pl. Vajszló, Drávasztára).

A kulturális értékeken alapuló termékek leginkább szakrális műemlékekhez, így például a festett mennyezetű, református műemléktemplomokhoz, múzeumokhoz, helyi és időszaki gyűjteményekhez, néprajzi emlékekhez köthetők (Marton 2009). Fő probléma, hogy ezek szigetszerűen helyezkednek el, nem tudják a mai turisták igényeit kielégíteni, sok esetben a helyi közösséget célozzák meg, kevésbé interaktívak, szórakoztatóak, még a bejáratot nyitó kulcs megszerzése is komoly logisztikai kihívást jelent. Az egyes látnivalók mögött nincs olyan képzett szakember, aki magyarul, sőt esetleg idegen nyelven, bemutatná, tudásával és személyiségével érdekesebbé tenné azt. Az attrakciók promóciója elavult, vagy nincs, nem a megfelelő célcsoportokat célozza meg. Sajnálatos, hogy ezek az unikális, gyönyörű, évszázados értékek a térség hagyományaival együtt – a megőrzés és átörökítés helyett – elvesznek, a bennük rejlő potenciál kihasználatlan marad.

Az IPA termék-portfóliójában az egyéb turisztikai termékek csoportjába sorolt gyógy- és wellness turizmus egyetlen ormánsági képviselője a Sellyei Termálfürdő, amely a 2000-es évek elején, az első Széchenyi-terv keretében lett felújítva. Elsősorban a helyiek igényeit elégíti ki, nagyobb léptékűvé fejlesztésére nincs a térségben szükség, figyelembe véve, hogy a megye déli része igen jól ellátott fürdők tekintetében (Harkány, Siklós, Szigetvár), amelyekkel a sellyei sem méreteiben, sem szolgáltatásaival nem képes versenyezni.

A borturizmus termékei ugyan nem találhatók meg az Ormánságban, települései közül egyik sem borúti település, de a közelben lévő Siklós-Villányi borút szolgáltatásait a helyi turisztikai vállalkozók előszeretettel ajánlják a vendégeiknek, igény esetén pedig helyben is borkóstolókat, boreteteket szerveznek. Ez az irány pozitív, hiszen egy nagyobb területet lefedő összefogás előfutára lehet, amely a turizmus mai elvárásainak teljesen megfelel.

Az Ormánság turizmusának vizsgálatakor egyből szembetűnik a szálláshelyek, valamint azok férőhelyeinek alacsony száma. A 2012-es évben mindössze két kereskedelmi szálláshely (Sellye városában egy panzió, illetve egy kemping) működött itt. Jól látható, hogy a kereskedelmi szálláshelyek között hiányoznak a magasabb kategóriájú példák, amelyekre igény a vadászturizmus részéről érkezne (Csapó – Marton 2011). Ehhez képest jelentősebb, hogy a kutatási területen működő tizenhat falusi szálláshely, többségében három vagy négy napraforgós kategóriájú (www.baranyavidek.hu). Az utóbbiak közül négy rendelkezik „Dél-Dunántúli Ökoporta” minősítéssel, vagyis magasabb színvonalú igényeket kielégítő, szélesebb és teljesebb élménykínálattal, az ökotudatosság megjelenésével.

Bár az Ormánság jelentős turisztikai értékekkel rendelkezik, mindez a turisztikai statisztikáiból sajnos egyáltalán nem derül ki, ugyanis 2010-ben 1235 vendég mindössze 5175 vendégéjszakát töltött a térségben (1. táblázat), amivel az

országos érték 0,04 %-át tudhatja magáénak. Egyedül az átlagos tartózkodási idő mutatóit tekinthetjük elfogadhatónak, amely a tájegység esetében átlagosan 4,19 éjszaka, amely például Pécs 1,9 éjszakai értékével összehasonlítva jó eredménynek mondható (www.ksh.hu).

1. táblázat: Szálláshelykapacitás és -kihasználtság az Ormánságban 2010-ben
Table 1.: Accommodation capacity exploitation in the Ormánság in 2010

Település	Férőhelyek száma	Külföldi vendég	Belföldi vendég	Összes vendég	Külföldi vendég-éjszaka	Belföldi vendég-éjszaka	Összes vendég-éjszaka
Bogdása	13	26	32	58	76	91	167
Csányoszló	9	0	148	148	0	327	327
Dióviszló	16	0	88	88	0	312	312
Drávapiski	11	0	20	20	0	40	40
Ipacsfa	10	57	78	135	397	130	527
Királyegyháza	23	0	17	17	0	917	917
Páprád	8	21	0	21	168	0	168
Rádfalva	8	0	9	9	0	29	29
Sellye	126	182	407	589	1208	1025	2233
Vajszló	10	6	144	150	9	446	455

Forrás: KSH

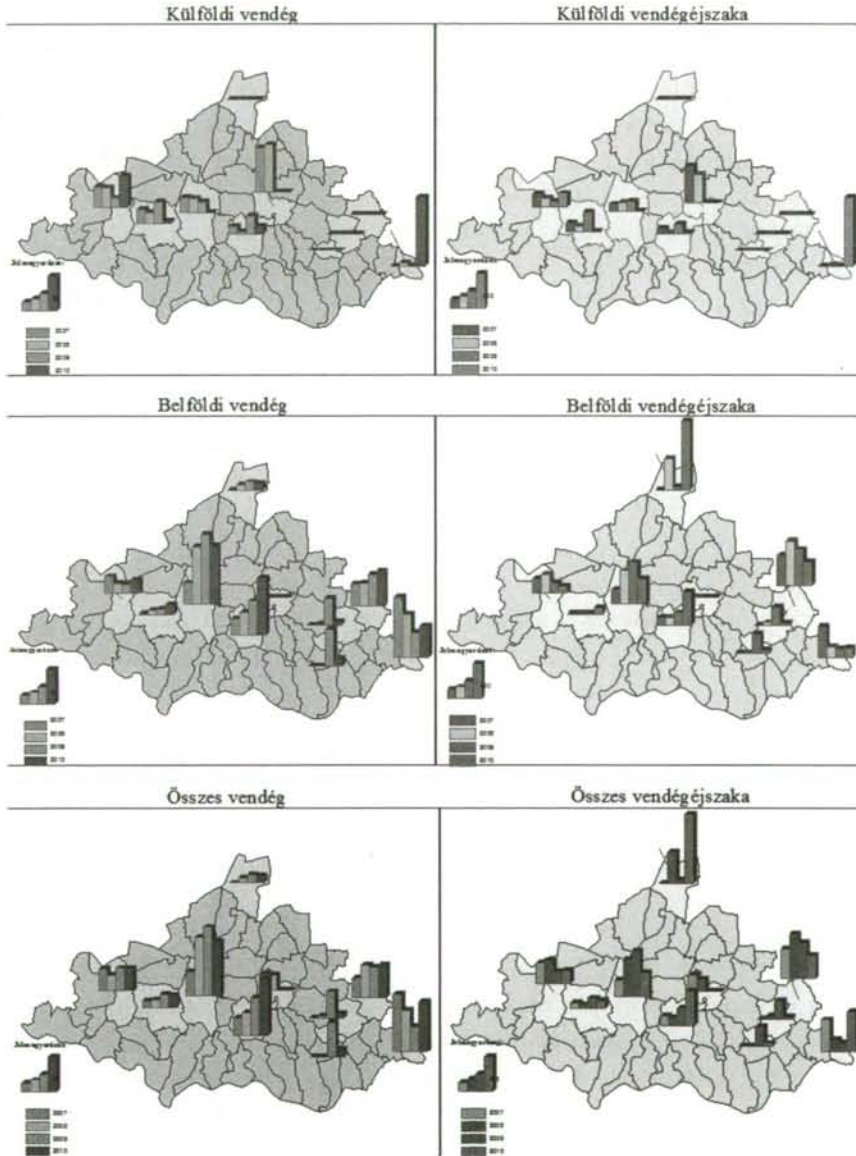
Amennyiben részletesebben vizsgáljuk a tájegység településeire 2008 és 2010 között érkező vendégek és az általuk eltöltött vendégéjszakák számát (5. ábra), semmilyen trendszerűséget, sem folyamatos növekvést, sem pedig a gazdasági válság okozta esetleges csökkenést nem sikerül feltételeznünk, hiszen mind a külföldiek, mind a belföldiek részaránya hektikusan alakult ezen időszakban. Ez a kiszámíthatatlanság komoly problémát jelent a turisztikai vállalkozók számára, mivel ilyen esetben még egy évvel előre is nehézkes a tervezés.

3.2. Az Ormánság turizmustervezésének problémái

A területen az elmúlt években számos turisztikai fejlesztés valósult meg a Nemzeti Fejlesztési Terv II., az Új Magyarország Fejlesztési Terv, a LEADER, vagy akár az Agrár-és Vidékfejlesztési Operatív Program keretein belül. Mindezek ellenére az Ormánság turizmusa stagnál, hiszen hatalmas problémát jelent, hogy nincs egy olyan turisztikai egyesület vagy szervezet, amely felkarolná a szolgáltatókat, segítené azok munkáját (pl. pályázatok elkészítése, stratégiák kidolgozása, projektek felügyelete), valamint rendszeres programokat szervezve turistákat csábítana ide. Éppen ezért az Ormánság turizmusa spontán fejlődik, sokszor ellentétes irányokba.

5. ábra: A vendégek és a vendégéjszakák számának alakulása az Ormánság magánszállásadással rendelkező településein (fő, darab)

Figure 5.: The conformation of the number of guests and guestnights in the settlements of the Ormánság with private accommodations (number of guests and guest nights)



Forrás: a KSH adatai alapján szerkesztette Szabó (2012)

A területet vizsgálva látható, hogy itt nincsenek meg a tájékoztatás megfelelő háttérintézményei (ld. Tourinform iroda) és eszközei. A szolgáltatók között nincs összefogás, így azok termékeit nem is lehet közös erővel piacra vinni. A sikertelen 2008-as Turisztikai Desztináció Menedzsment Szervezet létrehozás pedig még inkább jellemzi a turizmusmenedzselés jelenlegi helyzetét. Az önkormányzatok szűkös forrásaik és a megfelelő szakemberek hiánya miatt nem tudnak foglalkozni az elaprózott és szigetszerű turisztikai értékek piacra vitelével. A nagyobb utazási irodák közül a Helian NaTour Utazási Iroda foglalkozik, a célterület profiljába is illő, főként aktív és természetközeli programok szervezésével és kiajánlásával. A másik, a turizmus szempontjából is jelentős szereplő, a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, amely közben tartja a már említett vízitúrákat, emellett programokkal is igyekszik az aktív és tudatos turistákkal megismertetni hazánk e vidékét. A nemzeti parkot azonban kötik a korlátozások, mind az utazásszervezést – hiszen csomagajánlatokat nem készíthet – mind pedig a vízi túrákat illetően. Az Igazgatóság célja ugyan a környezeti nevelés, amelynek egyik legjobb módja a turizmus generálása, ugyanakkor védett terület lévén a mennyiségi korlátozások pontos betartása az érintetlen természeti környezet megőrzése érdekében elengedhetetlen. A szervezett programok, kenutúrák mellett a nemzeti park szakvezetési túrákat is hirdet, adott esetben szakvezetőket biztosít kisebb-nagyobb csoportok számára.

Mint már korábban említettük, egy másik probléma, hogy az Ormánságban a látnivalók, szigetszerűen helyezkednek el (az egyik településen találunk egy szép templomot, tőle nyolc kilométerre dolgozik egy fafaragó, akitől ugyancsak tíz kilométerre folyik a Dráva, ahol a vízitúrák kerülnek megrendezésre, stb.). Az egyes látnivalók, attrakciók megközelíthetősége és nyitva tartása bizonytalan. Néhány szolgáltató között ugyan megfigyelhető egyfajta összetartás (pl. a szállásadó ajánlja a környék fafaragóját, szövőasszonyát), de ezek kezdeti szinten vannak és igen kis területet, helyi-települési kapcsolatokat érintenek. Éppen ezért még inkább szükség lenne az összefogásra, kidolgozott termékcsomagokra, egy olyan élményláncra, amely az attrakciókat térben összeköti, felfűzi, amelynek eredményeként a turista fejében egy egységként jelennek meg az Ormánság látnivalói.

4. Összegzés

A turizmus térségi megjelenése a turizmusföldrajz súlyponti kutatási területe, amelynek egy sajátos szelete a perifériák turizmusa. Az Ormánság, mint az ország külső perifériájának egy klasszikus táji-történeti egysége számos jegyében hordozza ezt a problematikát. A kutatás fő kérdése, hogy jelenthet-e megoldást a turizmus fejlesztése egy komplex társadalmi- gazdasági problémákkal küzdő térségben. A terület a fenntartható turizmusfejlesztés mintájául is szolgálhatna, hiszen természeti és kulturális értékei – a nemzeti park és a határmentiség miatt – csak korlátozott vendégforgalom mellett realizálhatók.

Vizsgálatainkból kitűnik, hogy a külső erőforrásokkal finanszírozott turisztikai termékfejlesztés mellett létfontosságú lenne a települési- térségi összefogás, egy a – partnerségi elven működő – turizmus menedzsment létrejötte, amely az elszór-
tan jelen lévő vonzerőket termékké szervezve piacra tudja vinni. Az Ormánság természetközelségéből és történeti hagyományaiból építkező értékek csak így menthetők át az utókor számára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aubert A. (szerk.) (2007): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs
- Baranyi B. – G. Fekete É. – Koncz G. (2003): A roma-szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben In: Kisebbségkutatás, Budapest. 2003/3. szám.
- Bognár Angéla – Marton G. (2010): A Dráva mente turizmusfejlesztési lehetőségei In: Görcs N. L. – Pirisi G. (szerk.) (2010): Tér-Tálcum-Tanítványok II., Publikon Kiadó, Pécs
- Csapó J. – Marton G. (2010): Potential and reality: tourism development as a possible source of regional management in the Drava area, Hungary In: Geographica Timisiensis, 2010/1. szám. 89-98. old.
- Csapó J. – Marton G. (2011): A turizmusfejlesztés aspektusai az Ormánságban, különös tekintettel a belső és külső integráció lehetőségeire, A turizmus dimenziói: humán, ökonomikum, politikum, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár
- Kiss G. (1986): Ormánság, Gondolat Kiadó, Budapest
- Lengyel M. (2005): A turizmus általános elmélete, HFF-KIT Kiadó, Budapest
- Marton G. (2009): Az Ormánság kulturális örökségei – Örökség és turizmus, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet, Pécs
- Rudl J. (2009): Demográfiai folyamatok az Ormánságban In: Reményi P., Tóth J. (szerk.) (2009): Az Ormánság helye és lehetőségei, Publikon Kiadó, Pécs
- Stefán K. (2009): Ipar In: Reményi P., Tóth J. (szerk.) (2009): Az Ormánság helye és lehetőségei, Publikon Kiadó
- Szabó K. (2012): Az Ormánságról kialakult mentális képekre, földrajzi és turisztikai aspektusaira vonatkozó vizsgálatok, Diplomadolgozat, Pécs
- Tésits R. (2009): Munkaerőpiaci adottságok In: Reményi P., Tóth J. (szerk.) (2009): Az Ormánság helye és lehetőségei, Publikon Kiadó, Pécs
- <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu>
- <http://www.baranyavidek.hu>
- <http://www.barko.hu/bmmk/>
- <http://www.ddnp.hu/>
- <http://www.dravamedence.hu/index.php?p=6>

<http://www.horgasz.hu/page/500/akt/5/megye/baranya/html/horgaszvizek.html>
<http://www.hu-hr-ipa.com/hu/programterulet>
<http://www.hu-hr-ipa.com/hu/proritasok>
<http://www.koros.hu/content/korosi-reformatus-templom>
<http://www.ormansag.hu/documents/turizmus.html>
<http://www.osdrava.hu/>
<http://www.sellyeikisterseg.hu/index.php?id=58>
<http://www.vajszlo.hu/>
https://teir.vati.hu/rqdist/main?rq_app=meta&rq_proc=strfr&dbid=1&ev=2010

ABSTRACT

In the introduction of our paper, the reader can get acquainted with the spatial delimitation of the Ormánság. Afterwards the authors introduce the social-economic problems of the territory that can be traced back to the middle of the 18 th century. Human resources important from the point of view of tourism are available only in a limited extent. In the followings, the authors tried to characterise the tourism of the Ormánság. After the general introduction, the characteristic tourism products were analyzed one after the other, during which one could realize the fact that the spatially diffuse products can hardly be organised into tourism products. Following this, the demand analysis demonstrates the accommodation structure with an accommodation capacity and utilization analysis. It is typical in the region that guest flow concentrates on private accommodations, the turnover of which shows ever changing differences year by year. Closing the paper, the problems of tourism planning and control are dealt with, where the cross border cooperation projects are emphasized.

A KERESKEDELMI SZÁLLÁSHELYEK KAPACITÁSÁNAK ÉS FORGALMÁNAK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON (1990-2010)

*CHANGING IN CAPACITY AND TURNOVERS IN NUMBER OF UNITS
OF COMMERCIAL ACCOMMODATIONS IN HUNGARY (1990-2010)*

CSORDÁS LÁSZLÓ egyetemi adjunktus

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

1. Bevezetés, problémafelvetés, célkitűzés

A szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás, azaz az I nemzetgazdasági ág – amit turizmusiparként is definiálhatunk – a gazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő szektora, amely az előrejelzések szerint, a válság ellenére is tartósan 3-4 százalékos növekedési ütemet érhet el. A nemzetközi turistaérkezések száma 2011-ben a Földön elérte a 982 milliót, az abból származó bevétel pedig az 1.030 milliárd amerikai dollárt (www2.unwto.org). Ehhez szerény mértékben hozzájárul hazánk is: 41,3 milliószor lépték át külföldiek a magyar határt 2011-ben, s a turizmusra jellemző ágazatok közvetlen gazdasági hatását 2007-ben a GDP 5,9 %-ára, 1.322 milliárd Ft-ra becsülték (www.itthon.hu). E tömegjelenség az ország egyes vidékeit különböző helyzetben találta a rendszerváltozás idején. Az egyes települések, kistérségek, megyék és régiók az elmúlt két évtizedben a turizmus fejlesztésében fantáziát láttak, s szerettek volna a fennálló – számukra korábban sokszor előnytelen – helyzeten változtatni. A turizmusban – a gazdaság más területeihez hasonlóan – szintén felfedezhetők centrumok és perifériák, amelyek részben a turisztikai vonzerők eltérő előfordulásával magyarázhatók.

Azokon a településeken, amelyeken a történelem folyamán nagy volt az „idegenek forgalma”, tehát amelyeket idegenek (utazók, turisták) kerestek fel sokszor nagyon látványosan fejlődtek, mivel nagyobb bevételekhez juthattak a másol megtermelt jövedelmek ottani elköltésével. E bevételek, hasznok tartós fennmaradásához, sőt növekedéséhez sok fejlesztésre, beruházásra volt és van szükség, így több, korábban az idegenforgalomba be nem kapcsolódott, abban aktív szereppel nem bíró település az egyik legfontosabb – sőt sokszor az egyetlen – kitörési pontot látta/látja e szektor fejlesztésében, melynek következtében egyre több települést akar(t) bekapcsolódni a turizmusba. Az idő előre haladtával egyre több települést tártak fel (pl. a hazai termál- és gyógyvizek felfedezése, a rájuk épülő fejleszté-

sek), de emellett a fokozatosan felértékelődő természeti környezet, a táj szépsége, nyugodtsága is új lehetőségeket nyújtott a vidéki vagy aktív turizmusban esélyt látók számára.

E folyamat egybeesett azzal is, hogy a korábban kialakult üdülőkörzetek, s különösen azok turisztikai központjai túlszűfoltakká válva már nem nyújtották ugyanazt a pihenésre vágyó emberek számára, amit akár 2-3 évtizeddel korábban, míg más területeken, ahol meg sem jelentek még a turizmus csirái, be akartak kapcsolódni a XX. század végének tömegjelenségébe. Így az igények változása, valamint a területfejlesztés kívánatos iránya is egybeesett, amely a turizmus tervszerű fejlesztését ösztönözve közép-, de különösen hosszú távon hozzájárulhat a turizmuson belüli területi egyenlőtlenségek oldásához, a Budapest- és Balaton-centrikusság csökkentéséhez, a turisztikailag érintetlen, vagy turisták által még kevésbé látogatott területeknek, mint pl. az Alföld, vagy Észak-Magyarország vidéki városainak és környéküknek a megerősítéséhez, új, vidéki helyszíneknek a turizmusba való bekapcsolásához. Az éppen két évtizede, 1992-ben indított I. Alföld Program turisztikai alprogramjának ez volt az egyik legfontosabb célkitűzése (Csordás 1992).

Azóta két évtized telt el, a települések jelentős csoportja a turizmust tekintette, sőt napjainkban is azt tekinti olyan lehetőségnek, amely hozzájárulhat a helyi erőforrások felhasználásával a gazdasági fellendüléshez, a foglalkoztatáshoz stb.. Ennek viszont az az egyik legfontosabb előfeltétele, hogy a települések rendelkezzenek megfelelő elsődleges turisztikai szuprastruktúrával, különösen szállásférőhelyekkel – esetleg ha ilyenekkel nem rendelkeztek, akkor alakítsanak ki ilyeneket –, s azokat keressék is fel a vendégek, hiszen a helyben maradó bevételek egyik forrását ezek képezik. Éppen ezért a kutatás során nemcsak azt vizsgáltam, hogy mely települések rendelkeztek szállásférőhelyekkel – bár ez igen fontos „szükséges” előfeltétel –, hanem részletesebb vizsgálataimhoz csak azokat választottam ki közülük, amelyek eleget tettek annak az „elégséges” feltételnek (is), hogy szálláshelyein vendégek is megfordultak.

A vizsgálat során – a területi korlátokra is tekintettel – arra kerestem választ, hogy

- hogyan változott Magyarországon a kereskedelmi szálláshelyek kapacitása és forgalma 1990-2010 között, az országon belüli régiós arányok kiegyenlítettébbé váltak-e, hozzájárultak-e a turisták egyenletesebb területi eloszlásához, vagy a korábbi folyamatok továbbra is érvényesek, esetleg felerősödtek,
- milyen mértékben „terjedtek el” a turisztikai szuprastruktúra elemeit képező kereskedelmi szálláshelyek, illetve a turisták az országban a különböző szálláshelytípusokon, s a turizmus térbeli terjedése, diffúziója bekövetkezett-e, tehát 1990 óta a turisták ténylegesen több magyarországi településen jelentek-e meg a különböző kereskedelmi szállástípusokban?

2. Módszertani megjegyzések

Az adatok forrását a KSH T-Star 1990-2010 közötti, évenként gyűjtött és hozzáférhető idegenforgalommal kapcsolatos települési adatai jelentették. Választásom azért esett csak a kereskedelmi szálláshelyek kapacitási és vendégforgalmi mutatóira, mivel a teljes időszakra vonatkozóan ellenőrzött forráshoz leginkább e szállástípusoknál jutunk.

A 54/2003. (VIII.29.) GKM rendelet szerint „a kereskedelmi szálláshely az erre a célra épített vagy átalakított és használt létesítmény, ha a hasznosított szobák száma az ötöt, az ágyak száma a tízet, kempingek esetében a hasznosított terület-egységek száma az ötöt meghaladja”, „továbbá üzletszerűen, egész éven át vagy időnyelleggel, folyamatos napi üzemeltetéssel, megszakítás nélkül szállásszolgáltatást nyújt” (www.hah.hu). Ezek közé tartoznak a különféle szállodák, a panziók, a kempingek és üdülőházak, valamint a turistaszállások és az ifjúsági szállások. A kereskedelmi szálláshelyek csak egy részét fedik le a turizmus szálláshely-forgalmának. A többnapos belföldi utazások esetében igénybe vett szálláshelyek közül az ingyenes magánszállások és a magánüdülők együttes arányát – egy 2010-ben végzett saját felmérése alapján – a Magyar Turizmus ZRt. kiadványa is 63,8 %-ra teszi, míg a kereskedelmi szállástípusokat összesen 18,5 %-ra (www.itthon.hu).

A részletesebb térképes települési vizsgálat során csak azokat az „aktív” településeket választottam ki, amelyek különböző kereskedelmi szálláshely típusain legalább egy vendég éjszakázott. Ezt pontosabb információnak tekintettem, mint azt, hogy egy adott helyen a megfelelő szállástípus előfordul-e, vagy sem, hiszen attól, hogy a lehetőség megvan, még nem biztos, hogy egyetlen vendég is felkeresi az adott szálláshelyet nyújtó települést. A fenti adatok megmutatják, hogy milyen mértékben sikerült „teríteni” a turistákat, s az egyes szállástípusokban a települések hány százaléka kapcsolódott be a turizmusba.

3. Eredmények

3.1. A szálláshelyek kapacitási és forgalmi adatainak országos változása (1990-2010)

A KSH adatai alapján kimutatható, hogy 2010-ben Magyarországon a 311 ezer kereskedelmi szállásférőhelyen 7,473 millió vendég szállt meg, közülük 3,462 millió volt külföldi. A vendégéjszakákon belül a külföldiek aránya már éppen elmarad az 50 %-os értéktől, hiszen a 19,554 millió éjszakából 9 millió 613 ezer nem a hazaiakhoz köthető.

Amennyiben a kereskedelmi szálláshelyek aktuális definícióját vesszük figyelembe – azaz a fizetővendéglátást a mindenkori besorolásának helyén számítjuk be – akkor 1990-hez képest a férőhelyek száma 2 %-kal, a vendégek száma pedig



32 %-kal emelkedett. A fent mért többi mutató esetében viszont visszaesés tapasztalható: a külföldi vendégek száma 6,3 %-kal, a vendégéjszakáké 12,7 %-kal, míg a külföldiek által eltöltött éjszakák száma 29,4 %-kal csökkent. Első ránézésre ez azt is jelenti, hogy jelentősen csökkent a vendégek, különösen a külföldiek átlagos tartózkodási ideje, valamint az egy férőhelyre jutó éjszakák száma, viszont 1990 óta a belföldi vendégek és vendégéjszakáik száma meghaladja a határon túliakét. A kereskedelmi szálláshelyeken 3,96-ról 2,62-ra csökkent az egy vendégre jutó vendégéjszakák száma, valamint 3,69-ről 2,78-ra a külföldiek által eltöltöttéké, azaz a vendégszám jelentős bővülésétől messze elmaradt a vendégéjszakák számának emelkedése úgy, hogy ezen belül a külföldiek esetében ez a kissé visszaeső vendégszám az eltöltött éjszakák számának közel 30 %-os csökkenését is eredményezte.

Mindezek után levonhatnánk azt a következtetést is, hogy a külföldiek és az általuk itt töltött vendégéjszakák száma jelentősen, sőt drasztikusan esett vissza az elmúlt közel 2 évtizedben, s a sokat hangoztatott fejlődés a vendégéjszakák számában – ha csak a szélső éveket vizsgáljuk, akkor – nehezen mutatható ki. Dinamikus fejlődés elsősorban az ezredforduló után kibontakozó jelentősebb fejlesztések hatására következett be, de az 1990-es évek eleji nagy visszaesést (mind a hazaiak, de különösen a külföldiek esetében) a jelek szerint még a vizsgált 4 mutatóból háromban nem sikerült kiheverni.

A lezajlott folyamat nyertesének a belföldi turizmus tekinthető, hiszen 1990 óta az összes vendégszám növekedésénél (+1,82 millió) nagyobb mértékben (+2,05 millió) emelkedett a belföldiek száma, azaz az teljesen a belföldiekhez köthető, és miközben a belföldiek vendégéjszakái 1,17 millióval múlták felül a húsz évvel korábbit, addig a külföldiek által eltöltötték száma 4 millióval csökkent. Ez azt is jelenti, hogy a vizsgált időszak végén a hazai kereskedelmi szálláshelyeket már 20 %-kal több belföldi látogatja, s az általuk eltöltött vendégéjszakák száma – ha csak 0,3 %-kal is, de meghaladja a külföldiekét. A leírtakat kissé árnyalja, hogy a hazai vendégek átlagos tartózkodási ideje – amely a korábbi 4,47 éjszakás értékével felülmúlta a külföldiekét is – 2010-re 2,48 éjszakára csökkent.

A belföldi turizmus fellendítéséért, majd fejlesztéséért indított, kormányzatilag is támogatott elképzeléseket – az 1998 óta és a vizsgált időszak végén is működő üdülési csekkrendszer, a Széchenyi-terv turizmusfejlesztési programjait, majd a Széchenyi Turizmusfejlesztési programot – az azok következtében megvalósult beruházásoknak köszönhetően többnyire sikeresnek ítéelhetjük. A fentieket szervesen egészítették ki az EU-s társfinanszírozással az előcsatlakozási alapok, majd az NFT-k keretében végrehajtott projektek. Ezek hatására a belföldi vendégek és vendégéjszakák száma nőtt, arányuk pedig napjainkra meghaladja a külföldiekét. Ez nemzetstratégiai szempontból sem elhanyagolható, hiszen a helyben kapott keresetekből képződő diszkrecionális jövedelmek egyre nagyobb részét Magyarországon költik el a hazai lakosok, itt járulnak hozzá a turisztikai jellegű fogyasztáshoz, itt teremtenek munkahelyeket, s ezzel további növelik a bevételeket.

3.2. A szálláskapacitások és a vendégforgalmi adatok régiónkénti és szállástípusonkénti változása 1990-2010 között: kiegyenlítődés, vagy koncentráliódás?

A kérdés mindezek után az, hogy a vendég- és vendégéjszaka-forgalom fenti felemás változása után csökkentek-e az országban belüli különbségek. A vizsgálatokat az egyes szállástípusokra országos és a régiós szinten is elvégeztem.

Az egyes szálláshely-egységek száma (azaz hogy belőlük hány darab található az országban) jelentősen emelkedett a vizsgált időszakban, amely elvben hozzájárulhat a turisták területi elterjedéséhez is, mivel azokat olyan településeken is létrehozhatták, ahol korábban hiányoztak. Ezzel a mutatóval azonban ajánlatos óvatosan bánni, hiszen egy többszáz ágyas szálloda, vagy a szeptember-június között diákotthonként, a nyári időszakban viszont turistaszállásként is üzemelő középiskolai/egyetemi kollégium, vagy egy, akár 500 férőhelyes kemping ugyanúgy 1 egységet képez, mint egy 10 ágyas panzió.

Az elmúlt két évtizedben közel 2 ezer darabbal, több mint háromszorosára bővült a kereskedelmi szálláshelyekhez jelenleg tartozó szállástípusok (szállodák, panziók, kempingek, üdülőházak, turistaszállók és ifjúsági szállások) egységeinek száma. A részletes adatok azt mutatják, hogy a szállodák száma 327-ről 900-ra, a panzióké 176-ról 1136-ra, a kempingeké 165-ről 238-ra, az üdülőházaké 166-ról 343-ra, a turistaszállásoké 93-ról 218-ra, az ifjúsági szállásoké 1999 óta 40-ről 122-re, a gyógyszállodáké pedig 2001 óta 24-ről 62-re emelkedett. Tekintve, hogy 1990-ben még 27.591 fizetővendéglátó is e körbe tartozott, így a rendszerváltoztatás idején összesen 28,5 ezer kereskedelmi egységben 305 ezer férőhely, azaz egységenként 10,7 ágy állt a turisták rendelkezésére, míg 2010-ben összesen 2.957 helyen mintegy 311 ezer férőhelyen fogadhattak vendégeket, ami egységenként „átlagosan” több mint 105 ágyat/férőhelyet jelent. A fentebb leírt számok azt jelzik, hogy az egyes kereskedelmi szálláshely-típusokban 1,5-6,5-szeresére nőtt az egységek száma, amely hozzájárulhatott a turisták elterjedéséhez, újabb településeken való megjelenéséhez is. Az új egységek kialakítása eltérő mértékben haladt az egyes régiókban, amely összefügg az adott szállástípus korábbi elterjedtségével (meglétével, vagy hiányával), a turisztikai vonzerők támasztotta igényekkel, a beruházói szándékkal stb.. Így az Észak-Alföldön a szállodai és kemping egységek, a dunántúli régiókban (mindháromban, de Nyugat-Dunántúlon különösen) a panziók, a két alföldi régióban, de elsősorban Észak-Alföldön a turistaszállások, és utóbbiban a gyógyszállodák, a Dél-Alföldön és Észak-Magyarországon az ifjúsági szálláshelyek egységeinek a száma az országos átlagot jelentősen meghaladó mértékben emelkedett. Sok helyen a korábbi szállástípusba sorolt férőhelyek, pl. a fizetővendéglátó helyek panziókká való átalakulása is megfigyelhető.

A turisták diffúziójához jelentős mértékben járulhatnak hozzá azok a szálláshelyek, amelyeket igénybe vesznek. Az előző bekezdésben jelzett szálláshely egységek típusaiba tartozó összes kereskedelmi szállásférőhelyek száma 300 ezer

körül (277-347 ezer) alakult a vizsgált időszakban (amíg lehetett, addig a fizetővendéglátást is beleszámítva). A 305,9 ezer kereskedelmi szállásférőhely közel kilenctizede 1990-ben három szállástípushoz kapcsolódott: 38 %-ot tettek ki a fizetővendéglátás, ennek felét (19 %-ot) a szállodák és 32 %-ot a kempingek férőhelyei. Az üdülőházak, a panziók és a turistaszállások – hasonló részesedés mellett – együttesen csak 11 %-ot értek el. 2010-re jelentősen megváltozott a helyzet, melynek szabályozási okai közé tartozott, hogy a 45/1998. (VI.24.) IKIM rendelet „A kereskedelmi és fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről” a fizetővendéglátást a magán szálláshelyek közé sorolta (www.hah.hu). A turistaszállások mellett 1999-től megjelentek az – 1990-ben még nem létező – ifjúsági szállók adatai is, amivel napjainkban is számolni kell. A fentiek, valamint annak következtében is, hogy a fogyasztási (keresleti) igények és a szokások is megváltoztak, 2010-ben a 311 ezer kereskedelmi szállásférőhely 40 %-a már a hotelekben, további 28 %-a a kempingekben volt. A leglátványosabb fejlődést a panziók, illetve a bennük kialakított ágyak számának növekedése mutatta fel, így arányuk napjainkra a 12 %-ot is eléri. Megfigyelhető tehát, hogy a hotelbeli ágyak részaránya az 1990. évinek a kétszeresére, a panzióbelieké a háromszorosára, a turistaszállások és az ifjúsági szállók együttes férőhelyszáma pedig több mint 4-szeresére emelkedett.

A férőhelyszámot tekintve a dunántúli régiók együttes részesedése két évtized alatt 56,7-ről 50,6 %-ra csökkent: Nyugat-Dunántúlé kissé nőtt, a másik kettőé, különösen Dél-Dunántúlé drasztikusan visszaesett. A Dunától keletre fekvő régiók együttes aránya 25-ről 32 százalékra emelkedett, s mindhárom régió növelte országban belüli részesedését. Érdekes, de magyarázható is, hogy egyrészt a nagy szállodai férőhelyszám bővítések ellenére, másrészt a fizetővendéglátó-helyek ágyainak a kereskedelmi szálláshelyek közül való kikerülése következtében Közép-Magyarország aránya az összes kereskedelmi szállásférőhelyen belül még csökkent is.

A kereskedelmi szálláshelyeken éjszakázó vendégek számában a koncentráció tovább folytatódott: a legkisebb (Dél-Alföld) és legnagyobb (Közép-Magyarország) részesedéssel bíró régió közötti különbség a korábbi 4,2-ről 6,5-szeresre nőtt. Közép-Magyarországon a vendégszám 1,9-ről 2,9 millióra emelkedett, így részaránya – Nyugat-Dunántúl kivételével – minden régió rovására (34,4 %-ról 38,9 %-ra) nőtt, miközben a paletta másik oldalán a Dél-Alföldön a vendégszám még az 1990. évi szinttől is 14 %-kal maradt el, s ennek következtében e régió részesedése a korábbi 8,9 %-ról 5,8 %-ra esett. Ehhez hasonló mértékű, 3,1 százalékpontos arányvesztést mutat fel Dél-Dunántúl is, elsősorban a Balaton parti területek részbeni leértékelődése miatt: ott ugyan nem csökkent, hanem még 10 ezerrel nőtt is a vendégek száma, de mivel a bővülés mértéke messze elmaradt az országos átlagtól, így összességében az országban belüli részarány 10 %-ra esett vissza. Ebben mindenképpen szerepet játszhat az is, hogy a fizetővendéglátás 1998 után kikerült a kereskedelmi szálláshelyek közül. A fentiekhez hasonló, de 3 százalékpontos növekedést tapasztalunk Nyugat-Dunántúl részesedésében, ahol az elmúlt

két évtized termálturisztikai fejlesztéseinek és általában a nyugati határ közelségének köszönhetően nőtt meg félmillióval a vendégek száma, s ezzel a régió aránya már a 18,5 százalékot közelíti.

Hasonló, de sokkal erőteljesebb folyamat jellemezte több szempontból is a külföldi vendégek számának alakulását. A legkisebb (1990-ben Észak-Magyarország, 2010-ben a Dél-Alföld) és legnagyobb (Közép-Magyarország) részesedéssel bíró régió közötti különbség 7,5-ről 24-szeresre nőtt. A központi régió aránya – ugyancsak elsősorban a fővárosnak köszönhetően bekövetkezett mintegy 650 ezer fős bővülés miatt – az egyébként is magasnak tekinthető 43,8 %-ról 65,4 %-ra, azaz másfélszeresére emelkedett, így a kereskedelmi szálláshelyeken belül a csökkenő külföldi vendég számnak közel 2/3-a egyetlen régióra koncentrálódik. Közép-Magyarország mellett Nyugat-Dunántúl volt az egyetlen régió, amelyet – mintegy 92 ezerrel – több külföldi keresett fel 2010-ben, mint két évtizeddel korábban, s ennek következtében részaránya 12-ről 15,4 %-ra emelkedett. A többi régió együttesen részesedése sem éri el a 22 %-ot, s mindegyiknek jelentősen csökkent az elmúlt 20 évben az aránya, amin nem is csodálkozhatunk, hiszen három régióban (Közép- és Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország) kevesebb mint felére, míg a Dél-Alföldön kevesebb mint egyharmadára esett a határon túlról érkezett vendégek száma.

Az összes vendégnek két évtizede országosan 65,3 %-át, ma viszont csak 46,3 %-át teszik ki a külföldiek. Minden régióban csökkent arányuk, de különösen jellemezte ez Közép- és Dél-Dunántúlt, ahol arányuk 47, illetve 39 %-ponttal (70, illetve 60 %-ról 23, ill. 21 %-ra) esett vissza. Mindkét időszakban Közép-Magyarországon volt a legmagasabb a külhoniak részesedése (83, illetve 78 %), míg 5 régióban még a hazai átlag felét sem érte el.

A 19,5 millió vendégéjszaka 2,7 %-kal marad el a húsz évvel ezelőttil. A legkisebb (Dél-Alföld) és a legnagyobb (Közép-Magyarország) részesedést felmutató régiók közötti különbség 5,1-ről 6,3-szorosra nőtt. E mutatót tekintve a legjelentősebb változások a Dunántúlon belül történtek, hiszen az eltérő fejlődési pálya következtében a fürdőfejlesztésben érdekelt Nyugat-Dunántúlon több mint másfélszeresére, 4,3 millióra emelkedett az éjszakák száma, amivel ma már – Közép-Magyarország 34,4 %-os részesedése után – az összes vendégéjszaka 22 százalékát tudhatja magáénak, így országon belüli aránya az 1990. évi közel kétszeresére nőtt. Dél-Dunántúlon ugyanakkor a 2,3 millióval csökkenő, azaz kevesebb mint felére visszaeső vendégéjszaka – amely részben statisztikai okokkal (a fizetővendéglátás magánszállások közé történt átkerülésével), részben pedig a Balaton iránti érdeklődés lanyhulásával is magyarázható – már csak az országos érték egytizedét adja, így részesedése közel felére esett vissza. Ezzel e két régió helyet cserélt, Nyugat-Dunántúl negyedikből második lett, míg Dél-Dunántúl a másodikról a negyedik helyre szorult vissza. A korábbinál 403 ezerrel, mintegy 5,6 %-kal kevesebb vendégéjszakát felmutató Közép-Magyarország továbbra is tartja első helyét – és mivel a visszaesés mértéke elmaradt az országos átlagtól, így – bár a vendégszám mutatókhoz képest csak szerényen, de 2,6 %-ponttal még javítani is

tudott országon belüli pozícióján. Közép-Dunántúl kisebb mértékben visszaesett, míg a Dunától keletre fekvő régiók – a Dél-Alföld kivételével – összességében szerényen még növelték is országon belüli részesedésüket, annak ellenére, hogy a vendégéjszakák száma egyedül csak az Észak-Alföldön emelkedett.

A kereskedelmi szálláshelyeken a külföldi vendégéjszakák területi megoszlása, illetve annak változása jelentősen hasonlít a külföldi vendégszámnál leírtakhoz. A koncentráció e mutatót tekintve is tovább folytatódott, hiszen a legkisebb (1990-ben Észak-Magyarország, 2010-ben a Dél-Alföld) és legnagyobb (Közép-Magyarország) részesedéssel bíró régió közötti különbség 9,7-ről 23-szorosra nőtt. Csak Közép-Magyarországon és Nyugat-Dunántúlon gyarapodott a külföldiek által eltöltött vendégéjszakák száma, s ennek következtében csak ennek a két régióknak emelkedett a részaránya, így 2010-ben együttesen 76 százalékot tettek ki. Az 5,4 millió éjszakát felmutató Közép-Magyarország részesedése meghaladja az 56 %-ot, míg a vizsgált időszak elején még csak 36,5 % volt. Az országos átlagnak megfelelő 30 százalékos visszaesssel 5,5 %-os részarányát továbbra is megtartó Észak-Alföld kivételével a Dunától keletre fekvő régiók mindegyikének csökkent a részesedése. A turizmusiparban a legelszomorítóbb helyzet a hosszú Balaton-parti megyéket magukba foglaló Dél- és Közép-Dunántúlon következett be (-80 %, illetve -70 %), amelynek következtében országon belüli arányuk a külföldiek által a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakákból a korábbi 21, ill. 17 %-ról, 6, ill. 7,4 %-ra esett vissza. A dunántúli régiók együttes részesedése 50 %-ról 1/3-ra csökkent, ám a csoporton belül Nyugat-Dunántúl országon belüli aránya 11,1 %-ról 20,1 %-ra emelkedett, amit a külsországi vendégéjszakák számának 27 %-os növekedése következtében ért el. E változást jól szemlélteti az is, hogy milyen fordulat következett be: míg húsz évvel ezelőtt Dél- és Közép-Dunántúlon összesen 3,5-szer annyi külföldi vendégéjszakát töltöttek, mint Nyugat-Dunántúlon, addig napjainkban már Nyugat-Dunántúlon töltenek másfélszer annyit, mint a másik két dunántúli régióban együttvéve.

Az összes vendégéjszakának két évtizede országosan 60,8 %-a, ma viszont csak 49,2 %-a kötődik a külföldiekhez. Közép-Magyarországon kívül – ahol 70-ről 80 %-ra nőtt a vendégéjszakákon belül a külföldiek aránya – a többi régióban csökkenés mutatható ki, s így 2010-ben már mindegyik részesedése elmarad az országos átlagtól. A vendégszámhoz hasonlóan jelentős visszaesés jellemezte Közép- és Dél-Dunántúlt, ahol arányuk 37-38 %-ponttal (72, ill. 65 %-ról 32, ill. 28 %-ra) csökkent. A rendszerváltoztatás időszakához hasonlóan a Dunától keletre fekvő régiókban a legalacsonyabb (Észak-Magyarországon csak 16 %) a külföldiek által töltött vendégéjszakák aránya.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a kereskedelmi szálláshelyek vendégforgalmi adatai alapján továbbra is kimutatható Közép-Magyarország, azaz elsősorban Budapest domináns szerepe, amely még fokozódott is, mellette látványosan egyedül Nyugat-Dunántúl tudta javítani országon belüli pozícióit elsősorban forgalmi fekvése, valamint jelentős egészségturisztikai fejlesztései követke-

tében. A vendégforgalom Balaton-centrikusságán – különösen, ami a külföldiekre vonatkozó mutatókat illeti – jelentősen sikerült oldani, bár ebben a statisztikai számbavétel változása csak részben játszott „szerepet”, hiszen olyan mértékben csökkent a vendégek és a vendégéjszakák száma, amit a magánszálláshelyek közé „átkerült” fizetővendéglátás sem ellensúlyozott volna. Itt minden bizonnyal számolni kell azzal, hogy az elmúlt húsz évben magánüdülők tízezrei kerültek a külföldiek kezébe, akik ennek következtében már nem jelennek meg vendégként a kereskedelmi szálláshelyeken, sőt saját maguk is „üdültetnek” rokonokat, ismerősöket szíveségi vagy fizetős alapon, s ezzel tovább csökkentik a statisztikailag számba vett helyek forgalmát. Hozzájárul Dél- és Közép-Dunántúl arányának csökkenéséhez az is, hogy a szálláskapacitások fejlesztése az 1990-es években egy ideig elmaradt, valamint az is, hogy a turizmus fejlesztésében más súlypontok (termál- és gyógyturizmus) alakultak ki. Ezek nem elsősorban a Balaton-parti településekre koncentráltak, hanem a Dunántúlon belül inkább Nyugat-Dunántúlra, valamint a jelentősebb forgalmat lebonyolító 4- és 5-csillagos szállodák építése a fővárosban vett hatalmas lendületet az ezredforduló után, ami jelentős lökést adott ezen régióknak, így országos részesedésük is növekedett.

Levonható az a következtetés is, hogy nem figyelhető meg minden kétséget kizáró teljes „együttjárás”, tehát a kereskedelmi szállásférőhely-kapacitások bővülése nem feltétlenül járt együtt a vendégek és vendégéjszakák számának, különösen pedig arányának növekedésével (pl. a Dunától keletre fekvő régiók esetében), ugyanakkor Közép-Magyarországon a férőhelyszám tényleges csökkenése mellett – az összes vendégéjszakát kivéve – mindegyik vendégforgalmi mutató értéke nőtt. A különböző szállástípusok eltérő mértékű bővülése, a „minőségi csere” – azaz egyik oldalon a fizető-vendéglátó férőhelyek számának fogyása, míg másik oldalon a szállodák/gyógy szállodák, panziók férőhelybővülése – azonban végső soron, a vendég- és a vendégéjszaka forgalmat tekintve Közép-Magyarország pozícióinak megerősödéséhez, Magyarországon belül mért arányainak növekedéséhez vezetett.

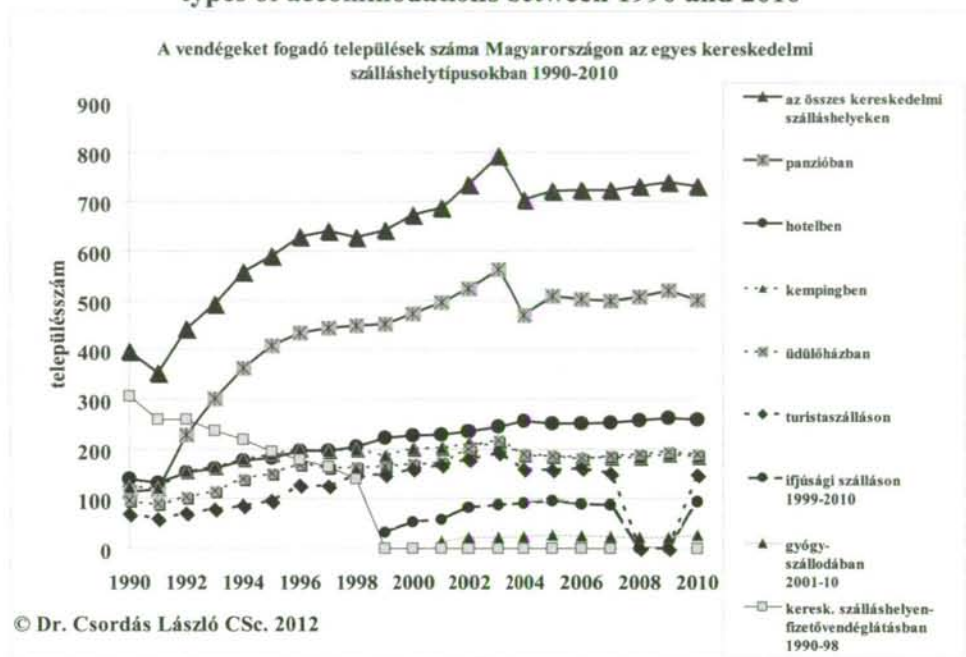
3.3. A turizmus diffúziója Magyarországon a településenkénti adatok alapján

Az egyes térhez kötődő jelenségek – mint pl. a turizmus – különböző területeken való megjelenésével, terjedésével, annak hatásaival többen is foglalkoztak (Boros 2002; Illés, Michalkó 2003; Michalkó 2007; Pap 2008; Csordás 2009; Kovács, Martyn 2012; Martyn, Boros 2012). A korábbi alfejezetekben bemutatott vizsgálatok az egyes statisztikai-tervezési régiókra vonatkoztak, ám a turisták megjelenése, szállása, programokon való részvétele nem egy teljes régióhoz, hanem egy-egy (vagy az üdülés alatt akár több) településhez (is) köthető. Ahhoz, hogy egy településen a kereskedelmi és a magánszálláshelyeken regisztrált vendégforgalom alakulhasson ki, alapvető szükség van ezen – az elsődleges szuprastruktúra

részt képező – turisztikai szálláshelyek meglétére, ám ez csak szükséges, de nem elégséges feltétel.

1. ábra: A vendégeket fogadó települések számának alakulása szállástípusonként, 1990-2010

Figure 1.: The changing number of settlements hosting guests in different types of accommodations between 1990 and 2010



Forrás: A szerző saját szerkesztése a KSH évenkénti adatainak egyedi feldolgozásával

Source: The Author's own editing using yearly database of Hungarian Central Statistical Office

Amennyiben a vendégek nem látogatnak meg, nem keresnek fel egy adott települést, akkor a szálláshelyeken bevétel nem keletkezik, így a helyi település/közösség turisztikai jellegű fejlesztéseihez és más egyéb fejlesztésekhez (a nem képződött bevétel) nyilvánvalóan nem tud hozzájárulni. A fentiek miatt tehát csak azon településeket választottam ki, amelyek az 1990-2010 közötti időszak egyes éveiben tényleges, „aktív” vendégforgalommal bírtak, azaz a különböző szálláshely-típusokban legalább 1 vendég járt.

A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy 1990-ről 2010-re az „aktív” települések száma 398-ról 731-re, azaz a településállomány nyolcadáról közel egynegyedére emelkedett az összes – minden szállástípust figyelembe vevő – kereskedelmi szálláshelyen (1. ábra). A görbe időbeli futását 1992 óta leginkább a panziók hatá-

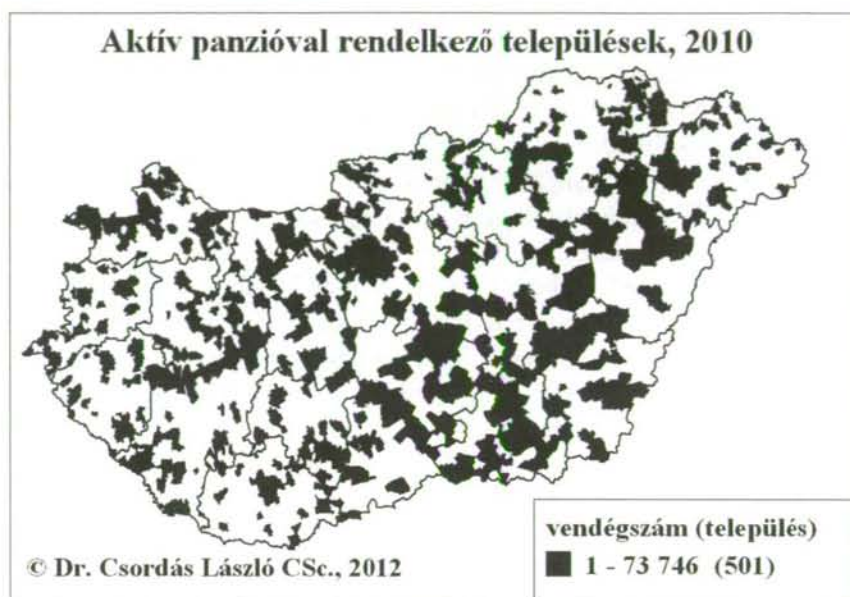
rozzák meg. Az 1990. évi 114-ről 2003-ban 563-ra, míg 2010-ben 501 településre, tehát kb. ötszörösére nőtt azon városok/falvak száma, amelyek panzióiban hazai és/vagy külföldi vendégek éjszakáztak. E mögött részben az is rejtett, hogy ezzel párhuzamosan 1990-98 között a fizetővendéglátó-helyes települések száma kevesebb, mint felére, 140-re esett vissza (majd a 1998. évi magán-fizetővendéglátássá való átsorolása után napjainkra 259-re emelkedett). Az aktív hotellel rendelkező (tehát vendégeket is fogadott) települések száma 139-ről ugyancsak 259-re, az aktív kempingeseké 124-ről 185-re, az aktív üdülöházassal rendelkezőké 98-ról 189-re, a turisztaszállóval rendelkezőké 69-ről 147-re emelkedett.

A szűk területi korlátok miatt az összes szálláshely-típusban nincs lehetőség a folyamatok térképes ábrázolására. A 2. ábrán azon települések térbeli eloszlása látható, amelyek panzióiban 1990-ben, illetve 2010-ben településenként legalább egy szállóvendéget fogadtak. Megfigyelhető a panziók robbanásszerű elterjedése a nagyobb városokban, a Balaton melletti városokban és falvakban, s időben előre haladva a kisebb lélekszámú, sokszor a határok közelében fekvő településeken (pl. ÉNY-Dunántúlon) is.

2. ábra: A panziókban vendégeket fogadó települések számának változása, 1990, 2010

Figure 2.: The change in the number of pensions visited settlements, 1990, 2010





Forrás: A szerző saját szerkesztése a KSH évenkénti adatainak egyedi feldolgozásával

Source: The Author's own editing using yearly database of Hungarian Central Statistical Office

4. Összegzés

Az elmúlt két évtizedben közel 2 ezer darabbal, több mint háromszorosára bővült a jelenlegi kereskedelmi szálláshely-típusok egységeinek száma. Napjainkban a férőhelyek 40 százaléka már a legnagyobb fajlagos bevételt biztosító szállodákban, további 12 %-a pedig panzióban található. Míg a hotelek férőhelyeinek részaránya az 1990. évinek a kétszeresére, a panzióbelieké a háromszorosára emelkedett, addig a kereskedelmi szállásférőhelyek száma csak 2, a vendégeké pedig 32 %-kal nőtt, viszont a vendégéjszakáké 12,7, a külföldi vendégeké 6,3, az általuk eltöltött éjszakák száma 29,4 %-kal csökkent.

A férőhelyszám kivételével a vendégforgalom (vendégek és vendégéjszakák), különösen a külföldiekhez köthető vendégforgalom számaiban Közép-Magyarország, azon belül Budapest tovább növelte országon belüli részesedését. A Balaton környéki, elsősorban Somogy és Veszprém megyei forgalom visszaesése miatt Közép- de különösen Dél-Dunántúl részaránya jelentősen csökkent, amire – a fizetővendéglátás szállástípus magánszálláshelyekhez történt 1998. évi átsorolá-

sán túl – nagy hatással voltak az 1990-es években elmaradó fejlesztések, valamint az is, hogy a rendszerváltoztatás óta a korábbi saját tulajdonú üdülőépületek jelentős része külföldiek tulajdonába került. Utóbbiak emiatt már nem jelennek meg a kereskedelmi szálláshelyeken, sőt sokszor maguk üdültetnek külföldieket saját nyaralóikban. Nyugat-Dunántúl országon belüli részaránya számottevően nőtt, ami a termál- és gyógyturisztikai fejlesztéseknek, valamint a nyugati határforgalomnak köszönhető és elsősorban a panziók és szállodák számának, férőhelyeinek és vendégforgalmának emelkedésében mutatható ki. Bár a vendégek egyre több településen jelennek meg, de a vendég- és vendégéjszaka-szám, valamint ennek következtében a hozzá kapcsolódó szállásdíjak bevétele – különösen a külföldiekhez kötődő bevételek – koncentrációja tovább fokozódott.

A vizsgált vendégforgalmi mutatók azt jelzik, hogy az elmúlt két évtized nagy nyertesének a belföldi turizmus nevezhető, ami az egymást követő kormányzatok aktív turizmustámogatási rendszerének, az azok nyomán kialakult fejlesztéseknek, valamint az NFT-k keretében EU-s társfinanszírozással megvalósult projekteknek is köszönhető.

A településenkénti vizsgálatok azt mutatják, hogy – szállástípustól függően – jelentősen, 1,5-5-szörösére emelkedett a turizmusba bekapcsolódott, vendégéjszakákat is felmutató „aktív” települések száma az elmúlt húsz évben. A legjelentősebb növekedés – ami 1990-hez képest az összes és a külföldi vendégforgalomban is látványos változást hozott – a panziók térhódításával függ össze, így 2010-ben a kereskedelmi szálláshelyeken belül leginkább a tényleges turizmusba is bekapcsolódó „aktív” panzióval rendelkező települések száma emelkedett meg, s haladta meg a félezeret.

A különböző szálláshelyek kialakítása hozzájárult a turisták egyenletesebb térhasználatához, a frekventált üdülőterületi centrumok zsúfoltságának részbeni oldásához, a korábban idegenforgalmilag feltáratlan területeknek a turizmusba való bevonásához. Sajnos ez a vendégforgalmi adatokban regionális szinten karakteresen még nem jelenik meg, így a bevételek akkumulálódása továbbra is a már korábban kialakult nagy centrumokhoz kötődik, sőt Közép-Magyarország és Budapest dominanciája még fokozódott is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Boros Lajos (2002): Határmentiség a turizmusban. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határok és az Európai Unió. SZTE TTK GTT, Szeged
- Csordás László szerk. (1992): Az Alföld turizmusa. Az Alföld Program VIII. MTA RKK, Kecskemét
- Csordás László (2009): A turizmus helyzetének változása az Alföldön és a jelenség térbeli terjedése Magyarországon. In: Gulyás L. (szerk.): Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. Szegedi Tudományegyetem Mémöki Kar, Ökonomie és Vidékfejlesztési Intézet, Szeged. 2009/3-4. szám. 31-35. old.
- Illés Sándor, Michalkó Gábor (2003): A turizmus és a migráció néhány összefüggése Magyarországon. In: Demográfia. 2003/ 4. szám. 352-374. old.
- Kovács Ildikó, Martyn Zita (2012): A kulturális turizmus helyzete Szabolcs-Szatmár-Bereg megye városaiban. In: Berghauer et al. (szerk.): Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában, Nemzetközi földrajzi konferencia. Beregszász
- Martyn Zita, Boros Lajos (2012): A turizmus szerepe Mórahalom fejlődésében. In: Közép-Európai Közlemények, 2012/ 2. szám. 145-158. old.
- Michalkó Gábor (2007): Magyarország modern turizmusföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest- Pécs
- Pap Ági (2008): A turisztikai innováció térbeli hatásainak kutatási lehetőségei. IV. Magyar Földrajzi Konferencia. Debrecen
- <http://neta.itthon.hu/szakmai-oldalak/letoltesek/turizmus-magyarorszagon>:Turizmus Magyarországon 2011 (pdf formátumban letölthető statisztikai táblázatok – végleges-adatok) Letöltve: 2012. 10. 20.
- <http://www2.unwto.org/>, Letöltve: 2012. 10. 20.
- http://www.hah.hu/articles/index.php?first=0&id=88&lang=hu&type_id=6 A 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet a kereskedelmi és a fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről. Letöltve: 2012. 10. 29.
- http://www.hah.hu/articles/index.php?id=89&lang=hu&first=0&type_id=6 Az 54/2003. (VIII. 29.) GKM rendelet a kereskedelmi és a fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről szóló 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet módosításáról. Letöltve: 2012. 10. 29.

ABSTRACT

In the last two decades the number of units of commercial accommodations trebled. While the proportion of hotel accommodations doubled and the proportion of the pensions trebled, there is only 2 % increase of in the number of beds of commercial accommodations and 32 % in the number of guests, however, the number of guests nights decreased by 13 %, the number of the foreign visitors by 6 % and the number of the foreign guests nights by 29 % compared with the same data of 1990. The share of guests and guest nights principally

increased in the Western-Transdanubia and Central Hungary, though due to the decrease of guests and guest nights at the Lake Balaton, the proportion of Central- and particularly the Southern-Transdanubia reduced. The number of settlements involved in tourism arose from 398 to 731 considering all types of commercial accommodations whereas this number is 1,5 – 5 times higher depending on the different types of accommodations. This movement is mainly connected with the wide expansion of the pensions. The development of various accommodations contributed to a more regular distribution of tourists, to the partial elimination of the crowding at the frequent tourism destinations and played an important role in discovering new places for tourism purposes. Unfortunately, this tendency can not be noticed at regional level, so as the revenues are realised in the formerly developed tourism centres, nevertheless, the power of Central Hungary and Budapest has become even more considerable and intensified.

A FALUSI TURIZMUS TÚLÉLÉSI ESÉLYEI

CHANCES FOR SURVIVING IN RURAL TOURISM

HANUSZ ÁRPÁD intézetigazgató egyetemi tanár

Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar
Turizmus és Földrajztudományi Intézet

1. Bevezetés

Az elmúlt 20 év terebélyesedő turisztikai területe a falusi turizmus, amelyet a katalógusok úgy hirdettek és ajánlottak, hogy „Üdülés a magyar falun és tanyán”.

A városi lakosság a divatos üdülőközpontok túlszűfolttsága és környezetük szennyezettsége miatt új szabadságélményre vágyott. A zaklatott élet kimerítette az új nemzedéknek számító menedzser réteget, ezért csendet szeretett volna maga körül, és egy jelentős részük szívesen utazott falura kikapcsolódni. Volt benne egy kis romantikus harmónia utáni vágy is, amelyet a kevésbé átalakított (érintetlennek mondott) természetben talált meg. A nosztalgia, az új generáció érdeklődése ugyanakkor segítette a falu szellemi, kulturális hagyományainak, örökségének a megőrzését. Így fejlődött a falusi turizmus Magyarországon a rendszerváltás után, és lett a politikai szlogenek közkedvelt szóhasználat, miszerint a vidék felzárkózásának egyik lehetséges eszköze. Nagyon sokan próbálták definiálni a falusi turizmust több-kevesebb sikerrel.

A klasszikus értelemben vett falusi turizmus azt jelenti, hogy a faluban élők fő foglalkozásuk mellett (mezőgazdaság, ipar) jövedelem-kiegészítő tevékenységként saját házaikon belül kihasználatlan szálláshelyeiket a turizmus szolgáltatába állítják, miközben a falu – környezetével és hangulatával – megmarad eredeti funkciójában.

2. A falusi turizmus történeti fejlődése

A falusi turizmus több évtizedes múltra tekinthet vissza Európa-szerte, így hazánkban is. Általában jövedelemkiegészítő tevékenységnek számított faluhatáron belül. Az utolsó évtizedekben azonban már az EU-országokban is az agrártúlermesítés egyik válságkezelési eszközévé lépett elő, amelyet központilag is támogattak.

Magyarországon már a II. világháború előtt jelentős volt a falusi idegenforgalom, főleg a gyermeküdültetés és a gyalogos kiránduló-turizmus. A vendéglők olcsó menüket, a magánházak teljes ellátást kínáltak, sok helyen strandok, kulturális nevezetességek várták az odautazókat. A háború után – az olcsó és szervezett

szakszervezeti üdültetés miatt – visszaesett a falusi turizmus, és újraindítása csak a nyolcvanas évek végén kezdődött meg.

Elsősorban az értelmiségiek, a középkorúak, valamint az alkalmazottak városi rétegei érdeklődnek a falusi turizmus iránt. A leggyakoribb a 4-8 napos családi üdülés, alacsonyabb komfortfokozatú szolgáltatásokkal. A kereslet területi eloszlása egyenletes. A turisztikai időtöltés kulturális emlékek megismeréséből, természetjárásból, mesterségek bemutatásából (fazekasság, hímzés, szövés, stb.), illetve a ház körüli munkákban való részvételből állt (kertészkedés, állatgondozás).

A falusi turizmus erősödését az árviszonyok is befolyásolták: az olcsó szociál-turizmus visszaszorulása, a hazai lakosság számára viszonylag magas szállodai és éttermi árak, a dráguló közlekedési költségek az olcsóbb falusi szolgáltatások irányába terelték a keresletet.

A falu tehát – az előbbieken említett rétegeken belül – elsősorban az alacsonyabb jövedelmű családok és az ifjúsági korosztály érdeklődésére számíthatott. A családok az olcsósága, míg a fiatalok a kalandvágy miatt is szívesen próbálták ki ezt az üdülési formát.

3. Kereslet-kínálat alakulása

A vidék kiemelkedő hatású vonzerői (a tiszta levegő, csend, falusi életmód, a táj érintetlensége, a természet közelsége) önmagukban nem elegendők a falusi turizmus színvonalas műveléséhez. A falusi turizmus nem hasonlítható semmi más turisztikai ághoz, hiszen egy életforma leképezése. A klasszikus falusi vendéglátás a falusi gazdálkodás több lábán állása, amikor a kínálati elemek összerendezésével (az agrár-tevékenysége mellé) a falusi gazdálkodónak ki kell tudnia egészíteni saját lehetőségeit települése, tájegysége lehetőségeivel, s mindezeket összefogva vonzó kínálattá alakítani. A falusi turizmus nem(?) megélhetést biztosít azzal, hogy művelőjének plusz árbevétele lesz (amit életszínvonalának emelésére fordíthat), ugyanakkor a vendéggel kialakított kapcsolat kölcsönös hatása a szemléletmódján is változtat.

A kínálati oldal fejlesztésének viszont csak akkor van értelme, ha a megfelelő kereslet is társul hozzá. Nagyon fontos a kereslet növelésében a folyamatosság biztosítása. Sajnos a szezonalitást az elmúlt 20 évben sem sikerült megszüntetni. Hangsúlyozni kell a tervszerű fejlesztéseket, hiszen a területi és időbeni aránytalanságok már kezdeti szakaszban is jelentkeztek. Ez a folyamat az utóbbi 3-4 évben tovább erősödött, amit többek között a pályázati pénzek tervszerűtlen elosztása eredményezett. Káros, hogy területi aránytalanságok alakultak ki, és a frekvenciát területeken is túlkínálat jelentkezett, ami tovább növelte a szezonális üzemelés tényét. Nem volt egyenletes kereslet, így bizonyos vendéglátók már csak a nyári idényben nyitottak ki (gazdaságtalanná vált a lakások felfűtése egy-egy vendég miatt). A keresletnövekedés a kezdeti lendület után a gazdasági recesszió és a célcsoport folyamatos eladósodottsága miatt átlagosan mintegy 20-30 %-os vissza-

esést mutat. A megindított tematizálási folyamat még nem teljesedett ki, és az egyes vendéglátók speciális kínálatának elemeit a keresleti oldal kevésbé ismerte meg.

Mivel a jelenlegi szálláshely-kapacitás sincs megfelelően kihasználva, a legelső feladat a még meglévő kereslet és egyre jobban szakosodó falusi turisztikai kínálat összekapcsolása. A kutatások szerint nem csak arról van szó, hogy nincs megfelelő érdeklődés (anyagiak hiányában), hanem, hogy a vidékre utazni kívánók nem rendelkeznek elegendő információval.

Hiányzik a célzott marketing és egyre fogy a hagyományokra épített vonzerő, amit jó szívvel lehetett kiajánlani.

A falusi turizmus vendéglátóinak nagyon fontos küldetése lenne a magyar hagyományok ápolása és továbbadása. A természet nyújtotta vonzerőt kellene összekapcsolni színvonalas, népi hagyományokat bemutató, azokat tanító programokkal (pl.: néptánc, népi mesterségek, népi gasztronómia tanítása) érdeklődésre tarthat számot belföldiek és külföldiek körében egyaránt.

Bármilyen akció, program, fejlesztés azonban csak abban az esetben lehet sikeres, ha azok, akik részt vesznek benne, valóban hisznek is a megvalósításában. Nyilvánvaló, hogy egy-egy vendégfogadásra vállalkozó, falun élő ember aligha tudja felvirágoztatni vállalkozását, ha egyedül kell elindulnia, nem pedig egy szerveződés tagjaként. Nem elég a „tisztá szoba”, a kiváló főztjéről híres háziasszony, a gyönyörű táj és önmagában még a nyelvtudás sem. Tudni kell informálódni a keresletről, megszerezni a vendéget, együttműködni más vendégfogadókcal is.

A falusi turizmus szempontjából az esetek jelentős részében azok a települések a legvonzóbbak, amelyek az ipari munkahelyek hiányában és a központoktól való távolság miatt hátrányos helyzetűeknek minősülnek. Természetesen ahhoz, hogy a falusi turizmus számára valamelyest vonzerővel bírjanak, el kell, hogy érjék az infrastrukturális ellátottság meghatározott szintjét, mert nyilvánvaló, hogy azok a lepusztult falvak, amelyek lakóhelynek nem megfelelőek, üdülésre sem alkalmasak.

A falusi turizmus egyfajta minőségi turizmus, ahol a vendég és a vendégfogadó igényes a környezetével szemben, ahol az egyediségre törekednek, és kapcsolatuk bizonyos fokig a bizalom jegyeit hordozza.

Mit vártak a jól működő falusi turizmustól a vendégfogadók és az önkormányzatok?

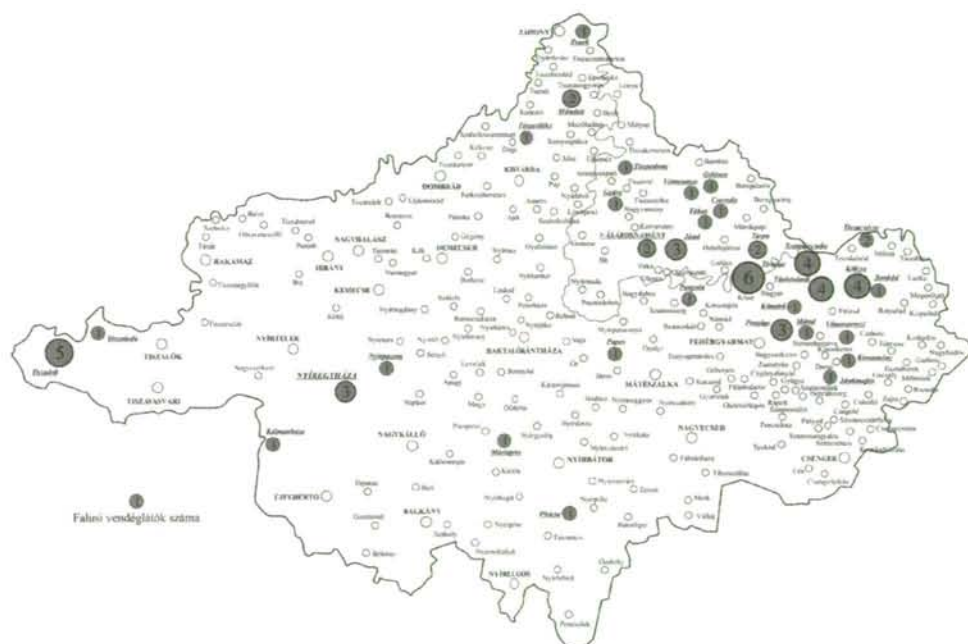
- A falusi turizmusból helyben képződik a jövedelem, és ez a lakosságot maradásra ösztönzi.
- Ez a turisztikai tevékenység újfajta vállalkozásként jelenik meg falun, erősítve ezzel a vállalkozói kedvet, alternatív mozgásteret nyitva a vidéki emberek számára.
- A turisták érdeklődése a település esetleges felértékelődését vonja maga után, egyrészt a helybeliek rádöbbennek szülőfalujuk értékeire, erősödik lokálpatriotizmusuk, másrészt a kereslet az ingatlanok esetében értéknövekedést jelenthet.
- A falusi életstílus a programszervezés révén mobilizálódik.

- A vendégek igényei a szállásadókon kívül más vállalkozóknak is helyi piacot teremtenek, pl.: szolgáltatás, szállítás, kereskedelem (helyi export).

A falusi turizmus a fogadók oldaláról nem csupán úgy jelentkezik, mint egyfajta jövedelem-kiegészítési lehetőség, hanem mint a hátrányos helyzetben lévő, elnéptelenedő, munkahelyhiánnyal küszködő, zömmel aprófalvas régiók megmaradásának, sőt esetleges fellendülésének egyik lehetséges módja.

Az utóbbi időben a turisták összetételének átrendeződése figyelhető meg, és ezzel együtt a kereslet is változik. A kínálati oldalon erőteljesebb a növekedés.

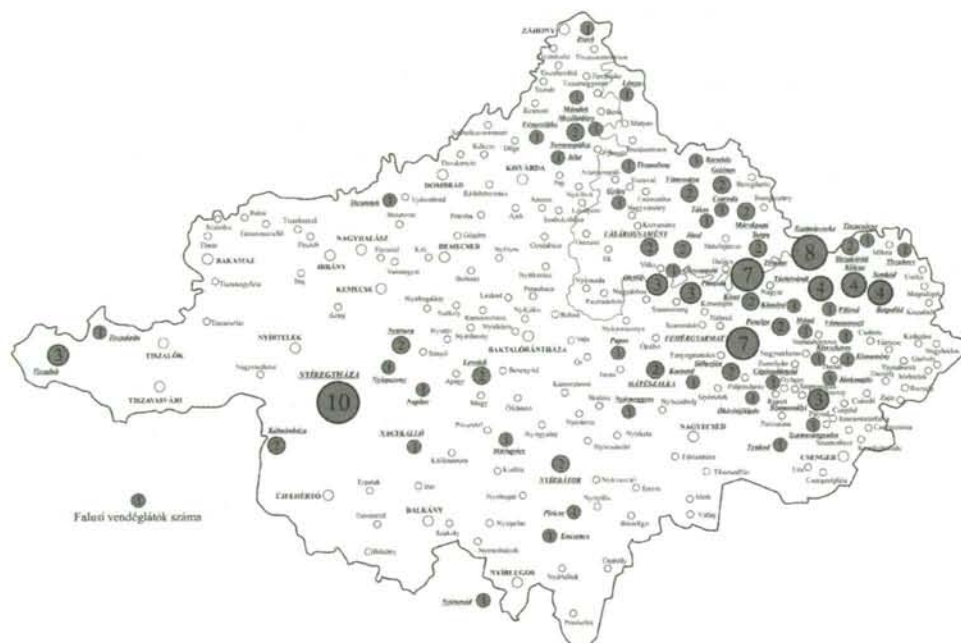
1. ábra: Falusi szálláshelyek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2010-ben
Figure 1.: Szabolcs-Szatmár-Bereg County's rural accommodations in 2010



Forrás: Saját szerkesztés

A falusi turizmus szállásadóinak növekedése a 2. térkép adatainak összevetéséből egyértelműen kiolvasható. Mára nem csak a természeti erőforrásokkal rendelkező vagy frekvenciált turisztikai attrakciót szervező falvakban növekedett meg a szálláshely kínálat, hanem a kevésbé fontos településeken is megjelent a falusi szállásadás. A fejlesztésekben különösen nagy hangsúlyt kellett volna fektetni azon falusias térségekre, amelyek még vagy már nem érik el az átlagos fejlettségi színvonalat. Sajátos és elodázhatatlan feladatot jelent ma e térségek komplex, azon belül turisztikai fejlesztése.

2. ábra: Falusi szálláshelyek Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2012-ben
Figure 2.: Szabolcs-Szatmár-Bereg County's rural accommodations in 2012



Forrás: Saját szerkesztés

4. A falusi turizmus fejlesztésének lehetőségei

A falusi turizmus fontos szerepet játszhat a turizmus területi és időbeni koncentrációjának csökkentésében, a kapcsolódó turisztikai szakterületek – pl. kerékpározás, kirándulás, horgászat, vízi sportok, vadászat stb. – „magához illesztésében”, a turisztikai kis- és középvállalkozások beruházásainak megindításában. Jelen-tős szerepet tölthet be a hátrányos térségek lakosságának foglalkoztatásában és jövedelem-kiegészítésében. Létrejöhethet az önfoglalkoztatás, és az agrártermékek értékesítésével a mikro- és kisvállalkozások. Az agrárium termékeinek feldolgozásaival és az ajándéktárgyak készítésének megteremtésével jelentős kézműves mes-tertségfejlesztés generálható

A fejlesztési folyamat szakaszainak stratégiai kimunkálásakor a következő alap-elveket lett volna célszerű szem előtt tartani:

- a fejlesztés legyen fokozatos, nem szabad kihagyni egyetlen szükséges lép-
csőfokot sem,
- helyi kezdeményezésekre épüljön, váljon szerves részévé a helyi gazdasá-
gi-társadalmi struktúráknak (Leader program),

- a fejlesztés hasson a helyi foglalkoztatásra, biztosítson jövedelmet a lakosság számára,
- határozottan fogalmazódjanak meg a lakossági, önkormányzati és vállalkozói érdekek,
- egyértelműen választódjanak ki azok a vállalkozások és non-profit szervezetek, melyek a fejlesztés gazdaszervezetei, és hosszútávon fenntartói lehetnek,
- biztosítani kell a fejlesztésben résztvevő érdekcsoportok koordinált együttműködését és versenyt,
- össze kell hangolni a fejlesztésben résztvevő vállalkozások tevékenységét,
- olyan finanszírozási konstrukciót kell kidolgozni, mely részben helyi erőforrásokra épül, s a lakosságot résztulajdonosként vonja be, ezáltal a nyereségből a helyi önkormányzatok és vállalkozók megfelelő arányban és összegben részesednek a további önerőből történő fejlődéshez,
- a fejlesztések eredményeként létrejövő turisztikai tevékenységek folytatása csak ellenőrzött körülmények között, engedélyek birtokában legyen lehetséges,
- biztosítható legyen az adózási fegyelem mind az állam, mind az önkormányzatok felé,
- a fejlesztés legyen tájba illő, a természeti környezet viszonylagos érintetlenségét messzemenően tiszteletben tartó,
- minden fejlesztés közös összefogáson alapuljon.

5. Hol tartunk ma?

„Napjainkban sok szó és politikai nyilatkozat hangzik el a falu, vidék gazdasági-társadalmi felemelésének szükségességéről, a falusi turizmus fejlesztéséről. Szándék és ígéretek vannak a gazdasági támogatásra, a biztonságos élet megteremtésére, a hagyományok megbecsülésére. Van és lenne még jó néhány hagyományos értékkel rendelkező falu, ahol a hagyomány alapú falufejlesztés megvalósítható. Mert a hagyomány nem merev, fejlődésképtelenségre kárhoztatott eszme, hanem a helyhez és kultúrához kötődő, ahhoz rögzített és annak továbbélését, fejlődését segítő emberi cselekvőképesség.”

A falusi házainak alig 10 %-ában van már csak baromfiudvar, és talán a lakosság egy százaléka nevel disznót. A falu is iparosított disznótor számára, ahol már mérik a hozzávalót, és villanymotor hajtja a húsdarálót. Nincs már egy faluban talán két kemence se, amivel a házat fűtik, de az udvarok több mint 10 %-ában lehet látni udvari kemencét, ami összehozza a szomszédokat. Receptet cserélnek, beszélgetnek, dicsérgetik egymás ízlését és esetleg kóstolgatják is egymás főztjét.

Évekkel ezelőtt úgy gondoltam, hogy nem egy nehéz feladat néhány régi szokást felkutatni és abba belekapaszkodva valami népi hagyományhoz a gyökerekhez eljutni. Nem így van! Az utóbbi 20 évben a korábbi színjátszó körök, páva-

körök, hímző szakkörök, és az egyéb hasonló közösségformáló szórakozások és együttlétek kihaltak. Talán azok is, akik még hivatásuknak tekintették a hagyományok ápolását. Programok híján a művelődési házak konganak az ürességtől.

A fokozatosan bővülő falunapi rendezvényeken, fesztiválokon a fő műsort pedig nem a helyi citerazenekar és néptáncscsoport, hanem az autentikusnak nem igazán mondható: „Sztárvendég” adja a maga sekélyes lakodalmi zenéjével, a gépi muzsikával.

Hát így vagyunk, és csak reménykedünk, hogy utódaink (akik a népi hagyományokat ápolni fogják) majd visszacsempészik a mindennapi életbe a közösségformálás még ismert, de lassan homályba vesző emlékeit.

Biztos vagyok abban, hogy azt a még most meglévő űrt ki lehet tölteni értelmes foglalkozásokkal, csak teret és támogatást kell adni azoknak, akik tehetséget éreznek magukban, ezeknek a hagyományoknak a folytatására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A falusi turizmus az átalakuló mezőgazdaság és a vidék gazdaságának egyik diverzifikációs lehetősége Magyarországon. SZIE, Gödöllő

Antal K., Csizmadia L., Horváth Á., Kenéz Gy.-né (1992): Fízetővendéglátás és falusi turizmus II. kötet. KIT, 12-49. old.

Bodnár Zs. (1999): Tirpák népi ételek, étkezési szokások. Nyíregyháza, 12-29. old.

Csizmadia L., Kádas L., Kenéz Gy.-né, Reischl G. (1992): Fízetővendéglátás és falusi turizmus I. kötet. KIT, 35-88. old.

Falusi Turizmus Tájékoztató, 2002. 1. szám. 6. old.

Hanusz Á., B. Pristtyák E. (2007): A kisvárosok szerepe Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusában. Település Konferencia, Szombathely

Hanusz Á. (2002): A falusi turizmus elméleti kérdései és fejlesztési lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Természettudományi Közlemények II., Nyíregyházi Főiskola, Természettudományi Főiskolai Kar (szerk.: Kókai S.) Nyíregyháza, 127-138. old.

Hanusz Á. (1996): A Felső-Tiszavidék idegenforgalmi fejlesztése, különös tekintettel Kárpátaljára. In: Határon innen-határon túl. (szerk.: Pál Á.) Szeged, 275-287. old.

Hanusz Á. (1998): Adalékok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye idegenforgalmához. In: Földrajzi kaleidoszkóp. Tanulmányok Krajkó Gyula professzor 70. születésnapjára (szerk.: Mészáros R. – Tóth J.) Pécs-Szeged, 204-225. old.

Hanusz Á. (2002): Falusi turizmus és a gasztronómiai hagyományápolás lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.), Nyíregyháza, 259-267. old.

Hanusz Á. (2002): Falusi turizmus és a gasztronómiai hagyományápolás lehetőségei Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.), Nyíregyháza, 259-267. old.

- Hanusz Á.: Gasztronómiai barangolások az Észak-alföldi régióban. Magyar Turizmus Rt. Észak-alföldi Regionális Marketing Igazgatóság. Szolnok.
- Hanusz Á. (1996): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye idegenforgalma. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Monográfiája II. kötet. (szerk.: Frisnyák S.) Nyíregyháza, 409-423. old.
- Hanusz Á. (1996): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye idegenforgalmának fejlesztési lehetőségei. Vízügyi tájékoztató. (szerk.: Komlóssy A.) 4. sz. Nyíregyháza, 4-5. old. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Vízügyi Igazgatóság
- Hanusz Á. (1998): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természeti viszonya. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Kézikönyve (szerk. Vincze I.) Ceba Kiadó Miskolc, 23-35. old.
- Hanusz Á. (2002): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusfejlesztési koncepciója (társ-szerző) (szerk. Lengyel M.), Nyíregyháza, 82-105. old.
- Jenkei L. (2002): Idegenforgalmi Értelmező Kéziszótár. BGF-KVIFK, 5-31. old.
- Jenkei L. (2000): Idegenforgalmi magánzálláshelyek minősítése és működtetése. A vidéki, falusi vendégfogadásra vonatkozó jogi szabályok. Budapest, 125 old.
- Kormány M. (1996): Hagyományok Penyigén. Rím Könyvkiadó. Nyíregyháza, 11-31. old.
- Milotai Önkormányzat – Turisztikai hatástanulmány, 2002. (kézirat)
- Takács J. (1990): A falusi turizmus és a hátrányos területek felzárkóztatása. A Falu, 1. 60-62. old.

ABSTRACT

Following the regime change in Hungary, rural tourism appeared as a take-off opportunity for the rural economy in the public mind and among tourism professionals. It wanted to fulfil a very important mission. It wanted to replace vanishing inexpensive accommodation types (e.g. accommodation for trade union members), strengthen local identity by conserving local traditions and improve rural people's quality of life through generating income.

The initial enthusiasm was followed by a market-based approach and the organization of rural touristic programmes has become much more important than selling accommodation. Obviously, this also generated overnight stays, however, the volume of rural touristic events that do not meet professional expectations has become so significant during the past 20 years that it no longer helps the achievement of original objectives.

There has not been created enough communities (tourism destination management – TDM) based on geographical and professional cooperation that would have covered rural destinations, moreover important 'touristic packages' have not been produced that could be sold both in domestic and foreign markets. This results in the decline of rural tourism quality and the emergence of a rural tourism type without rural traditions.

SZEGEDRŐL PÉCSRE VASÚTON – ANNO

FROM SZEGED TO PÉCS BY RAILWAY – ANNO

MAJDÁN JÁNOS habilitált egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi
Intézet Újkortörténeti Tanszék

1. Bevezetés

Magyarország déli határai mentén napjainkban két nagyváros található: Szeged és Pécs. A két város százezer fölötti lakosságával, nagy létszámú egyetemeivel, változó, de különböző ágazatokban meglévő iparvállalataival, kereskedelmi elosztó feladatkörével sikeresen alakította ki és nagyjából fenn is tudja tartani régiós centrum szerepét. A két település közötti kétszáz kilométeres közúti távolság hazánkban elegendő is a saját régiós vonzaskörzetének kialakításához. A közigazgatási beosztással összefüggő régiók mellett földrajzi tényezők is szerepet játszanak Szeged és Pécs vonzásában. A félúton folyó Duna bizonyos fokig elválasztó szerepet tölt be, bár a határok általában nem merevek és átjárhatóak. Az idők folyamán kiderült, hogy a két város egymáshoz fűződő kapcsolatait a közlekedés tudta és tudná alapvetően befolyásolni.

Pál Ágnes kolléganő is gyakran járt Pécsen a doktori program előadójaként, különböző feladatok bizottsági tagjaként. Szegedről ment Pécsre és személyesen tapasztalta a vasúti közlekedés hiányát. Születésnapj köszöntésként essen szó egy korábbi időszak jól működő vonatközlekedéséről.

2. Tervek – előzmények

A történelem során hosszú ideig alig volt kapcsolat Szeged és Pécs között. Kocsin, lovon, szekéren egyénileg utaztak a Tisza mellől a Mecsek aljára, de a XVIII. században kialakult állandó postai hálózat nem kötötte össze a két várost. Pécsről a Dunáig működött keleti irányú járat, míg a többi kocsi nyugat (Nagykanizsa), észak (Buda, Székesfehérvár) és dél (Eszék) irányában közlekedett. Szegedről észak felé Budáig, illetve délnek Szabadkára és a Tiszán átkelve Temesvárra indultak postai járatok. A Maros völgye nyújtotta természeti lehetőség az erdélyi kapcsolatokat erősített mind a vízen (elsősorban a fa és a só szállítása területén), illetve a szárazföldön Arad és a szász városok postai elérésével.

Az 1836-ban elfogadott első vasúti törvény fő építési irányokat jelzett, melyeken jól kirajzolódik már a Pestet erősítő centrális hálózat. Az egyetlen Pestet nem

érintő tervezett vonal az Alföld keleti peremén húzódna Szegedig, ahonnan Szabadkán át Eszékig, majd Károlyváros érintésével a fiumei kikötőig vezetne. (Majdán 1987)

Az 1848 januárjában Széchenyi István nevével fémjelzett tervezetek fő irányai Szeged és Pécs esetében nagyrészt a korábbi postai vonalak vaspályás átalakítását foglalmazták meg. A gazdasági élet átszerveződését jelezte, hogy a Szeged és Szabadka között meglévő országutat Zomborig, illetve Bajáig javasolta meghosszabbítani, s így a Duna – Tisza közének piacra szállítható mezőgazdasági terményei könnyen eljutottak volna az ország legforgalmasabb vízi útjához. Hazánk (és a világ első komplex, minden akkor ismert közlekedési ágazatra kiterjedő) hálózatfejlesztési tervét alaposabban elemezve kiderül, hogy bár a Szeged – Baja közúti kapcsolatot az állami hálózat „másodrendű, vagyis kereszt – útvonalak” keretében tervezte megépíttetni, de a forgalomnak volt a tenger felé folytatása. A három város (Buda, Pest, Óbuda) egyesítését előrevetítő, a Budapest nevet is megfogalmazó gróf Bécs ellenpontjaként javasolta a tényleges magyar fővárost kialakítani. Ehhez talált kiváló eszközre a vasútban, melynek kiépítését is a magyar főváros fejlesztésére akart felhasználni. Az így kirajzolt Budapest központú, az országot átlósan szelő közlekedési hálózatban láthatóan törekedett a szomszédos tájak összekapcsolására is, illetve a komoly élelmezési gondokkal küzdő európai piacokra történő kiszállítások segítésére. Az áruszállításokat segítette a korábban már említett Szeged – Baja közút ahol tengelyen nagy tételeket fuvarozók 1848-ban már hajóra rakhatták a termékeket. A külföldi fogyasztók ellátását is szem előtt tartó Széchenyi Bajától Mohácsig hajón, majd onnan vasúton javasolta lebonyolítani a forgalmat.

A négy átlós fővonal túl mellékvonalak kiépítését foglalmazta meg. Ezek közül az egyik „Mohácstul, Pécsen, Szigetváron, Istvándin keresztül a fiumei vonalig mintegy 23 mf.” Épült volna. Nagyon pontosan megfogalmazta a vasút feladatát is: „Ezen vonallal az aldunai vidék köttetné össze s központtal s Fiumével; más részről az aldunai s altiszai természetmények erre a Ferenc csatorna által könnyű utat lelnének Fiumébe; e felett Mohács az égény tekintetében is fontos pont.” A Mohácsra vízen érkezett áru akár Szeged felől, akár a Ferenc – csatornán át utazott, a folytatásban vasúti kocsikban tehetné meg az utat a tengeri kikötőig. Bár a közlekedésfejlesztési terv elsősorban a hazai mezőgazdasági cikkek exportjára koncentrált, mégis 1848-ban reális lehetőségnek tűnt Szeged és Pécs vasúti kapcsolata. (Kovács 1995)

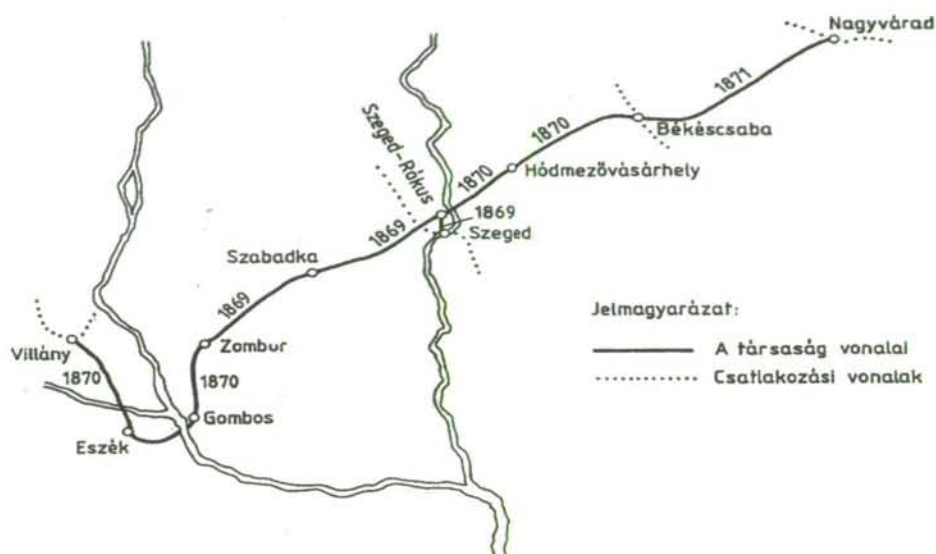
Az alkotmány nélküli időszakban (1849-1867) magántársaságok építettek vasutakat Magyarországon, s így a Budapest központú országos hálózat helyett mozaikszerű rendszer alakult ki. Ebben az időszakban Európában az iparban foglalkoztatottak és a városi lakosság száma gyors ütemben nőtt, kiknek élelmiszerrel történő ellátása konjunkturális hatást eredményezett. Az 1848-as forradalom Bécs által is fenntartott vívmányainak eredményeként (jobbágyfelszabadítás, szabad földforgalom, bankok alapítása, stb.) a magyar mezőgazdaság egyes üzemei

gyorsan tudtak reagálni az európai konjunktúrára. Rendelkezésre állt az évszaktól nagyjából független új szállítási eszköz, a vasút is a termékek exportjához. A korszak nagy tettének számító Semmering Vasút megépítője Karl Ghega Magyarországra is kidolgozta a hálózatfejlesztési tervét, amelyben szerepelt a déli területeken egy kelet – nyugati irányú pálya. A Szegedről kiinduló, Szabadkán, Baján, Bátaszéken, Pécsen, Szentlőrincen, Barcon át Zágrábig jelzett vasút láthatóan terepbejárás nélküli tervként született meg, s a trieszti kikötő felé kívánta irányítani a magyar árukivitelét.

A bécsi kormányzat nem rendelkezett a magyarországi fejlesztésekhez (sem) elegendő tőkével, így magántársaságok vették át egy-egy nagyobb tájegység, vagy néhány termék kiszállítása végett épített vonalak megépítését és üzemeltetését. A Déli Vasút a Dunántúlt hálózta be, a Tiszavidéki Vasút elsősorban Szolnoktól keletre a tiszántúli állattartók, illetve a békési gabonatermelő gazdák exportáló képességét növelte. A Szegeden is forgalmat bonyolító, Osztrák Államvasút nevét viselő, de francia tőkével működő magántársaság a Krassó-Szörény környéki iparvidék kiaknázására építette ki a Cegléd-től Temesváron át Orsováig, illetve a báziai Duna-kikötőig húzódó hálózatát. A komplex iparvidék termékei mellett természetesen a vonalak mellett termelt és eladásra szánt mezőgazdasági árukat is továbbították a szerelvények. A felsorolt nagy magántársulatok és a most nem részletezett kisebb vasutak az áruforgalmat Pesten, vagy Bécsen keresztül bonyolították le Ausztria és a nyugat-európai fogyasztók felé. Bár a Déli Vasút hálózati végállomása Trieszt volt, így a dunántúli vonalakról került termék a tengeri kikötőbe is, de a bécsi vállalat tarifapolitikája és az osztrák fennhatóságú Trieszt tárolási – berakodási költségei miatt a dél-alföldi és dél-dunántúli áruk kiszállítása a konjunkturális lehetőségek ellenére sem nem növekedett meg számottevően.

A Széchenyi István megfogalmazta déli közlekedési kapcsolatból először a vízi alakult ki: 1848-ban már hetente két alkalommal jártak a hajók oda és vissza Baja és Mohács között. Másodikként a Mohács – Pécs Vasút épült meg (megnyitva: 1857. május 2.) melynek állomását (bár a mecseki szén szállítására, de) úgy alakították ki, hogy a kikötőből a vasúti kocsikba (és fordítva) közvetlen rakodási lehetőség állt a fuvarozók rendelkezésére. Amikor egy évtizeddel később megnyílt a Pécs-Barccsal összekötő vonal (1868. május 6.), majd Déli Vasút Murakeresztúr – Barcs közötti folytatása (1868. szeptember 1.), akkortól reális lehetőségként élt a tengeri kikötőbe irányuló szállítás. Szegedről és a Duna – Tisza közének déli részéről megindult termékszállítások a Széchenyi – féle szárazföldi – vízi – s immár vasúti kombinációban zajlottak. Szegedre is lehetett vonattal utazni Pest felől (1854. március 4.) de a két város között közvetlen menetrendi utazási lehetőség továbbra sem állt a személyek rendelkezésére.

1. ábra: Az Alföld - Fiume Vasút
Figure 1.: The Alföld – Fiume Line



3. Vasúti fejlesztések a kiegyezés megkötése után

Újból és újból előkerült a Széchenyi István és Kossuth Lajos által is megfogalmazott elképzelés: az ország déli gazdaságai kapjanak közvetlen vasúti összeköttetést a magyar korona részeként működő fiumei kikötővel.

Az osztrák – magyar kiegyezés 1867-es aláírása után a királyságbeli vasúti ügyek a magyar kormány fennhatósága alá kerültek. Andrássy Gyula kormánya szinte a beiktatása napjától foglalkozni kényszerült vasúti kérdésekkel, s az éppen csődöt jelentő Pest – Hatvan – Salgótarján társaság kapcsán még állami vállalatot is kénytelenek voltak létrehozni. A Magyar Államvasutak első részlegének megvásárlása mellett további fejlesztésekre a kincstár üressége miatt nem kerülhetett sor. Az ismét közvetlen magyar fennhatóság alatt működő fiumei kikötő új támogatási lehetőséget biztosított a hazai áruexport növelésére. Bár az oda vezető vasút egyes szakaszai készültek csak el, s azt is a Déli Vasút építette meg, de a közmunka – és közlekedési miniszter posztját betöltő Mikó Imre előre látó nemzetgazda volt. Felújította, térképpel is ellátva közreadta az ország egész területére tervezett hálózathálózatbővítést, melyben elsőször szerepelt a Szegedről induló, Szabadkán át Bezdánig, majd Pécelmonostorig vezető vonal, amely Villánynál csatlakozott a már működő Mohács - Pécs Vasúthoz. A kiegyezés előtti országos társadalmi és szakmai vitákban kifejeződött terv egyrészt számolt a már működő vasutakkal,

másrészt próbálta a Széchenyi – féle elképzeléseket érvényre juttatni. A tárcza vezetője erdélyi nagybirtokosként figyelmet szentelt a korábban csak nagy körvonalakban jelzett keleti tájak vasútfejlesztésének is. A helyi gazdaságok és az európai áruigény ismerete vezette el Mikót oda, hogy az Alföld keleti peremén termett mezőgazdasági cikkek kiszállítását is előtérbe helyezte. A tengeri kikötő felé tervezett és fentebb említett vasutat ezért nem Szegedről, hanem a már pályaudvarral rendelkező Nagyváradról indította, s Gyulán, Békéscsabán, Orosházán keresztül javasolta a Tisza-parti városig megépíteni.

4. Vasúti kapcsolat Szeged és Pécs között

A tárcza vezetője közreadta a terveket, de a hálózat állami fejlesztéshez továbbra sem állt elegendő tőke rendelkezésre. Bár a Nagyvárad – Villány közötti vasút engedélyeztetését még az alkotmány nélküli időszakban megkezdték, de a társaság a kiegyezés után külön szerződést kötött az ügyeket immáron teljes joggal intéző magyar kormánnyal. Az országgyűlés 1868. évi VIII. törvénycikkkel szentesítette „az alföld-fiumei vasút nagyvárad-eszéki része építése tárgyában” hozott határozatát, amely tartalmazta „valamint az Eszékről Baranyaváron át Villányra kiágazó szárnyvonal építésére s üzletére nézve, az e célra egyesült vállalkozókkal 1867-ik évi november 13-án kötött szerződés” részleteit is. A korábban már megkezdett, de különböző okok miatt felfüggesztett földmunkákat folytatták, több ütemben került sor a vonal átadására (Kovács 1995).

Az Alföld – Fiume Vasút igazgatósága sikeres szerződést kötött a csatlakozásról és Villánytól a már meglévő Mohács – Pécs Vasút vonalán folytatódott a forgalom.

1. táblázat: Az Alföld – Fiume Vasút megnyitásának időpontjai

Table 1.: Opening dates of The Alföld – Fiume Line

szakasz	a forgalomba helyezés napja	kilométer
Szeged–Szabadka–Zombor	1869. november 11	101
Szeged Rókus–Szeged Nagyállomás	1869. november 11	4
Csaba–Hódmezővásárhely	1870. június 16.	64
Hódmezővásárhely–Szeged	1870. november 16.	24
Zombor–Eszék–Villány	1870. december 20.	113
Csaba–Nagyvárad	1871. szeptember 14.	87

Szeged és Pécs között 1871 őszén létrejött a vasúti kapcsolat Eszéken keresztül. A Dráva-parti és a Tisza-parti nagyváros között közlekedő napi 4 pár személyvonat menetrendjét úgy alakították ki, hogy kettőnek azonnal volt csatlakozása Eszéken Pécs felé. Visszaútban egy csatlakozó szerelvény állt az utasok rendelkezésére, s ez tette meg a leggyorsabban az utat Pécs és Szeged között. A 306 kilométer hosszú utat az észéki átszállás mellett nagyon megnehezítette a dunai átkelés is.

A híd hiányában Gombos és Erdőd (Erdut) között a Dunán gőzkompok vitték át a kettébe bontott szerelvényt, melyek a másik parton pontosan összeillesztve mentek tovább. Ez az Európában ritkaságnak számító átkelési módszer a szerelvények menetidejét egyrészt általában 50 perccel növelte, másrészt a Duna vízállása és a jégzajlás időnként akadályozta a forgalmat. A bonyolult dunai átkelés a vasúti híd átadásával 1911-ben megszűnt. (Domanovszky 1995)

A menetrend mutatja, hogy a két város közötti távot vasúton leggyorsabban tíz óra alatt lehetett megtenni, ami a korban nagyon gyorsnak számított. (A baranyai megyeszékhelyről például a gyorsvonat 4 óra 47 perc alatt, Szegedről pedig három óra ért a magyar fővárosba.) (Majdán 2005)

**2. táblázat: A Pécs és Szeged közötti vasúti forgalom menetrendje
– eszéki átszállással (1911)**

Table 2.: Timetable of Pécs-Szeged line – changing train in Eszék (Osijek)

	Személyvonat	Személyvonat	Személyvonat	Személyvonat
Szeged Rókus i. i.	3, 05	7, 48	11, 30	16, 55
Eszék é.	11, 28	15, 22	18, 50	23, 34
Eszék i.	11, 38	15, 48	19, 30	4, 40
Pécs é.	14, 24	19, 02	20, 13	7, 13
Menetidő Szeged és Pécs között	11, 19	11, 14	11, 43	14, 42
	Személyvonat	Személyvonat	Személyvonat	Személyvonat
Pécs i.	19, 40	5, 05	7, 30	20, 55
Eszék é	23, 18	7, 49	11, 16	23, 18
Eszék i.	4, 18	8, 15	12, 40	4, 18
Szeged Rókus é.	10, 48	14, 57	19, 53	10, 48
Menetidő Pécs és Szeged között	15, 08	9, 52	12, 23	13, 53

Forrás: Magyar Államvasutak hivatalos menetrendje 1911

Az utazás menetdíja Pécs és Szeged közötti személyvonaton egy útra

- az első osztályon 21 korona (10, 50 Ft),
- a második osztályon 14 korona (7 Ft),
- a harmadik osztályon 9 korona (4, 50 Ft) volt.

A menetjegy díját össze kell vetni korabeli árakkal és bérekkel, s az ilyen elemzés alapján dönthető el, hogy egyáltalán kiknek volt módjukban igénybe venni a vasutat. Pécssett fennmaradt két ártáblázat a XX. század elejéről, illetve ismertek a veszélyes munkát végző, de stabil fizetéssel bíró bányászok, valamint a megyei tisztviselői kar munkabérei.

3. táblázat Fogyasztói árak Pécsen**Table 3.: Shop prices in Pécs**

1 kilogramm	Korona	Forint
zsírszalonna	1, 32	0, 66
disznóhús	1, 40	0, 70
zsír	1, 32	0, 66
szalámi	3, 60	1, 80
mák	0, 56	0, 28
borsó	0, 54	0, 24
lencse	0, 54	0, 24
bab	0, 36	0, 18
kukorica	0, 14	0, 07
zab	0, 24	0, 12
árpa	0, 12	0, 06
búza	0, 30	0, 15
burgonya	0, 12	0, 06
tej (1 liter)	0, 24	0, 12

1 kilogramm	Korona	Forint
liszt (kétféle)	0, 30	0, 15
rizs (nyolcféle)	0, 36 – 0, 64	0, 18 – 0, 32
cukor	0, 96	0, 48
szalámi	3, 60	1, 80
makaróni	0, 96	0, 48
só	0, 28	0, 14
bors	1, 60	0, 80
majoránna	2, 00	1, 00
malátakávé	0, 90	0, 45
Frank kávé	1, 84	0, 92
fűgekávé	0, 80	0, 40
vaj	3, 50	1, 75
fehér kenyér	0, 40	0, 20
barna kenyér	0, 24	0, 12

Forrás: Huszár 2002.

A teljes képhez tartozik a munkabérek és egyéb családi kiadások ismerete. A századfordulón a városban a munkások bérezése szempontjából példaadónak számító DGT segédvájárjai, csillései napszámossai, tanoncai műszakonként 1,80 koronát (0.80 forint) kaptak, ami átlagosan 45 koronás (22, 5 forint) havi bevételt jelentett. A vájárok ennél jobban kerestek, s így műszakonként 2,50 koronát (1,75 forint), havonta 62-63 koronát (31-32.5 forint) vihettek haza. Ebbe a kategóriába tartoztak a felvigyázók és az irodasegéddek, a bányaaácsok, a gépkezelők, a fűtők, a kézművesek. Az első kategóriába tartozó alkalmazottak – aknászok, műszakvezetők, központi irodai dolgozók – legkevesebb havi 100 koronát (50 forintot) kerestek. (Huszár 2002)

A korbeli városi és megyei tisztviselői kar bérvizonyait három nagy csoportba osztó elemzés szerint a pécsi fizetések az országos béreknél alacsonyabbak voltak. A felső rétegbe a városok és megyék polgármesterei, alispánjai, főjegyzői, rendőrkapitányai, főügyészei, tisztí főorvosai, árvaszéki elnökei, főszámvevői, főmérnökei, a járási főszolgabírók, stb. tartoztak, akiknek országosan minimális évi 4000 koronás/ 2000 forintos (havi 325-330 korona / 175 forint) fizetésük volt. A legalsó kategóriába az írnokok, díjnokok kistisztviselők sorolták, akik évi 1200 koronát/ 600 forintot (havi 100 korona/50 forint) kaptak fizetésként. Minden többi tisztviselőt a középső kategóriába soroltak, kiknek 1800 korona/ 900 forint körüli évi munkabér (havi 150 korona / 75 forint) állt rendelkezésére. A havi jövedelem melletti egyéb befektetések sem növelték a pécsi tisztviselői kar anyagi biztonságát, mivel a források alapján egyértelműen látszik, hogy az érintetteket a „nagy társadalmi presztízs, és kevésbé a vagyon jellemzett”. (Nagy 2002)

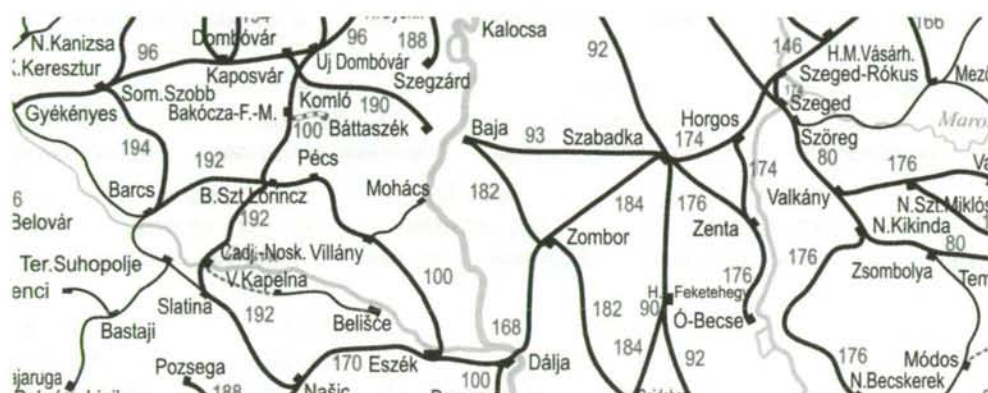
Az árakat és a béreket összehasonlítva az látszik, hogy a Szeged és Pécs között megindult vasúti forgalmat alkalmanként akár egy vājár is kifizethette – ha a harmadik osztályon is. Az Alföld-Fiume Vasút elsősorban az áruszállítási igényeket kívánta kiszolgálni, s nagyon kevés személy váltott jegyet a két város között. Az 1871 óta meglévő vasúti kapcsolat jelentősége a századforduló után fellendült tengerparti kirándulások, nyaralások miatt megnőtt. Az érintett városokból egyre többen mentek Fiume környékére nyaralni, s nem Budapesten, hanem Pécsen keresztül tartottak a tengerhez. A gyorsan növekvő személyforgalom és a folytonosan emelkedő export, illetve néhány speciális termék importja (kőolaj és a fiumei finomítottból ebből készült termékek, a kikötő melletti hántolóból az ország déli területeire szállított rizs, stb.) gazdaságosabban bonyolódott le az Alföld – Fiume Vasút 1885-ben bekövetkezett államosítása után. A MÁV hálózatába került vonalon, illetve a négy évvel később szintén teljes állami kezelésbe került Pécs – Barcs Vasúton immár egy tarifával folyt a szállítás. A fiumei kikötőig kialakított MÁV vonal tovább csökkentette a fuvar költségeket. Megvalósult a a fél évszázaddal korábban megfogalmazódott terv: az ország déli részein fekvő megyék gazdái, kereskedői közvetlen vasúti kapcsolatba kerültek a tengeri kikötővel.

Mivel korábban már megnyitották a Báticasék – Dombóvár – Kaposvár – Gyékényes magánvasutat, s annak 1884-ben történt államosítása lehetővé tett egy másik útvonal kialakítását is. A Duna bal partján fekvő Baját is elérte Szabadka irányából 1885-ban a vasút, de nem épült tovább a költséges híd miatt. A magyar államháztartás pozitív zónába kerülése – amely szoros kapcsolatban volt a MÁV 1891-ben nyereségessé válásával – után mód nyílt sok korábban elhalasztott fejlesztésre. Ilyen volt a dunai hidak programja, melynek pontos ütemtervét rajzolt fel az 1904-ben elfogadott törvény. (Magyar törvénytár)

„1. § Felhatalmaztatik a kormány, hogy:

4. a magyar királyi államvasutak Baja és Báticasék állomásait egymással a Duna áthidalásával összekötő vasuti vonalat és az ezzel kapcsolatos Dunahidat;.... kiépíttethesse.”

2. ábra: Szeged és Pécs közötti vasúti hálózat a bajai híd megépülése előtt (1896)
Figure 2.: Railway lines between Szeged and Pécs before setting up the bridge at Baja



Forrás: A magyar kir. Államvasutak hálózata 1896. október 1. (Menetrendi melléklet Balla László gyűjteményéből)

A híd 1909. augusztus 26-án történt üzembe helyezése után a Szegedről Fiumébe, illetve visszafelé tartó teherszerelvények nem az eszéki útvonalon keresztül, hanem a rövidebb dombóvári szállították az árukat. A személyvonati közlekedés a két város között továbbra is Eszéken keresztül bonyolódott, mivel a Mecsek északi lábánál húzódó Bátaszék – Dombóvár vonalon csak személy és igen lassú vegyesvonatok jártak. A növekvő idegenforgalmi forgalomra készülve 1913 nyarán megindult a Nagyvárad – Szeged – Dombóvár – Zágráb – Fiume gyorsvonat, melyet a szegedi és pécsi utasok is igénybe vettek. A büfé és hálókocsival működő vonaton 8 óra alatt értek az utasok az egyik városból a másikba. Bár Dombóváron mindig át kellett szállni az utasoknak, de így is ez volt a leggyorsabb közlekedési lehetőség a két város között.

Az első világháború kitörése után ez a gyors utazás megszűnt, a szerb megszállás, majd a gyakran változó határok miatt Szeged és Pécs között a vasúti közlekedés bonyolult, hosszadalmas és gyakorlatilag szünetel. A városok megváltozott funkciói, az utazási szokások átalakulása, a hazai fizetőképes kereslethez képest magas üzemanyagárak, a környezetterhelés csökkentésének elve és igénye mind a vasúti közlekedés helyreállítása mellett szól. Tanulmányok készültek, a csatlakozások ismertek. Remélhetően az Európai Unió irányelveihez igazodva sikerül is az immár több országot is érintő közvetlen vasúti kapcsolatot helyreállítani Szeged és Pécs között.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Domanovszky Sándor (1995): A vasúti acél-hídfelszerkezetek magyarországi építésének 140 éve In. Kovács László (szerk.) Vasúthistoria évkönyv Budapest, pp. 206-208.
- Huszár Zoltán (2002): A Dunagőzhajózási Társaság pécsi bányavidéke és Steiermark példái a 19. század végén In. Tóth G. Péter (szerk.) Struktúra és városkép Veszprém, 235-250. old.
- Kovács László (1995): Vasúthistoria évkönyv 1. Budapest, MÁV RT.
- Magyar törvénytár (1905): 1904. évi XIV. törvénycikk Budapest, „a magyar királyi államvasutak hálózatának kibővítéséről, vasúti és más beruházásokról, valamint a szükséges költségek engedélyezéséről”
- Majdán János (1987): A „vasszekér” diadala Kossuth Kiadó Budapest
- Majdán János (2005): Pécs, mint közlekedési központ (1846-1946) In. Szirtes Gábor, Vargha Dezső (szerk.) Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből Pécs, 55-83. old.
- Nagy Imre Gábor (2002): A közigazgatási tisztviselők a dualizmus korában Pécsen In. Tóth G. Péter (szerk.) Struktúra és városkép Veszprém, 250-263. old.

ABSTRACT

Two larger cities are to be found on the southern border of Hungary: Szeged and Pécs. Between the two cities there were no traffic connections for centuries throughout history. The mail coach service which was developed in the XVIIIth century still did not grant direct connection between them. The linking of the the two neighbouring regions was considered in several plan after the appearance of railways in Hungary. After the Austro-Hungarian Compromise in 1867, the Hungarian government supported the sea-shipment of agricultural products from the southern regions. This export towards the Hungarian Kingdom's sole seaport, Fiume (Rijeka) on railway materialized after the building of the Nagyvárad- Szeged- Zombor- Eszék section in 1871. This long East-West directed route secured the first direct traffic connection in history between Szeged and Pécs. The schedule was set so passengers had to change at Eszék (Osijek). The altogether 250 kilometres were taken in 10 hours when fastest. The third class tickets could be paid even by a miner. The two neighbouring regions' centres were connected by the aid of railways at the end of the XIXth century, but unfortunately this connection was broken by the new borders established in 1918 and this traffic link is missing since.

A VÁROSI KÖZLEKEDÉS DINAMIKÁJA ÉS KÖRNYEZETI HATÁSRENDSZERE

DYNAMICS OF URBAN TRAFFIC AND ITS ENVIRONMENTAL EFFECTS

PITRIK JÓZSEF tanszékvezető főiskolai tanár

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Alkalmazott Természettudományi Intézet Technika Tanszék

1. Problémafelvetés

A városlakó és élettere egységet alkot. A „városi szövet” élő struktúraként fejlődő rendszer, amely tartó váza egy sajátos életformának, az urbánus társadalomnak. A hazai városokra is jellemző, hogy az urbánus tér szétterül, és a mobilitási késztetés növekszik. Az urbánus tér, a mobilitás, a környezet terhelése és a lakosság életminőségének változása csak komplex módon vizsgálható. A városlakót érő hatások között jelentős a közlekedés által generált hatásrendszer. A közlekedés napról-napra, óráról órára megújul. Ritmusa, hatásrendszere véletlenszerű elemeket is tartalmaz, de alapos megfigyeléssel és modellezéssel megállapíthatók a városi forgalom összefüggései. (Pitrik 2003a pp. 43–44.)

Dolgozatunk korábbi vizsgálataink eredményeire is építve mutatja be a városi közlekedésnaplói problémáit. Keressük a választ, hogyan lehet optimális urbánus viszonyokat teremteni, hogyan lehet a lakókat érzékennyé és önkorlátozóvá tenni a célok elérése érdekében.

2. A dinamika értelmezése

A városi közlekedésben a dinamika több szinten értelmezhető. Egy álló gépjármű motorját alapláraton működtetve megfigyelhetjük, hogy a fellépő aktív erők lengéseket, rezgéseket, zajokat generálnak, azaz a motor és a kiegészítő berendezések az erők hatására torzulnak, rugalmasan vagy mereven viselkednek. Külön kiemelendő, hogy az aktív erők hatására súrlódási veszteségek lépnek fel, amelyek „hőterhelést”, alkatrész kopást okoznak. Az alaplárat esetében éppen annyi üzemanyagot égetünk el, amely a mozgó alkatrészek között fellépő súrlódási veszteségek legyőzésére elegendő, s kis többlettel a motor üzembiztos működtetése biztosítható (még hideg motornál is). Alapláraton jól mérhető a kibocsátott CO, a CO₂, NO_x mennyisége. Elvileg ez az állapot tekinthető egy állandósult, stacioner üzemmódnak, indítás előtt és forgalomban való megállásnál alakulhat ki.

A hagyományos üzemű gépjármű működtetéséhez felhasznált energiahordozók (gáz, benzin, gázolaj) kémiaiilag kötött formában tartalmazzák azt az energiát, amely a járműmotorokban égési folyamat révén hővé, majd ennek a hőnek egy része a – termodinamika főtétele értelmében – mechanikai munkává alakul, míg a többi a környezetbe kerül.

A gépjármű olyan nagyszisztemnek tekinthető, amely erőgépből (nyomaték forrásból), erőátviteli rendszerből és hajtott kerekekből (munkagépből) áll. Az erőgép és a munkagép között harmóniát kell biztosítani. Ennek meglétéről, vagy hiányáról elméletben és gyakorlatban is meggyőződhetünk. Az együttműködést a munkapontban biztosítjuk. A gépjármű belsőégésű motorja által létrehozott forgatónyomaték az erőátviteli rendszer elemei (tengelykapcsoló, nyomatékváltó, kardántengely, differenciálmű és a féltengelyek) továbbítják a hajtott kerekhez. Ez a nyomaték az abroncs és az út érintkezési felületén súrlódást és vonóerőt hoz létre, amely elmozdítja a járművet. A jármű működése során – a forgalmi helyzet következtében – eltér az erőgép által létrehozott nyomaték és a munkagép által igényelt nyomaték. A járműtől elvárjuk, hogy az alapjáratú terhelés-működés és a maximális terhelés nagy intervallumot „ölje” át. Ezt az erőátviteli rendszer teszi lehetővé (Trencsényi 2010).

A járművek rendeltetésszerű üzemében két mozgásformát különböztetünk meg (Koller 1976):

Főmozgás: haladó mozgás a közlekedési pálya mentén;

Parazita mozgás: gerjesztett lengőmozgás, melynek forrásai lehetnek:

- vezetési behatások (hajtás- és fékvezérlés);
- környezeti hatások okozta gerjesztések (útegnyenetlenség, sínegyenetlenség, szélirány és szélerősség, légköri turbulencia, stb.).

A városi közlekedés is dinamikus rendszernek tekinthető: az utakon mozgó járművek száma és összetétele időben változik, a járműveket különböző mozgások jellemzik, egyszerre vannak jelen (főként a csomópontokban) álló, lassú és gyors, illetve lassuló és gyorsuló járművek. A meteorológiai állapotok, az utak minősége is jelentősen befolyásolja a rendszert.

3. Közlekedési hatásrendszer

3.1. A vizsgálat indokoltsága

A közlekedés térfoglaló és időt „használó” hatásai jól ismertek, de „tágabb értelemben vett” környezeti hatásai – bonyolultságuk miatt – csak részben feltártak.

A közlekedés olyan szemléletű elemzése vált szükségessé, amely a társadalmi-gazdasági igények kielégítésének környezeti hatásrendszerét tárja fel, összehasonlítja a különböző kiviteli megoldásokat, és értékeli-rangsorolja azokat.

A közlekedés fenti szemléletű elemzése igényli olyan egyértelműen meghatározható (környezeti) állapotjellemzők alkalmazását, amelyek hűen tükrözik az

egyes települések közlekedésének „pillanatnyi” állapotát, és alapul szolgálhatnak a fenntartható közlekedés kialakításában (Erdősi 2000; Pitrik 2003b).

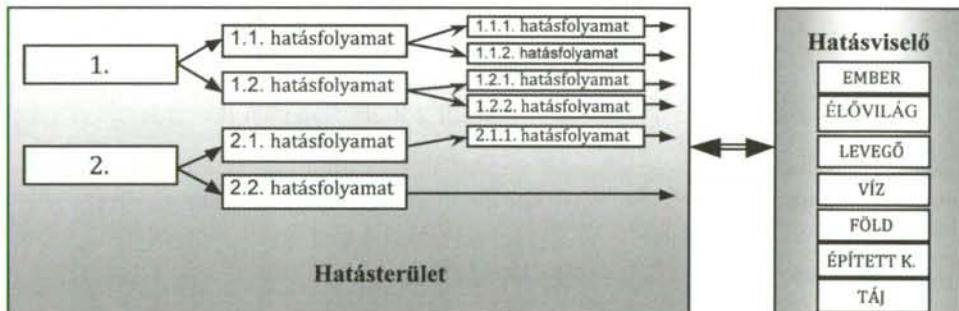
Gazdag hazai és nemzetközi szakirodalom foglalkozik az „élhető város” problémájával, azaz azzal, milyen életminőséget vagyunk képesek önmagunknak biztosítani. Az élhető település megvalósíthatósága számos tényező függvénye, de ezek között a közlekedés szerepe vitathatatlan (Pintér 2003).

A település közúti hálózathoz való kapcsolódása, a település földrajzi környezete, a meteorológiai jellegzetességek – mint alapadatok – lehetőséget nyújtanak a települést „kívülről” érő közlekedési eredetű környezeti hatások kvantitatív becslésére, modellezésére. Ezek alapján lehetőség nyílik a települést érő hatások vizsgálatára és az ideális modell-település jellemzőinek megfogalmazására.

3.2. A hatásrendszer általános jellemzői

A környezet megváltozása egy vagy több hatásfolyamat következménye, melynek kiinduló eleme valamely hatótényező. Ezek a folyamatok hatásterületen érvényesülnek. Ezen a területen feltérképezhetők az állapotváltozók, melyek rendszerint primer folyamat–tér–idő függvények. A közlekedés környezeti hatásfolyamatnak vázlatát (települési térben) az 1. ábra mutatja.

1. ábra: Elvi vázlat a közlekedési tevékenység hatásfolyamatairól
Figure 1.: Principled schema of the mode of action in traffic work



Forrás: Rédey–Módi 2002a. Saját szerkesztés

3.3. A közlekedés hatásrendszerének vázlata

A településekhez kapcsolható közlekedés hatásrendszere a fenti elvi rendszer alapján megfogalmazható. Példaként a gépjármű-közlekedés hatásrendszerének vázlatát mutatja be az 1. táblázat.

1. táblázat/1: Települési gépjármű-közlekedés hatásrendszere (vázlat)
Table 1.: Action system of motor-vehicle traffic in settlements

Konfliktust kiváltó ok	Elsődleges hatás	Másodlagos hatás	Harmadlagos hatás	Hatásviselő
Gépjármű-forgalom	Utak állagának romlása	Porképződés	Lerakódás növényekre	élővilág
			Lerakódás épületekre	épített környezet
			Kocsimosás	víz, talaj
		Műszaki károk	Költségnövekedés	ember
			Alkatrész selejtezés	föld, táj
		Forgalomlassulás	Idegi hatások	ember
			Légszennyezés nő	levegő, ember
		Balesetveszély	Költségnövekedés	ember
			Egészségkárosodás	ember
	Levegő szennyezése	Levegőminőség romlás	Növény károsodás	élővilág
			Lerakódás épületekre	épített környezet
			Korrózió	épített környezet
		Szmogképződés	Légúti betegségek	ember
			Egészségkárosodás	ember
			Idegi terhelés	ember
			Költségnövekedés	ember
		Zajszint nő	Állatvilág zavarása	élővilág
			Idegi terhelés	ember
			Halláskárosodás	ember
			Védőfalak létesítése	Területfoglalás
				épített környezet
				Költségnövekedés
				ember
				Esztétikai beavatkozás
				táj

Forrás: Bakács–Barna 1999, Rédey–Módi 2002b. Saját szerkesztés

Az 1. táblázat természetesen csak vázlatnak tekinthető a gépjármű közlekedés hatásainak elemzése során. Ehhez hasonlóan bármely közlekedési rendszerre elkészíthető a tényleges hatáslánc. Az ilyen hatásláncok segítenek a problémák észlelésében és a tényleges okok feltárásában (1. kép).

4. Légszennyezési folyamat és a járműsebesség összefüggései

A városi közlekedés egyre inkább az ellehetetlenülés irányába halad, amely „bedugulásokban”, a türelmetlen vezetési stílus egyre nagyobb elterjedésében, a tényleges balesetek és a baleseti kockázat növekedésében nyilvánul meg.

A városi közlekedést irányító szakemberek alapvédekezése: a tömegközlekedés fejlesztése, esetleg előnyben részesítése az egyéni gépjármű közlekedéssel „szemben”; a járműforgalom sebességének csökkentése 30 km/órás sebességzónák bevezetésével; minél több parkolóhely létesítése.

Ezek a beavatkozások – amint azt már több tanulmányban felvetettük és modellezéssel bizonyítottuk – nem hozzák meg a kívánt eredményt, sőt további kedvezőtlen folyamatokat generálnak. Ezek közül jelen tanulmányban egy problémakört villantunk fel, a sebességkorlátozást bevezető zóna forgalmi és légszennyezési hatásrendszerét.

1. kép: Az épített környezet károsodásai (József Attila sgt. – Nagykörút)
Picture 1.: Lesion in built infrastructural facilities (József Attila sgt. – Nagykörút)



Fotó: Pitrik J.

Vizsgálatainkat Szegeden végeztük.

A nagy lakószűrűségű lakóterületeken a korábbi gyűjtőút – alárendelt út besorolást megszüntették, és egyenrangú útkeresztezéseket hoztak létre, amely a jobb-kéz-szabály alkalmazását várja el a gépkocsivezetőktől, és a zóna teljes területén 30 km/óra sebességkorlátozást ír elő. Vizsgálatunkat csak arra korlátozzuk, hogy egy korábban gyűjtőútként funkcionáló úton haladó jármű sebességviszonyait és ezzel összefüggésben légszennyezőanyag kibocsátását modellezzük.

A vizsgálat során egy Nissan Almera* gépjárművel – a KRESZ szabályainak betartására törekedve – egy „körutat” tettünk, amelyet térképrészleten a 2. kép mutat. A jármű teljes üzeme alatt GPS**-t működtettünk, melynek mérési eredményei képezték a vizsgálat alapját.

* Nissan Almera 1,5; hajtóanyag: benzin; környezetvédelmi osztály: 6; alapjárat fordulat: 650–750/perc; alapjárat CO kibocsátás: 0,01 % (gyári: 0,5 %); emelt üresjárat fordulat: 2400–2600/perc; emelt üresjárat CO kibocsátás: 0,01 % (gyári: 0,3 %); emelt üresjárat λ: 0,97–0,03.

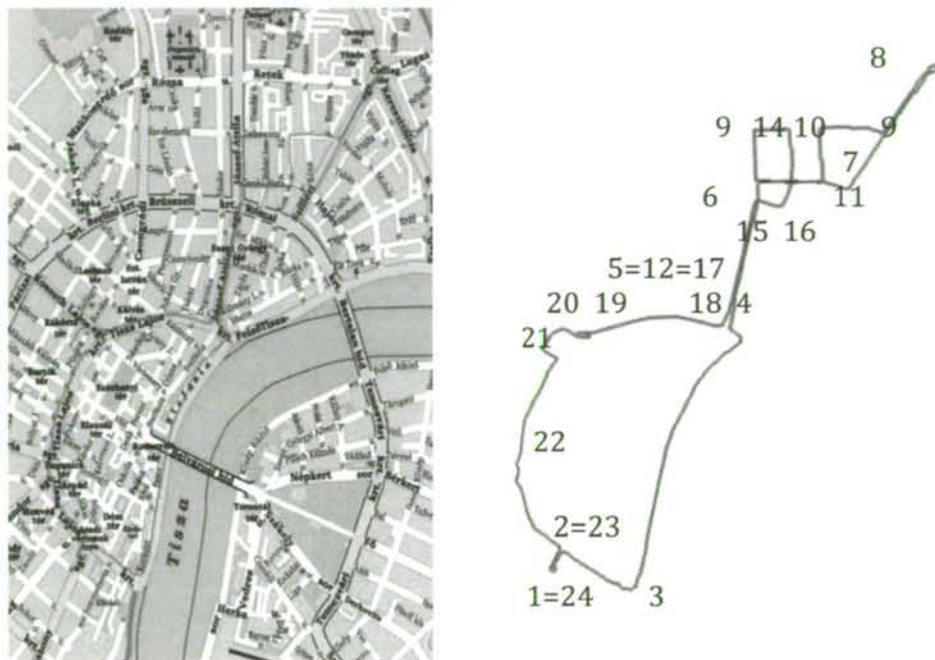
** Az alkalmazott GPS rendszer főbb jellemzői: GlobalSat-308 GPS vevő, amely Bluetooth kapcsolat segítségével küldi az adatokat egy HP iPAQ hx2110 jelű PDA-ba. Képes WAAS/EGNOS földi sugárzású korrekciós jelek vételére is. Abszolút pontossága 15 m, WAAS/EGNOS üzemmódban 5 m. Adatfrissítés 100 ms-onként.

2. kép: A városi légszennyezési folyamat és a járműsebesség összefüggéseinek vizsgálata

A vizsgálat útvonala (térképen és GPS adatokból rajzolva)

Picture 2.: Survey of the relationship between the air pollution procession and the velocity of vehicles

Route of monitoring (ont he map and drawn with GPS data)



Jelölések:

- | | | |
|-------------------------------|-----------------------|----------------------------|
| 1 – Boldogasszony sgt. 6.; | 9 – Debreceni u.; | 17 – József A. sgt.; |
| 2 – Aradi vértanúk tere; | 10 – Róna u.; | 18 – Tisza L. krt.; |
| 3 – Árvízi emlékmű - rakpart; | 11 – Dankó Pista u.; | 19 – Kossuth I. sgt.; |
| 4 – Belvedere ház; | 12 – József A. sgt.; | 20 – Püspök u.; |
| 5 – József A. sgt.; | 13 – Debreceni u.; | 21 – Mérey u.; |
| 6 – Dankó Pista u.; | 14 – Hóbiárt basa u.; | 22 – Tisza L. krt.; |
| 7 – Szilléri sgt.; | 15 – Gál u.; | 23 – Aradi vértanúk tere; |
| 8 – Csillagtér; | 16 – Római krt.; | 24 – Boldogasszony sgt. 6. |

2. táblázat: GPS mérés alapadatok – részlet**Table 2.: Partial measuring base data**

Sorszám	Ta	Tr (s)	Sz (fok)	H (fok)	M (m)	v (m/s)	v (km/h)	s (m)
1.	10:20:02	0	46,2465	20,1464	129,7000			
2.	10:20:23	21	46,2466	20,1464	124,2000	0,252689	0,90968	5,306468
279.	10:47:10	1628	46,2464	20,1463	123,0000	2,299626	8,278653	8663,15
280.	10:47:13	1631	46,2464	20,1464	123,2000	1,724089	6,20672	8668,322

Indulás, érkezés: Boldogasszony sgt. 6.; Szeged, 2007. 09. 06.; 10:20:02-10:47:13

(Magyarázat: **Ta** – idő (abszolút); **Tr** – idő (relatív); **Sz** – szélesség; **H** – hosszúság;

M – magasság; **v** – sebesség; **s** – megtett út;)

4.1. A „körút” forgalom alapú bemutatása

Az út teljes időtartamára vonatkozó adatbázis részletét az 2. táblázat mutat be, amely tartalmazza a GPS-el gyűjtött adatokat és a számítási eredményeket. Egy „gyakori” forgalmi helyzet a 2. képen látható.

Látható, hogy a 8,668 km távolságot 27 perc, 11 másodperc alatt tettük meg, ez 5,3 m/s, azaz 19,08 km/óra sebességet jelent. A bemutatott útvonalon a Dankó Pista utca, a Debreceni utca, a Bihari utca, a Hóbiárt basa utca és a Gál utca teljes hossza a 30 km/órás zónához tartozik. Ennek teljes hossza: 1723,5 m, azaz a vizsgált útszakasz ~19,9 %-a.

Megállapítható, hogy egy átlagos hétköznapi délelőtt a város egy szokott útvonalát bejárva, mindössze 20 % sebességkorlátozású szakaszt érintve sem lehet 20 km/óra átlagsebességet elérni. Ennek fő okai – a tapasztalatunk szerint – a parkolóhelyek útszűkítő hatása, a parkolóhelyeket kereső autók mozgása, a parkolóba való be- és kiállás forgalomcsökkentő hatása, a szabálytalan parkolás, a viszonylag nagy járműállomány, a gyalogosok és kerékpárosok sokszor felelőtlen mozgása, az egyenrangú kereszteződések nem megfelelő beláthatóságából következő megállási kényszer.

4.2. A 30 km/órás zóna hatásairól

A Dankó Pista utca

A Dankó Pista utca hossza: ~450,8 m. Megközelítése mindkét végéről nehézkes, mert

- a József Attila sgt. belvárosi szakaszáról érkezve egy forgalmas buszmegálló takarásából közelítünk egy beláthatatlan kerékpárúthoz (a buszmegálló esőbeállója, illetve a fasor takarja);
- a József Attila sgt. vásárhelyi irányból érkezve a besorolást gátolva, a szembe forgalmat és a megállóból kikanyarodó buszokat elengedve juthatunk el az utcát keresztező kerékpárúthoz;

- a Szilléri sugárútról a Csillag tér felől érkezve kisívben, viszonylag könnyen megközelíthető az utca, de a nemrég megnyílt élelmiszer-áruház parkolója jelentős forgalmat generál;
- Szilléri sugárútról a híd irányából érkezve jó belátható a kereszteződés, de a jelentős szembeforgalom torlódáshoz vezet;
- szemben – a Hajós utcából – érkező járművek csak akkor tudnak hosszú várakozás nélkül áthaladni a csomóponton, ha az udvariasság szabálya szerint átengedik ezeket a járműveket.

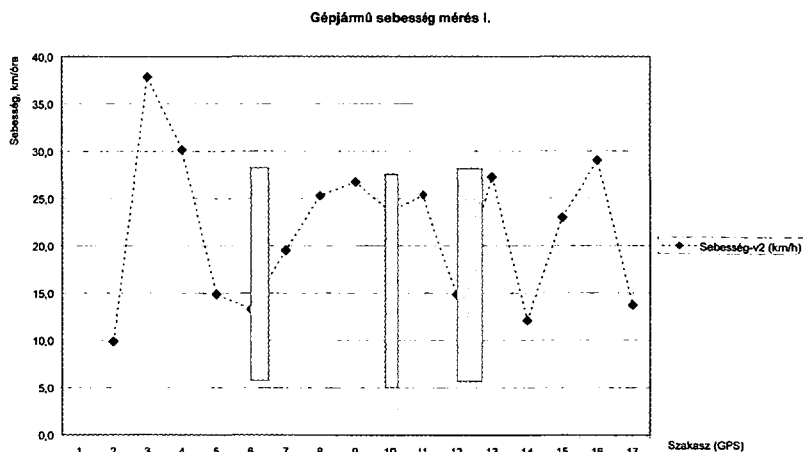
Az utcában való közlekedést üzletek, cégek, garázs- és kapubejárók, orvosi rendelő, állami intézmény, önkényesen létesített sövény sorok, leállást gátló oszlopsor, mély és veszélyes nyílt árok, parkoló autók, ... gátolják.

A gépjármű áthaladás vizsgálata

A Dankó Pista utca korábban gyűjtőútként funkcionált, így az elvi maximális sebesség 50 km/óra volt, itt korábban egyenletes sebességgel a 40–45 km/órás tartományba esett az átlagsebesség. 40 km/órát figyelembe véve ~41 másodperc áthaladási idővel számolhatunk. A vizsgálat során a József A. sgt. felől 77 másodpercre volt szükség az áthaladáshoz, és ez ~21 km/óra átlagsebességet jelent. A sebességlefutást és a közlekedés ütemét befolyásoló keresztutcákat a 2–3. ábra mutatja. A grafikon adatbázisát a 2. táblázat tartalmazza.

A vizsgált szakaszon kibocsátott szennyezőanyag mennyiségét a sebességtartományok függvényében kívánjuk kiszámolni. Alapként a 3. táblázatban közölt adatokat használtuk fel. Az egyes sebességtartományokban lévő előfordulási gyakoriság alapján számoltuk ki az egyes légszennyezőanyagok kumulált értékét. Egy-egy jelközt átlagnak tekintve a hossz: 28 m („jelhossz”). A számításokat a 4. táblázat mutatja.

2. ábra: A Dankó Pista utcán mért sebesség-eloszlás
Figure 2.: Velocity distribution measured in Dankó Pista street



3. táblázat: Személygépjárművek légszennyezőanyag-kibocsátása a sebesség függvényében

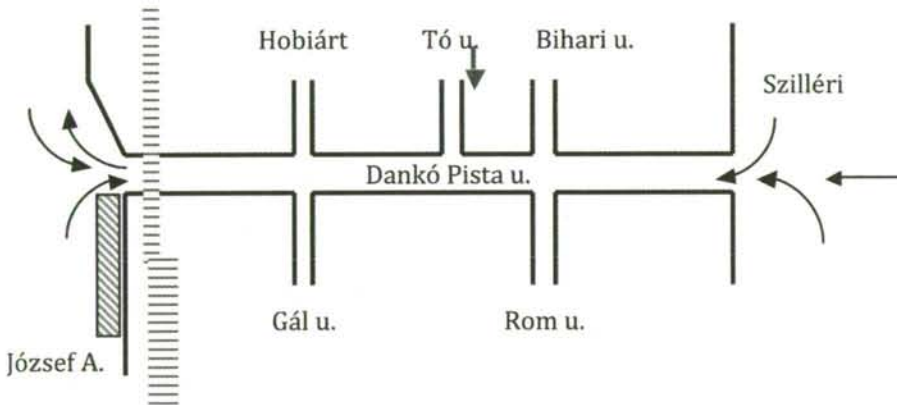
Table 3.: Air-pollution emission of cars in connection with velocity

Kibocsátás, g/ km, mg/m	Átlagsebesség, km/óra					
	0-10	10-20	20-30	30-40	40-50	50-60
CxHy	7,5	6,5	5	4,2	3,6	3,2
CO	70	50	35	27	23	20
NOx	1,2	1,5	1,6	1,7	1,8	1,8

Forrás: Rédey –Módi 2002b. 28–29. old.

3. ábra: A Dankó Pista és a csatlakozó utcák

Figure 3.: Dankó Pista street with the connecting streets



4. táblázat: Személygépjárművek légszennyezőanyag-kibocsátása a sebesség függvényében a vizsgált zónában mérési- és modelleredmények figyelembevételével

Table 4.: Air-pollution emission of cars in connection with velocity in the monitoring zone considering measuring and model results

Kibocsátás, mg	Átlagsebesség, km/óra					
	0-10	10-20	20-30	30-40	Σ	40
Előfordulás	1	6	8	1	16	16
Σ úthossz	28 m	168 m	224 m	28 m	448 m	~450 m
Σ CxHy	210	1092	1120	118	2540	~1620
Σ CO	1960	8400	7840	756	18956	~10350
Σ NOx	34	252	358	48	692	~810

A bemutatott vizsgálati eredmények részeredménynek tekinthetők, mert csak egyetlen gépjármű áthaladásán alapulnak. Széndioxidból 2,54 g, szénmonoxidból 18,9 g keletkezik a ~ 450 m-es útszakaszon. Forgalmatszámolás esetén a vizsgált területen kibocsátott szennye-zőanyag mennyisége és eloszlása modellezhető.

5. Környezetterhelés változásának vizsgálata

Szeged város közlekedésében évtizedek óta a legnagyobb „teher” az átmenő kamion forgalom. Különösen kedvezőtlené vált a helyzet Románia EU csatlakozása után, mert a romániai gazdaság „ellátása” a déli korridoron át, Szeged környékén keresztül valósult meg. Szeged minden lakója várta azt a pillanatot, amikor a Szegedet elkerülő E43-as autópálya belép és csökken a közút okozta környezetterhelés.

5.1. A Jellegzetes csomópont forgalma

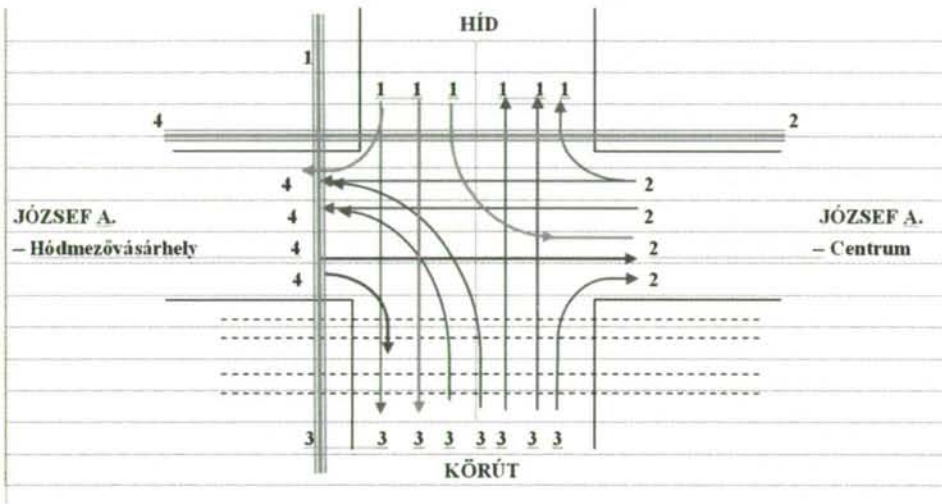
A SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Technika tanszékén – ahol 1992 óta végzünk járműspecifikus forgalmatszámolást és légszennyezés modellezést – elhatároztuk, hogy az autópálya átadása előtt: 2011. 04. 14. 7.30–8.30 és 2011. 04. 28. 7.30–8.30 között. A vizsgálat helyszíne: Szeged, József A. sgt. – Nagykörút (Római körút) kereszteződés (2. kép).

3. kép: A vizsgálat helyszíne
Picture 3.: Monitoring zone



**4. ábra: Szeged, József A. sgt. – Nagykörút (Római körút)
kereszteződés vázlata**

**Figure 4.: The cross of József A. sgt. and Nagykörút (Római körút),
Szeged in line diagram**



1. ábra: A vizsgálat helyszíne, forgalmi irányok

A fenti két időtartamban jármű forgalmat számoltunk a különböző forgalmi irányok figyelembevételével (2. ábra). A forgalomszámlálást és az ehhez kapcsolódó méréseket azért végeztük, hogy feltárjuk az E43-s autópálya átadását követően hogyan alakul a csomópont forgalma és környezeti terhelése.

A forgalomszámlálást egyetemi hallgatók közreműködésével végeztük. Ún. egyszerűsített forgalomszámlálást alkalmaztunk, iránypáronként rögzítettük a lámpaciklusonkénti járműcsoportokba eső járműszámot. A csomópontban számolt adatok feldolgozást követő összegzéseit az 5. táblázat szemlélteti. Az adatok elemzése alapján látható, hogy ~ 37 %-kal csökkent a tehergépjármű forgalom, amely tartalmazza a könnyű tehergépkocsi, a szőlő nehéz tehergépkocsi és a tehergépkocsi szerelvény kategóriákat. Az autóbuszok esetében a csökkenés ~ 20 %. A többi kategória esetén lényegi változás nincs.

A forgalomszámláláshoz kapcsolódva zajmérést végeztünk 10 sec-os gyakorisággal, az adatokat rögzítettük és grafikusán összehasonlítottuk. Mivel 34509 mérési adatot vettünk fel, ezért itt, ebből csak az első 5000 adatot emeltük ki és ábrázoltuk (5., 6. ábra).

Az adatok meglepőek, mert szemrevételezéssel jelentős különbség a két mérés-sorozat között nem tapasztalható. A körülményeket alaposabban szemügyre véve azt tapasztaltuk, hogy a csomópont melletti épülő sarokház építői beton feltörést végeztek, s a légkalapács zaja jelentősen befolyásolta a mért értékeket. Ehhez hozzájárult az is, hogy a 3-as és a 4-es villamos pálya építése is folyt, melyen munka-

gépek dolgoztak. A kiemelkedően magas, 70 dB feletti értékeket mentők szirénázása okozta. Az ábrákon jelölt 55 dB érték (szaggatott vonal) a nagyvárosias beépítésű lakóterületre nappal megengedett zajterhelési határérték.

**5. táblázat: Közlekedési adatsor Szeged,
József A. sgt. – Berlińi krt. csomópontban**
**Table 5.: Traffic data records counted in
the cross of József A. sgt. – Berlińi krt., Szeged**

	Előfordulás, db	Adatsor 1	Adatsor 2	Adatsor 3	Adatsor 4	Adatsor 5	Összesen
A	Tehergépkocsi	163	0	79	39		281
B	Tehergépkocsi	143	7	10	18		178
A	Autóbusz	33	24	25	97		179
B	Autóbusz	39	28	22	54		143
A	Személygépkocsi	995	322	605	872		2794
B	Személygépkocsi	1072	315	574	906		2867
A	Kerékpár					434	
B	Kerékpár					380	
A	Összesen	1191	346	709	1008		3254
B	Összesen	1254	350	606	978		3188

A - 2011. 04. 14. 7.30 – 8.30.

B - 2011. 04. 28. 7.30 – 8.30.

4.2. Csomóponti zajszint vizsgálata

A nagy forgalom által tönkretett úttesten való áthaladás igen magas zajszint értékeket generál, s ez az állapot valószínűleg még néhány hónapig befolyásolja az áthaladást és a zajt.

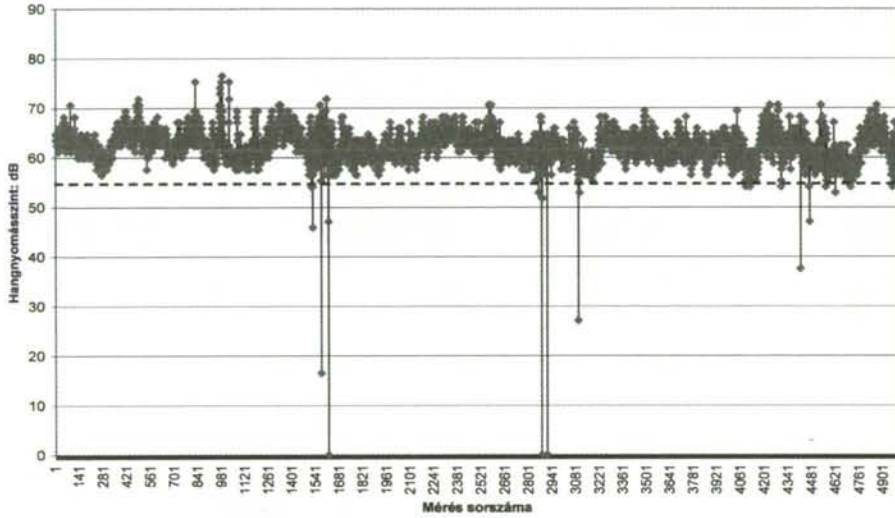
Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az autópálya átadását követő héten vizsgált forgalmi állapot és annak környezeti hatása nem tekinthető véglegesnek. Valószínűsíthető, hogy a nehéz tehergépkocsik száma tovább csökken, a környezeti hatások mérséklődnek. A vizsgálat során meteorológiai adatsorokat és kézi műszerrel a CO szintet mértünk. Mindkét napon a CO immisszió szintje elhanyagolható volt.

A csomópont forgalmi adataiból zajtérképet generáltunk a SoundPLAN számítógépes program segítségével. Ez egy várostérkép, amely térképes formában különböző színekkel ábrázolja a zajterhelés mértékét. A megfelelő zajtérképek után a stratégiai küszöbértékekkel összehasonlítva számítható a konfliktustérkép, amely megjeleníti a meglevő zajterhelés okozta tényleges problémákat, konfliktushelyzeteket. A vizsgált csomópontot zajtérképét mutatja a 5. ábra (A mérés).

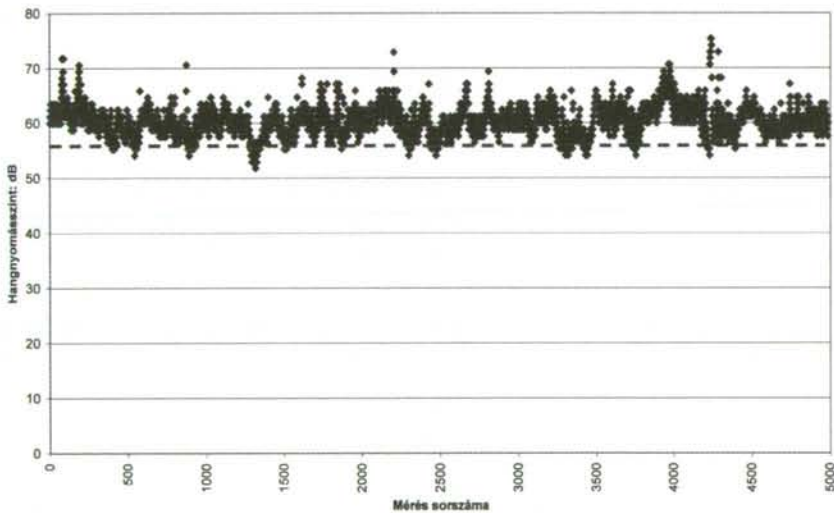
A csomópont forgalmi adatainak felhasználásával a zajtérképhez hasonlóan légszennyezettségi térkép is készíthető.

5-6. ábra: Zajszintek az A és a B mérések során
 Figure 5-6.: Street noise levels in measure A and B

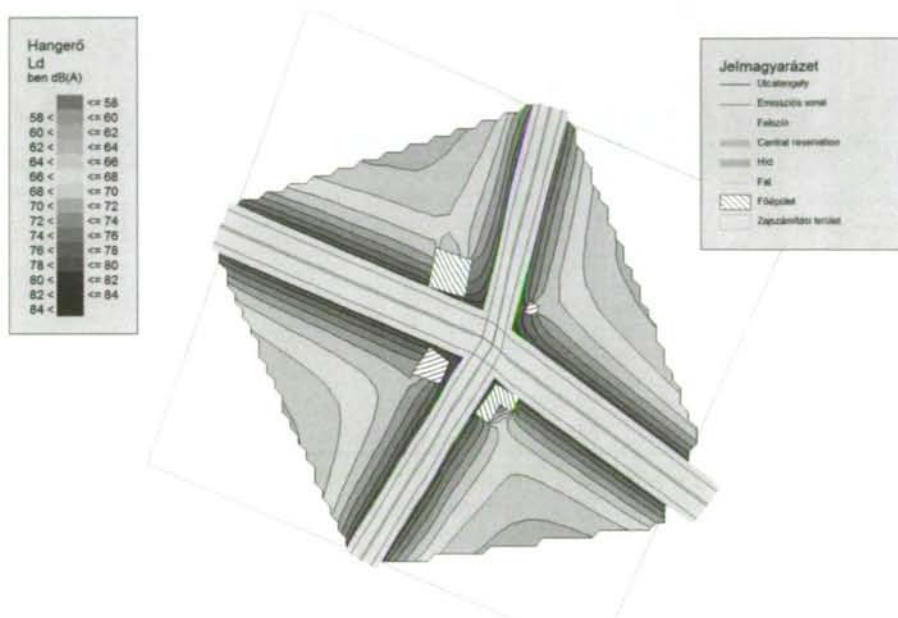
Zaj 1-5000 adat – A mérés



Zaj 1-5000 adat – B mérés



7. ábra: Zajtérkép részlet a Szeged, József A. sgt. – Berliini krt. csomópontban felvett közlekedési adatsora alapján 2011. 04. 14. 7.30–8.30
Figure 7.: Partial noise-map based on traffic data records in the cross of József A. sgt. – Berliini krt., Szeged, 14th April 2011



Felhasznált irodalom

- Pitrik J. (2003a): Közlekedési eredetű városökológiai problémák és feloldásuk vizsgálata Szegeden, EU minták alapján In: Pitrik József és Ulcz Gyula (szerkesztők): Magyarországi társadalmi gazdasági mozaikok az Uniós csatlakozás kapujában. PTE TTK Földrajzi Intézet – SZTE JGYF Kiadó, Pécs – Szeged
- Erdősi F. (2000): Fenntartható-e a motorizált közlekedés? In: Magyar Tudomány, 2000/12. szám. 1453–1465. old.
- Koller S. (1976): Forgalmotechnika. Tankönyvkiadó, Budapest
- Rédey Á.–Módi M. (2002a): Vázlatok a „Környezetállapot-értékelés” jegyzethez. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 84. old.
- Rédey Á.–Módi M. (2002b): Esettanulmány – Forgalmagyűjtő és települést elkerülő autópályaszakasz előzetes és részletes környezeti hatástanulmánya. Veszprémi Egyetemi Kiadó, Veszprém, 84. old.
- Pintér L. (2003): Az „élhető város” és a közlekedési lehetőségek konfliktusai. In: Városi Közlekedés, 2003. december

- Pitrik J. (2003b): Fenntartható-e a szegedi (tömeg)közlekedés? Helyzet- és jövőkép. In: Szeged, 15. évf. 12. 12–17. old.
- Pitrik József – Benkő Zsolt – Dudás Tünde – Bálint Dávid (2011): Az autópálya és a környű hatása a szegedi közlekedés környezetterhelésére In: Galbács Zoltán (szerk.): The 17th Symp. On Analytical and Environmental Problems, Szeged, 19 September 2011. 460–464. old.
- Benkő Zsolt – Pitrik József (2007): A városi légszennyezési folyamat és a járműsebesség összefüggései In: Galbács Zoltán (szerk.): The 14th Symp. On Analytical and Environmental Problems, Szeged, 24 September 2011. 265–269. old.
- Benkő Zs. – Pitrik J. (2004): Environmental effects of traffic. In: The 11th Symposium on Analytical and Environmental Problems, 27 September 2004, SZAB, Szeged, 152–157. old.
- Trencsényi B. (2010): Erőátviteli berendezések. E-könyv, BME

Abstract

Szeged is a large town in Middle Europe with a structure formed after the 1879 Big Flood. This structure is not fully suitable for our modern urban mobility therefore the public transportation was developed to a great extent with the help of European projects in the last 5 years. Our investigations compared the situation before the projects and after them. We focused on two subjects: first we measured the traffic vehicle specifically throughout the main intersections of the city and built models for these dynamic, pulsing progressions, and secondly we measured the environmental effects caused by traffic especially the air pollution and noise load. The models are suitable for environmental predictions and comparison in the intersections based on the measured vehicle load. The surveys take into account the parking problems, the bicycle traffic, the public transport, the planting and the vehicle compound. With all these results a solution might be found for the intolerable traffic and crowding.

SZÉKESFEHÉRVÁR TURISZTIKAI VONZEREJE A DÉL-SZLOVÁKIÁBAN ÉLŐK SZEMÉBEN

SZÉKESFEHÉRVÁR AS TOURISM ATTRACTION FOR INHABITANTS OF SOUTH SLOVAKIA

SZÉKELY ANDREA főiskolai docens

Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar Ökonómiai és
Vidékfejlesztési Intézet

1. Bevezetés

Székesfehérvár turisztikai vonzerejéhez hazai viszonylatban nem férhet kétség, de a saját népesség kategóriájában európai szinten is megállja helyét. A legjelentősebb turisztikai vonzerővel bíró történelmi városoknak is szükségük van időről időre a turisták általi visszajelzésekre arra vonatkozóan, hogy megfelelően tartják fenn, fejlesztik a meglevő turisztikai adottságaikat. A tanulmány alapját jelentő kutatás arra fókuszált, hogy a Dél-Szlovákiában élők számára mennyire fontos turisztikailag Székesfehérvár, milyen motivációval, gyakorisággal keresik fel a várost és milyen elégedettséggel távoznak. A kutatás nemcsak a magyar anyanyelvűek érdeklődését, véleményét volt hivatott felmérni, hanem a szlovákul beszélőkét is. Így egyszerre kaphatunk képet a határon túli magyarok és az ott élő szlovák lakosság attitűdjéről, motivációiról.

Székesfehérvár, középkori nevén Alba Regia, az egyik legősibb magyar város. Ősi, történelmi múltja és kultúrája városaink közül a főváros után előkelő helyet biztosít számára. Annak ellenére, hogy a történelmi belvárosának egy része egységes szerkezetű barokk épületegyüttes, a köztudat inkább a Szent István királyhoz és az Árpád-házi királyokhoz kapcsolható Romkertről azonosítja be.

Jelenleg régióközpont, megyeszékhely és patinás kisváros. Turisztikai attrakciói közül egyedül a Romkert és az Országalma nevezhető elsődleges jelentőségűnek. A város építkezve történelmi múltjára magát a „Királyok Városának” nevezi, s jeleníti meg a versenytársak között. Turisztikai termékeit időnként kiegészítve próbálja eladni a régióban jelen levő Veszprém városával „Királynék városa”, de ez a komplementaritás nem minden szezonban érzékelhető. A város az utóbbi tíz évben igen aktívan igyekszik történelmi adottságaira alapozva rendezvényekkel, kiegészítő programokkal hosszabb maradásra bírni a jellemzően átmeneti tartózkodásra érkező látogatóit: Királyi esküvő, A turisztikai rendezvények ideje alatt azonban általában nehezen megközelíthetővé válnak az elsődleges vonzerők, vagy egyáltalán nem tartanak nyitva, így hiányérzetet alakítanak ki a turistákban, és nem teljes

elégedettséggel távoznak a helyszínről. A külföldi látogatók városnézésének megkönnyítésére információs pontok és szimbólumok kerültek néhány éve elhelyezésre a város frekventált pontjain. A turisták számára elérhetővé vált a többnyelvű tolmácsszolgáltatás is, mely a belvárosi sétákat is élvezetesebbé tette/tehetette.

Jelentős pozitívumként értékelhető, hogy a város 2009 szeptemberétől működeti turisztikai desztinációmenedzsment szervezetét. (Székesfehérvári Turisztikai Közhasznú Nonprofit Kft., 2011; http://www.szekesfehervar.hu/index.php?pg=page_87016)

2. Anyag és módszer

A felmérés során a Dél-Szlovákiában élők körében először a magyarországi kapcsolatok meglétét vizsgáltuk, amit a magyarországi látnivalók iránti érdeklődés, végül konkrétan a Székesfehérvárral kapcsolatos tapasztalatok követik. A demográfiai kérdések csak a legalapvetőbb kérdéseket tartalmazzák, lakóhely (járás pontossággal), a nem, az életkor és az iskolai végzettség rögzítésére került sor.

A felmérés célcsoportja három dél-szlovákiai járásban (a komáromi, az érsekújvári és a dunaszerdahelyi járások (Okres Komárno, Okres Nové Zámky, Okres Dunajská Streda) élő felnőtt lakosság volt. Ennek megfelelően a sokaságról nem állt rendelkezésünkre olyan lista, amely alapján a véletlen kiválasztáshoz szükséges mintavétel elvégezhető lett volna. A mintavétel során ugyanakkor törekedtünk arra, hogy a mintába kerülők nem, életkor és iskolai végzettség szerint közelítőleg jól reprezentálják a sokaságot. (Escofier–Pages, 1997)

A kérdőívek kitöltetése papíralapon történt, egyrészt saját munkában, másrészt felkészített kérdezőbiztosok segítségével. A kitöltőket minden esetben két nyelven beszélő kérdezőbiztosok, vagy kérdezőbiztos párok segítették. A kérdőív mind magyar, mind szlovák nyelven kitölthető volt.

A teljes minta elemszámát 500 főre terveztük, felkészülve arra, hogy a megkérdezettek mintegy 20 százaléka teljes mértékben megtagadja a válaszadást, így a tényleges mintaelemszámot minimálisan 400 főre vártuk. Végeredményben 421 elemű minta alapján tudjuk értékelni a városról a dél-szlovákiai lakosok körében kialakult képet. A részleges válaszmegtagadás aránya kérdésenként változó volt, azonban egyetlen kérdés esetén sem érte el a 4 százalékot, így ennek torzító hatása elhanyagolható. A legtöbb kérdés esetén csak egyszerű két kimenetű döntésről van szó, így az igen (vagy a nem) válaszok arányát tudjuk értékelni. A minta nagyságára való tekintettel, az egyes kérdésekre adott válaszok százalékos hibája (az igen válaszok arányának függvényében) $\pm 3\text{--}4$ százalékpont körül alakul, az 5 %-nál kisebb arányok esetén 2 százalékpont alatti.

Az értékelés során figyelembe kell venni, hogy egyes kérdéseket csak azoknak a válaszadóknak tettünk fel, akik bizonyos kérdésre pozitív választ adtak, így előfordulnak olyan kérdések, ahol a tényleges minta kisebb a teljes mintánál.

A kérdések kiértékelése után a sokaság csoportosítására klaszteranalízist végeztünk. A módszer alkalmas arra, hogy sok szempont figyelembevételével a megfigyeléseket homogén csoportokba rendezzük. (Harlow, 2005) A klaszterezés során az eltérő mérés skálájú változók standardizálása után hierarchikus módszerrel dolgoztunk, négyzetes euklideszi távolsággal, centroid módszerrel számítva az egyes pontthalmazok távolságát. (Härdle – Simar, 2007) A klaszterek számának meghatározásakor – az ilyenkor szokásos mértékeken túl – az értelmezhetőséget tekintettük elsődleges szempontnak, hogy a gyakorlati élet számára is hasznos következtetéseket lehessen levonni.

A kérdőívek számítógépes feldolgozása az SPSS programcsomag segítségével történt.

3. Eredmények

A válaszadók közül 256-an a magyar, míg 165-en a szlovák nyelvű kérdőívet töltötték ki. A kitöltés nyelve valószínűleg a nyelvi-kulturális kötődést tükrözi, ugyanakkor várható – ezt a későbbiekben igazoljuk is – hogy a magyar nyelven kitöltők között magasabb a Magyarország iránt érdeklődők aránya. Itt kell még megjegyezni, hogy a kérdezőbiztosokkal szlovák nyelven kommunikálók között magasabb volt a válaszadást teljes mértékben megtagadók aránya. Ezek az eredmények összecsengenek a Székely-Kotosz (2004) cikk eredményeivel, ott a vizsgálat hasonló területen, de más céllal történt.

A kérdőívet kitöltők közül 167 fő a komáromi, 109 fő az érsekújvári és 145 fő a dunaszerdahelyi járásban lakik. A kérdőívet kitöltők 47,7 %-a férfi, 52,3 %-a nő volt.

Amint azt az 1. ábra mutatja, a megkérdezettek több mint felét a 26-60 év közöttiek teszik ki, de jelentős arányban fordulnak elő fiatal felnőttek, és az idősebb generáció tagjai is.

A válaszadók között leggyakrabban (44,9 %) az érettségivel mint legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők fordultak elő, nagyjából egynegyedük (25,4 %) felsőfokú végzettséget vallott be, míg összesen 9 fő jelezte, hogy az általános iskolát sem végezte el.

A megkérdezettek 87,2 %-a állította, hogy hallott már az eurorégiókról (ez lényegesen magasabb a 2 évvel korábban Székesfehérváron végzett felmérés azonos kérdésére kapott válaszok arányánál, ami mögött az eltelt időn túl a határhoz való közelség is magyarázható). Alig kisebb azok aránya (85,5 %), akik a felkínált 4 lehetőség közül helyesen választották ki az eurorégió (leegyszerűsített) definícióját. Kissé meglepő módon ketten úgy gondolták, hogy az eurorégió az Európai Unió nem hivatalos elnevezése lenne.

A Vág-Duna-Ipoly Eurorégióról a válaszadók 66,3 %-a hallott már, az igen-nel válaszolókon belül 64,5 % tudott olyan tevékenységet említeni, ami ténylegesen köthető a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióhoz, ami azt jelzi, hogy összességében a megkérdezettek mintegy 43 %-ának van legalább alapvető képe a Vág-Duna-Ipoly

Eurorégióról. Tekintettel arra, hogy a megkérdezettek több mint negyede olyan településen él, ahol a VDI-nek volt valamilyen rendezvénye, elmondható, hogy ismertsége viszonylag alacsony.

1. ábra: A válaszadók életkor szerinti megoszlása
Figure 1.: Distribution of respondents' age



Forrás: Saját szerkesztés

A rokon szálakat vizsgáló kérdésre jelentősen eltérő válaszokat kaptunk a magyar és a szlovák nyelven kitöltők részéről. Míg a magyarul kitöltők 84 %-a számolt be (zömében Komáromban, Esztergomban és Budapesten élő) rokonokról, addig a szlovákul nyilatkozóknak csak 10,9 %-a.

Magyarországról érkező turistával való találkozásról elsősorban a Komárnoban élők számoltak be (nyelvtől lényegében függetlenül), de azt nem tudták megmondani, hogy melyik magyarországi településről érkeztek (leszámítva a városban idegenvezetőként dolgozó interjúalanyt).

A 6. kérdésre „Az elmúlt öt évben járt-e Ön Magyarországon?” a várakozásoknak megfelelően magas arányban (87,6 %) kaptunk igen választ, érdemi különbség nem volt a különböző nyelvű kérdőívet kitöltők között, inkább területi eltérések mutatkoztak, legalacsonyabb az érsekújvári, legmagasabb a komáromi járás területén volt. A Magyarországra látogatók szinte mindegyike – még ha nem is csak ezért érkezett – be is vásárolt, ezután a rokonlátogatás (45,7 %) következett. Az összes kitöltő között 17 olyan is akadt, akinek ugyan nincsenek rokonai Magyarországon, de rokonlátogatási céllal érkezett. A továbbiak szempontjából lényeges turisztikai célú látogatásról a válaszadók 35,4 %-a számolt be (149 fő). A célpontok között Komárom, Esztergom és Budapest szerepelt leggyakrabban (hasonlóan a rokonok lakóhelyének területi megoszlásához), spontán módon a Magyarországon jártak mindössze 6,2 %-a említette Székesfehérvárt. Ez utal arra, hogy élő, aktív marketingtevékenység nem zajlik.

A magyarországi történelmi városok felkeresése a magyar kérdőívet kitöltők mindegyikét vonzotta, a szlovák kérdőívet kitöltők közül is mindössze tizenhároman jelezték, hogy egyáltalán nem érdekli őket. A tömegközlekedés hiánya nem jelent érdemi akadályt (1,2 %), leginkább a jövedelem (32,1 %), illetve az idő (20,4 %) hiánya áll az utazás eddigi elmaradásának hátterében.

Az utazási szokások tekintetében döntő hányadban az egyéni felfedezés jelent meg, ugyanakkor főleg az idősök (60 év felettiek) körében volt jelentős az utazási iroda igénybevétele (2. ábra).

2. ábra: Az utazási szokások: jellemzően ki mutatja meg a meglátogatott városokat?

Figure 2.: Travelling habits, who is your guide?

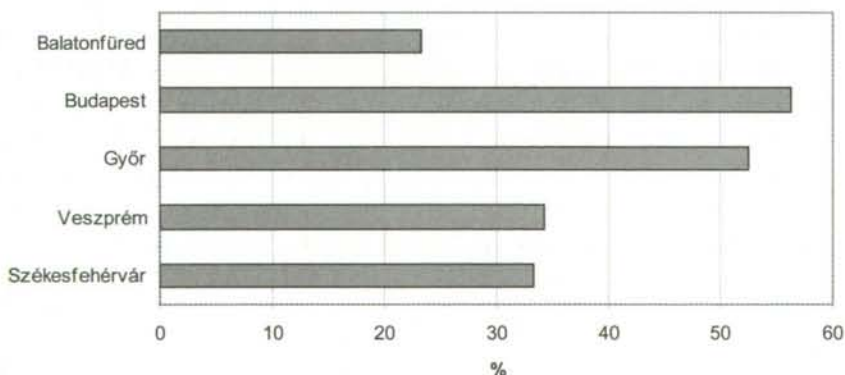


Forrás: Saját szerkesztés

A Szlovákiából érkező turisták a közvetlenül határmenti városokon (Komárom, Esztergom) kívül legnagyobb arányban Budapestet látogatták már meg. Győr határközelisége elsősorban a földrajzi közelség miatt a dunaszerdahelyi járás lakóinak jelent előnyt. Veszprémet és Székesfehérvárt a válaszadók nagyjából egyharmada látta már, és Veszprém megelőzi Székesfehérvárt. Ezt az előnyt feltehetően nem a Balaton felé áramló turisták okozzák, mivel Balatonfüred látogatottsága lényegesen elmarad a két megyeszékhelyétől (3. ábra).

3. ábra: Megtekintette-e már a fenti városok történelmi belvárosát?

Figure 3.: Have you ever visited the historical center of the following cities?



Forrás: Saját szerkesztés

A két közép-dunántúli megyeszékhely szlogenjének ismertsége is Veszprémnek kedvez (56-42 %), ennek az oka elsősorban a hagyományos iskolai oktatásban keresendő, ahol a királynék városa szlogen már évtizedekkel ezelőtt is hangsúlyosan megjelent; és ezen a jelenleg erősebb székesfehérvári marketing sem tudott segíteni. Meg kell azt is jegyezni, hogy a szlogeneket szinte kizárólag a magyar nyelvű kérdőívet kitöltők ismerték.

A Székesfehérvárt már meglátogatók leginkább útikönyvekből és tanulmányaik alapján informálódtak a városról, előzetes információ nélkül kevesen – főleg üzleti okokból – utaztak. TV vagy rádió reklámokból egyáltalán nem ismerték a várost, az utazási irodákra pedig azok támaszkodtak, akik az utazás megszervezéséhez és lebonyolításához is utazási irodát vettek igénybe. Az internetről való tájékozódás elsősorban a fiatal és magyar nyelvű kérdőívet kitöltőkre volt jellemző. Az ő körükben ez volt a legfontosabb információforrás (63,7 %). Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a város idegen nyelvű honlapjai nagyon távol állnak a naprakészségtől. Az angol és a német nyelvű oldalakon 2011 decemberében is a 2009-es hírek a legfrissebbek, a turisztikai információk pedig még ennél is elavultabbak (a vendéglátóhelyek listáján a sok éve bezárt Két Góbé vagy az évekig kínai büféként üzemelő Aranyszarvas étterem is az ajánlatban szerepel).

Székesfehérvár belvárosának hangulatát az egykori látogatók átlagosan 4,2-re értékelték, 0,9-es szórás mellett, ami azt jelzi, hogy bár a vélemények megoszlanak, inkább pozitív. Életkor szerint rendezve megfigyelhető, hogy az életkor növekedésével a vélemények javulnak, a 60 év felettiek átlagosan 0,8-del jobb osztályzatot adtak, mint a legfiatalabb korosztály. Ez az eredmény összefügg azzal, hogy a fiatal korosztályok egyre erőteljesebben aktív élményekre vágynak a turizmusban, nem elégednek meg a városkép passzív befogadásával. Az aktív/interaktív turisztikai kínálat még elég szűkös.

A Dél-Szlovákiából Székesfehérvárra látogatók körében a legnagyobb sikere a Bory várnak, majd a Városház tér két impozáns épületének, a Püspöki Palotának és Hiemer-háznak van. Az utóbbi népszerűsége magasabb, ha figyelembe vesszük, hogy a városba látogatók egy részének a látogatás idején még nem volt lehetőségük a Hiemer-házat megtekinteni, de ma már szívesen megnéznék. Igen alacsony az Árpád-fürdő és az Egyházmegyei Múzeum ismertsége, eltérő okokból. A fürdő látogatása általában nem fér bele a várossal való ismerkedésre szánt néhány órába vagy fél napba. Ugyanakkor a jövőre nézve pozitívum, hogy sokan kíváncsiak lennének rá. A belváros barokk templomairól alkotott kép jól tükrözi a város turisztikai adottságainak általános helyzetét. Azok, akiket egyáltalán érdekelnek az ilyen típusú látnivalók, már megnézték őket, de nem találták különösebben érdekesnek azokat. Sok a versenytárs, hasonló építészeti emléket az országban számos városban találhat a turista.

1. táblázat: Székesfehérvár látnivalóinak értékelése (%)
Table 1.: Evaluation of attractions in Székesfehérvár (%)

Látnivaló	Nem láttam és nem is érdekel	Nem láttam, de megnézném	Láttam, de nem tetszett	Láttam, semleges	Láttam, tetszett
Országalma	0,7	10,0	11,4	60,7	17,2
Romkert	9,3	10,0	48,6	21,4	10,7
Püspöki palota	5,7	30,7	4,3	19,3	40,0
Hiemer-ház	1,4	42,1	0,0	19,3	37,2
Bory vár	0,0	25,7	10,7	0,0	63,6
Árpád-fürdő	32,9	37,1	6,4	8,6	15,0
Virágóra, órajáték	27,9	11,4	20,7	22,9	17,1
Belvárosi barokk templomok	32,9	7,1	12,1	37,1	10,8
Egyházmegyei Múzeum	62,9	6,4	14,3	10,7	5,7

Forrás: Saját szerkesztés

A klaszteranalízis végrehajtását nehezíti az a körülmény, hogy a kérdések között van egy fontos elágazás: a 12-14. kérdésekre csak azok válaszoltak, akik a 9. kérdés a) részére igen választ adtak. Ennek megfelelően két különböző adathalmazon lehetett elvégezni a klaszterezést: egyrészt a teljes mintán, az 1-11. kérdések (és a demográfiai jellemzők, illetve a kérdőív választott nyelvének) felhasználásával; másrészt a teljes kérdésállományon, a Székesfehérváron már járt válaszadók halmazán.

Az első elemzés eredményeként 3 klaszter rajzolódott ki. Az első klaszterbe jellemzően a szlovák nyelvű kérdőívet kitöltők tartoztak, akik általában mérsékeltabb érdeklődést mutattak a határ magyarországi oldalán történő események és kapcsolatok iránt, és lényegesen kisebb arányban fordultak meg Magyarországon üzleti-től eltérő okból. A második klaszterbe a gazdaságilag tudatos magyarok tartoznak, akik inkább fiatalabbak, magasabb végzettségűek és rugalmasak: gazdasági érdekeik és jólétük érdekében könnyen mozdulnak. A harmadik klaszter a konzervatív réteg, akiket a rokonsági kapcsolatok és a történelmi emlékek jobban vonzanak, de részben életkorukból adódóan kevésbé mobilak.

A második elemzés eredményeként 4 csoportot különböztethetünk meg. Az első csoport a Bory vár centrikusak csoportja, akik számára Székesfehérvár szinte kizárólagos vonzótevékenysége a vár, internetről tájékozódik és egyedül (vagy legalábbis magánszemélyként) utaznak. A második csoport egyházi értékeket szem előtt tartó, főként idősebb nőkből áll, akik tanulmányaik alapján tájékozódnak és szervezeten utaznak (általában több település értékeit is megismerték). A harmadik csoportba az üzleti utazók tartoznak, akik kihasználva az „éppen ott voltam” helyzet adta lehetőséget, tekintette meg a város nevezetességeit. Jellemzően középkorúak és előzetesen nem szereztek információt, így számukra a megfelelő helyen és időben rendelkezésre álló információ kulcsfontosságú lehet. A negyedik klaszterbe az unatkozók kerültek, akik elsősorban történelmi-kulturális emlékek iránti érdek-

lódést mutattak, viszonylag rosszul informáltak, és ezen jellegzetességeik miatt megfelelő eszközökkel könnyen befolyásolhatóak.

4. Összefoglalás

A turizmus, és ezen belül a nemzetközi turizmus, az elmúlt évtizedekben egyre növekvő szerepet tölt be a világgazdaságban. A fogadóterületek gazdasági teljesítményéhez és az ott élők jólétéhez – gondos tervezés esetén – jelentős mértékben hozzá tud járulni.

A Dél-Szlovákiában élők mintegy harmada már meglátogatta valamikor Székesfehérvárt, főképp a magyarul beszélők. Tapasztalataik, visszajelzéseik egybeesngenek a város régóta ismert problémáival, a kissé passzív látnivalókkal, amelyek nem tudják a turistát hosszabb ideig a városban tartani. Ugyanakkor arra is fény derült a kutatás során, hogy van két jelentős csoport, akik akár a helyszínen is jelentősen befolyásolhatóak programjaik tekintetében, illetve egy olyan csoport, akik interneten könnyen és hatékonyan elérhetőek.

A határon átnyúló együttműködések előnyeiből Székesfehérvár jelenleg nem tud részesedni. A turisztikai fejlesztésekben élenjáró eurorégiók de facto megszűnésével (Székely, 2009) és az újonnan alakult eurorégiókból és EGTC-kből való kimaradással egy fontos és hasznos kommunikációs és marketingcsatorna is hiányzik. Ez egy elveszett lehetőség a város számára, hiszen a struktúrák közelmúltbeli átrendeződése várhatóan évtizedes távlatban rögzítette a kapcsolati rendszereket, ezért a városnak más eszközökkel kell elérnie, megszólítania és befolyásolnia a határon túl élő célközönséget.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Escofier, B. – Pages, J. (1997): Initiation aux traitements statistiques méthodes, méthodologie. Presses Universitaires de Rennes, Rennes.
- Harlow, L. L. (2005): The Essence of Multivariate Thinking. Basic Themes and Methods. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey.
- Härdle, W. – Simar, L. (2007): Applied Multivariate Statistical Analysis, Springer, Berlin.
- Székely, A. (2009): Székesfehérvár szerepe a Vág-Duna-Ipoly Eurorégióban. Az államok közötti gazdasági, társadalmi, politikai, környezeti és interkulturális együttműködés Európában c. konferencián elhangzott előadás, Budapest, 2009. november 20.
- Székely, A. – Kotosz, B. (2005): A határmenti lakosság határképe az EU-csatlakozás előtt. In: Statisztikai Szemle, 83. évf., 12. szám, 1111-1129. old.
- Székesfehérvári Turisztikai Közhasznú Nonprofit Kft. (2011): Székesfehérvári Turisztikai Közhasznú Nonprofit Kft. (TDM Szervezet) bemutatása. http://turizmus.szekesfeher-var.hu/_user/11/File/Sz%C3%A9kesfeh%C3%A9rv%C3%A1r%20TDM%20Szervezet%20bemutat%C3%A1sa.pdf (2011-12-10)
- http://www.szekesfehervar.hu/index.php?pg=page_87016 (2011-11-30)

ABSTRACT

The role and importance of Székesfehérvár in the inland tourism is undoubtful. The role – in its size category – is commensurate at European level also, but all tourist attractions need feedback from the consumers (tourists) about their satisfaction. The research focused on a special target group: people living in the Southern part of Slovakia, and on their motivations, experiences and satisfaction in Székesfehérvár. To have a comparable result, the survey involved Hungarian and Slovakian speaking population, as well. The results are essentially useful for the city, but other cities or the wider region can profit from the findings and comparisons. About one third of the inhabitants of South Slovakia have already visited Székesfehérvár, enjoyed it, but reclaimed the lack of active and interactive attractions. As a result of cluster analysis we could separate different market segments that can be reached and motivated by different tools (business travellers, mobile young people, conservatives). The de facto abolishment of the Váh-Danube-Ipel Euroregion decrease the possible ways to attract tourists.

TRANSPORT NETWORKS AND REGIONAL ACCESSIBILITY

KÖZLEKEDÉSI HÁLÓZATOK ÉS A REGIONÁLIS MEGKÖZELÍTHETŐSÉG

LAJOS VERES college professor, transport and economics engineer
Dunaújváros College

Accessibility is one of the main components of regional competitiveness. In January, 2000 the European Conference of Coastal Periphery Regions (CRPM) issued its study „Towards new regional policy in 2007”, where regional accessibility was pointed out in the third place among the numerable features of regional competitiveness together with the structure of economic activity, the degree of innovative capacity and the education level of the employed.

Today in the era of the information society, when accessing markets it is not necessary to think on changing location in physical terms. Moreover one of the greatest dilemmas of the transport system development is the dissolution of discrepancies between the growing need for mobility and the environmentally sustainable transport. Electronic administration, e-commerce, distance work and distance education occupy a dynamically growing role in distance accommodation procedures, in public utility services, and in meeting the consumption needs of the population as well. The development of technologies and the wide range application of scientific results provide the basic conditions for telecommunication accessibility of markets. Therefore it is recommended to separate the establishment of telecommunication accessibility conditions in each segment where it is possible, thus minimizing the needs for physical change in locations.

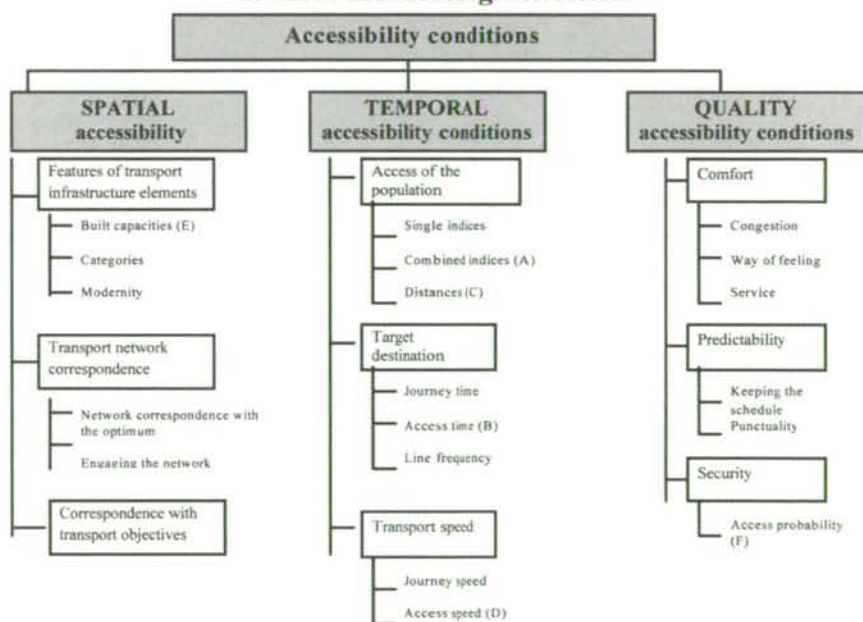
Nevertheless the transport of goods and transport correlating with labour force mobility needs the improvement of accessibility conditions on the long term. The systematized introduction of accessibility conditions clearly separates the spatial, temporal and quality conditions /see Figure 1./ into independent groups.

At core of many transport-related researches and regional analyses, as a kind of tradition, there are the temporal accessibility conditions. Of the conditions the first to be mentioned is the access time (B) and more rarely the combined indices (C), which mainly indicate the access of the population within a time unit (considering one or more transport modalities). The qualification of temporal accessibility conditions can be proceeded through the accessibility of the destination and also through the examination of transport speed. This point means the expression of transport means' technical level and also the efficiency of the transport service

providers. In the frame of the spatial accessibility conditions the built capacities (E) can be highlighted, which are the base of technical and economic analyses, and of planning. The correspondence examination of the transport network contains the service of settlements, regions, economic zones, clusters, and network optimizing. The examination of correspondence to the transport objectives derives from the transport needs. Such are the commute related to the agglomeration of bigger cities, the coastal and other busy recreation sites, or rather the generally defined central settlements' use of their services and the existence of transport conditions necessary for it.

Figure 1.: Accessibility conditions

1. ábra: Elérhetőségi feltételek



The third group of accessibility conditions according to my terminology contains the quality conditions. The comfort and predictability are becoming more important requirements. According to it the travellers and forwarders make daily decisions while choosing transport routs and transport modes. Security occupies a highlighted role among the quality conditions, which can be featured well by the access probability (F).

The TRANS index, which was developed during my researches to express the build up of the complex transport infrastructure, is appropriate to evaluate the spatial accessibility conditions in NUTS 2 regions. The TRANS index: contains the complex evaluation of all railways, the proportion of electric lines, all roads,

the proportion of speedways, the airport traffic and waterways in the frame of EU NUTS 2 regions.

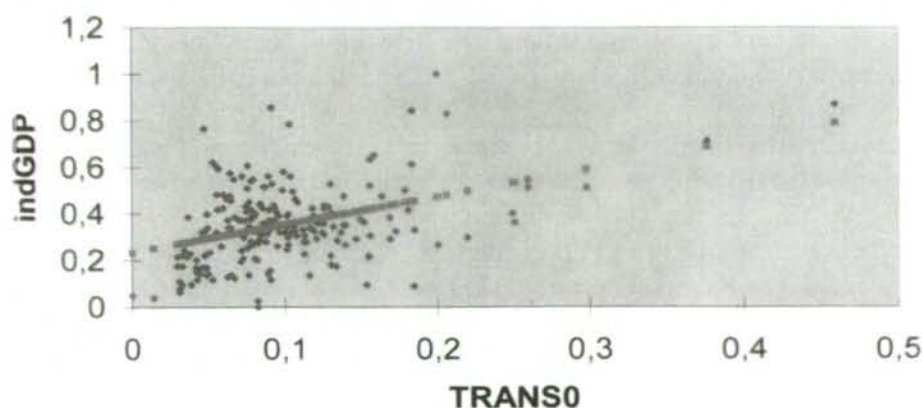
- The calculation and evaluation of the TRANS index is based on factual data contrary to other temporal accessibility indices (e.g. ESS, accessibility time, combined indices), which contain calculated values in one hand, and feature optimal choices between transport modes on the other hand;
- The TRANS index enables a versatile and complex evaluation of the transport infrastructure of the regions;
- Reveals the weaknesses and the segments to be intervened in (to be developed);
- Means a sensibility examination in itself due to demonstrating development facilities achieving the greatest impact;
- Within the examined regional plurality it is targeted for determining the achieved position (relative approach), thus directly contributes to achieving competitiveness;
- Demonstrates the modification impact of the planned transport network developments on the regional development position;
- The TRANS index can be adopted to ex-ante, on-going and ex-ante evaluation systems harmonizing with EU methodology.

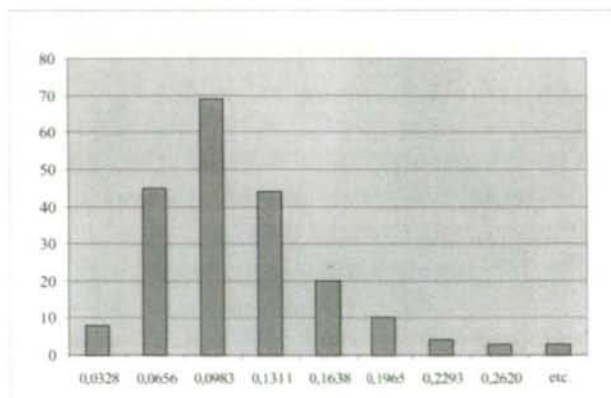
The regions with higher TRANS index are featured by higher GDP values (Figure 2.)

Figure 2.: The distribution of TRANS index and correlation with regional GDP

2. ábra: A TRANS index eloszlása és regionális GDP-vel való kapcsolata

The relationship between TRANS0 and GDP



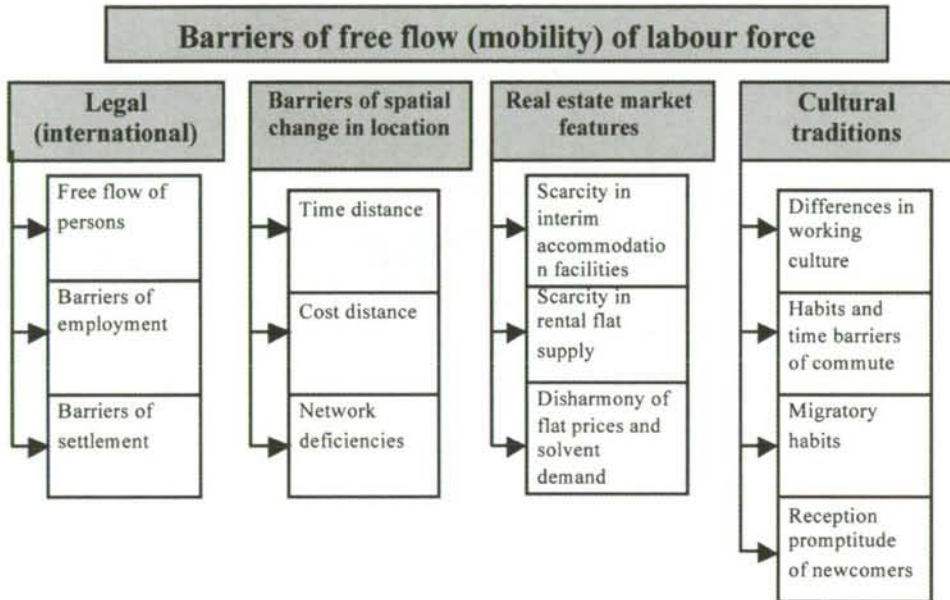
Distribution of NUTS2 regions of the EU according to the TRANS0 index

The examination of the market of consumption and investment goods from the point of view of the given region shows a unique picture in each case. In case of the North Great Plain region totally different market relations and destinations have been evolved that in case of e.g. the South Transdanubian region. Thus it can be laid down, that the national level strategic plans basing the European integration can serve only as frameworks for the regions. In case of each region there is a need for delimitation of target markets stemming from its internal economic structure and existing market relations, thus determining a unique market destination and distance.

Considering the above-mentioned conclusions, the transport network is considered to be optimal if it can secure the accessibility of the region from the direction of other regions, and also enables the economic access of markets important for the particular region. This double condition can be fulfilled only if the transport network of the region is an integral part of the European transport networks and the connections for the region are optimal. The domestic transport networks generally do not fit to these requirements. Each transport mode at present and in middle-term is mainly featured by a network of central-centralizing-radial structure, where the capital city is the main target point of the international connections.

The existing sufficient /growing/ disparities in social-economic development of European and within them of Hungarian regions grow attention on the fact that market mechanisms in themselves do not resolve regional disparities and in reality the mobility of production factors is restricted. The free flow of labour force is hardened for example by (see Figure 3.) legal (international regulations, and different regulations of particular countries) barriers; by the barriers of spatial change in location; by the special features of real estate markets and by different cultural traditions.

Figure 3.: Barriers of free flow (mobility) of labour force
3. ábra: A munkaerő szabad áramlásának (mobilitás) akadályai



Forrás: Veres (2004)

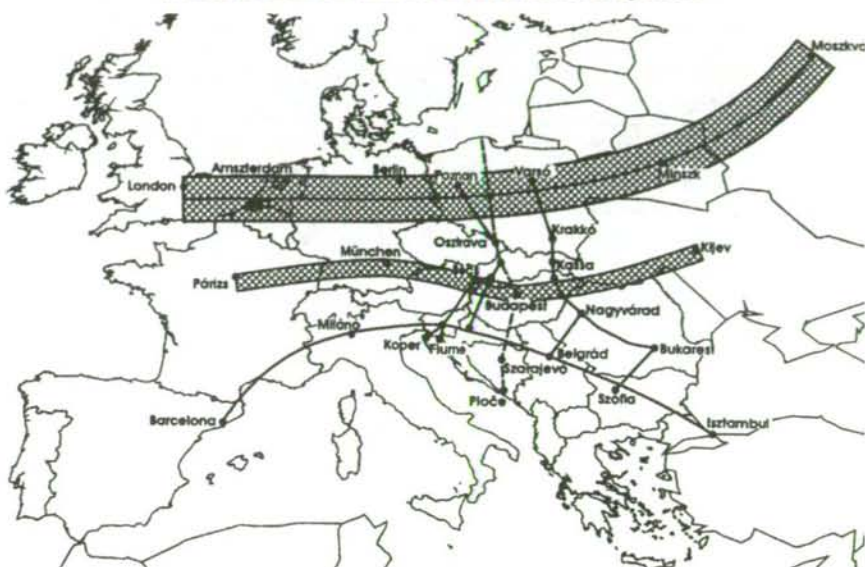
Among the featured elements in Figure 3. there also appears the problem of network deficiency in the frame of spatial change of location.

There is a need for a new concept of transport network development and also for programs implementing it in order to reach the long-term development equality of domestic regions. The intensified development of direct transport networks of Northern-Southern and Eastern-Western directions of the regions are considered as new elements (see Figure 4. and 5.). Here we can mention the development of regional airports and its integration into the international air traffic. The termination of the regions' internal transport network deficiencies cannot be neglected. In case of neglecting these facts, the structure of labour force attraction zones deviate from the transport regions' network. These features lead to ineffective and irrational mobility features and decrease the market potential of the local population.

By the development of transport networks the transport nodes gain importance, and following its spatial development impacts logistic centers, industrial and service provider centers and new job facilities are established. The added value of developing transport infrastructure thus transformed into financial results in the transport network nodes.

Figure 4. The emerging flow corridors (F. Erdősi, 2004)

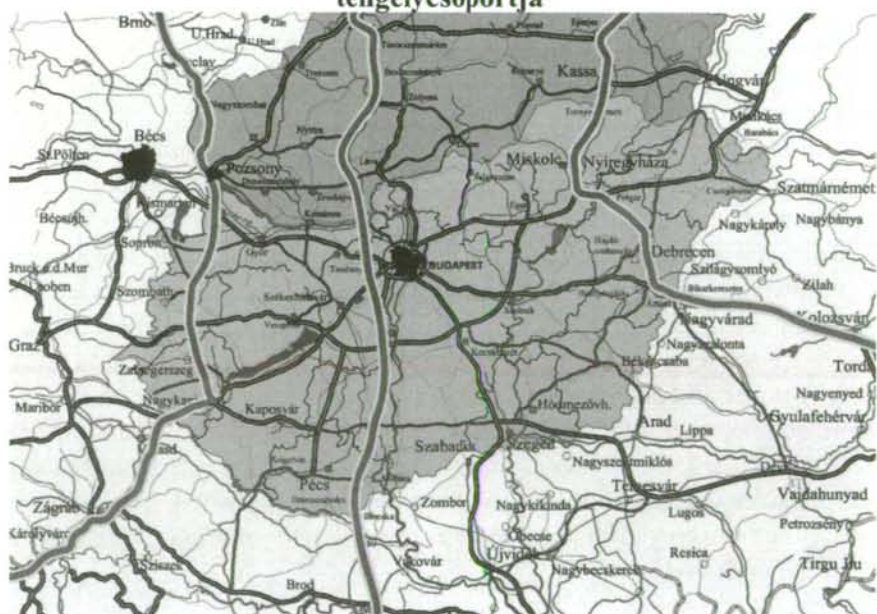
4. ábra: A kiemelkedő közlekedési folyosók



Forrás: Erdősi (2004)

Figure 5.: The emerging triple Northern-Southern axis group of the international network system

5. ábra: A nemzetközi közlekedési hálózat fő észak-déli hármastengelycsoportja



BIBLIOGRAPHY

- Imre Knoll (2005): Network network does not operate without logistics!? (Keynote study); TRANZIT, Vol. VII., January-February, pp. 48-49.
- Tamás Fleischer (1994): On several questions of developing the Hungarian speedway road network, Közlekedési Szemle, Vol. XLIV, No. 1., pp. 7-24.
- János Monigl (2002): Aspects to the Extended Evaluation Content for Transport Initiatives, Working paper for the IASON project, Transman, Budapest.
- Iason (2000): Integrated Assessment of Spatial Economics and Network Effects of Transport Investments and Policies (DG Tren EC-2000)
- Ferenc Erdősi (2004): The transport of Europe and regional development, Campus Publisher, Budapest-Pécs
- Lajos Veres (2004): Transport systems in regional development strategy, Hungarian Transport Publisher, Budapest

A KULTÚRA FEJLŐDÉSÉNEK HATÁSA AZ ARCHAIKUS TÁRSADALMAKRA

THE INFLUENCE OF THE DEVELOPMENT OF THE CULTURE AT ARCHAIC SOCIETIES

DÉNES ZOLTÁN címzetes egyetemi docens, esperes plébános

Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék,
Újirázi Római Katolikus Plébánia

Mircea Eliade valláskutató hozta köztudatba a „történelem iszonyata” kifejezést. Ezen azt értette, hogy az archaikus törzsi közösségek, akiknek életét a rítus, a szimbólum, a mágia, a föléjük boruló csillagos ég, s a földi világban uralkodó közösségi szabályok szigorú rendszere határozza meg. Rettegnek minden előre nem látható változástól, újdonságtól, kiszámíthatatlan eseménytől, kockázattól. A nyugatról érkező hivatalnokok, reformerek, és forradalmárok megpróbálják bizonyos mértékben modernizálni ezeknek a közösségeknek az életvitelét Óceániában, Afrikában, Ázsiában, Braziliában. Tisztában vannak azzal, mennyire nehéz elfogadtatni a változásokat. A kulturális vallási reform kudarcot vallhat, ami a közösség elsoványodásához vezethet. Amikor a fordulat egyik pillanatról a másikra következik be – amint ez történt az amerikai katonák csendes-óceáni szigeteken való megjelenésekor a második világháború alatt és után –, az archaikus közösség beilleszti a rendkívüli eseményeket saját hiedelem-rendszerébe, szokásos életmenetébe, hogy elvegye a hirtelen változás életét. Így találtak rá Ausztrál néprajzosok az úgynevezett szállítmány kultuszra, amely a második világháború végére alakult ki. Ennek keretében a jó és rosszindulatú törzsi szellemekre irányuló kultikus szertartásokat felváltotta egy, az amerikai katonákat és általuk a helyi közösségnek juttatott javakat, isteni ajándékokat középpontba helyező rítusrendszer. Ezek a javak a hajókból kirakott és szétosztott szállítmányok csak az istenektől jöhettek. A kultusz szerkezete változatlan maradt, ám a nagylelkű istenek személyazonossága megváltozott: amerikai katonák váltották fel őket.

Az archaikus ember öntudatlan hajlama arra, hogy megőrizze cselekvési és hiedelem-rendszerét éles ellentétben áll az újdonság ismeretlen és fenyegető élményével. Eliade ezt a magatartásformát tipikus válasznak tekintette a történelem iszonyatára. Egy olyan világra, amelynek súlyos jelentőséget kölcsönöz az a tény, hogy magát az időt bontja részekre. Egyfelől ott van a történelem tagadására helyezett archaikus hangsúly az egyformaság és az eseménytelenség előnyben részesítése, másfelől ott van a modern felfogás, amely tág teret biztosít az előre nem láthatónak, a kiszámíthatatlannak, az eredetien újnak. Legyen bár archaikus vagy történelmi, az emberiség időben és időtlenségben él. Ugyanúgy ahogy a vál-

tozás hirtelen gyökerestől felforgathatja az archaikus közösség életét. A jezsuiták megjelenése Paraguayban, a csendes-óceáni szigeteken felbukkanó amerikai katonák, általában a gyarmatosítás. Az emberben él egyfajta nosztalgia az időből való menekülés, egy olyan hely és kor iránt, ahol minden nyugvópontonra jut, és semmi sem fodrozza a létezés békés felszínét.

Eliade aki szerint az archaikus közösség nyugalma a valós vagy elképzelt törzsi emlékezetben gyökerezik. A vallásra vonatkozó elméletének jelentős részét arra az erőfeszítésre építette, amelyet az archaikus ember a dolgok eredeti állapotának és a közösség kialakuláskori helyzetének visszaállítására tesz. Kezdetben a közösség új és erős, hiszen éppen csak kikerült az istenek keze, a megváltás eseménye alól. Ahogy azonban múlik az idő, az erő is fogy ezért az újabb generációk szent kötelessége, hogy megújítsák, megfiatalítsák, megerősítsék, megreformálják a közösséget és vele együtt az egész kozmoszt, amellyel kölcsönhatásban élnek. A megújítás olyan rítusokból áll, amelyek megerősítik a kezdetek szakralitását. A kozmoszsal fennálló bensőséges viszonyt a kezdet nagy eseményinek megszentelt helyeit és idejét, a teremtés körülményeit. A megújult, helyreállított, újrateremtett közösség ebben az üdvözült állapotban éli tovább az életét amíg ismét el nem koptatja az idő, vagy másképpen: amíg maga az idő nem kopik el megint. Ekkor ismét sor kerül a rítusra. Ez az örökös visszatérés nem csak a közösség, hanem a kozmosz életében is: a hindu Nagy Év alakjában vagy más egyéb formában. A világmindenség lejár, akár egy óra: időről-időre fel kell húzni, vagy az isteneknek vagy pedig egy önszabályozó beépített mechanizmusnak.

A nyugati embert mindig is foglalkoztatta a történelem menete és megújulása, bár az idő lineáris szemléletét magával hozó keresztény világnézet diadala óta a történelem nem azonosítható az iszonyattal. A haladás fogalma éppen ennek az iszonyatnak az eltörlését fejezi ki: ha a linearitás haladó, ha folytonos változást és fejlődést jelent. Nem iszonyodhatunk az újdonságtól, éppen ellenkezőleg: üdvözölnünk és támogatnunk kell, hinnünk kell benne. Nem a változástól, hanem a mozdulatlanságtól, az egyformaságtól, a változás hiányától kell félnünk. A haladás eszméje a XVII. század folyamán tudományos koncepció rangjára emelkedett. Mégpedig a szűken értelmezett racionalizmussal kötött szövetségének köszönhetően. A racionális haladás ideológiájának diadala által megjelent egy új kulturális felfogás, amelynek művészete és irodalma sokak számára nehezen érthető. Kozmikus erők és szürrealisztikus dimenziók felé nyújtózik, új és váratlan válaszokat csikar ki bizonyos, korábban hosszú ideig szunnyadó emberi adottságokból.

A nyugati ember az időt mindig is tér-idő szemléletben fogta fel, térbeli képzetekre, térbeli mértékegységekre szűkítette le. Mégis megmaradt valami a nyugati gondolkodásban az időtől való félelemből. Innen ered a folyamatos kutatás annak érdekében, hogy miként lehetne kilépni belőle. Az ilyen vágyak nem feltétlenül öltenek archaikus formákat, más alakban is megjelenhetnek. A haladás ideológiáját tehertételként is megélhetjük, az újdonság folyamatos keresésének az idő rabszolgásgorba taszításának kényszereként. A falusi ember időnként megcső-

mörlik attól, hogy folyamatosan űzi-hajtja az időt, vallatja a végtelent. Kultúránk érzékenyebb lelkű képviselői ilyenkor nagy kísértést éreznek arra, hogy a lineáris időről visszaváltsanak a ciklikus időre, és a haladás kényszerét elvetve nyugalmat keressenek. Nem minden, egyébként a nyugati szemléletet valló csoport időfelfogása azonos. A zsidók világképe például a messiásvárásra épül, ezért Izrael állam megalakulását, ami anélkül következett be, hogy eljött volna a Messiás nehezen dolgozzák fel. A keresztények, akik számára viszont a Megváltó megtestesülésétől érkeztek történelmi utazásuk végső szakaszához, az utolsó ítéletre való felkészüléshez. A kínaiakat a Jin és Jang ritmusa, a két ellentétes pólus ingaszerű mozgása foglalkoztatja, amelyre Konfuciusz hozott időleges gyógyírt. A társadalmi viselkedés szabályrendszerét, ez ugyanis a kínai filozófus szerint semlegesíti és mérsékeli a létezés durva szélsőségeit. Heidegger filozófiai órája két különböző istencsoporthoz tartozó személytelen és értelmetlen megszakításként jelzi az időt. Bár a felsorolás korántsem teljes, ott van a kortárs misztikusok felfogása, amely az időt az örökkévalóságra függeszti fel. A nyugati gondolkodásnak az evolúció iránti rajongását olyan vakságnak tekinti, amely figyelmen kívül hagyja az örökkévaló jelenlétben gyökerező élet felsőbbrendűségét.

Mindig nagy a kísértés, főként a nyugati ember számára, hogy megtegye a végső radikális lépést és kísétálgjon a történelemből. Ez a tökéletes buddhista megoldás a nem-én és a nemlét közötti dialektikus mozgás, az én és a világ tagadása.

Összefoglalva: a dilemma jelentős, hiszen nincs többé archaikus közösség és változatlanóság, nincs örök visszatérés. Az embert elragadta a történelem árja. A modern ember azonban más módon is elkerülheti ezt a helyzetet, ha a történelmi haladás szabályainak kidolgozásával megfejt a történelem rejtélyét. Erőfeszítései eredményeként rátalál a nyugvó pontra, az ideális társadalomra, amely ugyanolyan, mint az archaikus közösség. Egyszóval felfedezi az utópiát.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Nyíri Tamás 1981: Az ember a világban, Szent István Társulat, Budapest
 Eliade, Mircea 2009: A szent és a profán, Európa Könyvkiadó, Budapest
 Molnár Tamás 2001: A gondolkodás archetipusai, Kairosz Kiadó

A SZERBIA-MAGYARORSZÁG HATÁRTÉRSÉGÉBEN KIALAKULT ÚJ TÉRSÉGTUDATRÓL – A VÁNDOROK ÉS INGÁZÓK VALLOMÁSA

*THE HUNGARY-SERBIA BORDER REGION EMERGING AREA OF
CONSCIOUSNESS – THE COMMUTERS, WANDERERS
AND TESTIMONY*

GÁBRITY MOLNÁR IRÉN egyetemi tanár

Újvidéki Egyetem Közgazdasági Kar

1. A határtérség néhány időszerű vajdasági kutatása

Az elmúlt néhány évben több nemzetközi projektum keretében kutatták a vajdasági kutatócsoportok a szerb-magyar határ menti térségben lezajló migrációs jelenséget. A szabadkai székhelyű Magyarságkutató Tudományos Társaság szakmai tapasztalata négy időszerű kutatás keretében zajlott. E projektumok adatai a következők:

- 1). Integrating (trans)national migrants in transition states (IMIG) Project of the co-operation programme SCOPES (2010-2013); Támogató: Swiss National Science Foundation (SNSF) Projektpartnerek: Prof. Dr. Doris Wastl-Walter (Department of Geography, University of Bern), Prof. Dr. Károly Kocsis (Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, Hungary), Dr. Mónika M. Váradi (Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, Hungary, Prof. Dr. Saša Kicošev (Department of Geography, Tourism & Hotel Management, University of Novi Sad, Serbia), Prof. Dr. Irén Gábrity Molnár (Scientific Association for Hungarology Research, Subotica, Serbia). Bern (2010–2013).
- 2). INNOAXIS – The borderline as an axis of innovation, IPA HUSRB/0901/2.1.3. APPLICATION ID: HU-SRB/0901/213/028. Kedvezményezett: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Projektpartner: Regionális Tudományi Társaság Szabadka (2010–2011)
- 3). Szerb állampolgárok Magyarországon. Kedvezményezett: Kincses-Kovács Kft. Budapest. Támogató: Európai Unió Európai Integrációs Alap. Kutatás vezető: Dr. Kincses Áron (Károli Gáspár Református Egyetem). Kutatók: Dr. Gábrity Molnár Irén, Dr. Illés Sándor, Dr. Karácsonyi Dávid. Azonosító szám: EIA/2011/1.3.5. Budapest. 2012.

- 4). A migrációs és remigrációs folyamatok az Alföldön és a Vajdaságban 1990–2010; Projektum címe: Voice of the Village; A hely szelleme – Kapcsolattartás az elszármazottakkal. Hungary–Serbia IPA Cross-border Co-operation Programme, HUSRB/1002/222/033. Kedvezményezett: Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület (Academic Society for the Development of the Micro-regions) Budapest. Projektpartner: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet Zenta. Kutatók: Dr. Gábrity Molnár Irén, Dr. Illés Sándor. 2012.

2. A kutatáseredmények összesítése

2.1. Migrációesetek, vegyülés és öntudatörzés

Az utóbbi két évtizedben a Magyarország felé irányuló szerbiai/vajdasági emigráció zöme gazdasági okokkal magyarázható:

- A gazdasági migrációt külföld felé kiváltották a szerbiai rendszerváltást követő privatizáció sikertelenségei, a regionális fejlettségbeli különbségek, a tömeges munkanélküliség, a társadalmi bizonytalanság.
- Az országhatáron átvélő gyakori ingázást eredményezte a kétlaki vállalkozások beindulása; a mindkét országban lezajló üzletelések/kereskedelem, kisvállalkozások, tökebefektetés.
- A karrierépítés célú migráció formái: fiatalok tanulási és továbbképzési célú mozgása, a szakemberek ingázása;

A kutatások megmutatták, hogy legtöbb esetben jelen van az etnocentrikus migráció (a délvidéki magyarok kontaktzónái, kapcsolati tőke vonzáselemei), és azt is hogy létrejött a Nyugat-Európa felé irányuló tranzit migráció (főleg gazdasági/munkavállalási és karrierépítési motívumokkal). Megkülönböztethetők a jellegzetes vajdasági kivándorlótípusok (Gábrity Molnár 2008):

- a). A kivándorló vendégmunkások vagy az ideiglenesen külföldön munkát vállalók már a hatvanas években megjelentek több évtizeddel a délszláv polgárháborút megelőzően. Ők gazdasági migránsok.
- b). A nyolcvanas évek végén Jugoszláviában és Vajdaságban szaporodtak a vállalkozó hajlamú, magántulajdonban levő kisüzemek, velük együtt a kereskedők, menedzserek, szolgáltatók. Munka és új piac után kutatva felvették a kapcsolatot a külföldi partnerekkel is. A bizonytalan gazdasági helyzetben az üzletemberek rizikós vállalkozásokkal próbálkoztak akkor, amikor nem volt többé biztos állami munka. Mások a gazdasági reformok és a fellendülés időszakában lettek motiváltak. A hiperinfláció idején (1992–93) külföldre kilépő vállalkozók alapították meg Magyarországon a (kis)cégeiket. A dél-alföldi régióban legtöbbször a hiánypótló szolgáltatásokat vállalták.
- c). A kilencvenes években, a polgárháború ideje alatt, az állami vállalatok „technológiai feleslege”, az új munkanélküliek egy része is külföldi munkavállalóvá vált. Képzettségüktől függően próbálkoztak munkához jutni a szomszé-

dos EU-s országokban (informatikusok, egészségügyi dolgozók). Mellettük megjelentek a mezőgazdaságból kilépők is, akik faluról indultak el külföldre alkalmi munkát keresni (mezőgazdasági vagy építőmunkások).

- d). A polgárháború elől menekülők (1992–95) igen kevés tőkével, inkább az ott-honi kapcsolatokra támaszkodva jutottak át az országhatáron és leltek alkalmi munkahelyre (feketézők). Az otthonhagyott ingatlant csak ritkán adták el, hogy megmaradjon a visszatérés lehetősége. A szezonális, „jól fizető” munkákat választják, ami tartós ingázást jelent a számukra. Ide sorolhatók az építkezéseken dolgozók, a kéthetente-havonta hazautazó ipari munkások, kereskedők, transzportőrök, a tanulók/egyetemisták, de a naponta átjáró csencselők is.

Az IMIG empirikus kutatása* során 2009–2010-ben a munkatársak mélyinterjúkat** készítettek a Szerbiából Magyarországra áttelepültekkel, a gyakran ingázókkal. A migránsok életvitele mellett, a vajdasági magyarok anyaországgal való kapcsolatának szociológiai és gazdasági arculatát is igyekeztek megvizsgálni. A célcsoport a szerb-magyar határ menti térség migránsai voltak. Többek között a vándorlók változó identitástudatával kapcsolatos adatokat is regisztráltunk. A migrálók körében végzett interjúk során beigazolódni tűnik az a tény, hogy a vajdasági magyarok erősen kötődnek a szülőföldjükhöz, vagyis erőteljes tájtudattal rendelkeznek. A Magyarországra orientálódók nem adják el otthoni ingatlanjukat se, inkább hetente, vagy akár naponta ingáznak a magyarországi munkahelyük, az iskola és a szülőföldjük között. 94,8 százalékuk nem tervezi a végleges átköltözést sem. (Lásd: Szerb állampolgárok Magyarországon.)

A megkérdezettek többsége kiforrott és szélesedő régiótudatról tanúskodik. Vajdaságot szülőföldjüként, elsődleges otthonukként élik meg, miközben az országhatárt adminisztratív és politikai akadályként kezelik kapcsolataik építése közben. Egy interjúalanyunk (Kornél, magyarkanizsai jogász) szerint: „...*mi úgymond teljesen nemzetköziek vagyunk. Itt is vannak barátaink, ott is vannak barátaink... tehát mi már próbáljuk eltörölni a határt teljesen... Már csak fizikailag létezik.*” (Forrás: IMIG kutatás)

A nemzeti identitás szempontból, a Vajdaságban élő magyarok nagy többsége „vajdasági magyarnak” vallja magát. Miközben Szerbiában ki vannak téve a szláv asszimilálódásnak, Magyarországra jöve egy új magyar identitás olvasztótegyelyébe kerül. A vándorlók esetében a vegyülés és öntudatörzés paradox módon párhuzamosan zajlik. Az alkalmazkodás létkérdés, ami jellegzetes nemzetiségi

* 1 Az IMIG kutatásban a Magyarságkutató Tudományos Társaság (Szabadka) megbízásából 80 interjú készült. Az interjúalanyok 4 kategóriába sorolhatók: Magyarországra áttelepült szerb állampolgárok, utazók (tanulók), határon átívelő intézményes kapcsolatokat ismerő vezetők és észak Vajdaságban letelepedő szerb menekültek.

** 2 A jelenlegi projektanyag tartalmazza a mélyinterjúk másodlagos szövegkivonatát: 10 Magyarországon tartózkodó emigráns, 16 anyaországban tanuló, 15 határon átívelő kapcsolatokkal rendelkező intézményvezető nyilatkozatát; végül 10 a térségben letelepült (többségükben szerb) menekült interjút.

„rugalmasságot”, keveredési hajlandóságot követel meg tőlük, ezért nyitottak és hajlandók közösséget vállalni másokkal. Erre, mint a legtermészetesebb dologra mutatott rá az másik interjúalany, (Vajdaságban élő muzeológus és helytörténeti kutató): „...*letűnt egy rendszer, amikor deklaráltan testvériség-egységet hirdettek, és az emberek megpróbáltak ennek eleget tenni... Ez a megpróbálás ez sok esetben sikerült is, tehát ténylegesen nem is csak egymás mellett, hanem egymással éltek az emberek, ugye, itt... jó néhány vegyes házasság is kötött, tehát nyilvánvaló, hogy ezeket a dolgokat különben se lehet letagadni, és nem is kell, és ez az élethez tartozik, nem pedig egy nemzetiségi politikához, tehát ezt nem úgy kell venni, hogy az egyik nemzet a másik rovására gyarmatosít, vagy ilyen... Tehát ez a mindennapi biológiai élethez tartozik, és azt hiszem, senkinek nem kellene, hogy beleszólása legyen...*” „Hát az, ami komolyan megbontotta a kapcsolatokat, az a délszláv háború egyértelműen... Azóta, a kisebbségek részéről is, a többségi nemzet részéről is megtörtént a nemzeti homogénizáció, ugye ez az akció-reakció elvén, meg némi külső támogatások hatására, és ez mind a két oldalon érezhető...” (Forrás: IMIG kutatás)

A többségbe való vegyülési hajlandóság többnyire a fiatalabb emigránsok sajátossága. Egyesek a származási területhez kötődnek jobban, mások a célországához, vagyis az új élethelyzetekhez, amelyek meghatározzák az új eltervezett életvitelüket (élénkebb társasági élet, a baráti körnek a célországban történő kialakítása, ott kötött házasság). Az a lényeges, hogy kinek hol alakul ki a „bázisa”, mert ott tud igazán integrálódni egy társadalmi közösségbe. H. L. példája szembeötlő: „Mivel az én gyerekeim már gyakorlatilag Magyarországon nőttek föl... pont a gyerekek miatt nem jövünk haza, ők jól illeszkedtek/illeszkednek.” Sajátmagáról pedig ezt mondja: „Azért a legtöbb barátom vajdasági magyar. (...) Én nem véletlenül jöttem vissza. Én úgy látom, hogy nekem Magyarokiszza az otthonom. Ez a falu az, ahol tudok élni. Jól van, most elvagyunk mi Szegeden is, de nem nagyon tudnám elképzelni, hogy máshol éljek. Úgy is gondoltam, amikor elmentem, hogy nyugdíjasként visszajövök.” A vajdasági magyar imigránsok nemzeti identitástudata Magyarországon némileg változik, inkább beteljesül, hiszen a nyelvtudás nem akadály, a kommunikációkorlátok minimálisak. A regionális hovatartozást, a „vajdaságiságot”, mint hátrahagyott kultúra-térseget az anyaország viszont nem tudja semlegesíteni. Ez megnyilvánul egyéni kötődésekben, korábbi baráti szálak ápolásában, gyakori hazautazásban, esetleg honvágyban.

Interjúalanyaink legtöbbje visszatérő migráns, tehát még a célországban való letelepedés esetén is gyakran visszatér hazájába (nem csak rokonlátogatás ürügyén, hanem újabb munka vagy kereseti lehetőség keresése miatt). Legtöbbnek nincs is állandó munkája, hanem határozott időre szóló szerződése, rugalmas munkaidőben. Az országhatárt mentén élők kihasználják a meglévő kapcsolati hálókat is. Az ingázók gyakorlatilag mindkét helyen, Szerbiában és Magyarországon is élnek, vagyis a pénzüket az egyik országban keresik, és a másikban költik el. Számukra fontos szempont a fizetésük nominálértéke is, az árfolyamváltozás is.

Judit gyári munkásként dolgozik egy üzemben és fizetése egy részét hazahozza: „Havonta egyszer szoktam átutazni, olyan tizedike környékén, azért mert akkor kapunk fizetést és akkor hozom, hogy a gyerekeimnek legyen miből megélnie.” Ritkán, de másnál előfordul ennek a fordítottja is: „Sajnos én abba a hibába estem, hogy a szerbiai fizetésemet Magyarországon költöm. Azok, akik fordítva csinálják, tehát Kanizsáról járnak Szegedre dolgozni, és az ottani fizetést költik itt, azok sokkal jobban járnak. Nekem egyelőre ez a megoldás arra jó, hogy nem vagyok munkanélküli, van munkám, de anyagilag nem nagyon segített rajtam. Ebből a tanári fizetésből, amit fizetek itt rezsit, meg lakbért, utazgatok... nem jut semmi sem haza... már ott tartunk, hogy kikapcsolják a villanyunkat, gázunkat. Nagy problémáim vannak.”

Vegyük szemügyre a magántőke vándorlást, ugyanis a kilencvenes évek hiperinflációs időszakában a devizatakarékok kimentése Szerbiából tömeges jelenség volt. Ez érvényes a kezdőtőkével rendelkező kisvállalkozókra: „...nem üres kézzel mentünk át. Volt egy szisztematikus vagyontmenekítés. Még ha nem is volt az illető gazdag, akkor is volt tartaléka. Úgy jellemezték, hogy a romániai magyar átment egy zacskóval, a vajdasági magyar meg egy komoly bankszámlával. De ez sem annak a romániai magyarnak róható föl, hanem az akkori rendszernek. Itt meg pont a (korábbi) jó rendszernek köszönhetően, volt egy pár ezer márka a zsebében...” Mindinkább kifejezésre jutott a szerbiaiak vállalkozói hajlama: „...annyit láttam, hogy Szegeden minden jugó boltot nyit, gondoltam, megpróbáljuk mi is. Tehát csak a minta kellett.” Mindezt, ki-ki, váltakozó sikerrel vitte végig: „...privát boltot vezettünk, fél évig, de belebuktunk. A magyar munkaügyi központ start hitelét vettük igénybe, de bele is buktunk, mert nem volt elég pénzem, nem volt árum, nem volt választék...” „A komám nagy vállalkozó Szegeden, sőt most már annyi pénze van, hogy már nem is dolgozik... Neki volt Szegeden a legszebb, legnagyobb fürdőszoba szalonja. Nekem nem sikerült ezt megtanulnom.” Mások országszerte kezdtek el üzleti hálózatot építeni. Róbert meséli: „... egy időbe úgy volt, hogy két helyen tartottam fönna a céget mer’ hát olyan céget nyitottam, ami hát nincs annyira városhoz vagy egyébhez kötve, tehát gyakorlatilag az egész országba... Mi villamos ipari termékeket szállítottunk és az, hát úgy gondoltam annak idején, hogy hát ugyanezt tudom majd Szegedről is csinálni, úgyhogy nem lesz olyan borzasztó nagy megrázkódtatás az, hogy ha átköltözünk Szegedre. És hát egy időbe azt tudom mondani, hogy nagyon sokat ingáztam Szeged és Győr között...” (Forrás: IMIG kutatás)

Egy újabb interjúalany részletes áttekintést adott a határ egyik és másik oldalán zajló üzleti életről, az elmúlt két évtizedben: „...egy kereskedelmi cégnek a tulajdonosa vagyok és külkereskedelemmel foglalkozunk... elég sok külföldi partnerünk van főleg Magyarországon. (...) A... [üzleti] tervek... tehát a kilencvenes évek elején kezdődtek, akkor, mikor nálunk még embargó volt, és a kereskedelem az főleg Magyarországgal folytatódott, ott voltak ismerőseim, barátaim, rokonaim... (...) ...észrevehető volt, hogy... tehát a privát üzleti élet Magyarországon

is a kilencvenes évek elején eléggé gyerekcipőben járt, és... ez... ez ugye az utóbbi húsz évben nagyon szépen fölfejlődött.” A vállalat egy regionális hálózat része. „...üzleti kapcsolatban vagyunk Kecelen a Pintér-művekkel... akkor... Budapesz-ten a Cipker Kft-vel... Akkor Hódmezővásárhelyen a Hódmező Zrt-vel... Akkor Kecskeméten az InvestTrade Kft-vel...” Elmondása szerint óvatosnak kell lenni, ha az ember nem akarja „megégetni a kezét”: „Magyarországon is, az üzleti életben, és Szerbiában is, elég sok a komolytalanság...” (Forrás: IMIG kutatás)

A jó kommunikációs kapcsolatok mellett a vajdaságiaknak kettős kötődésük van. Ha kíváncsi lennének Magyarországra, nem zavarja őket, hogy a szülőföldhöz és Magyarországhoz egyidejűleg kötődnek. A válaszadók majdnem fele válaszolta, hogy egyáltalán nem zavarán (46,1 százalék), a kérdezettek másik részét talán nem zavarán (30,3) és kicsit zavarán (14,5). Kevesen (mindössze 9,2 százalék) gondolja, hogy zavarán a kettős kötődés. Az interjúkban megfigyelhetők voltak a transznacionális életstratégiák. Ilyen esetekben a migráns mind az elbocsátó, mind pedig a befogadó országot bázisaként kezeli bizonyos értelemben, kialakul egy kételtű (folyamatosan ingázó) életforma. (Forrás: Szerb állampolgárok Magyarországon, 2012.)

2.2. Beilleszkedési esélyek, kommunikációs csatornák

A külföldre vándorló vajdaságiak gyakran kezdőtöke nélkül érkeznek, ezért a célsországban egymásra vannak utalva. Lakóhelyi és kulturális kapcsolatuk legtöbbször a „földiekkel” való kommunikációban merül ki. Van, akiknél viszont – főleg a munkatársi kapcsolatokban – kialakul egy viszonylag sikeres kulturális és szociális kommunikáció az új környezetben. Erre elsősorban a fiatal, jól képzett szakembereknek van esélyük, korszerű életszemléletük révén, és mert alkalmazkodóbbak a változásokhoz. Az iskolázottak tudatosan elfogadják az új magatartásmintákat és csak legszükségesebbnek tartott identitásmegőrző szokásaikat őrzik meg. (Ricz, Gábrity Molnár, 2010)

A vajdasági magyarok beilleszkedése Magyarországon nem volt mindig könnyű. Interjúalanyunk szerint: „... Mondjuk az én generációm, vagy a tölem idősebbek azok már megszokták, hogy... hogy mi vajdasági magyarok vagyunk, és nem vagyunk magyarul tudó szerbek... ez egyfajta ... előítéletesség volt Magyarországon, illetve teljes tájékozatlanság, hogy mi... mi valójában kik vagyunk, és hogy mi egyáltalán léteünk. (...) a kilencvenes években... hát a háború átkaként jobban kezdtek tájékozódni rólunk, jobban idefigyeltek, jobban megtanultak velünk kapcsolatban mindent... Régen az anyaország felé mi se viszonyultunk úgy, mint anyaországhoz. Sokszor nem is úgy viselkedett velünk, inkább mostohaanyaként...” Ma a kettős állampolgárság lehetősége sokkal inkább a nemzeti tudat megerősítése a vajdasági magyarokban, nem pedig „haszonélvezeti csomag”, amelyből invázió-

szerűen minden külhoni profitálni szeretne. „... nem kell attól félni, hogy mi majd most fogjuk a cókémunkat és mindannyian átköltözünk máról holnapra.”

A vajdasági magyar tanulóifjúság esetében szintén jellemző az anyaországi önszerveződés. A fiatal éveikben áttelepülteknek vagy ingázóknak a baráti kapcsolataik jelentős része korábban alakult ki: „A Szegeden töltött éveim alatt szerettem az igazi barátaim nagy részét. A vajdaságiak közül azokkal tartom a kapcsolatot, akikkel Szegedre költöztünk. ...sokat a kollégiumban ismertem meg. Én egy olyan kollégiumban laktam, ahol elsősorban határon túli magyarok voltak...”

A szakirodalom szerint (Takács, Gábrity 2011) a potenciális migrációs veszteség a vajdasági magyarok esetében nagy, ugyanis az országhatár dinamikus tanulási célú mozgást, majd később a munkavállaláskor pedig emigrációs csatornát jelent. Az emigrációból származó regionális veszteségek között az emberi, anyagi, illetve demográfiai jellegű is jelen van (*Lásd: INNOAXIS, 2011*). A szakemberhiány számos további probléma forrása: lassuló gazdasági fejlődés, munkatermelékenység csökkenés, innováció hiánya, technológiai elmaradás, versenyképesség fokozatos vesztese. A tudományos és kutatói gárda újratermelésének, az intellektuális tőke szétszóródásának, a profilok pótolhatatlanságának problémáját keményen megérzik a vajdasági magyarok is (Gábrity Molnár, 2006).

Az idősebb korú (munka céljából) vándorok között inkább kollektív identitástudatról beszélhetünk, az összetartozás ápolásáról: „Vannak ilyen ismerőseink [más szerbiai áttelepültek], elég sok. Hát, nagyon sokszor, összegyűltünk egy társaságban, és azt vettük észre, hogy vajdaságiak vagyunk csak. Voltak időszakok, amikor hetente, amikor egy épületben laktunk, szinte naponta, segítettünk egymásnak mindenben, gyerekekre vigyáztunk. Mivel ma mindenki csak rohan, nincs ideje, megkoptak ezek az összejövetelek, de havi egy alkalommal mindenképp találkozunk az ismerőseinkkel, családokkal.” Jelen vannak az áttelepült vajdasági közösségen belüli specifikus intraetnikus jellemzők (nyelvhasználat, jellegzetes értékrend, kapcsolati bizalom, munkamorál, alkalmazkodóképesség).

A migrációról való döntést sok esetben befolyásolják ma is a személyes információs csatornák, munkaközvetítés, vagy tanácsadás formájában. Ez megfigyelhető az egyetemisták körében, de előfordul a vállalkozók és magán-vagy állami szektorban dolgozók esetében is. A számos vajdasági áttelepülőnek és ingázónak köszönhetően egyre bővülő információs hálózat alakult ki, amely további elvándorlásokat generál. A korábbi ismert rokonok, vagy pályatársak jelentették az első összekötő kapcsot: „...az egész üzleti dolognak az egyik alaptényezője volt egy magyarországi rokonom, aki szintén üzletember, és az övele való együttműködés.” (*Forrás: IMIG kutatás*)

A gyakran ingázók körében különösen ápoltak a korábbi kapcsolatok. A szülőfölddel igen erős a kapcsolattartás, elsősorban a családi, baráti, rokoni szálak. Nem ritka a megosztott élethely egy családban. Esetünkben Magyarországon él a család, miközben a dolgozni Vajdaságba hazajáró férj/feleség ingázik hetente a határon át. „Mivel az én gyerekeim már gyakorlatilag Magyarországon nőttek föl (fia

7 évesen, lánya 4 hónaposan került oda), én azt szeretném, ha ők Magyarországon, Szegeden maradnának meg”, meséli H. L., aki heti 2-3 alkalommal kel át a határon, ingázva magyarkanizsai munkahelye és Szegeden élő családja között.

A határokon átívelő életvitel migrációs formái kétségtelenül bejáródóvá teszik az országok közötti kommunikációs csatornákat, közelebb hozva egymáshoz különböző lakossági csoportokat, amelyek a szélesebb régió- és európaiság-tudat kialakulása szempontjából is meghatározók. (*Forrás: Voice of the Village*)

3. Konklúziók

- 1). A vajdasági vándorok tudata komplex jellegű. A történelem során kialakult sajátos vajdasági multikulturalizmust, a jugoszláv érában gyökerező transznacionális tudat, továbbá a többes kötődések sorozata egészíti ki. Erős a vajdaságiak lokális kötődése, identitásuk szülőhelyhez, területhez kötése.
- 2). A szokásos végleges migráció-felfogás megszűnőben van. Az munkakeresők, sőt a szakemberek is egyre gyakrabban változtatnak lakóhelyet, amivel növekszik a nemzetközi vándormozgalom, és az emberi erőforrás cirkulációja lép fel egy régióban. (Illés, Kincses 2009) Ennek hatására megvannak a feltételek egy szélesedő regionális és táguló transznacionális tudat kifejlesztéséhez.
- 3). A munka világába történő bekapcsolódás a Magyarországra érkezők számára alapvető megélhetési kérdés, amivel elkezdődhet az élet több területére kiterjedő kapcsolatok kiépítése. A Vajdaságból vándorlók körében gyakori az ottani ingatlanok megőrzése és a hazalátogatás jelensége, amely egyfajta cirkulációs praxis. A célországbeli jövedelemszerző tevékenység, és a szülőföldön maradás párhuzamos, tartós igénye készíti cirkulációra az embereket, ami főleg a nőtlenekre/hajadonokra jellemző.
- 4). A bevándorlók beilleszkedésének megkönnyítése főleg az új lakóhelyen található korábban kivándorolt földiek segítségével történik, ami jellegzetes kommunikációs hálók kiépítésével van biztosítva. A két ország közötti kommunikációs csatornák a határtérségi- és európaiság-tudat kialakulása szempontjából is meghatározók.
- 5). Vajdasági magyarok körében csökkent a Magyarországra vándorlás szándéka, viszont nagymértékű a magyar állampolgárság megszerzésének óhaja. A határmenti gazdasági és egyéb aktivitások élénkítése és a lakosság cirkulációjának felélénkülésére pozitívan hat a magyar állampolgárság kedvezményes megszerzése.
- 6). Az országhatáron átnyúló kapcsolatok lakossági és intézményesült formái erősítik a határregiók interaktív funkcióit, az infrastrukturális hálózati rendszerek összekapcsolását és közös fejlesztését.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gábrity Molnár Irén (2008): Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban. In: Közép-Európai Közlemények Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata, 2008/2 szám. Szeged, pp. 74-85.
- Illés Sándor, Kincses Áron (2009) Migráció és cirkuláció. In: Statisztikai Szemle, 2009/7-8. szám. pp. 729-747.
- Ricz András, Gábrity Molnár Irén (2010): A Vajdaság régiókapcsolatai a Dél-Alfölddel, In: Soós Edit, Fejes Zsuzsanna (szerk.): Régió a hármashatár mentén, Dél-Alföldi Régió. Szegedi Tudományegyetem, Állami- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék, Szeged
- Takac, Zoltan, Gábrity, Eszter (2011): Development of Higher Education Networking in Multiethnic Border Region of North Vojvodina. In: Glasnik UP ZRS, Letnik 16, 7. szám. pp. 103-104
- Projektforrások – kéziratok a Magyarságkutató Tudományos Társaság archívumából:
- 1) Integrating (trans)national migrants in transition states (IMIG) Project of the co-operation programme SCOPES (2010-2013). Bern. Forrás: <http://www.geography.unibe.ch/>
 - 2) INNOAXIS The Borderline as an Axis of Innovation – IPA (2011) kutatáseredményei. Forrás: Regionális Tudományi Társaság (Szabadka) honlapja
http://www.innoaxis.hu/files/innoaxis/agazati/magyar/IPA_INNOAXIS_HUMAN_OPERATIV_PROGRAM.pdf.
 - 3) Szerb állampolgárok Magyarországon. Kincses–Kovács Kft. Budapest. EIA/2011/1.3.5. Budapest. 2012. Forrás: www.szerbmigracio.hu
 - 4) A migrációs és remigrációs folyamatok az Alföldön és a Vajdaságban 1990–2010; Projekt címe: Voice of the Village; A hely szelleme – Kapcsolattartás az elszármazottakkal. Hungary–Serbia IPA Cross-border Co-operation Programme, HUSRB/1002/222/033. 2012. Forrás: http://www.kfte.hu/index.php?op=vov_openkonf

ABSTRACT

The past two decades the recovery of the Serbian-Hungarian border zone economy began in the form of businesses, trade, employment opportunities. The business cooperation, personal and family relationships form a separate category of cross-border relations. In the 1990's the political uncertainty brought about a lot of old-new family relationships to those who intended to settle down on the Hungarian side of the border.

The usual concept of permanent migration is disappearing. The job seekers, professionals more and more often change their place of residence, thus increasing international migration and the circulation of human resources characterizes the region. This has an influence on the formation of a widening regional and transnational consciousness. The intentions to migrate to Hungary among Vojvodina Hungarians decreased, but the desire to apply for Hungarian citizenship is quite high. The stimulation of cross-border economy and other activities and the vivid circulation of the border population positively affect the applications for Hungarian citizenship.

„KIS-AMERIKÁTÓL” A IV. KERÜLETIG – ÚJPEST TEHETSÉGFÖLDRAJZI VÁZLATA

*FROM „AMERICA MINOR” TO THE 4TH DISTRICT – A TALENT
GEOGRAPHICAL SKETCH OF ÚJPEST*

GYÓRI FERENC tanszékvezető főiskolai docens

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Testnevelési és Sporttudományi Intézet Rekreáció és
Sportegészségügyi Tanszék

1. Bevezetés

Két személyes ürügye is van témaválasztásomnak. Az első egy testreszabott ajándék készítése az Ünnepelt születésnapjára. Noha tanulmányom címe nem utal a jeles esemény sorszáma – hölgyről lévén szó ez egyébként sem lenne ildomos – arra viszont igen, hogy a fent említett személy, vagyis Pál Ágnes tanárnő (főiskolai tanár, egyetemi magántanár), Újpest földjén látta meg a napvilágot. A címben feltárt további gondolatkör, azaz a „tehetség”, vagy „kiválóság” kérdésköre, ugyancsak személyéhez illő fogalmak, melyről úgy gondolom, nem kell meggyőzőnöm az Őt ismerő, Tisztelt Olvasót. Ezt – tekintettel arra, hogy közel három évtizedes mester-tanítvány kapcsolatunk alatt bőségesen volt alkalmam megtapasztalni szakmai és emberi érdemeit – nyugodt lélekkel állítom, nem csak az udvariasság mondatja velem.

A másik indítékom Újpesten élő kitűnő tudós irodalmár nagybátyám, akitől az évek hosszú során – a köztünk lévő földrajzi távolság ellenére – sok-sok szellemi kincset (főként Kondort, Kaffkát, Áprilyt, Jékelyt), a tehetségföldrajzzal kapcsolatban pedig értő és ösztönző kritikát kaptam.

Mindamellett maga a problematika is izgalmasnak ígérkezett, hiszen annak ellenére, hogy az Újpest szó hallatán sokféle asszociációnk támadhat, legtöbbünknek – egy családban végzett nem reprezentatív felmérés eredményeként még a nőknek is! – elsőként a foci jut eszébe. A „Dózsa” egykori, kiválóságai, Göröcs, Bene, Szentmihályi, Fazekas, vagy Töröcsik nevét mi fiúk már gyermekkorunkban megtanultuk (a legendás Szuszáról már csak apáink meséltek). Mindamellett az is természetes, hogy Újpest kapcsán gyakorta jelennek meg gondolatainkban munkások, gyárak, külvárosi lakótelepek képei. Az ipar szülte település 1950 óta Budapest része, IV. kerülete, melyről mint a szocializmus fellegváráról, sokáig csak gyors gazdasági fejlődésének kontextusában szerezhettünk tudomást a különféle tudósításokból, beszámolókból.

Az 1980-as évek végétől, a tervgazdálkodás csődjével azonban másféle szelek kezdtek fújni arrafelé, s az Újpestről érkező hírek nem voltak épp szívderítőek.

Egymás után zártak be a nagy hagyományú bőr- és cipőipari óriásüzemek, leépült a pamutipar – csak a cérnagyár dacol azóta is az idővel –, s az egykor híres hajógyári telepen bevásárlóközpontok, lakóparkok kezdtek épülni. Az ipartörténelmünk kiemelkedő részét képező, soraiban valaha világhírű tudósokat, mérnököket felvonultató elektronikai vállalat, a Tungstam amerikai többségi tulajdonba került, míg a szintén világszerte híres Chinoit a franciák vették meg... De a műszaki kultúra, a termelési hagyományok és a tenni akarás hál' Istennek nem tűnt el Újpestről! A kitűnő földrajzi helyzetben lévő kerületet ma újra megtalálják a befektetők: a reménykeltő beruházások közül elég csak a Sanofi-Aventis új, modern szintetikus kémiai laboratóriumát, a nemrégiben átadott EL-TECH elektronikai technológiai központot, vagy a nemzetközi díjas Aquaworld Budapest élményfürdőt és rekreációs központot megemlíteni.

A gazdasági krízissel és a kilábalás útjaival nem célozok részletesen foglalkozni. Amiről írni szeretnék, az inkább a kultúrföldrajzhoz és kultúrtörténethez kapcsolódik semmint a gazdaságtudományhoz. Ugyanakkor okvetlenül hivatkoznom kell arra a ma már teljesen magától értetődő axiómára, mely szerint a gazdasági élet és a tehetség, a humán erőforrás mentalitásán, innovativitásán, kreativitásán, technológiai képességén keresztül – és azon túl még ezer szállal – kapcsolódik egymáshoz. A tehetség kibontakozásának lehetősége, a kiművelt emberfők megmaradása, vagy elvándorlása mindig hatással van az őket „kitermelő” és „befogadó” település, régió, ország társadalmának életére.

De térjünk vissza eredeti tárgyunkhoz a Újpest tehetségeihez! A rendszerváltozást követően Újpesten is újjáéledő egészséges lokálpatriotizmus, valamint a település várossá válásának közelgő századik évfordulója (2007) arra ösztönözte a helyi civil társadalmat, hogy kutatni kezdje településének történetét, derítse fel azokat az eseményeket és találja meg azokat a személyeket, amire és akikre újpesztiként érdemes büszkének lenni. Történészek, szociológusok, pedagógusok, újságírók korabeli dokumentumokat leporolva kezdték vizsgálni, boncolgatni, értékelni a hely múltjának eseményeit (Kadlecovits, Sipos szerk. 1993, Bíró 2007, Estók 2007, Fericsán 2010, Újpesti Helytörténeti Értesítő 1993-tól). Az anyaggyűjtés során egyre több olyan, országos és helyi jelentőségű kiválóság neve bukkant fel Újpesthez kötődése kapcsán, akik életrajzát célszerűnek látszott a lexikonok mintájára kötetbe rendezni, illetve válogatásban publikálni (Kadlecovits 1998, Hirman 2007).

2. A tehetség mint földrajzi probléma

A kérdés, hogy itt, vagy ott miért fordul elő több tehetséges, vagy legalábbis valamilyen szempontból tehetséges ember, mint másutt, régóta ismert problematika (Tóth 2004). Az első tudományos igényű kérdésfeltevések és vizsgálatok ezzel kapcsolatban a 19. század végére tehetők (Odin 1895, Hárník 1911). A tehetség és a környezet kapcsolatának, a tehetségek nevelkedésének, vándorlásának térbeli

aspektusait feltáró földrajzi vizsgálatok – a lexikont, mint adatforrást, a kezdetektől használják. Lexikonadatok statisztikai feldolgozása tette lehetővé első tehetségterképeink elkészítését is (Hantos 1936, Somogyi 1942). A nagylexikonokba, életrajzi lexikonokba felvett tehetségekhez kapcsolható tér- és időadatok, valamint minőségi attribútumok (szakma, foglalkozás, beosztás, jelentőség) az elemzések széles tárházát kínálják, melyek felhasználásával sokféle tematikus tehetségterkép készíthető (Győri 2011). Mindehhez azonban el kell fogadnunk azt a tételt miszerint, ha valaki tudományos, társadalmi, művészi, vagy sportteljesítménye címén bekerült a lexikonba, az potenciális tehetségét realizálta, következésképpen tehetséges. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a tehetségföldrajz a tehetséget a maga komplexitásában, külső és belső hatótényezők eredőjeként értelmezi és csakis teljesítménye (alkotása, alakítása, eredménye) tükrében képes materializálni. E teljesítményeket a lexikonok – hála az életrajzírók lankadatlan és áldásos tevékenységének – koncentráltan tárják eléink. Ugyanakkor tudomásul kell vennünk azt is, hogy az efféle gyűjteményekben bizonyos fajta, jobban dokumentált, vagy kultúránkban jobban elismert teljesítmények prioritást élvezhetnek, így nagyobb súllyal szerepelhetnek, mint mások.

A szakirodalom néhány, témánk kifejtése szempontjából fontos megállapítást tesz a tehetség kérdésének geográfiai értelmezésével kapcsolatban. Először is: a tehetség az emberi személyiség lényege és a kultúra központi eleme, melynek nem csak a veleszületett adottságok, hanem a jó környezeti feltételek is alapját képezik. Ergo, a tehetség térhez és időhöz kötött szituációkban manifesztálódik (Magyari Beck 1988). Másodszor: produktivitását a kedvező történeti körülmények mellett (Vekerdí 1982, Trócsányi, Tóth 2002) a földrajzi környezet struktúrái is támogatják. A természeti és társadalmi tér eme – tehetséggel kölcsönhatásba lépő – struktúrái és struktúraelemei, Tóth (1981) tetraéder-modelljét vázként felhasználva, az alábbiak szerint csoportosíthatók:

- a). Kedvező természeti környezet: jó közlekedésföldrajzi helyzet (Saller 1932), jó életminőséget kínáló helyek (Florida 2002), természeti táj sajátos, vonzó arculata (Hantos 1936, Fodor 1948);
- b). Kedvező társadalmi környezet: antropológiai kevertség (Somogyi 1934, Czeizel 2003, Mühlmann 2005), megfelelő iskolázottsági mutatók (Győri 2004), előnyös migrációs folyamatok (Molnár, Gál 2008), társadalmi nyitottság, kulturális sokszínűség, tolerancia (Florida 2002), polgárosodottság, vállalkozói hajlam, versenyszellem (Győri 2012), kreativitás, gyakori találkozások, eszmecsere (Farkas 2003, Csermely 2006), szociokulturális környezet (Neuwirth 2004);
- c). Kedvező gazdasági környezet: jó munkalehetőségek, előnyös jövedelmi viszonyok (B. Horváth, Boros, 1984, Forray 1993, Csanády et. al. 2008), „kreatív osztály” jelenléte (Florida 2002, Kovács et. al. 2007), magas innovációs aktivitás (Rechnitzer 1993, Tóth 2010);

- d). Kedvező infrastrukturális háttér: iskolák száma, az oktatás jó színvonala, neves iskolák jelenléte (Somogyi 1942, Kozma 1983, M. Császár 2003), kulturális intézmények, kutatóintézetek (Nemes Nagy 1988), rekreációs terek könnyű elérhetősége (Florida 2002); települések központi funkciói (Odin 1895, Tóth 1990), magas modernizációs szint (Beluszky 2000, Győri 2011).

A „tehetségtér” és annak átrendeződése lexikonadatok, vagy egyéb, a kiválóságokat különböző ismérvek szerint rendszerező adatbázisok segítségével modellezhető (Tóth 1990, Győri 2010, Tóth-Győri 2011). Jelen munka célul tűzi ki, hogy a rendelkezésre álló adatforrások segítségével – egy korábbi kutatás (Győri 2011) módszertanára támaszkodva – elkészíti Újpest „tehetség-háztartásának” földrajzi mérlegét. A korábbi eredményeket figyelembe véve az alábbi hipotézisek fogalmazhatók meg:

- a). Újpest természeti környezete, valamint dinamikus társadalmi, gazdasági és infrastrukturális fejlődése az átlagosnál több kiválóság születését eredményezte a településen;
- b). A tehetség-kibocsátásnak kedvező miliő a tehetség-befogadást is kedvezően befolyásolta;
- c). A város társadalmi-gazdasági életének megindulásához és kibontakoztatásához sok tehetséges vezetőre, vállalkozóra, pedagógusra és – ipari arcukata következtében – műszaki szakemberre volt szüksége, ezért ezek magas arányban fordulnak elő a város neves szülöttei illetve lakói között.

3. Duna-parti „Kis-Amerika”

A tehetség tehát egyéni képességrendszer, melynek kibontakozásában a szociális miliőnek és a tágabb, földrajzi-történelmi léptékű környezetnek is szerepe van. A települések komplex rendszerükön keresztül organikus egységben hatnak a tehetség kibontakozására. Úgy gondolom, nem szorul magyarázatra, hogy egyedi esetek, látszólag ennek ellentmondó példák azért előfordulhatnak: egy-egy elkötelezett, életre szóló tanítást adó mester, tanár, edző, lelkes színté bárhol is indíthat útjára kiválóságokat.

A Tóth-féle tetraéder-modell kiválóan alkalmas arra, hogy segítségével történelmi kontextusban struktúrájuk azokat tényezőket, melyek Újpest tehetség-háztartásának formálódásában szerepet játszottak. A városfejlődés általános hatótegyezői természetesen nem választhatók külön teljesen ezektől. Ugyanakkor jól kidomborodnak azok a sajátos vonások is, melyek a helyi társadalom mentalitásán, kreativitásán keresztül elősegíthették a tehetség nagyarányú kibontakozását.

3.1. Természeti környezet

Kitűnő földrajzi helyzet: Újpest már 3 ezer éve lakott hely, római kereskedelmi és hadiút haladt rajta keresztül. Honfoglaló eleink pedig virágzó települést hoznak létre itt, a „megyeri révnél”. A tatár, majd újratelepülés után a török is elpusztítja.

Vásárvonali pozíciója, dunai átkelőhely szerepe és a Duna természetes vízi útja nagyban hozzájárult a település fejlődéséhez. Első telepesei (1830-as évek) vállalkozási elképzeléseiket a pest-váci országút növekvő forgalmára és a folyóra alapozták. A nyersanyag, az áru és a munkaerő akadálytalan áramlása serkentette a helyi gazdaság megerősödését, ami kedvező anyagi lehetőségeket, jó életminőséget kínált a beköltözők számára. Saller (1932) szerint a jó közlekedés-földrajzi helyzet okozta nagyobb területi mobilitás jótékony hatással van a lakosság értelmi képességeinek fejlődésére (tudásátadás, kulturális elemek cseréje, információáramlás).

A természetes növényzet, állatvilág és a talajviszonyok: indirekt módon serkentették a gazdasági élet beindulását és a vállalkozói szellem meghonosodását. A terület egykori tulajdonosa, Károlyi István gróf (1797-1881) ugyanis a legelőnél, kaszálónál előbbre nemigen való, gyenge talajadottságú megyeri birtokát üzleti megfontolásból – a növekvő borkeresletre alapozva – bérleti konstrukcióban kezdte művelteni. A szőlőkbe kijáró pesti bortermelők mellett hamarosan megjelentek az első állandó lakók is (vendéglősök, tímárok, fakereskedők), majd nyomukban egyre több iparos (pl. asztalos, bognár, nyerges, mészáros) telepedett le. Ugyanakkor a növekvő népességszámú Pestről egyre több kikapcsolódni vágyó kereste fel a kies környéket, akik közül sokan nyaralót építettek. Már a 18. század végén szívesen vadásztak, csónakáztak, pihentek a környéken a tehetősebbek. Később is szívesen jártak ide a szórakozni vágyó fiatalok, pihenni vágyó üzletemberek, iparosok (Bíró 2007). A homokbuckás, néhol mocsaras környék vadregényes tája, érintetlen növényzete, állatvilága egyre több látogatott vonzott, akik „korcsmáltatása” jó lehetőséget kínált a vendéglátóipar számára (Kubinyi 2007).

3.2. Társadalmi környezet

Növekvő népességszám: A beköltözést serkentette, hogy a modernizációra hajló földesúr az urbáriumok mintájára szerződést kötött a régi és új lakókkal (1840 – Újpest alapítólevele), melyben a háztulajdonosok számára iparüzési, kereskedelmi, gyáralapítási szabadságot, emellett a község minden lakójának teljes jogegyenlőséget és vallásszabadságot biztosított. Az okirat szinte megágyazott polgári fejlődésnek és a gyors városodásnak. Hatására az Új-Megyének nevezett település gyors demográfiai és gazdasági fejlődésnek indult. A rohamos népességnövekedés háttérben természetesen ott állt a kor társadalmi-gazdasági problémáinak taszító hatása: a feudális termelés csődje, a földnélküliek számának növekedése, valamint a céhek iparüzést és kereskedelmet korlátozó magatartása. Ez utóbbi tudvalevőleg a zsidóság dolgát nehezítette leginkább, akik ennek folyományaképpen „tömegeken” telepedtek le a „gyarmaton”.

A 19. század második harmadának végére már bizonyos mértékig a Pesten dolgozók lakótelepévé is vált a község. Fiatalos korösszetétele a gyermekszám gyors növekedést eredményezett. A település 1869. évi 6722 fős lélekszáma két emberöltő alatt tízszeresére növekedett.

Kulturális sokszínűség: A dinamikus fejlődés, a vállalkozói lehetőségek, a szabadság és a jó megélhetés lehetősége népek olvasztótégelyévé, valóságos „kis-Amerikává” tette Újpestet. Az Osztrák-Magyar Monarchia legtávolabbi sarkából is jöttek az új otthonot keresők, magukkal hozva nyelvüket, életfelfogásukat, ruházatukat, szokásaikat (Szerényi 1993). A keveredés egyúttal olyan multikulturális környezetet teremtett, melyben az egymás iránti – kezdetben nehezen kialakuló – tolerancia, az egymástól való tanulás és az egymással való versengés is húzóerőt jelentett a különböző etnikai és vallási közösségek számára. A sokféleségből sajátos világ, sajátos életforma alakult ki. A lakosság kevertségére utalnak a statisztikai adatok: 1880-ban a közel 12 ezer fős lakosság közel 67 %-a magyar, 26 %-a német és 4 %-a szlovák, 3 %-a más anyanyelvű (Kalmár 2007). A társadalmi érintkezés nyelve kezdetektől a magyar. A felekezeti sokszínűség ugyancsak megfigyelhető: a népesség 71 %-a katolikus, 17 %-a izraelita, 7 %-a református és 5 %-a evangélikus. A sokféle etnikum betelepülése következtében kialakuló genetikai kevertség – mely növeli az életerőt és a termékenységet (Czeizel 2003) – a tehetség szempontjából biológiai szempontból előnyökkel járhatott.

Polgári fejlődés: A polgárosodás a feudális kötöttségek fellazulásához, az egyéniség felszabadulásához vezetett, melyben sokak számára lehetőség nyílt személyiségük, képességeik kibontakoztatására. A civil önszerveződés eredményeként gombamód szaporodnak a különféle egyesületek, színjátszó-, népdal- és olvasóköri. A civil szervezetekhez, az egyházakhoz és az izraelita hitközséghez kapcsolódó karitatív, szociális és kulturális célú egyesületek fontos szerepet játszottak a szegény sorsú tehetséges gyerekek tanításában és taníttatásában. A polgárok magánkezdeményezései óriási tenni akarás és erőfeszítések árán alakították ki a helyi gazdaság és kulturális élet feltételeit.

3.3. Gazdaság

Újpest a kezdetektől azt a szerepet tölthette be, melyet a kapitalista nagyvárosok körül kialakuló ipari elővárosok szoktak játszani (Kubinyi 2007). A főváros és a Duna közelsége, a gyorsan fejlődő vízi, közúti és vasúti közlekedés egyre több gyárost és iparost vonzott Újpestre. A betelepülő jól képzett német, zsidó és magyar iparosok hamarosan külföldről hozattak gépeket gyáraikba, melyek működtetésére külhoni szakmunkásokat hívtak (Neográdi 1993). Munkásokat mindenünnen toboroztak, s jöttek is szép számmal a munkát, megélhetést kereső zsellérek, kézművesek, céhekből kiszorult kontárok, elhelyezkedni nem tudó iparoslegények.

A századfordulón a még nagyközség státusban lévő település lakosságának már több mint fele az iparban, közel egyötöd része a kereskedelemben és a közlekedésben dolgozott. A legtöbb munkást a négy bőrgyár, a pamutfonógyár, a szeszyár, és a fűrészáru-gyár foglalkoztatta. Területén olyan üzemeket is előszeretettel alapítottak, amelyek Pestről valamilyen okból kiszorultak. 1910-ben Újpest ipari terelésben már a negyedik helyen állt. A két világháború között olyan nagy iparvállalatok, mint az Egyesült Izzó, a Mauthner- és a Wolfner Cipőgyár és a Chinoin

gyógyszergyár adtak sokaknak megélhetést. A sok tehetséges műszaki szakember, az ipari innováció a világ élvonalába emelte az újpesti vállalatokat.

1945-1948 között az újpesti üzemek sem kerülhették el az államosítást, s a gazdaság fejlesztését a következő évtizedekben a központi akarat határozta meg. A helyi kis- és középipar – noha a világháborúban nem rendült meg helyzete annyira, mint a nagyiparé – ugyancsak nemkívánatos elemként szerepelt, ezért vagy leépült az adóterhek hatására, vagy szövetkezeti formában működött tovább (Sefcsik 1993).

3.4. Infrastruktúra

A fejlődésnek indult település létérdeke lett az infrastruktúra, különösen a közlekedés kiépítése. A lóvasút (1866) a villamosközlekedés (1894), majd az autóbuszjáratok (1929) megindulása egyre hatékonyabban kapcsolta be Újpestet a főváros vérkeringésébe. Nagy forgalmú kikötője, vasútvonala, szilárd burkolatú útjai számának növekedése országos és nemzetközi hatókört biztosított számára. A közlekedés minőségi változása maga után vonta az infrastruktúra további fejlődését (Hollósi 1993).

Újpest már a 19. század végén rendelkezett a városi élet nélkülözhetetlen infrastruktúrájával, de az igazi fejlődést az 1907-ben várossá, majd 1929-ben megyei jogú várossá válás hozta meg számára. Ekkor már városi Takarékpénztár, önálló színház, öt mozi, ötvenkét bejegyzett egyesület, 558 bejegyzett kereskedelmi egység biztosította a kulturális és közfogyasztási igények magas szintű kielégítését (Kadlecovits 1993).

Egészségügyi létesítményei a városkörnyék ellátását is biztosították. Kórházát 1894-ben Károlyi Sándor gróf alapította, majd 1902-ben gyermekkórház, 1914-ben szülő- és nőgyógyászati otthon is létesült (Újszászi 1994). Neves sportegyesülete, az Újpesti Torna Egylet 1885-ben alakult. Első valódi futballpályája a századfordulóra készült el, stadionját 1922-ben, uszodáját 1923-ban avatták fel. A növekvő gyermeklétszám oktatását tizenhárom elemi iskola, négy tanonciskola, négy polgári iskola, két főgimnázium, fa és fémipari szakiskola, valamint saját zeneiskolája biztosítja.

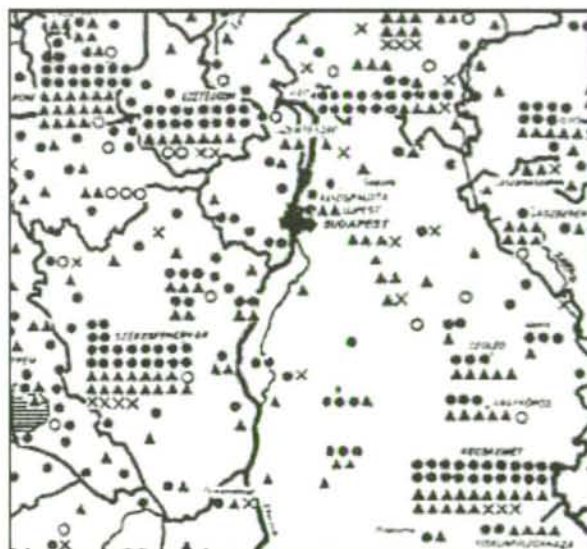
1950-ben a főváros IV. kerületeként megszüntették Újpest önállóságát, ami a városért addig oly sokat tevő civil kezdeményezések, szervezetek fokozatos megszűnését is eredményezte.

4. Újpest a Magyar Életrajzi Lexikonban

Természetes, hogy a magyarság ezeréves kultúrtörténetét átfogó, születési helyeket ábrázoló első tehetségtérképeinken Újpest mint fiatal, 1831 óta létező település, alig-alig képviselteti magát. Hantos (1936) a Pallas Nagylexikont feldolgozó térképén kicsi foltként jelenik meg, noha kapcsolódó tanulmányában a szerző Szőnyi István festőművész nevét már újpestiként külön megemlíti. Somo gyi (1942) tehetségtérképén Újpest 3 jelet kapott, mely – a Révai Lexikon alapján

– két művészi és egy tudományos kiválóság eredetére utal (1. ábra). Számítása szerint a 10 ezer lakosra jutó tehetségszám alapján Újpest a történelmi Magyarország 114 városa között csak a 106. helyen szerepel. Somogyi a gazdag történelmi tradíciókkal, híres iskolákkal, hivatalokkal, nagyböréssz iparos és kereskedő lakossággal, művelt, nagy kultúrigényű családokkal dicsekvő városokat ítéli tehetségben általában gazdagabbnak. A később megjelent tehetségterképeken, modelleken (Tóth 1990, Győri 2011) Újpest adatai Budapestébe olvadnak.

1. ábra: Részlet Somogyi József tehetségterképéből
Figure 1.: A piece of József Somogyi's talent map



Forrás: Somogyi (1942)

Az elmúlt években egy, a tehetség földrajzának hagyományaira építő új metódus segítségével, a Magyar Életrajzi Lexikon (Kenyeres szerk. 2004, a továbbiakban MÉL) adatainak ellenőrzött osztályba sorolásával, sikerült létrehoznom egy térinformatikailag könnyen kezelhető adatbázist, melyből – területi, időbeni, vagy szakmai kritériumok megadásával – sokféle adat leszűrhető, s ezáltal a kívánt települések tehetségháztartása viszonylag egyszerűen modellezhető. A modellezéséhez alapadatnak tekintem a születési és halálozási helyet, illetve időt, valamint azokat a tehetségre utaló attribútumokat (pl. szakma, foglalkozás, beosztás, jelentőség), melyek a tehetséges személyt és képességtérületét azonosítják.

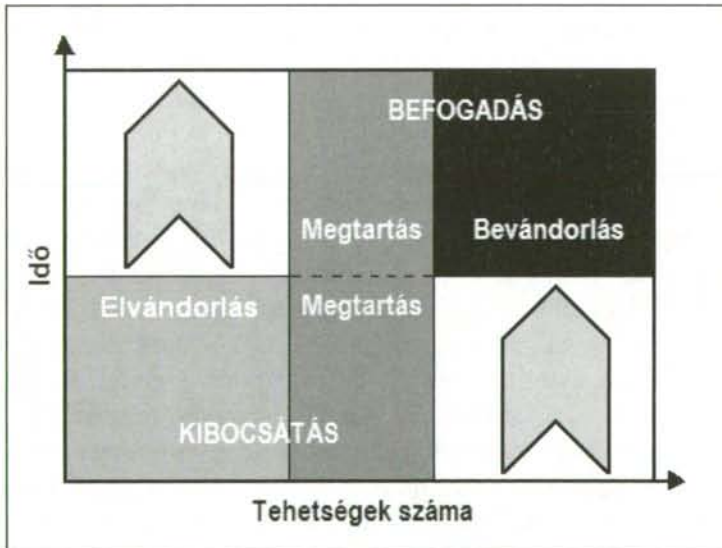
A születési hely és idő szimbolizálja azokat a körülményeket, melyek gyermek-, illetve ifjúkorban befolyásolja a talentum fejlődését. A halálozási adatok a felnőtt, érett tehetség környezetét testesítik meg. A helyben maradásnak, vagy elvándorlásnak sokféle külső és belső oka lehet, melyek általában az egyéni motivációtól,

valamint a lakóhely vonzásából és taszításából levezethető elemekre épülnek (pl. jobb életminőség keresése, tanulás, vagy munkavállalás lehetősége). Az általános értelemben vett migrációhoz hasonlóan a tehetségek vándorlása is a kibocsátó és befogadó település között húzódó migrációs csatornákon keresztül zajlik, és bizonyos földrajzi mintákat, migrációs sémákat követ. Ezek a tehetség-csatornák időről-időre változnak, a szociokulturális környezet változása miatt egyes csatornák megszűnnek, másutt új útvonalak alakulnak ki (Molnár, Gál 2008).

Annak ellenére, hogy Újpest kulturális és gazdasági fejlődéséhez nagyban hozzájárultak a településen csak tanulás, munkavállalás, sportolás, alkotás céljából hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó kiválóságok (pl. Babits Mihály író, költő, vagy Kabos Endre olimpiai bajnok vívó) – akik szellemi örökséget hagytak és „újpestiséget” vittek –, módszertanom okán mégsem kerültek kutatási mintámba. Adataik feldolgozása a vizsgálat további perspektíváit jelenti.

Vizsgálatomban a települések tehetség-kibocsátási értékének a születések, befogadási értékének a halálozások számát tekintem. A tehetségegyenleg a kettő különbségéből áll elő. Megtartottnak minősítem azt, aki ugyanazon településen halt meg, mint ahol született, elvándorlónak pedig azt, aki másikon. A meghaltak közül megtartottnak minősül az, aki ugyanott született, ahol meghalt, bevándorlónak (vonzottnak) pedig az, aki másikon (2. ábra).

2. ábra: A tehetségháztartás egyszerűsített modellje
Figure 2.: The simplified model of talent reservoir



Forrás: Saját szerkesztés

Természetes és tudvalevő azonban, hogy a születés, vagy halálozás adott helyen véletlenszerűen, vagy kényszerhelyzetben is bekövetkezhet. Ezért kívánom aláhúzni, hogy az adatok és a belőlük derivált mutatók csupán a modellezés eszközei, belőlük nem célszerű túlságosan „messzemenő” következtetéseket levonni! A modellek tudniillik nem tükrözhetik a teljes valóságot, csak annak hasznavehető és világosan megérthető részét (Haggett 2006).

Kimutatásaim a MÉL 17090 fős mintájából azok adataival készültek, akik az ellenőrzött osztályba sorolás folyamán legalább egy tehetségkódot kaptak (16603 fő). A lexikon a magyar kultúrtörténet kezdeteitől (Kr. u. 800-as évek) 1990-ig listázza kiválóságainkat. Közülük 85 fő születési és 33 fő halálozási helyeként került Újpest megjelölésre. Ezekkel az adatokkal Újpest – lám micsoda óriási változás a fiatal város életében Somogyi és Hantos térképének megjelenése óta! – az élmezőnyben foglal helyet. A lexikon születési helyként megjelölt több mint három és félezer települése közül Újpest a 18. helyen, a mai határok közé eső, több mint ezer település közül a 11. helyen áll. Befogadásban közel 1700 település közül a 30., a mai államterületen lévő 457 település közül a 17. helyen szerepel. Itt azonban felmerül némi bizonytalanság a halálozási adatok további megbízhatóságát illetően, hiszen az 1950 után Újpesten meghaltak esetében halálozási helyként már Budapest kerülhetett feltüntetésre a MÉL-ben.

A megtartottak mindössze 4 főt tesznek ki: Garam Sándor (1882-1944) szobrászművész, Hédervári (Hadl) Lehel (1876-1932) ügyvéd, politikus, Mády Gyula (1896-1978) református lelkész és Kelemen Gyula (1897-1973) pártmunkás, későbbi államtitkár halt meg szülőhelyén. A megtartási adatokból egyenesen következik, hogy a város nevezetes szülötteinek 95 %-a (81 fő) elvándorolt, s a településen meghalt tehetségek 88 %-a (29 fő) a bevándorlók közül került ki.

A települések tehetség-kibocsátó képességének összehasonlítására szolgáló, 10 ezer lakosra számított fajlagos mutatókat az 1949. évi népszámlálás adataihoz viszonyítottam, hiszen ekkor szerepel utoljára Újpest önálló településként. Újpest népességnövekedése alapításától kezdve rendkívül dinamikus volt: az 1832. év és az első, 1869-es népszámlálás között 12 főről 6722 főre emelkedett, majd a következő 20 évben – lakosságát három és félszeresére növelve – belépett a középvárosok 20 ezer főnél több lakost számláló kategóriájába. Újabb 20 év elteltével, 1910-re 55 ezer lakosával már a nagyvárosok között találjuk.

A fajlagos mutatók kiszámításában, a fent vázolt demográfiai folyamatot szem előtt tartva, az 1890-ben legalább 20 ezer főt számláló települések 1890-1949 közötti időszakra vonatkozó tehetség-kibocsátását vettem alapul. A mintába 44 település került, melyek közül Budapest áll az élen, Újpest pedig komoly kultúrmúlttal rendelkező városokat megelőzve az előkelő 6. helyen, szerepel (1. táblázat), ami Somogyi (1942) fentebb hivatkozott megállapításainak több ponton ellentmond. A halálozási adatokkal hasonlóképpen jártam el, minek eredményeként Újpest viszonylag jó tehetség-befogadónak bizonyult, fajlagos mutatója az

adatsor felső kvartilisének alján helyezkedik el. Budapest, mely társadalmi-gazdasági súlya miatt külön kategóriát képvisel, mindkét listát toronymagasan vezeti.

1. táblázat: A 20 legjobb fajlagos tehetség-kibocsátó és befogadó 20 ezer főnél népesebb település Magyarországon (1890-1949)

Table 1.: The first 20 settlements with more than 20 thousands of inhabitants by the specific indicators for releasing and reception of talents in Hungary (1890-1949)

Hely	Település	Népesség (1949)	Kibocsátás (1890-1949)	10 ezer főre jutó kibocsátás	Hely	Település	Népesség (1949)	Befogadás (1890-1949)	10 ezer főre jutó befogadás
1.	Budapest	1521786	2319	15,24	1.	Budapest	1521786	3084	20,27
2.	Sopron	36506	45	12,33	2.	Sopron	36506	35	9,59
3.	Szombathely	47589	55	11,56	3.	Esztergom	20363	17	8,35
4.	Eger	32352	36	11,13	4.	Veszprém	20682	13	6,29
5.	Szeged	104867	115	10,97	5.	Vác	21287	13	6,11
6.	Újpest	68530	70	10,21	6.	Szeged	104867	62	5,91
7.	Zalaegerszeg	21668	20	9,23	7.	Debrecen	115399	65	5,63
8.	Debrecen	115399	105	9,10	8.	Eger	32352	17	5,25
9.	Makó	33068	29	8,77	9.	Kiskunhalas	22547	11	4,88
10.	Pécs	89470	76	8,49	10.	Baja	27936	12	4,30
11.	Székesfehérvár	42260	35	8,28	11.	Újpest	68530	28	4,09
12.	Kaposvár	37945	31	8,17	12.	Pécs	89470	35	3,91
13.	Vác	21287	16	7,52	13.	Pápa	24291	9	3,71
14.	Orosháza	31429	23	7,32	14.	Nagykőrös	24461	8	3,27
15.	Gyula	27764	20	7,20	15.	Kecskemét	61730	20	3,24
16.	Pápa	24291	17	7,00	16.	Kaposvár	37945	11	2,90
17.	Szolnok	37520	26	6,93	17.	Győr	69583	20	2,87
18.	Békéscsaba	44053	30	6,81	18.	Székesfehérvár	42260	12	2,84
19.	Szentes	32769	22	6,71	19.	Szombathely	47589	12	2,52
20.	Győr	69583	46	6,61	20.	Miskolc	109841	24	2,18

Adatok forrása: KSH, MÉL (Kenyeres szerk. 2004). Saját számítás és szerkesztés

Mindent összevetve Újpesten relatíve sok kiválóság született és sok is halt meg. Ugyanakkor a település fajlagos tehetség-megtartó képessége a gyengébbek közé tartozik: 0,29 tízezrelékes mutatójával csak a 31. helyet foglalja el a rangsorban. A listát extrém értékkel, természetesen Budapest vezeti (11,69), a második Sopron (3,56), a harmadik Szeged (2,00). A gyenge megtartó képesség mellett a vándorlási mutatók meglehetősen nagy „jövés-menést” árulnak el Újpesten. 70 újpesti születésű kiválóságból 68 elvándorolt, a településen meghalt 28 tehetségből pedig 26 fő másutt látta meg a napvilágot. A talentumok tehát, hasonlóan az újpesti populáció egészéhez (Mezey 2007), már a kezdeti időkben is intenzív mozgékonyt mutatottak.

5. Az összevont minta kialakítása és jellemzői

A Magyar Életrajzi Lexikon adatbázisa tehát kiválóan alkalmasnak bizonyult arra, hogy Újpest tehetségháztartásának alakulását országos kontextusban, egységes elvek mentén megvizsgáljuk. De a nagylexikonok terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy abba valamennyi, lokális szempontból kiemelkedő talentum bekerülhessen. Szerencsére azonban – mint fentebb hivatkoztam – Újpest esetében jelentek meg olyan munkák, melyek a helyi hírességeket lajstromozzák, és ezzel kitűnően kiegészítik, alkalmanként pontosítják a Magyar Életrajzi Lexikon adatait. Ilyen kiadvány az Újpesti Életrajzi Lexikon (Kadlecovits 1998, a későbbiekben ÚÉL), melyet további munkámhoz segítségül hívtam.

A gyűjtemény Újpesthez kötődő jeles személyiségek életrajzi adatait tartalmazza. Azon kiválóságok is helyet kaptak benne, akik nem a város szülöttei, de életútjuk egy bizonyos szakaszát ott töltve figyelemre méltó helyi, országos, vagy nemzetközi jelentőségű munkásságot folytattak. Közülük – ragaszkodván az eredeti metodikához annak hátrányaival együtt – csak azok adatait dolgoztam fel, akik Újpesten születtek, vagy/és haltak meg.

Az elemzéseket a MÉL és az ÚÉL adatbázisának összefésülésével létrehozott minta (Nő=286) felhasználásával végeztem. (2. táblázat). Meglepő módon a két lexikon személylistája, csak alig több mint 10 %-ban egyezett. A nők aránya 2 %-ponttal magasabbnak bizonyult, mint a MÉL átlaga (7 %).

A táblázat a két lexikon koncepciója közötti különbségre is rávilágít. A lokális jelentőséget mélyebben feltáró ÚÉL-ben lényegesen magasabb a megtartott és a betelepült kiválóságok részaránya, mint az Újpesten született, de másutt gyümölcsöt hozó, elvándorló tehetségéé.

2. táblázat: Újpest tehetségháztartása az összevont minta alapján (1786-1998)

Table 2.: Újpest's talent reservoir on the basis of the unified sample (1786-1998)

Adatbázis	Talentum (T) T=K+V T=E+B	Kibocsátás (K) K=M+E K=T-V	Befogadás (B) B=M+V B=T-E	Megtartás (M) M=K-E M=B-V	Vonzás (V) V=B-M V=T-K	Elvándorlás (E) E=K-M E=T-B
	fő					
MÉL	114	85	33	4	29	81
ÚÉL	202	91	144	33	111	58
Összevont	286	156	164	34	130	122
	% -ban					
MÉL	100	74,6	28,9	3,5	25,4	71,1
ÚÉL	100	45,0	71,3	16,3	55,0	28,7
Összevont	100	54,5	57,3	11,9	45,5	42,7

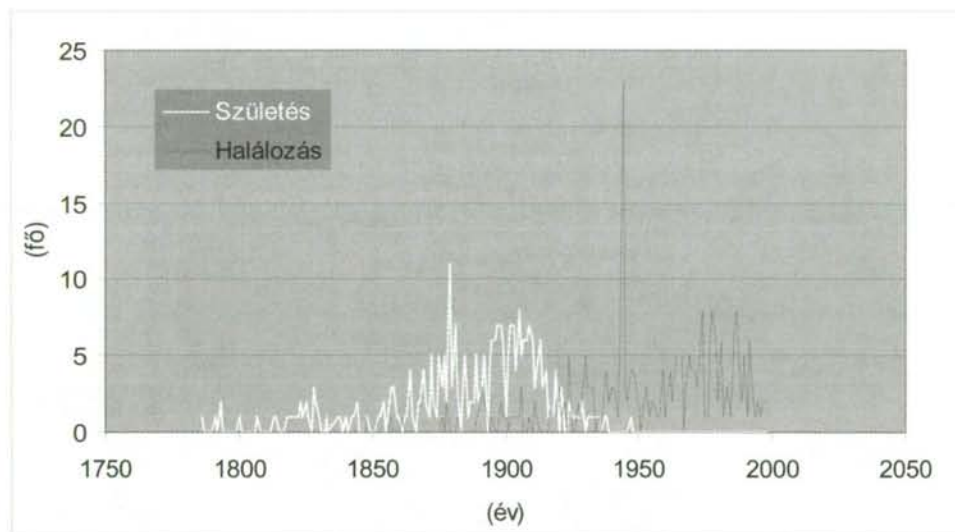
Adatok forrása: MÉL (Kenyeres szerk. 2004), ÚÉL (Kadlecovits 1993). Saját számítás és szerkesztés

Az összevont minta születési és halálozási adatai bő két évszázadot ölelnek át. A mintában szereplő összes személy születési ideje ismert: kétötöd részük a 20. század előtt látta meg a napvilágot, és 7 %-a meg is halt a századforduló előtt. Legkorábban a település első lakója, a budafoki származású Mildenerger Márton (1786-1844) serfőző-mester, szőlősgazda született, míg a település első szülöttjeként Csillag Lajos festőművészt (1829-1903) jelöli meg az ÚÉL. Kimagaslóan „jó évjáratnak” bizonyult az 1870-es, 1880-as évek fordulója, valamint az 1895-1910 közötti másfél évtized (3. ábra).

A halálozások tekintetében sajnálatosan kiugró értéket képvisel az 1944. év, a mintába kerültek 8 %-a ebben az egyetlen évben hunyt el. Legtöbbjük a háború áldozata: 13-an zsidó származásuk okán a náci haláltáborokba deportáltak voltak, míg ketten az orosz fronton estek el. Legutolsóként, 1998-ban, 95 éves korában a sepsiszentgyörgyi születésű Istvánffy Ernő ny. állatorvos és felesége az újpesti illetőségű, 93 éves Istvánffyné Miklós Margit ny. középiskolai tanár tért örök nyugalomra. Az „átlagos” újpesti tehetség 1886-ban született és 1953-ban halt meg, vagyis 67 évet élt, egy évvel többet, mint a MÉL szereplői átlagosan.

3. ábra: Újpest kiválóságainak születési és halálozási száma évenként (1786-1998)

Figure 3.: The number of talents' birth and death by years in Újpest (1786-1998)



Adatok forrása: MÉL (Kenyeres szerk. 2004), ÚÉL (Kadlecovits 1993). Saját számítás és szerkesztés

5.1. Területi adatok

A területi adatok szerint a kiválóságok 55 %-a Újpesten, 29 %-a mai határainkon belül, 16 %-a azokon kívül született. Egy kiválóság, Seligmann Mór, Újpest első orvosának születési helye ismeretlen. A mai államterületen, de nem Újpesten világra jöttek 46 %-át a fővárosban, illetve annak előttelepülésein (Buda, Pest, Rákospalota) anyakönyvezték. A többiek közül a legtöbben Pest megyében (12), valamint a közeli megyékben (Bács-Kiskun, Nógrád, Fejér) születtek (4. ábra). Budapest mellett a szempontunkból legtermékenyebb települések is csupán 2-2 kiválóságot adtak. Különbféle felekezeti lekipásztörök, mérnökök, agrárszakemberek, orvosok, gyógyszerészek, jogászok, tanárok, festőművészek választották lakhelyül Újpesteret. A kiosztott „tehetségkódok” száma alapján a legsokoldalúbb kiválóság közülük a város első polgármestere Ugró Gyula (Nagykörös, 1865 – Újpest, 1949) ügyvéd, honvédőrnagy, történelmi szakíró, az ismert sportmecénás, Fischer Mór (Baracska, 1872 – Újpest, 1940) kereskedő, városi képviselő, zsidó hitközségi előljáró, valamint a színész, dal- és zeneszerző Boczonádi Szabó Imre (Kiskunfélegyháza, 1847 – Újpest, 1933) aki emellett a méhészet nagy hatású úttörője volt.

4. ábra: Magyarország mai területéről Újpestre vándorolt kiválóságok születési helye (1786-1998)

Figure 4.: The birth places of talents migrated to Újpest from Hungary's present area (1786-1998)



Adatok forrása: MÉL (Kenyeres szerk. 2004), ÚÉL (Kadlecovits 1993). Saját számítás és szerkesztés

A határon túli kibocsátóhelyek zöme a trianoni döntést követően került idegen államokhoz. A mai Szlovákia 15 településéről 20 kiválóság érkezett. Négyen közülük a település első lakói közé sorolandó börgyáralapító Löwyek, Bernát (1793-1857) és Izsák (1793-1847), valamint az ugyancsak tímármester és gyáralapító Wolfner testvérek, Gyula (1818-1889) és Lajos (1824-1912) a Nyitra megyei Károlyi birtok nagysurányi zsidó közösségéből származtak. Családjával a közeli Vágvecséről vándorolt be Neuschloss Izsák (1791-1861) a faipar megteremtője, Trencsén megyei Várinból pedig Donáth József (1869-1943) az újpesti Gépgyár és Vasöntöde alapítója.

A jelenlegi Románia területén szórványosabban helyezkednek el a születési helyek (17 településről 19 fő). Erdélyből és a Partiumból legkorábban a kolozsvári Szentés József (1814-1882) Újpest község esküdtje és neves adományozója települt be. A többiek főként orvosok, lelkipásztorok, tanárok és jogászok voltak, innen származik többek között Fényes Elek (Csokaj, 1807 – Újpest, 1876) földrajztudós, statisztikus, Semsey Aladár (Málnás, 1872 – Újpest, 1953) a város későbbi polgármestere és Rákossy Zoltán (Kézdivásárhely, 1885 – Újpest, 1948) író, költő is.

Egyéb országok 1-2 születési hellyel szerepelnek a listán. Lebstück Mária (1830-1892), az 1848-1849-es szabadságharc honvédtisztje a horvátországi Fiumében, Lengyel Sándor (1889-1959) városi képviselő, több civilszervezet elnöke a torontáli Révaújfalun (ma Szerbia) született. Bécs két kiválóságot adott: Fessler Leó (1849-1893) szobrászművész és Lenkei László (1901-1977) szociáldemokrata politikus. A németországi Baden-Württembergből és Thüringiából jött Aigle János (1829-1917), az újpesti öntöde- és gépipar ugyancsak fontos személyisége, valamint Heyer Artúr (1872-1931) festőművész, illusztrátor. Az olasz Pállya Celesztin hangszerkészítő mester, festőművész és Genovából települt át.

Az elvándorlás – beleértve az önkéntes és a kényszerű lakóhelyelhagyást is – legszélesebb migrációs csatornája a fővárosba vezet: Budapestre 82-en távoztak, a további 7 hazai településre (Kalocsa, Szekszárd, Fót, Zebegény, Miskolc, Vác, Pécs) pedig csak 1-1 eset jut. A külföldön lévő települések listáját a tragikus történelmi emlékek mementőjeként Dachau (7 fő), Mauthausen (4 fő) és Auschwitz (3 fő) vezeti. Koncentrációs táborban halt meg többek között az újpesti sportélet megteremtésének kiemelkedő alakja, Szűcs János (1885-1944) is. Párizs 2, Kijev, Moszkva, Voronyezs, London, Manchester, Bécs, Pozsony és a spanyolországi Alcaniz 1-1 főt fogadott be. Közülük talán leghíresebb a Londonban élt Vermes Pál matematikus (1897-1968), valamint a Párizsban elhunyt Vértes Marcell (1895-1961) grafikus és festőművész.

5.2. Tehetségtypusok

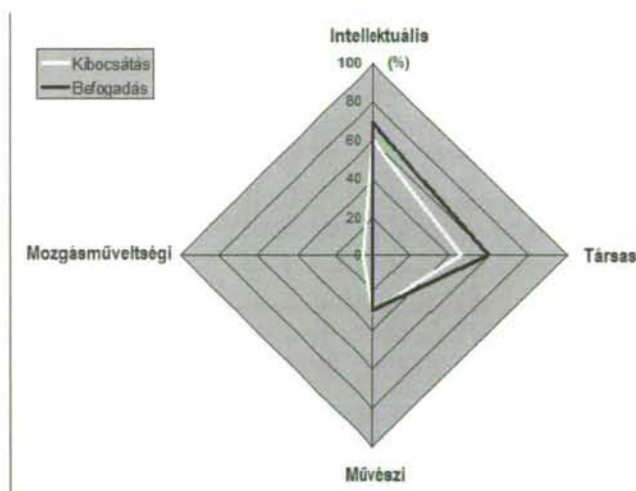
A születési és halálozási adatok mellett a lexikonok szócikkei olyan ismérveket is közölnek, melyek alapján eldönthető, hogy mely kiválóság, miféle tehetségével vívta ki az utókor elismerését. A pszichológiai szakirodalom a tehetség megnyilvánulásának négy fő területét különíti el: intellektuális, művészi, szociális (társas) és

pszichomotoros (mozgásműveltségi). Az előzőleg kidolgozott metodika lehetővé tette azt is, hogy Újpest kiválóságait szakmai-foglalkozási ismérvek alapján osztályozhassam. Mivel egy kiválóságot több attribútum is jellemezhet, több kategóriába is besorolást kaphatott: pl. Fogl II. Károly (Újpest 1895 – Budapest 1969) labdarúgó, edző, tífármester sportolóként (kód: 212), sportszakemberként (kód: 156) és iparismesterként (kód: 138) is beszámításra került. A különböző kategóriákban szereplők számának összege tehát nagyobb, mint a mintában résztvevők száma. Az attribútumok természetesen nem csak az adott személyt, hanem az általa képviselt szakterületet is jellemzik. Így a számok és arányok egyszerre tükrözik a település tehetségpotenciálját és tehetségkarakterét. Természetesen, ezzel együtt tartalmazzák azt a személyes értéktételeket is, mellyel egy-egy szócikk szerzője érdemesnek talált valakit a lexikonba-kerülésre.

Az ellenőrzött osztályba sorolás (kódolás) eredményeként kirajzolódott Újpest kiválóságainak tehetségtypusok szerinti megoszlása (5. ábra). A mintában szereplők átlagosan 2 db tehetségkódot kaptak, de egy személy egy adott tehetségtypusban, vagy szakmai területen csak egyszer került beszámításra akkor is, ha ugyanabban a kategóriában esetleg több kódot is kapott: pl. Major Tamás (Újpest 1910 – Budapest 1986) színész, rendező, színigazgató, színészpedagógus 4 kódot kapott (321, 331, 415, 155), mely alapján 3 tehetségtypusba (Művészi, Társas és Intellektuális) nyert besorolást.

5. ábra: Újpest kiválóságainak megoszlása tehetségtypusok szerint a kibocsátás és a befogadás alapján (1786-1998)

Figure 5.: Distribution of Újpest's talents by talent types on the basis of releasing and reception (1786-1998)



Adatok forrása: MÉL (Kenyerer szerk. 2004), ÚÉL (Kadlecovits 1993). Saját számítás és szerkesztés

A legmagasabbnak az Intellektuális típushoz (is) sorolandó személyek száma és aránya bizonyult (kibocsátás: 61 %, befogadás: 70 %). Közülük kiemelkedik a társadalomtudományi és a műszaki területen működők részesedése (jogászok, tanárok, mérnökök, mesteremberek). Az előbbieket közül kerül ki minden 3. az utóbbiak közül minden 4. kiválóság, ami kedvezőbb arány, mint a MÉL-ből számolt átlagérték. A bölcsészeti- és természettudományi területek kibocsátásban és befogadásban is háttérbe szorulnak. Az átlagosnál többen telepedtek le az orvosok, vallási vezetők (lekipásztörök, rabbik) közül is.

A tapasztaltak alapján az is elmondható, hogy az újpesti kiválóságok általában erőteljes szociális kompetenciákkal rendelkeznek. Tíz újpesti születésű közül öten, tíz újpesten meghalt közül hatan besorolhatók az ú.n. Társas típusba (pl. társadalmi és politikai vezetők, pártaktivisták, mecénások). Köztük a MÉL átlagánál 5-11 %-ponttal magasabb arányban képviseltetik magukat a különféle vezetők, valamint a gazdasági-üzleti vállalkozók (kibocsátásban 65 % és 12 %, befogadásban 63 % és 18 %).

A művészi kitűnőségek aránya a születések és az elhunytak száma alapján egyaránt 30 % körüli, s mindkét esetben az alkotóművészek (festők, írók, költők) dominálnak. Ami kissé meglepő: a település gazdag sportmúltja ellenére rendkívül alacsony a Mozgásműveltségi típusba tartozók részesedése. Az újpesti születések közé tízen tartoznak (3 labdarúgó, valamint 1-1 tornász, evezős, asztaliteniszező, úszó-vízilabdázó, repülő, artista és táncművész), míg az ugyanitt elhunytak között egy sem akad. E furcsának tűnő jelenség magyarázata, hogy a település legnagyobb sportegyesületének (UTE, Újpesti Dózsa) kitűnő eredményeit – kevés kivétellel – elsősorban „csak” a klubhoz s nem magához a településhez kötődő élsportolók szállították. Fajsúlyukat azonban jól reprezentálja, hogy a MÉL-ben szereplő, Újpesten csak „vendégmunkás” tehetségek közül minden ötödik a sportolók közül kerül ki. A tehetségbefogadás és kibocsátás egyenlegét a 3. táblázat szemlélteti.

3. táblázat: Újpest tehetségháztartási egyenlege tehetség típusok és területek szerint (1786-1998)

Table 3.: Újpest's talent reservoir balance by talent types and areas (1786-1998)

Kód	Típus	Kód	Terület	Befogadás (B)	Kibocsátás (K)	Egyenleg (B-K).
fő						
100	Intellektuális	110	Agrár- és élelmiszertudományi	9	7	2
		120	Bölcsészettudományi	18	21	-3
		130	Műszaki	22	23	-1
		140	Orvostudományi	19	11	8
		150	Társadalomtudományi	39	32	7
		160	Természettudományi	4	5	-1
		170	Hittudományi	16	4	12
		180	Egyéb intellektuális	8	12	-4
200	Mozgásműveltségi	210	Sportolói	0	8	-8
		220	Tánc- és mozdulatművészeti	0	2	-2
300	Művészi	310	Alkotóművészeti	40	35	5
		320	Előadóművészeti	12	10	2
		330	Rendezői	0	4	-4
400	Társas	410	Vezetői	79	64	15
		420	Közügyi	23	21	2
		430	Katonai, rendészeti	1	2	-1
		440	Gazdasági, üzleti	22	12	10

Adatok forrása: MÉL (Kenyeres szerk. 2004), ÚÉL (Kadlecovits 1993). Saját számítás és szerkesztés

6. Összegzés

Újpesttel helytörténeti és helyföldrajzi szakirodalma, valamint a település tehetségháztartásának modellezése megerősíti a korábbi tehetségföldrajzi kutatások főbb megállapításait, egyúttal alátámasztja kutatási hipotéziseinket. Újpest természeti környezete, gyors társadalmi, gazdasági és infrastrukturális fejlődése kiváló tehetség-kibocsátóvá s egyben jó befogadóvá tette a települést. Rövid településtörténete alatt nem csak felzárkózott a nála nagyobb kultúrmúlttal rendelkező városok közé, hanem meghatározóvá is vált. „Tehetség-termelésére” – mint maga Újpest egész fejlődésére – Budapest közelsége döntő módon hatott. Ugyancsak ennek számlájára írható viszonylag gyenge megtartó képessége, valamint az, hogy akár-csak lakói, kiválóságai is nagy migrációs hajlandóságról tettek tanúbizonyságot.

Antropológiai és kulturális szempontból összetett társadalma erényt és eredményt kovácsolt sokszínűségéből. Lakóinak vállalkozói és újítási törekvései, egymás iránt toleranciája, polgári közösségeinek, felekezeteinek, tudatos és áldozat-

tos kultúra-, illetve oktatásszervező tevékenysége mind hozzájárult ahhoz, hogy tehetségbarát helyé váljon. A fiatal város társadalmi-gazdasági életének kibontakoztatásához sok-sok tehetséges társadalmi, gazdasági, lelki vezetőre, vállalkozóra, és szakemberre (mesterre, mérnökre, tanárra, jogászra) volt szükség. A 19. század végén, 20. század elején kialakult nagyvállalatainak műszaki és szervezeti kultúrája ma is tradícióként él tovább. De alkotó légköre, kultúrapártoló közönsége sok-sok művészember számára is otthont nyújtott. Nemzetközi hírű, országos vonzáskörű sportegyesülete élversenyzők sokaságát nevelte és juttatta el a világ-hírnévig.

Újpest, mint Budapest IV. kerülete ma újradinamizálódó, hagyományokra építő, újra szilárd önkormányzatisággal rendelkező település, melynek társadalmi, gazdasági és kulturális szerepköre a jövőben remélhetően erősödni fog.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky Pál (2000): A magyarországi településrendszer fejlődése. In: Enyedi György (szerk.) Magyarország településkörnyezete. MTA, Budapest
- B. Horváth Emma, Boros Ferenc (1984): A szellemi potenciál egyes területi kérdései. In: Alföldi Tanulmányok 8. Békéscsaba Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága, Békéscsaba
- Bíró Endre (2007): Újpest. Egy 100 éves város emlékei. Szerző kiadása
- Czeizel E. (2003): Legnagyobb természeti kincsünk: a tehetség. In: Fizikai Szemle, 2003/11. szám. 398-403. old.
- Csanády Márton Tamás, Kmetty Zoltán, Kucsera Tamás Gergely, Személyi László, Tarján Gergely (2008): A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta. In: Magyar Tudomány, 2008/5. szám. 603-616. old.
- Csermely Péter (2006): Innováció és tehetséggondozás. In: Magyar Szemle, 2006/1-2. szám. 109-121. old.
- Estók János szerk. (2007): Újpest 1907-2007. Kossuth Kiadó, Budapest
- Farkas J. (2003): A társadalmi tér fogalma és mérési lehetőségei. In: Társadalomkutatás, 2003/1. szám. 7-32. old.
- Fericsán Kálmán (2010): Emberfaragó idők. Agroinform Kiadó, Budapest
- Florida, Richard (2002): The Economic Geography of Talent. In: Annals of the Association of American Geographers, 2002/4. szám. 743-755. old.
- Fodor Ferenc (1948): A magyar lét földrajza. Kézirat, MTA FKI, Budapest
- Forray R. Katalin (1993): Az Alföld oktatásügye. In: Alföldi Társadalom, 1993/4. szám. 26-48. old.
- Győri Ferenc (2006): A tehetség földrajzának elméleti megközelítése. In: Földrajzi Közlemények, 2006/1-2. szám. 15-27. old.

- Győri Ferenc (2010): Egy tehetségföldrajzi modellvizsgálat módszeréről. In: Görcs Noémi Livia, Pirisi Gábor (szerk.): *Tér, Talentum, Tanítványok*, IDResearch Kft./Publikon Kiadó, Pécs
- Győri Ferenc (2011): *Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok*. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged
- Győri Ferenc (2012): Makó helye hazánk tehetségtérképén. In: Pál Viktor (szerk.): *A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései*. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
- Haggett, Peter (2006): *Geográfia*. Typotex, Budapest
- Hantos Gyula (1936): *Magyar Tájak – Magyar Kiválóságok*. Szerző kiadása, Budapest
- Hárnik Jenő (1911): Nagy emberek. In: *Huszedik Század*, 1911/1. szám. 16-41. old.
- Hirmann László (2007): *Híres újpestiek*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Hollósi Attila (1993): Újpest közlekedésének története. In: Kadlecovits Géza, Sipos Lajos (szerk.): *Újpest. Írások a település történetéből*. Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest
- Kadlecovits Géza, Sipos Lajos szerk. (1993): *Újpest. Írások a település történetéből*. Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest
- Kadlecovits Géza (1993): Újpest története napjainkig. In: Kadlecovits Géza, Sipos Lajos (szerk.): *Újpest. Írások a település történetéből*. Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest
- Kadlecovits Géza (1998): *Újpesti Életrajzi Lexikon*. Újpesti Városvédő Egyesület, Budapest
- Kalmár Ella (2007): Statisztikai adatok Újpest történetéhez. In: Estók János (szerk.): *Újpest 1907-2007*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Kenyeres Ágnes szerk. (2004): *Magyar Életrajzi Lexikon*. DVD könyvtár VI. Arcanum, Budapest
- Kovács Zoltán, Murie, Alan, Musterd, Sako, Gritsai, Olga, Pethe, Heike (2007): *Comparing paths of creative knowledge regions*. AMIDSt, University of Amsterdam, Amsterdam
- Kozma Tamás (1983): Szellemi életünk regionális központjai. In: *Magyar Tudomány*, 1983/3. szám. 181–194. old.
- Kubinyi András (2007): Újpest közösséggé alakulása. In: Estók János (szerk.): *Újpest 1907-2007*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Magyari Beck István (1990): *A tehetség mint meg hasonlítás*. Tankönyvkiadó, Budapest
- M. Császár Zsuzsanna (2003): *Magyarország oktatásföldrajza*. Pannónia Tankönyvek, Pécs
- Mezey Barna (2007): Károlyi István gróf urbaniális szerződése Új-Megyer lakosaival. In: Estók János (szerk.): *Újpest 1907-2007*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Molnár György, Gál Andrea (2008): A sporttal kapcsolatos migráció általános áttekintése. In: *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2008/9. szám. 12–15. old.
- Mühlmann, W. E. (2005): *Rassenkunde*. <http://194.95.188.39:8080/JDG/browse-?id=JRE0829&year=1932> Letöltés: 2005. augusztus 12.

- Nemes Nagy József (1988): A szellemi élet térszerkezete. Tervgazdasági Fórum. 1988/1. szám. 60-66. old.
- Neográdi László (1993): Újpest előtörténete a várossá alakulásig. In: Kadlecovits Géza, Sipos Lajos (szerk.): Újpest. Írások a település történetéből. Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest
- Neuwirth Gábor (2005): A középiskolai munka néhány mutatója 2004. Országos Közoktatási Intézet, Budapest
- Odin, Alfred (1895): Genèse des grands hommes. H. Welter, Paris
- Rechnitzer János (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás (A térszerkezetet alakító innovációk). MTA RKK, Pécs–Győr
- Saller, Karl (1932): Die Intelligenzunterschiede der Rassen Deutschlands. Eugenik, 1932/2. szám. 1–6. old.
- Sefcsik Béla (1993): Az Újpesti Városi Ipartestület, majd a kerület KIOSZ és a Független Újpesti Ipartestület rövid története 1945 és 1990 között. In: Kadlecovits Géza, Sipos Lajos (szerk.): Újpest. Írások a település történetéből. Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest
- Somogyi József (1942): Magyarország tehetségtérképe. Társadalomtudomány (különnyomat) 1.
- Szerényi Antalné (1993): Újpest kulturális élete. In: Kadlecovits Géza, Sipos Lajos (szerk.): Újpest. Írások a település történetéből. Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest
- Tóth Balázs István (2010): Az immateriális és a területi tőke összefüggései. In: Tér és Társadalom, 2010/1. szám. 65–81. old.
- Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. In: Földrajzi Értesítő, 1981/2-3. szám. 267-292. old.
- Tóth József (1990): A tudományos minősítéssel rendelkezők születési lakó- és munkahelyeinek területi sajátosságai. In: Tóth J. (szerk.): Tér–Idő–Társadalom. MTA RKK, Pécs
- Tóth József (2004): A tehetségföldrajz körvonalai. In: Hanusz Árpád (szerk.): Földrajzi Környezet – Történeti folyamatok, Nyíregyháza
- Tóth József, Győri Ferenc (2011): Tehetségföldrajz. In: Kocsis Károly, Schweitzer Ferenc (szerk.): Magyarország térképekben. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Trócsányi András, Tóth József (2002): A magyarság kulturális földrajza II. Pannónia Tankönyvek, Pécs
- Újszászi László (1994): Gondolatok egy emléktábla avatásán. In: Újpesti Helytörténeti Értesítő, 1994/1. szám. 6-7. old.
- Vekerdí László (1982): Sok vagy kevés a magyar Nobel-díjas? In: Természet Világa, 1982/1. szám. 2–4. old.

ABSTRACT

The research into spatial differences of talent is not unfamiliar to the mentality of geography; in fact, its traditions are rooted in the very same discipline. Two encyclopedias, containing thousands of entries was used for modelling the distribution of talents and the mobility schemes of talent was modelled in this research. Újpest was founded in 1931 and became a town in 1907. It was unified with Budapest in 1950 and it is the 4th District of Budapest now. The rights of religious freedom, self-government and engaging in business helped to develop local social and economic life. In this study the talent reservoir of individual settlements (the capacity of nurturing, attracting, keeping and mobilizing talent) are defined and related indicators of Újpest are examined and compared with other cities. To sum up the result it can be stated that due to the rapid process of the industry and infrastructural facilities Újpest could play a significant role in nurturing and reception of prominent persons.

FELEKEZETI SÚLYPONTOK VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

CHANGE IN THE DENOMINATIONAL CENTERS OF GRAVITY IN THE SECOND PART OF THE 20TH CENTURY IN HUNGARY

PETE JÓZSEF középiskolai tanár

A Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma és Kollégiuma, Pécs

1. Bevezetés

A 20. század második felében a Kelet-Közép-Európa – benne Magyarország – vallásföldrajzi térképe a folyamatos átalakulás, változás állapotában van. Ennek tendenciáiról azonban kevés – területileg releváns adat áll rendelkezésre. A millenniumi népszámlálások kapcsán azonban – fél évszázad után – mód nyílt a változások detektálására.

1.1. Hipotézisek

A kutatás kezdetén – a különböző felekezetek eltérő társadalmi-demográfiai hátterét figyelembe véve – azzal a hipotézissel éltem, hogy a különböző felekezetek elterjedése, eltérő térbeli mintázata illetve annak változása matematikailag, illetve térbeli modellek felhasználásával is kimutatható.

1.2. Adatok, módszerek

A vizsgálat alapját az 1949. és a 2001. évi népszámlálás felekezeti adatai képezték (Népszámlálás 1949, Népszámlálás 2001). Ez magában hordozza, hogy az eredmények csakis a felekezethez tartozás, nem pedig a vallásosság dimenzióira terjedhettek ki. Mindemellett a népszámlálási adatok értékelése, értelmezése is számos problémát rejt (Tomka 2006). További problémát jelent az adatok – felekezeten felüli – aggregálásának kérdése is. A dolgot az a népszámlálás kiadványainak felosztását, csoportosítását alkalmazza.

A fenti kitételek figyelembe vétele mellett alkalmazható és releváns eredményeket ad a felekezeti súlypontok vizsgálata (Nemes Nagy 1998, 2005, Pete 2012). Hangsúlyozni kell azonban, hogy az így kapott eredmények csupán térbeli modelljei, nem pontos térképi ábrázolásai a jelenségnek. Az egyes súlypontok ugyanis az egyes felekezetek megyei szinten aggregált népességeinek adataiból számított értékek. A fontosabb tendenciák, különbségek bemutatására azonban ez a generalizálás is lehetőséget biztosíthat. A vizsgálat feltétele, hogy a felekezeti eloszlás nem szimmetrikus (v.ö.: Nemes Nagy 1998, 2005.). A módszer alkalmazása során

eltekintettünk az elmúlt fél évszázad megyehatár-változásaitól, mivel a vizsgálat szempontjából csak a megyei skála elemei számának állandósága bírt relevanciával, az elemek nagysága, eloszlása nem.

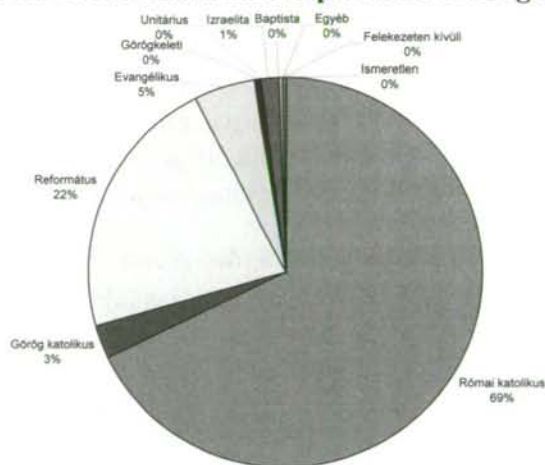
A problémát ugyanakkor az (is) fokozza, hogy némileg más metodika, felvételezés alapján történt a két népszámlálás. Az adatok nem minden esetben feltehetőek meg egymásnak. Ezek egy része viszonylag könnyen átszámítható: például az 1949-ben hiányzó 'katolikus' és 'egyházhoz, felekezethez tartozó', illetve a 2001-ben új tartalommal bíró 'más egyházhoz, felekezethez tartozó' népesség a megfelelő rovatok összegeként adódik. Más esetekben következtetni lehet azokra (a további módszertani problémákra lásd: Tomka 2006, Pete 2009).

2. Eredmények

2.1. A felekezetek térbeli megoszlása 1949-ben

Mindenekelőtt szükséges az 1949-es felekezeti kompozíció leglényegesebb vonásainak felvázolása (1. ábra).

1. ábra: Felekezeti megoszlás Magyarországon, 1949
Figure 1.: Denominational composition in Hungary, 1949



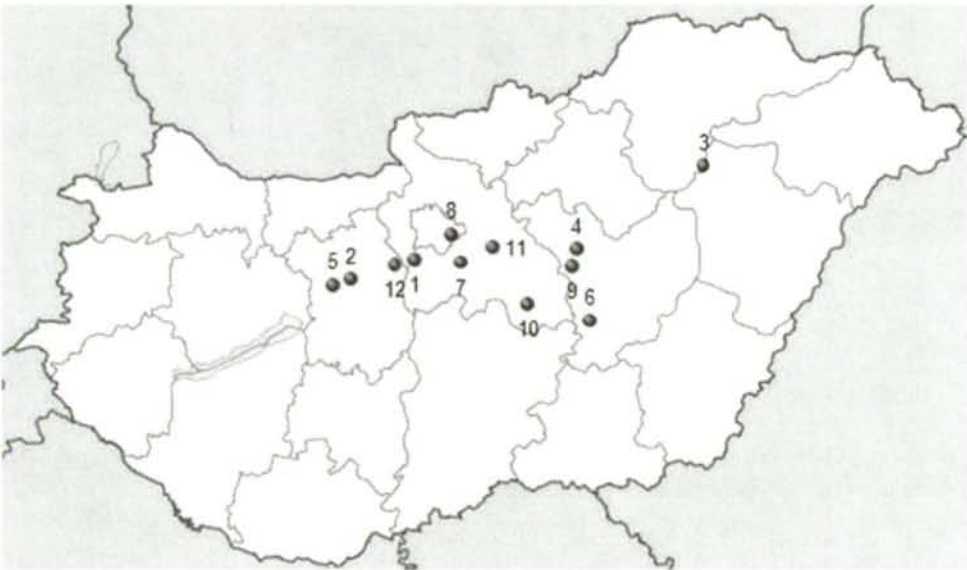
Forrás: Népszámlálás 1949 alapján, saját szerkesztés

A népesség egyszerű felekezeti összetételénél többet mutat annak térbeli eloszlása, melynek illusztrálására a felekezeti súlypontok látszanak alkalmasnak (2. ábra). Az össznépesség súlypontja – a 20. század közepén sem meglepő módon – Budapesttől délnyugatra, Tökölnön volt található. A római katolikus súlypont Pákozdtól nyugatra, a görög katolikus pedig Tiszakeszitől keletre, a Tisza jobb partján helyezkedett el. Hasonló kettősséget mutat a református és az evangélikus súlypont is. Amíg ugyanis az előbbi Jászládánytól nyugatra, az utóbbi Székesfehérvár nyugati határában feküdt.

Ezek a jelenségek a nagyobb, történelmi felekezetek sok évszázados magyarországi múltjából egyértelműen levezethetőek és magyarázhatóak.

A további, kisebb felekezetek inkább az ország középső, keleti felén koncentráálódtak. A görögkeletiek súlypontja Tiszaföldvártól északra, a Tisza bal partján, az unitáriusoké Ócsától keletre, az izraelitáké Budapesten a ferihegyi repülőtér területére, a baptistáké Újszásztól keletre, míg az egyéb felekezeteké Nyársapáttól nyugatra esett. Végezetül az igen csekély felekezet nélküli – Gomba község határában – és ismeretlen felekezetű csoport – Ráckeresztúrtól északra – érdemel említést. A baptisták és – a főleg neoprotestáns – egyéb felekezetűek kelet-magyarországi elhelyezkedése is részben protestáns gyökereikkel magyarázható, míg a felekezet nélküli és ismeretlen felekezetű csoportok a kommunista állam fővárosa „körül” tömörültek. Történelmi okok magyarázzák az unitárius és izraelita népesség Budapest körüli koncentrálódását is. A többféle görögkeleti felekezet – közelebbről nem vizsgálható – együttes hatása mutatkozik meg a súlypont tisztántúli elhelyezkedésében.

2. ábra: A magyarországi felekezetek súlypontjai, 1949
Figure 2.: Denominational centers of gravity in Hungary, 1949



Jelmagyarázat: 1: Össznépesség 2: Római katolikus 3: Görög katolikus 4: Református
 5: Evangélikus 6: Görögkeleti 7: Unitárius 8: Izraelita 9: Baptista 10: Egyéb 11:
 Felekezeten kívüli 12: Ismeretlen

Key: 1: Population 2: Roman Catholic 3: Greek Catholic 4: Calvinist 5: Lutheran
 6: Orthodox 7: Unitarian 8: Jewish 9: Baptist 10: Other 11: Without denomination 12:
 Unknown

Forrás: Népszámlálás 1949 alapján, saját számítás, szerkesztés

Kissé más megvilágításba kerülnek az adatok, ha a 2001-es census kategóriáinak próbáljuk megfeleltetni azokat (3. ábra). A legszembetűnőbb az össznéesség és az egyházhoz, felekezethez tartozó népesség szinte teljes térbeli egybeesése – amit egyértelműen magyaráz a két populáció szinte teljes fedése is... Szembetűnő a katolikus és a római katolikus súlypont hasonlósága, amit az adott népességen belüli római katolikus túlsúly magyaráz egyértelműen. Fel kell hívni továbbá a figyelmet a válaszolni nem kívánók hiányára – a népszámlálás ezt a válaszlehetőséget nem tartalmazta.

3. ábra: A magyarországi felekezetek korrigált súlypontja, 1949
Figure 3.: Revised denominational centers of gravity in Hungary, 1949



Jelmagyarázat: 1: Össznéesség 2: Egyházhoz, felekezethez tartozik 3: Katolikus 4: Római katolikus 5: Görög katolikus 6: Református 7: Evangélikus 8: Izraelita 9: Más egyházhoz, felekezethez tartozik 10: Egyházhoz, felekezethez nem tartozik 11: Nem kíván válaszolni (nem fordult elő) 12: Ismeretlen, nincs válasz

Key: 1: Population 2: Belongs to church, denomination 3: Catholic 4: Roman Catholic 5: Greek Catholic 6: Calvinist 7: Lutheran 8: Jewish 9: Belongs to other church, denomination 10: Does not belong to church, denomination 11: Does not answer 12: Unknown

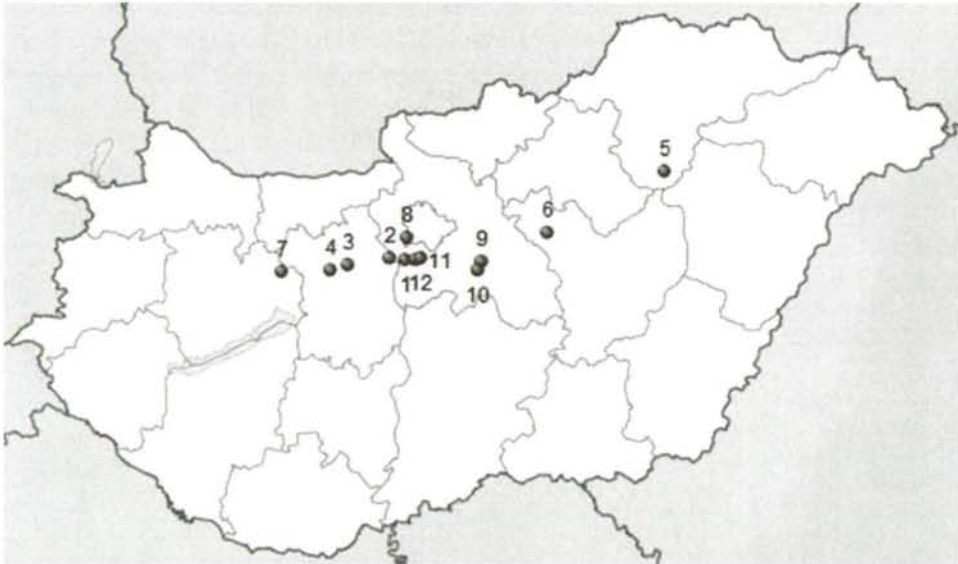
Forrás: Népszámlálás 1949 alapján, saját számítás, szerkesztés

2.2. A felekezetek térbeli megoszlása 2001-ben

A 2001-es népszámlálás felekezeti adataiból sokkal árnyaltabb kép rajzolódik ki a felekezeti eloszlás tekintetében (4. ábra).

A 21. század elején a népesedési súlypont – más vizsgálatokból is igazolhatóan – Budapest közelében, Tököltre délre, a Csepel-szigeten volt megállapítható. Ehhez képest az egyházhoz, felekezethez tartozó népesség „középpontja” nyugatabbra, Százhalombatta és Martonvásár között, a katolikus súlypont Lovasberény, Pátka és Nadap között, a Velencei-tótól északra, a római katolikus pedig még nyugatabbra, Székesfehérvár, Pátka és Sárkeresztes között volt megtalálható. A vallásos népességnek ez a nyugati vergenciája egyértelműen a legszámosabb katolikus felekezet hatását mutatja.

4. ábra: A magyarországi felekezetek súlypontja, 2001
Figure 4.: Denominational centers of gravity in Hungary, 2001



Jelmagyarázat: 1: Össznépesség 2: Egyházhoz, felekezethez tartozik 3: Katolikus 4: Római katolikus 5: Görög katolikus 6: Református 7: Evangélikus 8: Izraelita 9: Más egyházhoz, felekezethez tartozik 10: Egyházhoz, felekezethez nem tartozik 11: Nem kíván válaszolni 12: Ismeretlen, nincs válasz

Key: 1: Population 2: Belongs to church, denomination 3: Catholic 4: Roman Catholic 5: Greek Catholic 6: Calvinist 7: Lutheran 8: Jewish 9: Belongs to other church, denomination 10: Does not belong to church, denomination 11: Does not answer 12: Unknown

Forrás: Pete (2012).

Az előzőekhez képest a görög szertartású római katolikusok súlypontja található a legkeletebbre, a Tisza-tó északi partján, Ároktő és Mezőnagy Mihály között. Szintén jóval az országos és a vallásos súlyponttól keletebbre található a református „központ” is, Jászberény, Jásztelek és Alattyán között. A másik szélső pólust az evangélikusok súlypontja képezi, Várpalota és Tés között. Figyelemre méltó – és statisztikailag is alátámasztott – a két nagy protestáns felekezet „komplementer” jellege (Települési skálán -0,16593, kistérségi skálán -0,24824, megyei skálán pedig – amelyen a súlypont vizsgálat történt – -0,24547. Ez igen-igen gyenge, de konzekvens összefüggés).

A többi felekezeti csoport talán azzal tűnik ki, hogy mennyire „illeszkedik” az országos adatokhoz. A legjobban talán a többi, kisebb felekezet közelíti ezt meg – lévén igen sokrétű, szinte egyenletes lefedettséget biztosító felekezetek adatainak összegzése: Pilistől nyugatra található súlypontjuk. Nem messze tőle, Nyáregyházától délre van a nem vallásosak „központja”. Magyarázhatja ezt a szekularizáció térben igen kiterjedt volta. A nem válaszolók és az ismeretlen választ tartalmazó rekordok is itt „kulminálnak” (Nem válaszol: Szigethalom és Dunavarsány között; ismeretlen, nincs válasz: Taksonytól délre, Szigetszentmiklós közelében.) Mindezek egyben Budapest, a legnagyobb vallási „piac” hatásával is magyarázhatóak.

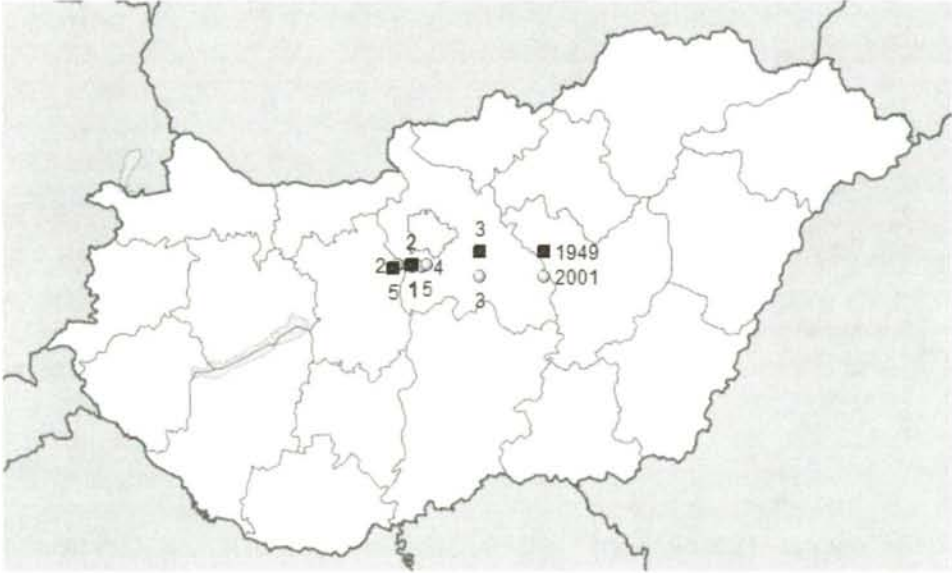
Igen érdekes az izraelita felekezet súlypontja. A statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják Budapest dominanciáját és ez a súlyeloszlásban is megmutatkozik. Az izraelita felekezet országos súlypontja a főváros közigazgatási határain belülre esik, a XXII. kerületben, a Bartók Béla út és a Balatoni út közelében.

2.3. Felekezeti változások, felekezeti variációk

Ezek után a felekezeti súlypontok változását érdemes alaposabban megvizsgálni, mindenekelőtt a főbb felekezeti csoportok tekintetében (5. ábra).

Annak ellenére, hogy a népesség súlypontja gyakorlatilag nem változott, a felekezeti népesség súlypontja érzékelhetően eltolódott nyugat felé, ezzel párhuzamosan pedig – részben ennek háttérében – megjelent a válaszolni nem kívánók csoportja a népesség súlypontjától keletre. Jóllehet, az egyházhoz, felekezethez nem tartozók súlypontja „csupán” dél felé mozdult, a számuk megsokszorozódása révén hozzájárultak a felekezeti népesség nyugatabbra tolódásához. Az ismeretlen felekezetűek ezzel ellentétes elmozdulása csak színezi a képet.

5. ábra: A főbb felekezeti csoportok súlypontjának változása, 1949-2001
Figure 5.: Change in the centers of gravity of the major denominational groups in Hungary, 1949-2001



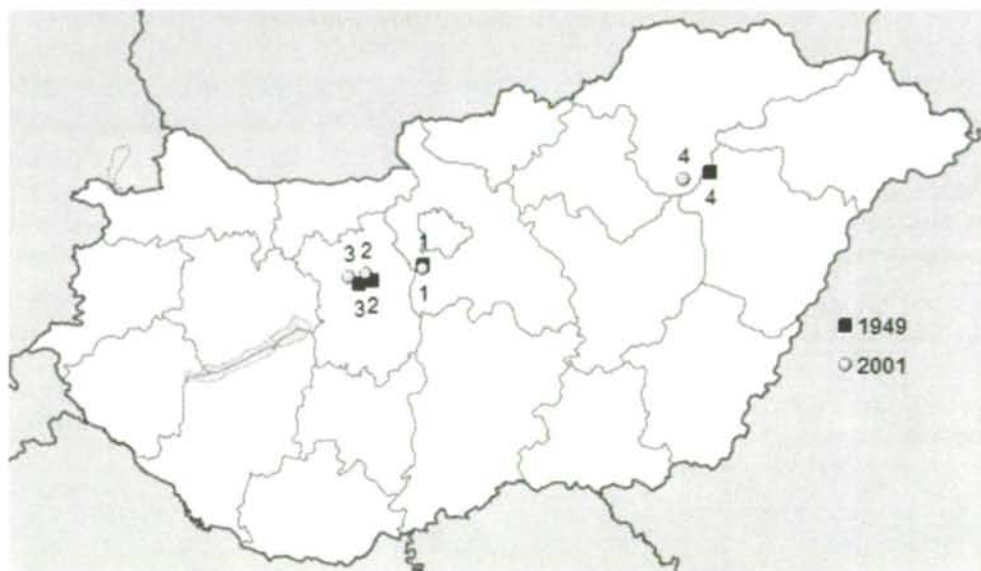
Jelmagyarázat: 1: Össznépesség 2: Egyházhoz, felekezethez tartozik 3: Egyházhoz, felekezethez nem tartozik 4: Nem kíván válaszolni 5: Ismeretlen, nincs válasz

Key: 1: Population 2: Belongs to church, denomination 3: Does not belong to church, denomination 4: Does not answer 5: Unknown

Forrás: Népszámlálás 1949 és Népszámlálás 2001 alapján, saját számítás, szerkesztés

A katolikus súlypontok változásai (6. ábra) közül szemmel látható a görög katolikusok elmozdulása a népesség súlypontja irányába. Ennek hátterében nyilván – és bizonyítható módon – a budapesti iparosítás állhatott, mely számottevő kelet-magyarországi – jelentős számban görög katolikus – népességet mozgatott meg. Kiemelendő azonban a római katolikus, valamint – ebből fakadóan – a teljes katolikus súlypont enyhe nyugati elmozdulása. Ennek hátterében részben a fenti mozgások állhattak, részben pedig a szekularizációs tendenciák eltérő térbeli hatásai.

6. ábra: A katolikus súlypontok változása, 1949-2001
 Figure 6.: Change in the Catholic centers of gravity, 1949-2001



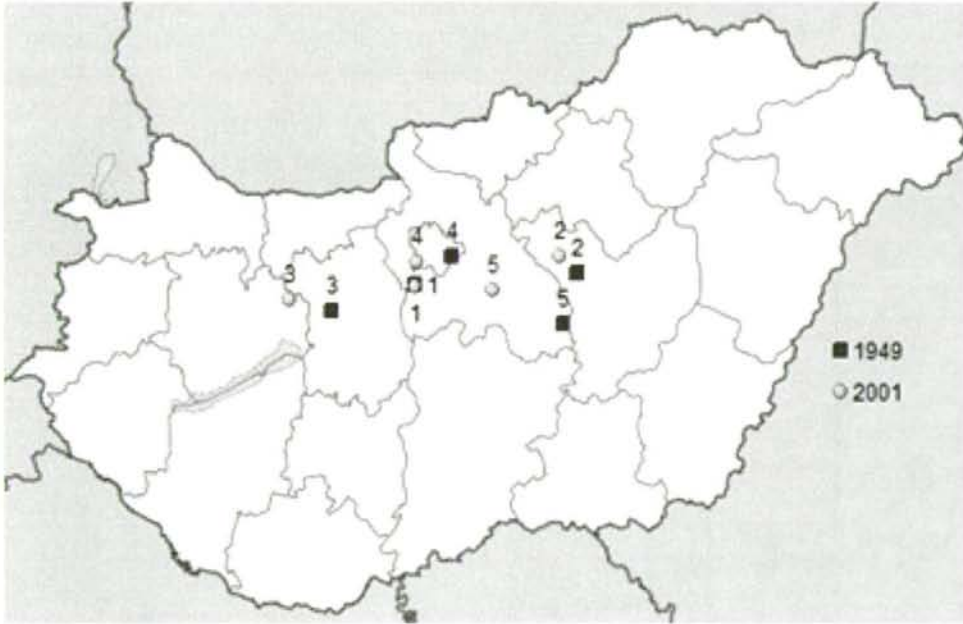
Jelmagyarázat: 1: Össznéesség 2: Katolikus 3: Római katolikus 4: Görög katolikus

Key: 1: Population 2: Catholic 3: Roman Catholic 4: Greek Catholic

Forrás: Népszámlálás 1949 és Népszámlálás 2001 alapján saját számítás, szerkesztés

A nem katolikus felekezetek térbeli elrendeződése is jelentős változásokon ment keresztül az utóbbi évtizedekben (7. ábra). Mindegyik esetben megállapítható a súlypont nyugati vergenciája, amíg azonban ez a reformátusok, izraeliták és a más felekezetű csoportok esetében az országos súlyponthoz közelített, az evangélikusok esetében attól távolodott. Kiemelhető a más egyházhoz, felekezethez tartozó csoportok nagyfokú „közeledése” Budapesthez (ezen csoport vallásföldrajzi elemzéséhez részletesebben lásd: Pete 2006, 2012).

7. ábra: A nem katolikus felekezetek súlypontjainak változása, 1949-2001
Figure 7.: Change in the centers of gravity of the non-Catholic denominations, 1949-2001



Jelmagyarázat: 1: Össznépesség 2: Református 3: Evangélikus 4: Izraelita 5: Más egyházhoz, felekezethez tartozik

Key: 1: Population 2: Calvinist 3: Lutheran 4: Jewish 5: Belongs to other church, denomination

Forrás: Népszámlálás 1949 és Népszámlálás 2001 alapján saját számítás, szerkesztés

2.4. Felekezeti típusok

A fenti, kissé statikus képek megalkotása után kísérletet tehetünk a felekezeti elterjedés dinamizmusának megragadására is. Ennek igen egyszerű eszközeként adódik a változások, mozgások adatmátrixban történő ábrázolása, vizsgálata (1. táblázat). Jól látható, hogy a hagyományos „történelmi felekezetek” növekedési dinamikájukkal – azaz csökkenésükkel – élesen elkülönülnek a többi felekezeti csoporttól. Világosan látszik továbbá, hogy a dunántúli felekezeti csoportok súlypontjának relatív mozgási iránya élesen elüt a kelet-magyarországi csoportok mozgási irányától. Valójában azonban mindegyik felekezeti csoportra jellemző a nyugati irányú elmozdulás. Mivel azonban ez az össznépesség súlypontjának elmozdulásában ilyen mértékben nem érzékelhető, egyértelmű, hogy a mozgásában „stagnálónak” tekintett, ámde növekvő népességű csoportok változásai

ellensúlyozzák ezt a nyugati elmozdulást. Ezek a – felekezetekhez nem tartozó – csoportok ugyanis valamennyien a népesedési súlyponttól keletre jelentek meg (válaszolni nem kívánók), erősödtek meg (egyházhoz, felekezethez nem tartozók) vagy mozdultak el (ismeretlen felekezetűek). (Ennek hátterében a kelet-magyarországi magasabb protestáns részarány sejthető: v. ö.: Pete 2009).

1. táblázat: Felekezeti arányok és súlypontok változása, 1949-2001
Table 1.: Change in the denominational rates and centers of gravity, 1949-2001

		A felekezeti súlypont elmozdulása az össznépesség súlypontjához viszonyítva		
		Távolodik	Stagnál	Közeledik
A felekezet arányának változása	Növekszik		Egyházhoz, felekezethez nem tartozik Ismeretlen, nincs válasz (Nem kíván válaszolni)	Más egyházhoz, felekezethez tartozik
	Stagnál			Görög katolikus
	Csökken	Egyházhoz, felekezethez tartozik Katolikus Római katolikus Evangelikus		Református Izraelita

Forrás: Népszámlálás 1949 és Népszámlálás 2001 alapján saját szerkesztés

3. Összegzés

A magyarországi felekezetek súlypontjainak vizsgálata szemléletes képet nyújt az egyes felekezetek, felekezeti csoportok belső, de térbeliesíthető kapcsolatairól, területi különbségeiről. A vallások, felekezetek vonatkozásában feltárhatóak és mérhetőek a történelmi-társadalmi beágyazottság és a globális kultúrkörök behálózottság konkrét térbeli lecsapódásai. A felekezeti súlypontok vizsgálata alapján érzékletesen szemléltethetőek a 20. század második fele gazdasági, társadalmi, politikai és demográfiai változásainak hatásai az egyes felekezetekre. Világosan látszik valamennyi egyházhoz, felekezethez tartozó csoport súlypontjának nyugati irányú eltolódása. Kimutatható továbbá az ismert Dunántúl–Alföld dichotómia egy újabb aspektusa a felekezeti mozgások dinamikájával kapcsolatban. Mindezek révén pedig a vizsgálat további eszközöket kívánt nyújtani a vallás-, etnikai és más kulturális földrajzi kutatásokhoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Nemes Nagy József 1998: A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest. (Ember – település – régió).
- Nemes Nagy József 2005: Regionális elemzési módszerek. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport.
- Népszámlálás 1949: Kepecs József (szerk.): 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1995.
- Népszámlálás 2001: 2001. évi népszámlálás. 5. Vallás, felekezet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2002. <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/kotetek.html> (Utolsó hozzáférés: 2012. október 31.)
- Pete József 2006: A magyarországi nem keresztény felekezetek vallásföldrajzi vizsgálata. In: III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei. Budapest, 2006. szeptember 6-7.
- <http://geography.hu/mfk2006/pdf/Pete%20J%F3zsef.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2012. október 31.)
- Pete József 2009: A vallási aktivitás földrajzi mintázata a rendszerváltás után Magyarországon. PhD értekezés. Pécs. (Kézirat)
- Pete József 2012: Vallásföldrajzi vizsgálatok Magyarországon – népszámlálási adatok tükrében. In: Berghauer Sándor – Dnyisztrjanskij, Miroszlav – Fodor Gyula – Gönczy Sándor – Izsák Tibor – Molnár József – Molnár D. István (szerk.): Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában = Social Geographical Challenges in the Eastern Central Europe of the XXI. Century: Nemzetközi földrajzi konferencia Beregszász, 2012. március 29-30. = International geographical conference, Berehovo (Beregszász), March 29-30, 2012. I. kötet. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász. 370-374. old.
- Tomka Miklós 2000: Felekezeti különbségek a közvéleményben. In: Szabó Lajos – Tomka Miklós – Horváth Pál (szerk.): „... és akik mást hisznek?” Hívek és egyházak egymásról. Balassi Kiadó, Budapest, 32-52. old.
- Tomka Miklós 2006: Vallás és társadalom Magyarországon. Budapest – Piliscsaba, LOI-SIR Kft. (Pázmány Társadalomtudomány 4.)
- Török Péter 2004: Magyarországi vallási kalauz 2004. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Péter 2008: A vallási entitások tipologizálása és alkalmazása a magyar helyzetre. In: Máté-Tóth András – Nagy Gábor Dániel (szerk.): Vallásosság/változatok. Vallási sokféleség Magyarországon. JATEPress, Szeged. (Vallás a társadalomban – Religion in Society 3.) 9-28. old.

ABSTRACT

The map concerning the geography of religion of Hungary was in the state of constant change in the second half of the 20th century. These changes can be numeralized and spatialized through census data and sociology of religion surveys. One demonstrative way for it is the delineation of the individual denominations' center of gravity. By means of this the connections and the differences between the denominations can be delineated in a spectacular way. Results show that due to historical and social reasons certain denomination types that differ in terms of space can be distinguished.

According to the date it is obvious that the population's center of gravity did not change considerably. Despite of this a center of gravity shift towards West can be traceable in the case of all denominational groups. Parallel to this the recruitment of those groups that do not belong to any denominations is phenomenal in East Hungary. We can also trace a new aspect of the well-known Transdanubia – Great Hungarian Plains dichotomy in accordance with the dynamics of the denominational shifts.

A ROMA INTEGRÁCIÓ KÉRDŐJELEI TÁRSADALOMFÖLDRAJZI MEGKÖZELÍTÉSBEN

THE QUESTIONS OF ROMA INTEGRATION FROM A HUMAN GEOGRAPHICAL POINT OF VIEW

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN tanszékvezető egyetemi tanár

Debreceni Egyetem Természettudományi Kar Társadalomföldrajzi és
Területfejlesztési Tanszék

Mottó:

*„Ha ti vagytok a cigányok nem tartozom köztük!
Nem fogok a többségi társadalomra azért haragudni,
mert sokan közületek ezt várják el tőlem. És aki elvárja
ezt, az azért teszi, mert akkor magam is beleolvadnék a
cigány „testvériségbe”, amit amúgy most semmi más nem
tart össze, mint hogy mindenért a többséget okoljuk.”*

(Forgács István)

1. Bevezetés

Az Európai Unió hat országának (plusz még két tagjelöltnek) a XXI. században az egyik legégetőbb – talán az elsőszámú – belpolitikai problémája a demográfiai robbanás körülményei között jórészt mélyszegénységben élő cigány lakosság integrációja lesz. Kelet-Közép-Európa és a Balkán tíz országában a népességnek már ma is 10-15 %-a 'roma', s kb. 25 év alatt várhatóan ez az arány – a többségi társadalom gyors népességfogyása közepette – megduplázódik. A cigányság migrációs kísérletei – egyre világosabban látszik – jórészt kudarccal végződnek, így DK-Európa cigányai kényszerűségből szülőföldjükön rekednek. Azonban itt a „második sebességes” EU-s tagországokban, amelyeknek ma is állampolgárai, az elhúzódozó társadalmi-gazdasági problémák miatt csak korlátozott anyagi lehetőségek lesznek integrációjuk finanszírozásához.

2. A cigányság eredete és korai vándorlása

Amikor a cigányság ősei a XV. század elején megjelentek Közép- és Nyugat Európában azt híresztelték magukról, hogy ők Egyiptomból származnak, s a fáraók előzőtt gyermekei. Először Vági István Hollandiában tanuló magyar diák figyelt

fel arra 1776-ban, hogy a falujuk határába települt cigányok és az egyetemen vele tanuló indiai diákok nyelve nagyon hasonló. A nyelvtudomány azóta bizonyította, hogy a cigányok 'romani' nyelve (ennek Közép-Kelet-Európai dialektusa a lóvári nyelv) az indoeurópai nyelvek, ezen belül az indoiráni nyelvek közé tartozik, s közvetlen leszármazottja az indoárják „szent” nyelvének a szanszkritnak. Az ősi szanszkrit nyelvhez legközelebb álló úgynevezett dárd nyelvcsalád tagjai – a cigány nyelven kívül – a sina és a kásmíri. Ezeket a nyelveket ma ÉNY-Indiában, a Kashmíri-völgyben és körzetében a geopolitikailag sérülékeny indiai-pakisztáni-kínai határvidéken beszélik. Jammu és Kashmír nyugati szélén – jórészt pakisztáni megszállás alatt lévő térségben – ma is élnek nyelvrokon gudzsar és gaddi nomádok, akik közül valószínűleg Kr.u. III-VI. században szakadtak ki az európai cigányság ősei. Nyugatra való vándorlásuk során nyelvrokon csoportok maradtak le a mai Pakisztán (kovárik) és Afganisztán (kafirok) területén. Európába való vándorlásuk során időrendben megelőzték a szeldzsuk törökök hasonló irányú vándorlását és az arab hódítást is. A „romani” nyelvben ugyanis jelentős iráni (perzsa), örmény és görög hatás mutatható ki, de hiányzik a szeldzsuk török és az arab nyelvi hatás. A cigányok ősei tehát a perzsa Szasszanida Királyság (226-651) és Örményország területén az arab hódítás (644/652) előtt vándoroltak át, s jutottak el a Bizánci Birodalom kisázsiai tartományaiba. Európába a IX-XII. század között keltek át a Boszporuszra. (1009-ben például rendelettel kitiltották Konstantinápolyból a városban jóslással-varázslással foglalkozó cigány-asszonyokat.) A Balkánra átvándorlók nyelvét jelentős délszláv nyelvi hatás érte. Valószínűleg a Bizánci Birodalomban nevezték őket először cigányoknak, a szó eredete a görög „at-szigan-osz” (= különálló, kirekesztettek, törvényen kívüliek, adót nem fizetők) szóból származik, s szerb közvetítéssel (cigan) került a magyar nyelvbe még a XV. században (1990).

A feudális kori Európában a cigányok megjelenéséről az első biztos írásos bizonyíték az 1416-os keltezésű brassói bejegyzés, amellyel Brassó város évi számadáskönyvében találkozunk. Ebben „Egyiptomi Emaus úrnak és társaiknak” nyújtott támogatásról emlékeztek meg a precíz szászok. Zsigmond császár 1417-es menlevelét és magyar királyként kiadott 1423-as királyi szabadságlevelét sok szakértő hamisítványnak tartja. A tény az, hogy a cigányság a XV. század folyamán Európa csaknem minden szegletébe eljutott. A kezdeti kedvező fogadtatás azonban a legtöbb országban hamar üldöztetésbe, kiutasításba és öldöklésbe csapott át (Németország 1497, Anglia 1501, Svédország 1560, Franciaország 1565, Dánia 1662, Poroszország 1711 stb.), s Európa területének döntő hányadáról kiűzték a cigányokat. Nagyobb toleranciára Spanyolországban, Walesben, a Magyar Királyságban, s a Török Birodalom balkáni tartományaiban (Havasalföld, Bulgária, Szerbia, Görögország) számíthattak. A kisszámú cigány népesség ezekben az országokban vészelt át a XVI-XVIII. századot, a társadalom peremén, néhol alávetett rabszolgaként, máshol szórakoztatóként, mutatványosként vagy javító-ipar-cikkgyártó, lókereskedő stb. rétegeként szolgálta ki az ipari forradalom előtt álló többségi társadalmat.

3. A cigányság Magyarországon

A nyugat-európai cigányüldözések következményeként Spanyolország és a Balkán mellett a Magyar Királyság vált a XVIII. századra a cigány népesség menedékhelyévé. Általában a falvak-városok peremén (cigánysoron), vagy az erdőkben meghúzódó magyarországi cigányok napszámosként dolgoztak a mezőgazdaságban, kézműves iparcikkeket gyártottak, kereskedtek, háztartási eszközöket javítottak, sármunkával foglalkoztak, piacokon-vásárokon szórakoztattak, majd létrehozták a később világhírűvé vált magyar cigányzenét. 'Kárpáti' cigány nyelvüket a századok alatt elfelejtették, Dél-Erdélyben és a Bánságban román, azonban az ország területének döntő részén magyar nyelvűekké váltak (Kertesi, Kézdi 1998, Glatz 1999).

A XVIII. század végétől az országba érkező új jövevények a romani nyelvű (unoláh) cigányok integráltabb életmódjuk miatt nem is tekintették őket igazi cigányoknak, s kissé pejoratív éllel „romungró”-knak (jelentése: magyar férfi) nevezték el őket. A magyarországi cigánykutatások máig legjelentősebb képviselőjének tekintett Erdős Kamill elnevezésével, „oláh cigányoknak” nevezett havasalföldiek bevándorlása a XIX. században nagyobb arányokat öltött, s különösen az ottani cigány rabszolgák 1855-ös felszabadítása után érte el a csúcspontját. A magyar állami- és önkormányzati vezetés századokon áthúzódó „gyermekbetegsége” volt, mégha emberséges szándékkal dolgoztak is a „cigány-ügyön”, hogy összeroszták a cigány etnikai csoportokat, homogén társadalmi rétegeként kezelték őket, s intézkedéseiket amelyeket általában a legkevésbé integráltak ellen hozták az egész cigánynépességre kiterjesztették. Ez az egybemosás általában a többségek előítéleteiben is megnyilvánult. Mária Terézia, II. József vagy Habsburg József főherceg pozitív szándékai, kezdeményezései is rosszul sülték el. 1782-ben volt Magyarországon az első cigányösszeírás: ekkor mindössze 43.738 főt írtak össze. Egyébként a cigány népességről – talán mind a mai napig – éppen Magyarországon készítettek tudományos szempontból legpontosabb statisztikai felvételeket (Kemény 1997).

Statisztikai precizitása és pontossága révén – pozitív példaként említhetjük az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (OMKSH) által 1893. január 31-én végrehajtott „Cigányösszeírás” munkálatait. Az összeírás, ami – Budapest és Horvátország kivételével – országos volt, nem önbevallás alapján, hanem azon az elven készült, hogy „cigány az, akit a környezete cigánynak tart”. 1893-ban a Magyar Királyság területén 274.940 cigányembert írtak össze, ez kb. 60.000 fővel volt több, mint az 1873-es becslés eredménye. Ez azt bizonyítja, hogy ezekben az évtizedekben is tartott még a havasalföldi cigányok beáramlása az országba. Az összeírás idején Magyarországon a cigány népesség aránya 1,7 % volt, az erdélyi megyékben 5 % (Kocsis, Kovács 1999).

A XIX. század második felében történt a beás-cigányok áttelepülése is Bánátból a Dél-Dunántúlra, azonban ők már szerepeltek az 1873-as becslésben is. A beás elnevezés a román „báiás” (= bányász) szóból származik, s arra utal, hogy őseik

Dél-Erdélyben, s a Bánságban elsősorban aranymosással foglalkoztak. Nyelvük az archaikus román nyelv bánáti dialektusa, s Baranyába-Somogyba átvándorolva a famegmunkálásra specializálódtak. Ezért hívta őket a magyar ember teknővájó cigányoknak, hiszen a műanyag megjelenéséig a falusi háztartások alapvető felszereléseit ők készítették.

Az 1893-as felmérés adatai – a várakozások ellenére – azt bizonyították, hogy a magyarországi cigányság 88,55 %-a letelepedett életmódot folytatott, 7,42 %-a huzamosabb ideje egy helyben élt, s csak 4,03 %-a volt kifejezetten vándorló. (A korabeli elnevezéssel szólva: sátoros cigány.)

A statisztikai kiadvány adatai szerint a cigány anyanyelvű, vándorló életmódot folytatók jelentős számban éltek ÉNY-Magyarország megyéiben (Trencsény, Nyitra, Zólyom, Árva stb.), ahol ma lényegében már nem élnek cigányok. Ez azt valószínűsíti, hogy az Ó-Romániából érkezők jórészt csak tranzit országgént tekintették Magyarországot NY- Európa (sőt Amerika) felé való vándorlásuk során.

Az 1893-as összeírás szerint az iskolaköteles gyerekek közül 69,15 % nem járt iskolába, de a férfiak 69,2 %-a rendszeresen dolgozott. 36,7 %-uk napszámosként, 28,9 %-uk iparosként, 3,6 %-uk pedig zenészként. Különösen magas az iparosok aránya, hiszen a korabeli Magyarországon az átlagos népességen belül az iparosok aránya ekkor jóval alacsonyabb volt. A korabeli cigány iparosok jelentős része fémmunkás volt (a falusi kovácsok több mint fele cigány kovács volt), magas volt a lakatosok és a szegkovácsok száma is. A famegmunkálók közül a teknővájók és az orsóképzítők, az építőiparosok (a sármunkával foglalkozók) között a vályogvetők és a tapasztók voltak többségben (Havas 1982).

A XX. században azonban a cigány iparosok válságba kerültek, mert az ipari forradalom után a gyáripár olcsó tömegtermékekkel látta el a lakosságot, s így vállalkozásaik tönkrementek. Ugyancsak válságba kerültek a cigányzenészek is a megváltozott szórakozási szokások miatt. A trianoni békediktátum után az elhúzódo gazdasági válság részesei lettek a kisterületű ország 70.000 főre csökkent cigány lakosai is. (A történelmi Magyarországon belül, Erdélyben, a partiumi, a kelet-felvidéki és a bánáti megyékben éltek nagyobb számban cigányok.)

A mai Magyarország területén az ÉK-i és a D-dunántúli megyékben jöttek létre nagyobb cigány közösségek a húszas évektől kibontakozó cigány demográfiai robbanás következtében, amely tehát évtizedekkel elmaradt például a magyarokra jellemző demográfiai átmenettől (Kocsis, Kovács 1999).

A cigányság nagyarányú szaporodását bizonyította az 1984-es – úgynevezett tanácsi – cigányösszeírás. Ez az összeírás sem terjedt ki Budapestre, s ugyancsak nem önbevalláson alapult. (A XX. században tartott népszámlálásokon – amikor egyáltalán rákérdezhettek a biztosok a nemzetiségre – a cigány lakosság általában csak harmadrészen mondta magát cigánynak.)

A Kádár-korszakban a cigányságot elsősorban szociális gondokkal küzködő népcsoportnak ítélték meg, s ahogyan ez az 1961-es MSZMP KB Politikai Bizottságának határozatából világosan kiderül az asszimilációt tekintették a szociális

problémáik legfőbb megoldásának. A Politikai Bizottság határozatát követően 1964-ben kelt az első kormányhatározat, amely az ún. szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolását rendelte el. Ugyanakkor a szocialista iparosítás, s a jelentős építkezések a cigány férfiak döntő részének munkába állását eredményezte. A borsodi- és a nógrádi bánya- és iparvidéken a munkaképes cigány férfiak 85-90 %-a dolgozott, s a szabolcsi és hajdú-bihari cigánymunkásokat a „fekete-vonatok” vitték a főváros és a Dunántúl építkezéseire. A rendszerváltozás azonban Magyarországon is megakasztotta (sőt erősen visszavetette) a cigány lakosság integrációját. Összességében két évtized múltával megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltozás legnagyobb vesztesei országunkban egyértelműen a cigányok voltak.

4. A cigányság demográfiai robbanása és migrációs kísérletei

Európa cigányai a XIX. század vége óta törekszenek nemzetközi szervezetek létrehozására. Ez a törekvés sikerült 1969-ben (Romani Union), majd 1971. április 8-12 között, amikor Londonban találkoztak több ország cigány képviselői, akik megegyeztek arról, hogy ez a rendezvény az „Első Rom Világkongresszus”, s a Világkongresszus utolsó napján létrehozták az „International Rom Union”-t. Ugyanis a résztvevők többsége hajlott arra, hogy az Európában használatos sok cigány-önelnevezés (dom, lom, rom, romanicsel, szinti, szintó, gitanos, manus, káló, kálé, egyiptomi, aslikali stb.) közül a romani nyelvet használó DK-európai cigányok „rom” nevét tegyék általánossá. (Néhányan természetesen ezt nem fogadták el.) A „rom” magyar jelentése: férfi, férj (amely elnevezést nem használták a gyermekekre és az asszonyokra). A rom alapszó többesszáma a „roma” ragozott alak: jelentése: „férfiak”. Az angol és francia szövegekben amennyiben a korábban használt elnevezés helyett az újat használják általában ugyancsak „rom” az alapszó, s ehhez teszik hozzá az „-s” többesszám ragot (roms). A magyar médiában (természetesen nem a médiákban!), hiszen a görög alapszó ebben az esetben a „médiom”, s többesszáma a „média”, ahogyan ez a lovári nyelven is rom-roma) az utóbbi húsz évben a „roma” szó szorítja ki a „cigány” szót, tehát egy többes számú alak az egyes számot. Ezért fordulhat elő gyakran, hogy a roma már eleve többesszámú alakot még egyszer többes számba teszik: „romák”! (A „romák” szó tehát nyelvtani képtelenség.)

A Nemzetközi Rom Szövetség (IRU) megalapítása óta eltelt négy évtizedben az európai cigányok létszáma megkétszereződött, illetve csaknem megháromszorozódott. Londonban 1971-ben az összegyűlt cigány képviselők azt hirdették, hogy ők a 3-3,5 milliós európai cigányság képviselői, s napjainkban mértéktartó becslés szerint is kontinensünkön a cigányság létszáma 7,4-9,0 millió fő (I. táblázat). Az Európai Unió számára a magyar elnökség alatt készített jelentés viszont már 10-12 millió európai cigányról ír, ami ugyancsak azt bizonyítja, hogy a cigányság egy igen jelentős demográfiai robbanást él át. Európában napjainkban – az albánokat

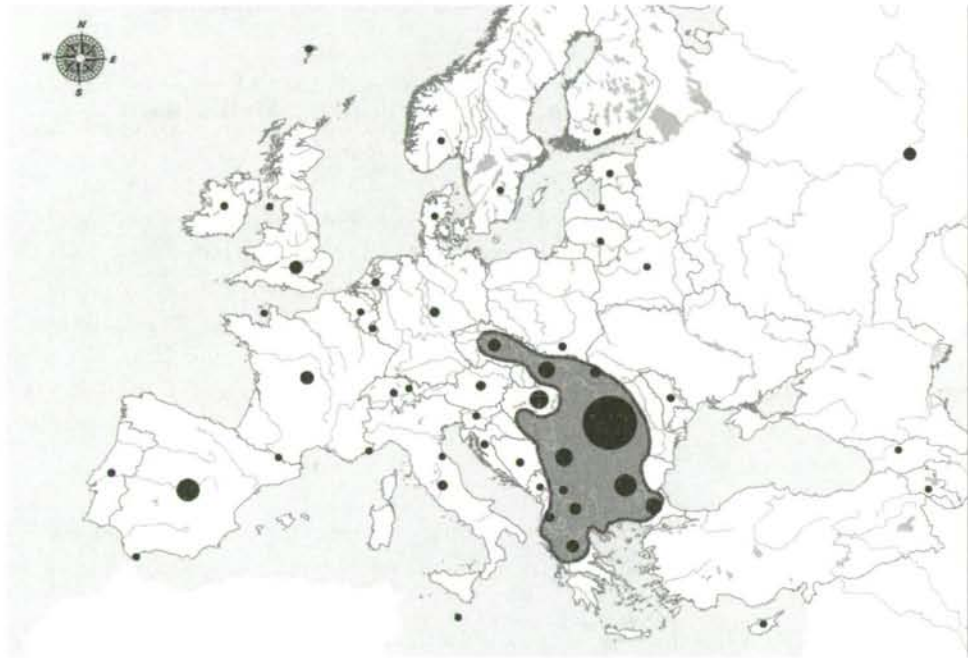
is megelőzve – a cigányok a legnagyobb természetes szaporodással rendelkező etnikai csoport (Szoboszlai 2003).

**1. táblázat: A cigányság becsült létszáma (min.-max.)
Európa országaiban (2011)**

Ország	Minimum	Maximum	Ország	Minimum	Maximum
Románia	1 800 000	2 500 000	Bosznia-Hercegovina	40 000	50 000
Bulgária	700 000	800 000	Hollandia	35 000	40 000
Spanyolország	650 000	800 000	Horvátország	35 000	40 000
Szerbia	550 000	600 000	Moldávia	30 000	35 000
Magyarország	550 000	600 000	Svájc	30 000	35 000
Szlovákia	500 000	520 000	Írország	22 000	28 000
Törökország	400 000	500 000	Ausztria	20 000	25 000
Franciaország	280 000	340 000	Svédország	15 000	20 000
Cseh Köztársaság	250 000	300 000	Belgium	10 000	15 000
Oroszország	250 000	300 000	Belorusszia	10 000	15 000
Macedónia	250 000	260 000	Szlovénia	8 000	10 000
Ukrajna	200 000	220 000	Finnország	7 000	9 000
Görögország	160 000	200 000	Litvánia	3 000	4 000
Németország	110 000	130 000	Lettország	3 000	3 500
Albánia	100 000	120 000	Dánia	1 500	2 000
Nagy-Britannia	90 000	120 000	Észtország	1 000	1 500
Olaszország	90 000	110 000	Norvégia	800	1 000
Kosзовó	90 000	100 000	Ciprus	700	1 000
Lengyelország	50 000	60 000	Luxemburg	100	150
Portugália	40 000	50 000	Európa összesen	7,4 millió	9 millió

A páneurópai romastratégia preambuluma 10-12 millió cigányról beszél, s az Európai Unió legnagyobb etnikai kisebbségeként említi. A cigányság földrajzi elhelyezkedésére jellemző, hogy a spanyol cigányokon kívül a legsűrűbb a településük a Dél-Balkántól a Kárpát-medencén át a csehországi Szudétákig húzódó területeken (1. ábra). Legnagyobb számban Romániában a Havasalföldön és Erdélyben élnek, valamint Bulgáriában NY-i és a ÉK-i megyékben, Magyarországon ÉK-en, s a Dél-Dunántúlon, valamint K-Szlovákiában, és a Cseh Köztársaságban a Szudéta-vidéken.

1. ábra: A cigányok elterjedése Európában (Virtuális „Cigányország”)



Sajnálatos módon a fenti országokban a rendszerváltások mindenhol aláásták a cigányok előzőleg elért társadalmi-gazdasági- és szociális vívmányait. A demográfiai robbanás által kiváltott nagy népességszám gyarapodás tetézte a gondokat, amelyek együttesen arra vezettek, hogy jelentős cigány csoportok próbáltak nyugati gazdag országokba elmenekülni. Ennek megakadályozására a célországok jelentős, néha embertelen intézkedéseket hoztak. Kanada például korábban a Cseh Köztársasággal szemben állította vissza a vízumkényszert, s Magyarországgal szemben pedig most fontolgatja, másrészt pl. Olaszország és különösen Franciaország drasztikusan visszatoloncolta Romániába és Bulgáriába a menekülteket (Kovács 2002).

Az Európai Unió vezető testületei és vezetői – véleményem szerint – nem kezelik fontosságának megfelelően a DK-európai cigányok sorsát. Természetesen nem arra gondolok, hogy az egyes országokban tapasztalható – cigányokat érintő – atrocitásokra ne reagálnának. Sőt legtöbbször emberjogi és szociális kritikáik igen élesek és kíméletlenek a helyi politikával és a többségi társadalommal szemben. Az EU „legnagyobb etnikai kisebbségének” ügyét azonban – úgy tűnik – nem kívánják közös ügyként megoldani. 2011 első félévében az EU magyar elnökségének időszakában a tervek szerint el kellett készíteni a „pán-európai romastratégiát”. Az összeurópai romastratégia helyett azonban amit elfogadtak az „a nemzeti romaintegrációs stratégiák EU-s kerete” címet kapta. A két cím természetesen – a lényeget tekintve – alapjaiban különbözik egymástól. Az elfogadott változat való-

jában az egyébként is „második sebességes”, társadalmi-gazdasági válsággal megterhelt országok „belügyévé” tette a gyorsan növekvő cigányság integrációjának feladatát, kötelezettségét és anyagi terhét.

5. Integráció vagy állandósuló etnikai konfliktus

Természetesen országonként, sőt az egyes országokon belül is jelentős különbség van a cigányság etnikai csoportjai között a többségi társadalommal kialakított kapcsolat, az oktatáshoz, a rendszeres munkához, a megélhetési bűnözéshez, egyáltalán az európai értékrendhez való viszonyulás alapján. Az elmúlt századok tapasztalatai alapján ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a magyar társadalom – főleg pedig a politikusok – nem vették ezt figyelembe, s a cigányságot általában homogén társadalmi (etnikai) csoportként tekintették, s ítéleteiket, rendeleteiket általában a legkevésbé integrálódottakra koncentrálva hozták. Ez sértő s gyakran káros volt az integrációban előre tartók számára, s általában visszavetette az ő további előrehaladásukat is (Csengey 1982).

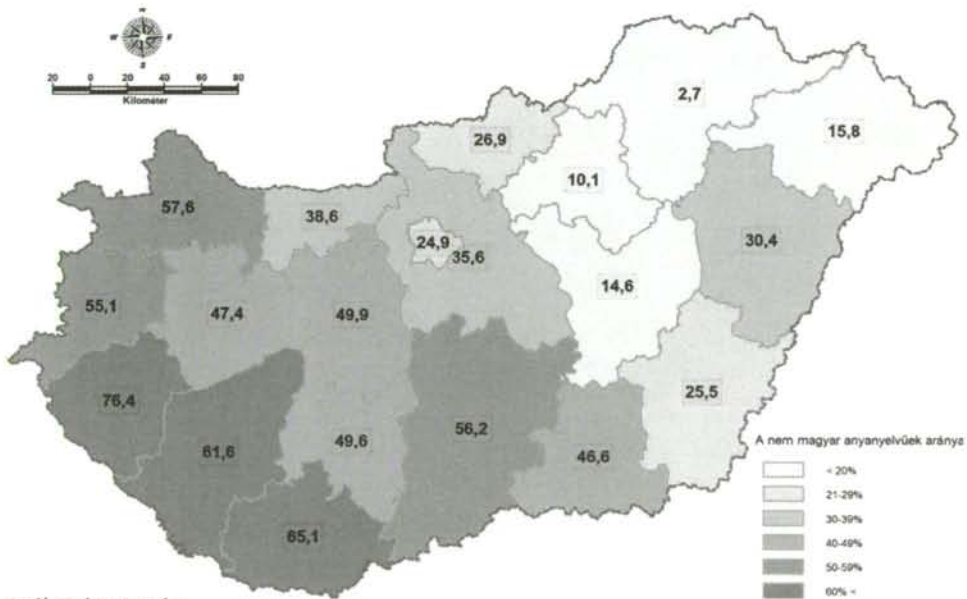
Napjainkban a 600-640.000 főre becsült magyarországi cigányság – a szakértők többnyire egybehangzó megítélése szerint – három nagy etnikai csoportra osztható (Vekerdi. 1989):

- a). A középkor századai óta Magyarországon élő úgynevezett „magyar cigányok” – romani nyelven, romungrók – alkotják kb. 70 %-os arányukkal a legnagyobb csoportot. Régi nyelvük a kárpáti cigány nyelv szinte teljesen kihalt, sok nemzedék óta már magyar az anyanyelvük. A népszámlálások során többségük nem cigánynak, hanem magyarnak vallja magát.
- b). Döntően a XIX. században települtek át Magyarországra a Havasalföldről az úgynevezett „oláh cigány” -ok, s ők a magyarországi cigányság kb. 21 %-át teszik ki. Nyelvüket – a romani nyelv lóvári dialektusát – a többség még ma is beszéli, s ők használják önelnevezésként a rom (=férfi, férj, ennek többes-száma: roma) szót.
- c). A dél-dunántúli megyékben élnek a beások, akik ugyancsak a XIX. században települtek át mai lakhelyükre a Bánátból és D-Erdélyből. Ebbe az etnikai csoportba a hazai cigányság kb. 8 %-a tartozik, s tapasztalataim szerint ők ragaszkodnak leginkább anyanyelvükhöz, amely az archaikus román nyelv bánáti dialektusa. A maradék 1 %-ot, főleg a nyugati országhatár mentén élő kis cigányközösségek (szintók, vend cigányok) jelentik (Erdős).

Az etnikai csoportok földrajzi eloszlását a 2001-es népszámlálás adatainak segítségével határoztam meg. Elismerem ez a kísérlet nem megtámadhatatlan. Egyrészt a 2001-es népszámlálás során a hazai cigányságnak csak kb. egyharmada (190.046 fő) mondta magát a cigány (roma, beás, romani) nemzetiségbe tartozónak. Az arányszámok azonban legalább tájékoztató jellegűnek tekinthetők. A cigány nemzetiséghez tartozók 25,6 %-a (48.685 fő) nem magyar anyanyelvűnek mondta magát (illetve családi-baráti körben használta a nem magyar – tehát a

romani, illetve a beás-nyelvet). A nem magyar anyanyelvű cigányok megyénkénti aránya jelentős eltéréseket mutat (2. ábra). Legalacsonyabb az arány Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (2,7 %), ahol csaknem teljes egészében romungrókból áll a cigány lakosság (Kesznyétenen, Ózdon, Miskolcon van nagyobb oláh-cigány közösség). Ugyancsak alacsony a nem magyar anyanyelvű cigányok aránya Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Az országos átlag körül alakul Budapesten, Nógrád, Hajdú-Bihar és Békés megyékben, ahol a magyar cigányok mellett már jelentősebb oláh-cigány közösségek is élnek.

2. ábra: A cigány (roma, beás, romani) nemzetiséghez tartozók (190 046 fő) közül a nem magyar anyanyelvűek (48 685 fő) aránya megyénként (2001). Országos átlag: 25,6%



Süli-Zakar István

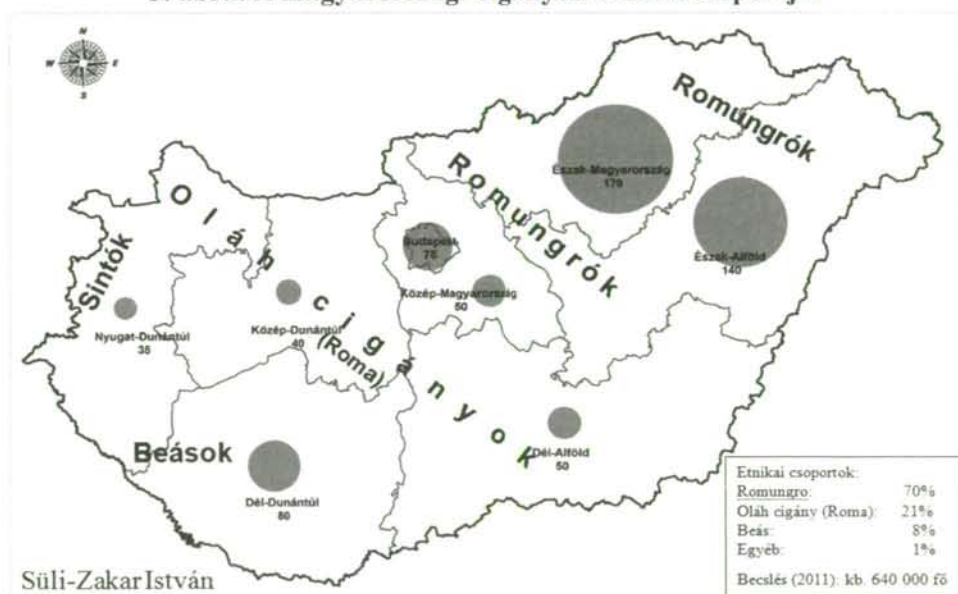
A Duna-Tisza közén és az Észak-Dunántúlon a cigány nemzetiséghez tartozók kb. 50 %-ban nem magyar anyanyelvűek, s itt a cigányok nagyobbik fele már oláh cigány. A legerősebb kapcsolatot a nem magyar anyanyelvűek és a cigány nemzetiséghez tartozók között a Dél-Dunántúlon. Itt 60-70 %-ra tehetők azok az önmagukat cigány nemzetiségűnek vallók, akik ugyanakkor nem magyar anyanyelvűnek is mondták magukat. A fenti adatokból – és további szakirodalmi leírásokból – megrajzolható a magyarországi cigányság etnikai csoportjainak földrajzi elterjedése (3. ábra). Budapesten, az ország középső megyéiben, de különösen ÉK-Magyarországon élnek döntően a romungrók. A Duna-Tisza közén és Észak-Dunántúl cigány közösségeinek legalább fele, vagy több mint fele az oláh cigányok (rom-ok = roma)

közé sorolható. A román anyanyelvűkhöz leginkább ragaszkodó beás cigányok esetében csaknem teljes fedés van a nemzetiség és a nem magyar anyanyelvűség között.

A cigány tradícióhoz az oláh cigányok ragaszkodnak leginkább, a többségi társadalomhoz a romungrók állnak a legközelebb. A rendszerváltáskor a munkaképes romungró férfiak már csaknem teljes számban munkavállalók voltak: döntően az építőiparban, a feldolgozóiparban és a mezőgazdaságban dolgoztak (CSALAG ZS. 1973).

Társadalmi szempontból az elhúzódó demográfiai robbanás a roma integráció központi kérdése. Magyarországon a cigányok demográfiai robbanása jóval később kezdődött, mint a többségi (magyar és nemzetiségi) lakossáé. Ez utóbbiaké a XIX. század '70-'80-as éveiben kezdődött, cigányságé csak a XX. század harmadik évtizedében, amikor az egészségügyi törvényeket, előírásokat kötelező érvénnyel mindenre kiterjesztették.

3. ábra: A magyarországi cigányok etnikai csoportjai

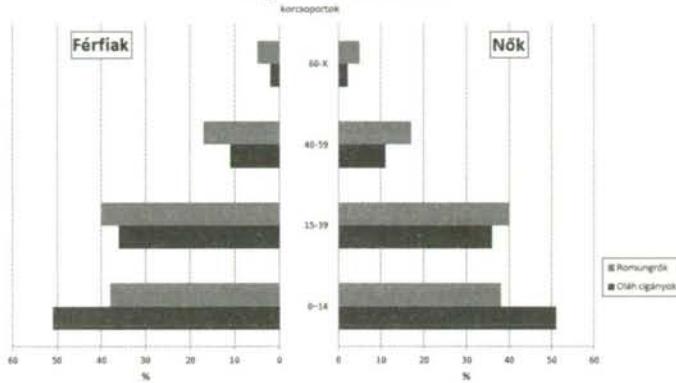


Az ezután elkezdődő demográfiai „átmenet” még ma is tart esetükben, pedig a magyar lakoságnál az '50-es évek végére ez már megszűnt, s 1981-től országunkban úgynevezett természetes fogyás tapasztalható (Ez átlagérték, amely már magába foglalja a cigányság jelentős természetes szaporodását is.) (Kemény 1976).

A cigányság etnikai csoportjai között demográfiai téren is megfigyelhetők a különbségek. Tiszavasváriban jelentős romungró és oláh cigány közösség is él, s a közöttük készített szociológiai felvétel szerint a magyar cigányok már a demográfiai robbanás leszálló ágában vannak, míg az oláh cigányok esetében a demográfiai robbanás még javában tart (4.ábra) (Lengyel 2004, Fónai, Vitál 2005).

4. ábra: A Tiszavasvári cigányok etnikai csoportjainak életkor szerinti megoszlása

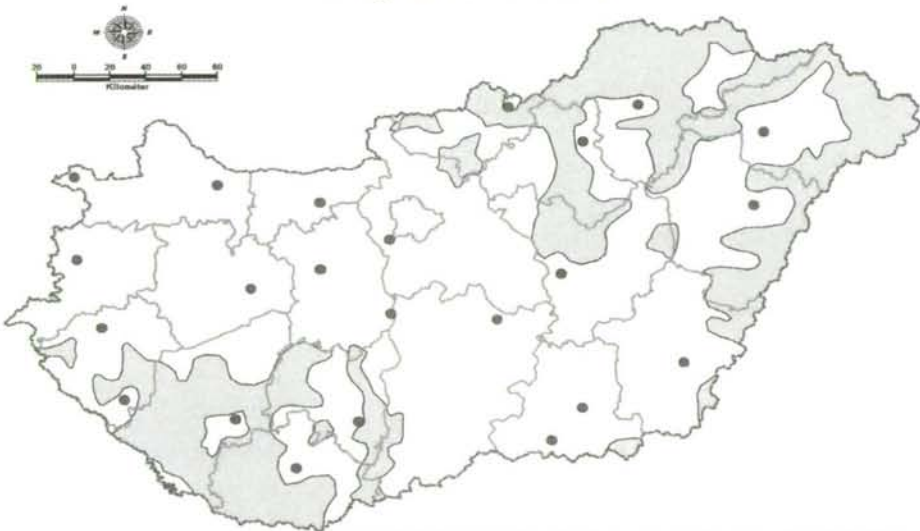
Forrás: Lengyel G. (2004), Fónai-Vitál (2005) adatainak felhasználásával, saját szerkesztés



Forrás: Lengyel G. (2004), Fónai-Vitál (2005) adatainak felhasználásával, saját szerkesztés

A gyorsan előregedő többségi társadalommal szemben a hazai cigányság korstruktúrája igen fiatalos. Az óvodás és iskoláskorú gyerekek között a cigány gyerekek aránya már eléri a 20 %-ot (Fóray – Hegedűs T. 2003), s egyes periférikus és aprófalvas térségekben pedig meghaladja az 50 %-ot (5. ábra).

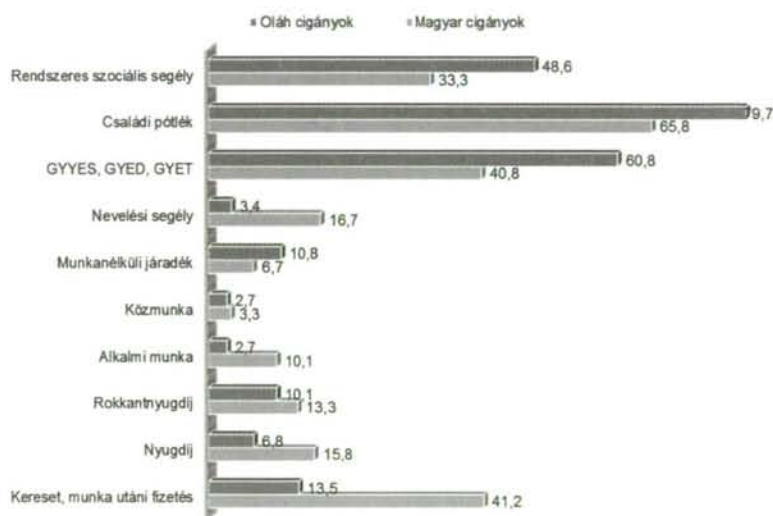
5. ábra: Az óvodás és általános iskolás korúak között a cigány gyerekek aránya 50 % felett van



Forrás: Lengyel G. (2004), Fónai-Vitál (2005) adatainak felhasználásával, saját szerkesztés

Magyarországon a sok gyermek vállalása a cigány családok többségében ma sajnos gazdasági kényszer. A családi jövedelmek sorában a gyermekvállalásért járó juttatások és segélyek a legfontosabbak, s ezek teszik ki a bevételek jelentős részét. A tiszavasvári vizsgálatok szerint ezen a téren is jelentős különbségek figyelhetők meg a városban élő két cigányetnikum között (6.ábra) (Lengyel G. 2004, Fónay, Vitál 2005).

6. ábra: Jövedelmi viszonyok Tiszavasvári két cigány etnikumának háztartásaiban



Forrás: Lengyel (2004), Fónai, Vitál (2005) .

Az európai cigányság migrációs kísérletei az elmúlt két évtizedben alapján véve kudarcra végződtek. A közeljövőben sem számíthatnak jelentős tömegek arra, hogy áttelepülésük Európa vagy a világ gazdagabb országaiba sikerülni fog. Itt kell tehát a közös szülőföldön együtt élni, itt kell megtalálni (közöszen kialakítani) az együttélés elfogadható kultúrájával. Ez nem lesz egyszerű, mert a két életvitel nehezen egyeztethető össze, különösen nehezen a demográfiai robbanás tükrében. A magyar társadalom gyorsan öregszik, gyorsan fogy, viszont a cigány társadalom gyorsan növekszik, s korszerkezete rendkívül fiatalos. A folyamat eredménye az lesz, hogy a társadalom egyik része már nem tud, a társadalom másik része pedig már nem akar a régi módon élni.

A többségi társadalom részéről az együttélés komoly akadálya a mély előítéletesség. Tiszavasváriban a romungró-magyar együttélési zónában – azokban az utcákban, ahol a lakosság csaknem fele már cigány és gyakori a vegyesházasság is – kérdeztük az embereket az előítéletességről. A magyarok elmondták, hogy

szüleik nevelték beléjük a cigányokkal szembeni előítéleteket, amelyeket az életükben tapasztalt negatív események megerősítik, a pozitív tapasztalatok viszont gyengítik. A közvetlen szomszédság tapasztalatai általában pozitívak, a magyar utcákban házat vevő cigányok házaikat jórészt rendben tartják, kertjeiket művelik, a betelepüléssel nem nőtt a lopások száma. Ugyanakkor az is tény, hogy a betelepülők elsősorban az integrációt elfogadók, illetve óhajtok közül kerülnek ki. Ezt az is bizonyítja, hogy a megkérdezettek közül a magyarok nem mindig pozitívan, a válaszadó cigányok viszont valamennyien pozitívan értékelték az itteni cigány-magyar együttélést.

A cigány-magyar megkülönböztetés csak az életvitel szempontjából tartom használhatónak, s nem etnikai vagy nemzeti kritériumok alapján. (Bár tapasztalom, hogy egyes cigányvezetők részéről erre is lenne igény.) Véleményemet az alábbi indokokkal támasztom alá:

- 1). minden magyarországi cigány magyar állampolgár, tehát az államnemzeti kritériumok alapján ők is magyarok;
- 2). a hazai cigányság legkevesebb 80-85 %-a csak magyarul tud beszélni, magyar az anyanyelve, tehát a nyelvi-kultúrnemzeti kritériumok alapján a döntő többség a nyelvi-alapú magyar nemzet része;
- 3). az önbevalláson alapuló legutóbbi népszámlálásokon (a 2011-es adatokat még nem ismerjük) az ország cigánylakosságának kétharmada önmagát magyarnak mondta, s természetesen az ő esetükben is igaz az alapelv: magyar az, aki önmagát magyarnak vallja.

A cikk elején a mottót, Forgács Istvántól kölcsönöztem, aki az egyik interjúban a magyarországi cigánykérdést a Titanic katasztrófájához hasonlította. Én azt remélem, hogy még nem tartunk ott, de a kialakult helyzet már most is kritikus. Ahhoz, hogy közösen tudjunk a helyzeten változtatni oda kell figyelni a józan érvekre, tanácsokra, bármelyik oldalról is érkezik. Igaznak értékelem Szakcsi Lakatos Béla mondatait, melyeket részletesebben idézek. A HVG riporternőjének kérdésére a világhírű zenész a következőket mondta (HVG, 2012. 09. szám, 40-41. oldal): „Nem szeretem a roma szót. Mi cigányok vagyunk. A cigánykérdést eddig mindenki rosszul kezelte. A rendszerváltás óta sok pénz eltűnt anélkül, hogy lett volna bármiféle hozadéka. Az is gond, hogy a cigányság megosztott, néha bal néha jobb oldalon áll. Arra biztatom őket, hogy ne álljanak egyik oldalra se, mert a cigány kérdésben megegyezés van. Mindenki elismeri, hogy megoldásra vár. Igen sokat beszélnek róla, de senki sem tesz érte.”

6. Konklúziók

- 1). Az európai cigányok egy etnikumot alkotnak, de nem alkotnak homogén közösséget. Különböző csoportjaik eltérő integrációs szinten állnak, s ezt minden fajta velük foglalkozó stratégiának figyelembe kell venni.
- 2). Kelet-Közép Európában számottevő gazdasági növekedés esetén a cigányok jelentős része kész munkát vállalni és azonosulni a többségi társadalom céljaival.
- 3). A demográfiai folyamatok előre jelezhetők (2050-re Európának kb. 20-25 millió cigány lakosa lesz, ezen belül Magyarországon a kb. 8 milliós lakoságból kb. 6 millió magyar lesz és kb. 2 millió cigány).
- 4). A konfliktushelyzetek száma növekvő lesz, az eltérő demográfiai helyzet felerősíti a két életforma ellentéteit.
- 5). A gazdag országok egyre több akadályt állítanak a rom(a) migráció útjába.
- 6). Az oktatás stratégiai szerepet kap a cigányság integrációjában – az oktatás fő feladata az európai értékek közvetítése lesz.
- 7). Csak a pozitív példák erejével lehet csökkenteni a többségi társadalom előítéletességét.
- 8). Tisztázni kell a „cigány identitás” és az európaiság viszonyát: választ kell találni arra a kérdésre, hogy ezek harmóniáját meg lehet-e egyáltalán teremteni?
- 9). A cigányság vezetőinek képviselni kell az európai értékrendet (Mózes 10 parancsolata, a magántulajdon tisztelete, a lakókörnyezet ápolása stb.) és az integráció fontosságát kell tudatosítanunk.
- 10). A cigányság társadalmi-gazdasági integrációja összeurópai érdek és feladat. A felzárkóztatás csak az Európai Unió hathatós áldozatvállalásával sikerülhet. (A cigányság valószínűleg nem lesz az EU „hivatalos” etnikai kisebbsége, de a szülőföldön való boldogulásukhoz Európa gazdag országainak is áldozatot kell hozni, hogy szociálisan ne szakadjon ketté az EU.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csalag Zs. (1973) Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához, In: Világosság, 1973/1. szám.
- Csengey D. (1982) Fel nőni a talajig. Változatok a cigánysorsra, In: Valóság, 1982/2.szám.
- Fónai M., Vitál A. (2005) A tiszavasvári magyarcigány és oláh cigány lakosság szociális helyzete és egészségi állapota. – Helyi szociális ellátórendszer: Bódi Ferenc (szerk.), Budapest MTA PTI 2008 Agroinform Kiadó és Nyomda Kft., Budapest
- Forray R. K. – Hegedűs T. A. (2003): Cigányok, iskola, oktatáspolitikai. – Oktatókutató Intézet, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

- Glatz F. (szerk.) (1999) A cigányok Magyarországon – Magyarország az ezredfordulón, MTA, Dabas Jegyzet Kft, AliPrint Bt., Budapest 269. old.
- Gyergyói S. (szerk.) (1990) Kirekesztéstől a beilleszkedésig I.-II. kötet, Mozaik Kiadó Iroda, Piremon Nyomda, Debrecen
- Havas G. (1982) A baranyai teknővájó cigányok – Cigányvizsgálatok In: Andor M. (szerk..) Művelődéskutató Intézet, Budapest
- Havas G. (1989) A cigány közösségek történeti típusairól, In: Kultúra és Közösség 4. szám. 3-17. old.
- Havas G., Kemény I. (1992) Cigányvizsgálat – mintavételi koncepció. Kézirat, Budapest
- Kemény I. (1974) A magyarországi cigánylakosság, In: Valóság 1974/1.szám. 63-92. old.
- Kemény I. (1997) A magyarországi roma (cigány) népességről, In: Magyar Tudomány 6.sz., 644-656. old.
- Kemény I. (szerk.) (1976) Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásokról, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest
- Kertesi G., Kézdi G. (1998) A cigány népesség Magyarországon – Dokumentáció és adattár, Socio-typ., Budapest
- Kocsis K., Kovács Z. (1999) A cigány népesség társadalomföldrajza – Magyarország az ezredfordulón MTA, Budapest, 13-19. old.
- Kovács A. (2002) Roma migráció, Sik Kiadó, Nagy és Társa Kiadó és Nyomda Kft., Budapest 184. old.
- Ladányi J. (1989) A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeli elhelyezkedésének átalakulása Budapesten, Valóság 8. sz.
- Lengyel G. (2004): Tiszavasvári cigány népessége. – Kemény I.-Janky B.-Lengyel G. (szerk.) A magyarországi cigányság 1971 – 2003. – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest 157-180. old.
- Solt O. - Havas G. (szerk.) (1982) Cigányvizsgálatok, Műhely sorozat 3., Művelődéskutató Intézet, Budapest
- Szoboszlai Zs. szerk (2003) Cigányok a szociális földprogramban, Gondolat Kiadó, Budapest, 292. old.
- Utasi Á. –Mészáros Á. (szerk.) (1991) Cigány lét. – MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Vekerdi J. (1984) Nemzetiség vagy életforma? In: Forrás 1984/3.s zám. 44-59. old.
- Vekerdi J. (szerk.) (1989) Erdős Kamill cigánytanulmányai, Békéscsaba

A FELVIDÉK TÖRTÉNETI TAGOLÓDÁSA

THE HISTORICAL AREAS OF UPPER HUNGARY

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék

1. Bevezetés

A Felvidék egyszerre jelent földrajzi, és sajátosan összetett kulturális, nyelvi, etnikai és néprajzi nagytájat, ugyanakkor tagoltsága ellenére egészében is meghatározó történeti tere Magyarország múltjának. Kiterjedését, határait nehéz megvonni, hiszen ezek nagymértékben korfüggőek. Kétségtelen, hogy a térség soha nem volt közigazgatásilag egységes, a különböző történeti korszakokban több, részben eltérő jellegű terekre, tagolódtott (Gulyás 2005). Ezek elsősorban táji, térkapcsolati történeti, gazdasági, közigazgatási és etnikai téregységek szerint különíthetők el.

2. Táji tagolódás

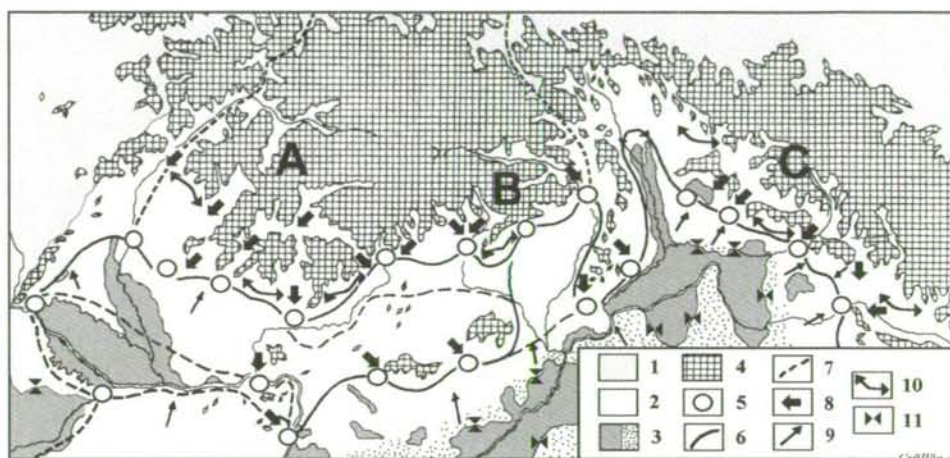
A Kárpát-medence meghatározó földrajzi egysége a Kárpátok északi vonulata, amely szerkezetében, domborzati megjelenésében, vízrajzi jellemzőiben igen összetett. A különböző korszakokban képződött hegységek vonulatai és a közöttük kialakult medencék elhelyezkedése, környezeti adottságai jelentős mértékben határozták meg a megtelepedések eloszlását, a tájhasználatok eltérő jellegét, az útvonalak és a központok kialakulását. A tagolódás legerőteljesebb alakítója vízhálózat, amely két meghatározó részre osztja a térséget, mivel a Felvidék közepén húzódik a Duna és a Tisza vízválasztója, ettől nyugatra a Vág, a Nyitra, a Garam és az Ipoly a Dunába, míg keletre a Rima, a Sajó és a Hernád a Tiszába ömlik. Ez a sajátos megoszlás sok vonatkozásban befolyásolta a térkapcsolatokat, a történeti téregységek elhatárolódását és sokszor a közigazgatási határok kialakítását is.

2.1. Történeti téregységek szerinti tagolódás

A táji felépítés, a folyóhálózattal összefüggő településrendszeri jellemzők, a központok vonzástereinek irányai, a korábbi térszerkezeti hatások és a külső hatóterek érvényesülése alapján (Csüllög 2008) kialakuló térszerkezeti és áramlási vonalak a regionalizációs folyamatokkal együtt két nagyobb, jól elhatárolható –

Dunáninnen és Nyugat-Tiszaninnen – és egy kisebb, sokszor nem is a Felvidékhez sorolt, kevésbé markánsan megjelenő – Kelet-Tiszaninnen – egységre tagolta a térséget – lásd 1. ábra – (Csüllög 1998).

1. ábra. A Felvidék történeti térszerkezete
Figure 1.: Upper Hungary's historical Configuration



1. külső térségek 2. aktív térállapotú települészónák
 3. előtér: árterek és ártérperemi települések 4. háttér erdős hegyvidékek 5. központok
 6. országos térszerkezeti vonalak 7. regionális térszerkezeti vonalak 8. völgyi irányok
 9. település zónák vonzásirányai 10. központok közötti vonzásirányok
 11. ártérperemi érintkezési irányok

A) Dunáninnen

B) Nyugat-Tiszaninnen

C) Kelet-Tiszaninnen

A Dunáninnen legkorábbi történeti téregységei a Nyitrai Dukátus és az Esztergomi egyházmegye korai formája szinte teljesen lefedték a korai térfoglalás Morvától az Ipolyig terjedő völgyeit, valamint azok elő- és háttérét. A korai vármegyék magterületei a völgykapuknál (Nyitra, Bars, Hont) és a Dunánál (Komárom, Esztergom, Nógrád) szerveződtek, majd fokozatosan terjesztették hatóterületüket a magasabb térszínnek belső völgyei és medencéi felé, míg végül újabb vármegyék szerveződtek területükön. A 14. századra jelentőssé vált a Garam mentéhez kötődő Alsó-Magyarországnak nevezett területen kialakult bányászat, így a bányavárosok, valamint a völgykapukban és Duna mellett rögzülő központok kereskedelmének fejlődése kialakította azt az összefüggő térkapcsolati rendszert, amelyet leginkább a Kőrmöci Kamara területe fejezett ki.

A Tiszába futó Zagyva, Tarna, Rima, Mura, Sajó, Bódva és Hernád által határolt a Nyugat-Tiszaninnen térségében a völgyhálózat hálószerű térszerkezetet hozott létre. A Dunáninnenre jellemző fővölgykapuhoz kapcsolódás csak Eger, Borsod és Eperjes kapcsán jelent meg. Gyakoribb volt a fővölgyi irányokhoz kötődő,

azok találkozásánál, vagy részben mellékvölgyek bejáratánál kialakuló központ-helyzet (Rimaszombat/Rimabánya, Gömör, Vasvár, Torna, Kassa. A regionalizáció folyamatával együtt, a királyi/nemesi vár- és egyházmegyeközpontok, káptalanok, hiteleshelyek, kolostorok és kiváltságlevéllel rendelkező települések rendszere, a magyarországi városfejlődés igen fontos vonalává vált. A térség központja kedvező földrajzi helyzeténél és ebből adódó közvetítő szerepénél fogva Kassa lett. A települések legnagyobb csoportját a Rima, Sajó, Torna, Bódva, Hernád völgytalpán az allúvium kiterjedésétől megjelenő települések adták. A Tisza felé húzódó hegylábi település zónán a belső városvonallal összekötő völgyi útvonalak leágazásaiban jöttek létre jelentős központok (Miskolc, Eger), amelyeket fontos, Budára vezető szerkezeti vonal kötött össze. Igen erőteljesen jelentek meg az erdővidékek és a medencék közötti funkciótagolódás gazdasági (bányászati, erdőgazdálkodási, kohászati, fémmegmunkálási és szőlészeti/borászati) szintjei. A hegységek mellékvölgyeiben kialakuló felső-magyarországi bányavárosok és a hozzájuk kapcsolódó kereskedelem (Kishont, Gömör, Torna, Szepes) voltak a megyék aktív térhasználatának gyors kiterjesztői. Nagyobb regionalizációs téregységként (rövidebb ideig) a Kelet-Tiszaninnent is magába foglaló Egri Egyházmegye, kicsit később az Abák tartományúri területe fogta össze a térséget.

2.2. Gazdasági terek szerinti tagolódás

A közép és koraiújkorai gazdaság területi tagolódásban alapvetően a táji, földrajzi különbségek voltak a meghatározók: egyrészt a belső hegyvidéki térszinek visszafogottabb, egyoldalúbb agrár és erdőgazdálkodása, másrészt a hegységközi medencék és széles folyóvölgyek, valamint az alföldperemi síkságok összetettebb kiterjedtebb növénytermesztést folytató agrárgazdálkodása különült el. A 13. századtól jelentek meg a betelepült, főleg szász hospesek révén kialakított bányavidékek. Jelentős volt a Garam mentén kialakult Alsó-Magyarországi Bányavidék nemesfém kitermelése Selmezbánya és Körmöcbánya központokkal, illetve a Hernád és a Sajó közötti Felső-Magyarországi Bányavidék nemes- és színesfém bányászata. Lényegében ezekre épülve szerveződött meg a Alsó-Magyarország területén a Körmöci Kamara, míg Felső-Magyarország térségében a Szomolnokai (Kassai) Kamara.

A 14. századtól vált komoly gazdasági súlyúvá a szepességi városok térsége, valamint a 15. században már markánsan kimutató, a medenceperemen kialakult vásárvonal (Frisnyák 1996), vagyis a fontos piacközpontokat, regionális központokat összekötő vonal, amelynek igen jelentős szakasza húzódott a Felvidék déli peremén Munkáctól Pozsonyig.

A hódoltsági időszakban a déli perem erősebben ki volt téve a hadjáratoknak, ezért a belső területek gazdasága jobban fejlődött, már ekkor erősebbé vált a nyugati (Pozsony környéke) és a keleti perem (Kassa és környéke), míg a középső területek ez előbbiektől fejlettségétől ekkor elmaradtak.

A 18. század végétől részben az agrárgazdálkodás, részben a vásárvonal feléledése révén, a déli területeken indultak meg jelentős változások, ekkor újra megerő-

sődött a térség városi zónája, amely a hegyvidéki területek kitermelt nyersagainak, valamint az alföldi agrártermékek piacává, majd pedig jelentős feldolgozó térségévé vált.

A kiegyezést követően a gazdasági növekedés felgyorsult. Ennek több meghatározó összetevője volt, kiindulásképpen a folyamatosan bővülő fő és mellékvonali vasúti hálózat említendő, másodikként pedig a kiépülő országos központ, a székesfőváros dinamikus fejlődése, amely a térségre is erősen hatott, ezek mellett az urbanizáció, a városi hierarchia szintek átalakulása is komoly hatással volt a gazdasági modernizációra. Mindezek következtében a gazdasági növekedés (Gulyás 2009/a) olyan területi koncentrációdása jött létre, amelyek már gazdasági régiókként (Suba 2001) is értelmezhetők.

A dualizmuskor időszakában hat különböző erősségű gazdasági magterület emelhető ki: a kisalföldi, a délvidéki, a felvidéki, a partiumi, az erdélyi és a horvátországi. A Felvidékhez kötődően két fontos gazdasági tér jött létre. A kisalföldi gazdasági régió (Süli-Zakar, Csüllög 2001) Magyarország Budapest melletti legfontosabb gazdasági térsége volt. A Dunáninnen déli és a Dunántúl északi részének tér- és gazdasági folyamatai összefonódtak Pozsony központtal, amelyet a monarchia két központja közötti elhelyezkedés, a közöttük kialakuló áramlás és kapcsolatrendszer jelentősen erősített. A szinte szabályos medence szerkezet jelentős, már korábban is Bécset ellátó agrártérséget foglalt magába, ezt vette körbe a történeti városhálózat gyorsan megújult ipari és kereskedelemi funkciójú gyűrűje (Szombathely, Sopron, Pápa, Veszprém, Székesfehérvár, Nyitra és Nagyszombat), amelyet a Dunához és az átlós vasúti erővonálhoz kapcsolódó központok (Győr, Komárom, Esztergom) egészítettek ki. Ehhez a térkapcsolati rendszerhez kapcsolódott a Vág és a Garam völgyének kisvárosokból és nagyközségekből álló ipari térsége.

A keleti részen az előbbihez képest kisebb és kevésbé összefüggően megjelenő, a Gömör-Szepesi-Érchegységhez, a Szepességhez és Kassához koncentrációdó Gömöri gazdasági régió elsősorban bányászatra, fémipari feldolgozásra és ezek kiegészítő ágazataira épült. Nem is fedte le a korábbi Nyugat-Tiszáninnen teljes területét. Mindez azt jelenti, hogy a modernizáció a két térségben csak bizonyos területeken érvényesült és eltérően jelent meg, míg a nyugati részen észak-déli különbség, az utóbbi előnyére, a keleti részen pedig nyugat-keleti eltérés alakult ki az előbbi javára, de jelentős volt mindkét részen a városok és a falvak közötti különbség is. Ennek következtében az északi és a keleti határmenti területek perifériákká váltak, amelynek komoly kihatásai voltak a nemzetiségi törekvések előtérbe kerülésekor.

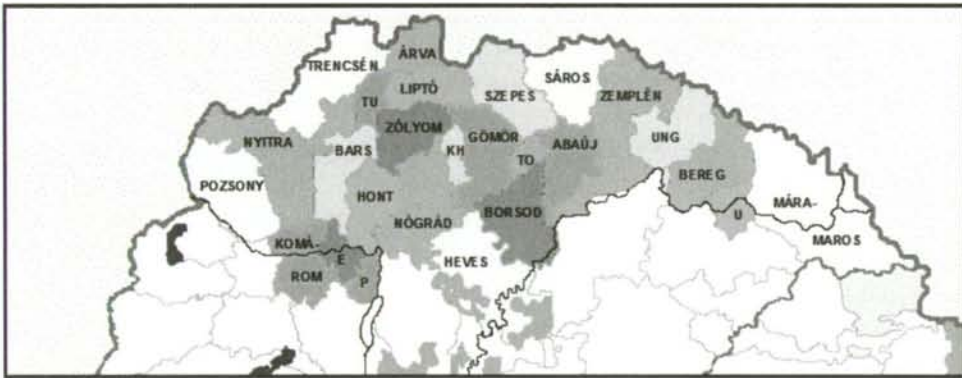
A modernizáció a régióközpontokat és a főbb szerkezeti vonalak menti városokat érintette, míg nagy kiterjedésű belső területek a térségben jelentős elmaradásban voltak. Ez kihatott a századfordulóra élesen megjelenő, korábban csak ritkán szerepet játszó etnikai, nyelvi tagolódás területi vonatkozásaira, amely főleg a szlovákság kulturális, majd politikai törekvéseiben vált elsődlegessé (Gulyás 2012).

2.3. Közigazgatási terek szerinti tagolódás

A korai korszakban az egyházmegyék voltak a legátfogóbb téregységek, majd a királyi vármegyék körvonalazódtak. Ezek területe elsősorban az alacsonyabb térszíneken volt behatárolható, a határ felé lakottságuk mértéke csökkent. A 11. századi 8 királyi vármegyéből (Komárom, Nyitra, Bars, Esztergom, Hont, Borsod, Újvár, Zemplén) a 15. századra már mintegy 20 nemesi vármegye jött létre.

2. ábra: A Felvidék és a Felső-Tisza vidék megyéi a 15. században
Figure 2.: Counties of Upper Hungary and Upper Tiszanian Region in the 15th century

TU: Turóc, KH: Kishont, TO: Torna, U: Ung, E: Esztergom, P: Pilis



A hódoltság időszakában a királyi területeken főkapitányságokat hoztak létre. A Horvát, Vend, Szlavón, Balaton-Dráva közti és a Duna-Balaton közti főkapitányságoknál sokkal nagyobb regionalizációs szerepet kapott a két felvidéki, a Dunáninnen régióra szerveződő Bányavárosi Főkapitányság, és a két Tiszáninnen régió területéből kialakított Felső-Magyarországi Főkapitányság. Ez utóbbinál kisebb változást hozott a királyi és a fejedelmi hatalom közötti területi osztozkodás, amely stratégiai és politikai okokból a Tiszántúl nagyobb részét és Máramarost Erdélyhez, Szabolcs és Szatmár megyéket a Főkapitánysághoz kapcsolta. A török hatalom beékelődése a Felvidék középső területének déli részébe jelentős változásokat hozott. Mivel korábbi jelentős központok elháltak (Temesvár, Pécs, Székesfehérvár, Buda, Esztergom, később Várad) helyettük, főleg felvidékiek (Pozsony, Nagyszombat, Trencsén, Besztercebánya, Zólyom, Lőcse, Eperjes, Kassa, Munkács) és erdélyiek (Kolozsvár, Torda, Beszterce, Szeben, Brassó) váltak komoly térszervezővé. Komoly regionalizációs súlyt adtak a térségnek Bethlen Gábor és Thököly Imre politikai törekvései, utóbbinak fejedelmi területe szinte az egész Felvidéket lefedte 1682-ben.

A 18. században a Habsburg restauráció visszaállította a megyei struktúrát, de II. József 1785-ben megpróbálkozott egy új regionalizációs szint a kerületek szint-

jének a kialakításával. Az Erdély nélküli Magyarországot 10 kerületre osztotta fel, lefokozva a megyék politikai szerepét. A felvidéki, Nyitra, Besztercebánya és Kassa központú kerületek megyék alapján voltak kialakítva. A kerületekből álló közigazgatási struktúra 1790-es megszüntetése után a részben már módosult területű megyék visszakapták politikai rangjukat.

Hasonló törekvés – kerületek kialakítása – jelent meg a 19. század közepén a Bach korszak önkényuralmi területbeosztásában. A Felvidék ekkor kapta a Pozsony és Kassa központú kerületekben a legvilágosabb határokkal (Heves és Nógrád megyék nélkül) kijelölt kereteit (Gulyás 2009/b)

Az 1867-es kiegyezés követően megindult a közigazgatás átalakítása, amely elsősorban a megyékre épült, ezzel lényegében eltűntek a regionális keretek, mind Erdély, mind a Felvidék vonatkozásában, mivel valós közigazgatási régiókat a korábbi előzmények politikai vonzata, a megyerendszer megszilárdítása és a korszak politikai óvatossága miatt nem hoztak létre, bár a statisztikai régiókat (a Felvidék területén kettőt) a századfordulóra már kialakították.

2.4. Etnikai terek szerinti tagolódás

A 19. században a népesség sajátos, területekhez kötődő etnikai elrendeződése, a magyar és szlovák nyelvi-kulturális identitásnak a német mellé való felzárkózása élesebben kezdte kirajzolni a földrajzi különbségeket. Ilyen volt a szlovákság erőteljesebb szerveződése a Dunáninnen középső és északi területein, a magyar népesség növekedése a Felvidék déli területeinek falvaiban és városaiban, valamint a németiség koncentrációja a bányavidékeken és a városokban. Ebben a folyamatban nem igazán vett részt az erőteljes szlovák kulturális identitásból kimaradó, vagy azt nem vállaló tiszáninneni ruszin népesség, amelynek száma elsősorban a tiszáninneni térségben volt jelentős. A hatalmon lévő etnikumok (korábban a német, majd a dualizmusban a magyar) az egységesítésre, a határvonalak eltüntetésére törekedtek, válaszul azonban a többi etnikum a területi elkülönülést szorgalmazta.

A 20. század elejére a felvidéki térség elsősorban táji jellemzői és a magyar történeti múltban játszott jelentős szerepe miatt kapott mindennapos, egységes értelmezést a közgondolkodásban. Ezt később a trianoni szerződés által meghúzott határ (Gulyás 2008; Suba 2001) felerősítette, nagyrészt elfedve a Felvidék korábbi összetettségét és tagolódását (Gulyás 2003).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög G. (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában. In: Frisnyák S. (szerk.): A felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 243-253. old.
- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 334-341. old.

- Frisnyák S. (1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996 121-142. old.
- Gulyás L. (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom*. 2003/3 szám 129-145. old.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. *Hazai Térségfejlesztő Rt.* Budapest, 285. old.
- Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. *Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.*
- Gulyás L. (2009/a): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás L. (szerk.) *A modern magyar gazdaság története.* Jatepress, Szeged, 93-99. old.
- Gulyás L. (2009/b): A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848-1867. In: Gulyás L. (szerk.) *A modern magyar gazdaság története.* Jatepress, Szeged, 45-59. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. *Kárpátia Stúdió.* Budapest.
- Suba J. (2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között In: Suba J. (szerk.): „A Közigazgatás, a véderő és a rendvédelem kapcsolatának változásai a polgári magyar állam időszakában” *Rendvédelem-történeti Füzetek* X. évf./12. szám Budapest, 102-107. old.
- Süli-Zakar I. – Csüllög G. (2010): A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar István (szerk.) *A terület-és településfejlesztés alapjai II.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 37-73. old.

ABSTRACT

Upper Hungary simultaneously comprises a large geographical, cultural, linguistic, ethnic and ethnographic area. It is difficult to provide an exact definition for it or its borders since they depend on the particular historical era and field of science scrutinizing them. It can be stated that this region has never been a uniform one since, in various historical periods, it has been divided into regional units of various character defined by connections in its spatial structure. Regionalization has never organized it into a separate region as it has Transylvania. Instead, several regions were formed from spatial connections during the past centuries. Moreover, in certain periods of history, the state itself formed a number of political regions as well. By the end of the 19th century, Upper Hungary had lost some of its earlier historical character.

A KIRÁLYI JUGOSZLÁVIA AGRÁREFORMJA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VAJDASÁGRA

*THE AGRARIAN REFORM OF ROYAL YUGOSLAVIA WITH SPECIAL
REGARD TO VAJDASÁG*

GULYÁS LÁSZLÓ címzetes egyetemi tanár, egyetemi docens

Kaposvári Egyetem, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar
Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet

1. Bevezetés

A trianoni békeszerződés a Délvidéket – amely a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiója volt –, három ország között osztotta fel (Gulyás 1992). Területének túlnyomó részén Románia és a délszláv állam osztozott, míg Magyarország csupán egy nagyon kicsiny részt (Torontál vármegye egy keskeny sávját) tarthatta meg.

Jelen tanulmány a délszláv állam keretei közé kerülő a délvidéki területek - Bácska és Nyugat-Bánság) két világháború közötti gazdaságtörténetével foglalkozik (Gulyás 2012). Pontosabban mivel a terület a dualista korszakban (1867-1918) döntő mértékben mezőgazdasági terület volt (Gulyás 2007), és ezt a jellegzetességét tovább őrizte a jugoszláv állam keretei között is, az 1919-ben kezdődő agrárreform jellegzetességeit (Bartha 2012) és hatását mutatja be.

2. Az agrárreform jellemzői

A földreform ötlete az első világháború alatt született meg, I. Péter – Szerbia királya (1903-1921) – és fia, Sándor régens herceg (a későbbi király), a szaloniki fronton harcoló szerb katonákat a földosztás ígéretével buzdította további kitarításra. A háború lezárulása, illetve a délszláv állam kikiáltása (1918. december 1.) után szinte azonnal megindult a földreform. Sándor régens herceg 1919. január 6-án kiáltványt adott ki, melyben kijelentette, hogy azt akarja, azonnal induljon meg az agrárkérdés igazságos rendezése, vagyis a jobbágy- és nagybirtokrendszer eltörlése. A kívánatos végeredményről Sándor az alábbiakat jelentette ki: „Minden szerb, horvát, szlovén gazda lesz a földjén. Szabad államunkban csak szabad földbirtokosok lehetnek, és azok is lesznek.” (Bíró 2010).

A fenti idézettel kapcsolatban két dologra kell fel hívni a figyelmet. Egyrészt csak a délszlávokat nevezi meg a földreform kedvezményezettjeiként, másrészt leteszi a voksot a kisbirtok-rendszer mellett. Ezek szellemében jelent meg Sándor

kiáltványa után néhány héttel az 1919. február 25-i kormányrendelet – a pontos címe: „Előzetes rendelkezések az agrárreform előkészítéséhez” –, melynek lényegét az alábbiakban foghatjuk meg: A nagybirtokok egy jelentős részét kisajátítják, majd ezeket a földeket szétosztják a földnélküli parasztok között, illetve azon parasztok között, akik nagyon kevés földet birtokolnak. Ehhez még azt kell hozzá fűznünk, hogy nagyságtól függetlenül kisajátításra ítélték a háborúban Szerbiával szemben álló uralkodócsaládok földjeit, valamint azokat a földeket, melyeket tulajdonosaik valamikor a Habsburgoktól kaptak.

A februári rendelettel kapcsolatban két kérdést kell tisztáznunk. Egyrészt a földreform mekkora területet tekintett nagybirtoknak, másrészt kik voltak a kedvezményezettek, azaz kik kaphattak földet az agrárreform során.

Nézzük az első kérdést: Az 1919. július 21-én megjelent kormányrendelet a délszláv állam különböző területeire vonatkozóan eltérően szabályozta a kisajátítandó nagybirtok nagyságát, az alábbi módon:

- Dalmáciában és Hercegovinában az 50 hektár feletti megművelt területek,
- Szlovéniában (a Muravidéket kivéve) és Horvátország egy részén (Varasd és Lika megyék) a 75 hektár feletti megművelt területek,
- Horvátország más részein (Zágráb megye) és Montenegróban a 100 hektár feletti megművelt területek,
- Horvátország további részein (Bjelovar-Krizevac megye) és Bosznia egy részében a 150 hektár feletti megművelt területek,
- Bosznia más részeiben (Banja Luka, Novi Prijedor) és Szlavonia egyes részein (Pozsega megye) a 200 hektár feletti területek számítottak nagybirtoknak.
- A Szerémség, Bácska, Bánát és Baranya esetében a rendelet eredetileg 200 hektár megművelt területnél húzta meg a kisajátítás határát, de néhány hónappal később a vajdasági mezőgazdaság védelme érdekében ezt felemelték 300 hektárnál nagyobb megművelt területre, illetve az 500 hektárnál nagyobb birtokokra (Bíró 2010).

Mint a fentebbi felsorolásból látható, a délszláv állam különböző régióiban eltérő nagyságú birtokot tekintettek nagybirtoknak; a skála 50 és 500 hektár között mozgott. Az 1919. júliusi rendelet után a földbirtokok maximumát a délszláv állam még további három alkalommal – 1925-ben, 1931-ben és 1933-ban – újraszabályozta.

- A második kérdésre – kik kaphattak földet – az első választ az agrárügyi-miniszter 1919. februári rendelete adta meg, mely szerint a reform kedvezményezettjei ((Bíró 2010).
- Azok a földnélküli földművesek, akik a mások földjén dolgoztak. Itt jegyezzük meg, hogy 1922 után a fenti kör még kibővült a falusi kézművesekkel, akik jogosulttá váltak földek bérlésére.
- Azok az ötfős, illetve annál kisebb családok, akiknek 8 hektárnál kevesebb földjük volt.
- Azok a 6-10 fős családok, akiknek 10 hektárnál kevesebb földjük volt.

- Azok a 10 főnél nagyobb családok, akik családtagonként nem rendelkeztek 1 hektárnyi területtel.

Itt kell felhívni a figyelmet arra, hogy a szerb kormány beváltotta az első világháború alatti királyi ígéretet. Külön rendeletet hoztak arról, hogy Szerbia és Montenegró „felszabadító háborúiban” 1875 és 1918 között önkéntesen harcolók ingyen 5 hektár földet kaphatnak.

A háborús önkéntesek kérdésével szorosan összekapcsolódott a kolonizáció kérdése. A megszülető délszláv állam számos területén (Vajdaság, Koszovó) a délszláv népesség kisebbségben volt (Gulyás 2005). Belgrád megpróbált ezen a helyzeten változtatni, és ennek jegyében arra törekedett, hogy átrajzolja a „nem délszláv többségű területek” etnikai arculatát. Ezért nagyarányú belső telepítésekbe kezdett, ezt nevezzük kolonizációnak. A kolonizációt és a földreformot a belgrádi kormány 1920. február 12-i rendelete kapcsolta össze. Ez a rendelet kimondta, hogy a kisajátított nagybirtokok területét fel lehet használni közcélokra, azaz a háborús önkéntesek a földreform során ezekből a földekből részesülhetnek, sőt előnyt élveznek a többi igénylővel szemben. Ez a rendelet óriási lökést adott a kolonizációnak. Itt jegyezzük meg, hogy eredetileg csak a háborús önkéntesek kaphattak volna ingyen földet. De Belgrád a kolonizáció sikere érdekében az önkéntesek kategóriáját kibővítette, így az alábbi csoportokat határozták meg:

- Háborús önkéntesek (ez volt az eredeti kategória): azok a szerbek, akik harcoltak a háborúban.
- Önkéntesek: Ők nem harcoltak a háborúban, de vállalták a kolonizációban történő részvételt. Azaz vállalták, hogy jelenlegi lakóhelyükről a Belgrád által kijelölt új lakóhelyre (Vajdaság, Koszovó) költöznek.
- Autokolonisták: Még a kolonizációs rendelet meghozatala előtt, állami engedély nélkül - még a szerb törvények szerint is - jogtalanul telepedtek le az adott területen.
- Optánsok és menekültek

Azok a szerbek, akik versaillesi békerendszer megalkotása után a környező államokból települtek be a délszláv állam területére.

A fenti kategóriákat együttesen telepéseknek (dobrovoljac) nevezzük. A földreform végrehajtásának megindulásakor a telepések különböző kategóriáit eltérő jogok illették meg. A legtöbb kedvezményt a háborús önkéntesek kapták, úgymint: ingyenes vasúti utazás (beleértve vagyontárgyaik és állataik ingyenes szállítását is), olcsóbban kaphattak fát és építőanyagot, illetve több ezer család számára maga az állam építtetett házat, továbbá 10 évre adómentességet kaptak az állami, a bányászati és a helyi adók alól. Cserébe mindössze azt kellett vállalniuk, hogy a földet megművelik (bérbe se adhatták). Viszont a földreform előre haladtával a háborús önkéntesek és a többi kategória közötti különbségek megszűntek, a többi kategória is megkapta az első kategória kedvezményeit.

- A kolonizációnak két kiemelt célterülete volt: A magyar-német többségű Vajdaság és az albán többségű Koszovó. A kolonizáció során adataink szerint

58-63 000 szerb család (mintegy 290-330 000 fő) költözött új lakóhelyre (Bíró 2010).

A földreform végrehajtása 1919 őszén megkezdődött, de egészen a 1930-as évek végéig elhúzódott. Ezt az időszakot az alábbi négy szakaszra oszthatjuk (Kovács 2004):

- 1. szakasz: 1919. február 25.- 1920 februárja
Két fontos dolog történik ebben a szakaszban: egyrészt kiadják az „Előzetes rendelkezések”-et, másrészt megalakul a Földreformügyi Minisztérium.
- 2. szakasz: 1919. februárja-1924. szeptembere
Ebben a szakaszban állítják fel a végrehajtást levezénylő apparátust, mely háromszintű volt. A legmagasabb szint maga a Földreformügyi Minisztérium volt, utána következtek az ún. Agrárigazgatóságok (ebből 7-et állítottak fel az alábbi városokban: Újvidék, Skopje, Cetinje, Split, Sarajevó, Ljubljana, Zágráb) és végül legalul helyezkedtek el az ún. területi agrárhivatalok (ezek tovább tagolódtak megyei, járási és körzeti hivatalokra).
- 3. szakasz: 1924. szeptembere -1931
Ebben a szakaszban a végrehajtó apparátus vezényli a reformot és a kolonizációt, de a belgrádi parlament nem tudta meghozni a szükséges további törvényeket.
- 4. szakasz: 1931-1941
Tovább folyt a reform végrehajtása, például ennek során 1932-ben elkezdődött az egykori tulajdonosok részére a kárpótlás kifizetése. Továbbá a jugoszláv állam megpróbálta a mezőgazdaságban a világgazdasági válság negatív hatásait tompítani.

A földreform eredményeképpen összesen 637 328 személy között 2 484 481 hektár földet osztottak szét (Bodonyi 2002). Ez azt eredményezte, hogy Jugoszlávián belül teljesen átalakult a birtokszerkezet, az 50 hektárnál nagyobb birtokok az összes megművelt területnek csak 9,65 %-át tették ki. A legjellemzőbb földkategóriává (21,5-kal) 3,4 hektáros törpegazdaság vált.

Hangsúlyoznunk kell azt, hogy ennek a földreformnak volt egy nagyon komoly negatív gazdasági következménye: a létrejövő kisbirtokok 80-90 %-a egyáltalán nem volt képes terményfőlölség előállítására (Kovács 2004). Magyarul a nagybirtokok megszüntetése nem eredményezte életképes paraszti gazdaság megszületését (Bodonyi 2002). A szakirodalom egyetért abban, hogy az agrárreform során megszülető birtokok eleve kicsik voltak ahhoz, hogy versenyképes, piacra termelő gazdaságokká váljanak.

Bíró László mutat rá (Bíró 2010), hogy a reform igazi célja azt volt, hogy a parasztcsaládok (pontosabban a délszláv parasztcsaládok - G.L.) földhöz jussanak és saját maguk megélhetéséről gondoskodjanak. Amennyiben Belgrád a reform során nagyobb birtokok kialakítására törekedett volna, életképesebb birtokok születhettek volna meg, viszont ebben az esetben több délszláv parasztcsalád maradt volna továbbra is föld nélkül. Belgrád nem akart a délszláv paraszti rétegben ilyen

feszültséget létrehozni. Ráadásul a korszak gazdasági szakemberei úgy vélekedtek, hogy egy hektár az a terület, amely biztosítani tudja egy ember megélhetését.

Terjedelmi kereteink miatt nem térünk ki a teljes földreform bemutatására, ehelyett a Vajdaságra koncentrálunk.

3. A földreform a Vajdaságban

Az agrárreform Vajdaságban történő végrehajtásának végeredményét a terület két alábbi sajátossága erősen befolyásolta:

- Első sajátosság

A magyar, illetve a német nagybirtok túlsúlya. Jól mutatja ezt, hogy a Bánátban kiterjedt birtokai voltak a Csekolicsoknak, a Bácskában a Széchenyieknek, míg Baranyában Frigyes főhercegnek volt hatalmas (110 ezer hektár) földterülete.

- Második sajátosság

A magyar földnélküliek magas aránya a földdel nem rendelkezők körében. Számítások szerint Bánátban a magyar parasztság 60 %-a, a német parasztság 18,2 %-a, míg a Bácskában a magyar parasztság 41,4 %-a lett volna jogosult a földosztásra (Sajti 2010).

Az első sajátosság logikus következménye volt, hogy a Vajdaságban a kisajátított területek nagy része nemzetiségi földbirtokosok kezében volt. Ezzel kapcsolatban az alábbi adatokat rögzíthetjük:

1. táblázat: A földreform során kisajátított nagybirtokok tulajdonosi megoszlása

Table 1.: The owner's distribution of the expropriated large estates in the course of agrarian reform

Bácska	Bánság
48,6 % magyar tulajdonos	73,4 % magyar tulajdonos
21,7 % német tulajdonos	6,9 % német tulajdonos
7,8 % zsidó tulajdonos	11,2 % zsidó tulajdonos
7,8 % szerb tulajdonos	5,4 % szerb tulajdonos
6,6 % horvát tulajdonos	2,7 % horvát tulajdonos

Forrás: A szerző saját szerkesztése a Bíró 2010 alapján

Egy másik számsor is hasonló megoszlást mutat, eszerint a Vajdaságban kisajátított 369 nagybirtok tulajdonosa közül 310 volt (köztük 142 német, 126 magyar) „nem délszláv nemzetiségű.” (Arday 2002/a).

Harmadik adatsorunk szerint a régi tulajdonosok számára részben kárpótlással egybekötött és hosszú időre elnyújtott földreform során a magyar nagybirtokosok hajdani birtokaik 61,5 %-át veszítették el, a német nagybirtokosok pedig 57 %-át (Arday 2002/a).

A földreform vajdasági mérlegét egy 1938-ban készített jugoszláv felmérés alapján vonhatjuk meg, eszerint:

2. táblázat: Magyar földtulajdonlás a Vajdaságban (1938)

Table 2.: Hungarians' landed properties in Vajdaság

Terület	Magyar tulajdonosok részaránya (%)
Bánát	8,25 %
Bácska	22,89 %
Baranya	19,0 %
Szerémség	1,86 %
Vajdaság	13,0 %

Forrás: A szerző saját szerkesztése Sajti 2010 alapján

A táblázat értelmezéséhez még annyit kell hozzá fűznünk, hogy ugyanekkor a szerbek a vajdasági földterületek 52 %-t birtokolták (Sajti 2010).

A második számú sajátosság - magyar földnélküliek magas aránya a földdel nem rendelkezők körébe- azt is jelenthette volna, hogy a földnélküli magyar parasztok is földhöz juthattak volna a földreform során. Csakhogy a Vajdaságban mind a magyar, mind a német földnélküli parasztokat kizárták a földreformból (Csuka 1996). Pontosabban az optálási lehetőség határidejének lezárultáig (1922) nem igényelhetek földet, míg a határidő lejártá után a helyi földosztó bizottságok tettek meg mindent annak érdekében, hogy a „nem szerbek” ne juthassanak földhöz. Csak néhány kivételes esetről tudunk, amikor magyar igénylők mégis kaptak földet, Kanizsán például néhány család kapott pár hold földet, de ehhez katolikus hitükről át kellett térniük a pravoszláv hitre (Domonkos 1992).

Jól mutatja a szerbeknek az agrárreform végrehajtása során jellemző magatartását, a szerb nemzeti érdek következetes és kemény végig vitelét hogy a Délvidéken még a román kisebbség tagjai se kaptak földet, pedig a román anyaország ezt a kisantant tagjaként szorgalmazta Belgrádnál.

Itt kell felhívni a figyelmet egy a földreform végrehajtása során lezajló szerb-román gazdasági konfliktusra is. Azon bántási román állampolgárságú sváb gazdák területeit, akiknek a birtokai átnyúltak a délszláv állam területére a jugoszláv kormány kárpótlás nélkül elkobozta és szerb telepéseknek juttatta. Ezzel a délszláv állam saját törvényét szegte meg, mivel az ebben az esetben előírta a kárpótlást. A sváb gazdák a bukaresti vezetéshez fordultak, illetve panaszt tettek a Népszövetségnél. Bukarest kiállt a sváb gazdák mellett, azonnal jelezte Belgrád felé, hogy ebben az ügyben tárgyalásokat kezdeményez a szerb kormánnyal (Bartha 2012).

4. Konklúziók

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a földreformnak a magyarság háromszorosán vált szenvedő alanyává. Először azzal, hogy nagybirtokosaitól a földjeit elvették, másodsor azzal, hogy a felosztott földekből a magyar földnélküliek nem kaptak. Belgrád a földreformmal egyszerre szüntette meg a magyar nagybirtokot (pontosabban jelentéktelenné tette), illetve nem engedte megszületni a vajdasági magyar kisbirtokos réteget, pontosabban nem engedte megnövekedni (Gulyás 2005).

A földreform harmadik negatív hatása pedig abból adódott, hogy a nagybirtokosok - a földreform előtt - a termelés során csak igen alacsony mértékben gépesítették birtokaikat, ehelyett magyar földnélküliek (zsellérek, uradalmi cselédek) élönmunkáját használták (Bodonyi 2002). Így a nagybirtokok kisajátítása után ez az igen széles réteg munka nélkül maradt. Jobb híján két lehetőség közül választhattak (Csuka 1996): egy részük behúzódtott a városokba, ahol a munkanélküliek számát gyarapította, ráadásul gyökértelenné válva feladta nemzetiségét, átváltott az államnyelvre. Másik részük külföldön próbált megélni. Ennek is két módja alakult ki: 1. végleges kivándorlás a tengerentúlra (USA, Dél-Amerika). 2. Német- és franciaországi vendégmunka.

Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a földreformot a magyar kisebbség kárára hajtották végre, azt többszörösen sújtotta. A helyzetet még tovább súlyosbította a jugoszláv államra jellemző igazságtalan adórendszer.

3. táblázat: A 1. katasztrális hold után fizetendő állami adó a bánságokban

Table 3.: Direct tax for 1 cadastar acre by regions

A bánság neve	1 kat. holdra eső egyenes adó dinárban
Dunai	150,0
Szávai	32,0
Drávai	21,0
Moravai	21,0
Vardari	16,0
Zetai	7,0
Drinai	20,5
Verbászi	15,0
Tengermelléki	15,0

Forrás: A szerző saját szerkesztése Fekete 1936 alapján

Visszatérve az agrárreformra: Mint azt láttuk, a földek kiosztása során Belgrád jelentős létszámú telepest (dobrovoljác). Ennek egyik nem várt következménye az lett, hogy az alacsony szintű mezőgazdasági termelési kultúrával rendelkező dobrovoljácok nem tudták megfelelő módon és szinten megművelni a kiváló minőségű délvidéki földeket. Domonkos László erről az alábbi érzékletes képet festi: „A jó

minőségű, zsíros bácskai földet, különös ruházatú és viselkedésű, szikár emberek lepték el...Az állam házakat, felszerelést, állatokat adott nekik. Egyet azonban nem adhatott: hozzáértést és a magyar paraszéhoz hasonló föld és munkaszeretet. A gazdag földeken gaz burjánzott, elfajzott a vetés.” (Domonkos 1992)

Mindezek következtében a vajdasági mezőgazdaság termelékenységére jelentősen csökkent a két világháború közötti időszakban. Ennek ellenére továbbra is megőrizte éléskamra funkcióját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arday (2002/a): A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Torontál és Szerém vármegyék) története. In: Arday Lajos szerk. (2002/b): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. Bp Kiadó. Budapest. 7-60. old.
- Bartha Ákos (2012): A két világháború közti csehszlovák, jugoszláv és román földbirtok rendezés. Valóság 2012/10. szám 96-111. old.
- Bíró László (2010): A jugoszláv állam 1918-1939. História Könyvtár. Monográfiák. Budapest.
- Bodonyi Ilona (2002): Idők szorításában. A magyar kisebbség helyzete a szomszédos országokban 1920 és 1933 között. Kairosz Kiadó. Budapest.
- Csuka János (1996): Kisebbségi sorban. A délvidéki magyarság 20 éve (1920-1940). Hatodik Síp Alapítvány. Budapest.
- Domonkos László (1992): Magyarok a Délvidéken. Zrínyi Kiadó. Budapest. 52. old.
- Fekete Lajos (1936): A magyar kisebbség politikai és gazdasági helyzete Jugoszláviában. Kisebbségvédelem 1936/6. szám.
- Gulyás László (1992): A magyar-délszláv határ története. Trianoni határaink története IV. KAPU 1992/11. szám. 70-75. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In: Nagy Imre szerk. (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 76-111. old.
- Gulyás László (2012): Egy régió kettészakítása: A Bánság kérdése a versaillesi békekonferencián. Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 2. szám (No17) 88-99. old.
- Kovács Attila (2004/a): A két világháború között végrehajtott jugoszláv földreform rövid áttekintése. In: Kovács Attila (2004/b): Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva.
- Sajti Enikő (2010): Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Napvilág Kiadó. Budapest. 139. old.

FIUME HELYZETÉNEK SZABÁLYOZÁSA A MAGYAR-HORVÁT KIEGYEZÉSBEN: HATÁRKÉRDÉS, AVAGY EGY KÖZJOGI KONSTRUKCIÓ KORLÁTAI?

*REGULATION OF POSITION OF FIUME IN THE FRAMEWORK OF
HUNGARIAN-CROATIAN COMPROMISE: A BORDER QUESTION OR
LIMITS OF THE STATE CONSTRUCTION?)*

HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó

Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja

1. Bevezetés

Az 1848-as magyar forradalom, s annak negatív horvát fogadtatása minden korábbinál jobban kiélezte a két közösség kapcsolatait. A magyar forradalom és szabadságharc leverése után a két terület közjogi viszonyainak erőszakos alakítása a Habsburg uralkodó ház kezébe került egyértelműen. Az egységes birodalom megteremtésének önkényuralmi céljai és módszerei bázisán fogant nyilatkozatok alapján, majd az oktrojált alkotmányban a történelmi Magyarországot feldarabolták közjogi-közigazgatási tekintetben. A magyar-horvát kapcsolatrendszerben nem csak Horvátország és Szlavónia jelent meg önálló területi-közjogi kérdésként, hanem Fiume (Rijeka) és Alsó-Szlavónia is. (A Répás-kerület ügye inkább határkérdés, semmint közjogi területi probléma volt) Az osztrák-magyar kiegyezés után tehát több korábbi területi kérdést is rendezni kellett az Osztrák-Magyar Monarchia „magyar részében”.

Az 1868. évi magyar-horvát kiegyezés végeredményben olyan belső közjogi konstrukció volt, amely politikai nemzetként, társországként ismerte el Horvát-Szlavonországot és Dalmáciát, s széleskörű belső önkormányzati jogokkal ruházta fel az osztrák-magyar és a magyar-horvát dualizmus korlátjai között. A kiegyezés nem oldotta meg átfogó módon sem a közjogi-területi kérdéseket, sem pedig Fiume problematikáját. Fiume valójában nem határproblémaként, hanem strukturális alapkérdésként jelentek meg a dualizmus egész időszakában.

Rövid elemzésünkben nem a magyar-horvát kiegyezés közjogi (alkotmányjogi), hanem területi kérdéseire koncentrálnunk.

2. Fiume történetileg változó területi, államjogi, közigazgatási pozíciói

Fiume helyzetének történeti változása, politikai hovatartozásának kérdésköre valóságos „sorstörténeti regény”, minden tekintetben közép-európai sajátossággal bír. A modernizáció időszakában (a XVIII. századtól) a városhoz több népnek (olaszok, osztrákok, franciák, horvátok, magyarok) volt, illetve van kapcsolódása. (Már csak emiatt a „szokásos” szituáció miatt is a város történeti kérdései gyakran vitatottak voltak). A XVIII. századtól gyakran változó államalakulatok is mindig valamilyen érdek és értékrend lapján viszonyultak a településhez, illetve környezetéhez. A város a magyar történelemben, közjogban és közgondolkodásban korszakonként (1776 előtt, 1776-tól 1848-49-ig, 1850-1867, majd 1868-1918 között) sajátos módon, és eltérő tartalommal jelent meg. Fiume kérdése részben történeti, államjogi, közigazgatási, közlekedési, gazdasági, hajózási, oktatási stb. vonatkozásokban vetődött fel.

A magyar állam- és jogtörténetben a város korai helyzetét Molnár Kálmán fogalmazta meg a leginkább egyértelműen: „Azt a területet, amelyen később Fiume felépült, Kálmán királyunk hódította meg, s csatolta a magyar államhoz, és pedig ugyanakkor, mikor a régi Horvátországot és Dalmáciát is hatalma alá hajtotta. Az Árpádok alatt a Frangepán-család birtoka volt, a XIV. században azonban osztrák kézre került” (Molnár K. 1929). Csekey István nem látja bizonyítottnak ezt a korai kapcsolódást, ő csak „valószínűsíti” ennek létrejöttét (Csekey 1943).

A magyar tengeri kijárat kérdése nem csak politikai jellegű volt (1102-ben Tengerfehérváron koronázták horvát királlyá Kálmánt), hanem természeti akadályok is nehezítették a kapcsolatok kiépítését és fenntartását. A Karszt sivár, víznélküli területe különösen nyáron volt nehezen átjárható. A szárazföldi, megközelítési közlekedési akadályok hangoztatása folyamatos a magyar földrajztudományban a tengeri kijárat elemzésekor.

A város és szűkebb környéke viharos történelmi szituációkat élt meg a középkorban, folyamatos küzdelem folyt uralmáért, a hűbéri viszonyai gyakran változtak. A felemelkedő hatalmak vagy családok szinte mindig kísérletet tettek valamilyen jellegű birtoklására. A XVI. század végétől az itáliai-magyar kereskedelmi kapcsolatok megélénkültek, elsősorban a magyar szarvasmarha kivitel vált jelentőssé. A Frangepán, a Zrínyi stb. család Bakar (Buccari) és a környékbeli kikötőkön keresztül kereskedett. 1650 körül a bakari kikötő éves forgalmát 120 ezer forintra becsülték, ami jelentősnek nevezhető a korszakban.

1725-ben VI. Károly osztrák császár tudatos fejlesztési politikába fogott Fiumében. Ennek egyik feltételeként szabad kikötővé nyilvánította a várost. Az uralkodó egyszerre gondolkodott a kereskedelem és a város gazdasági fejlesztésében.

Fiume város tanácsa 1775-ben azt kezdeményezte az uralkodónál, hogy csatolja Magyarországhoz, mert a város kereskedő elitje úgy látta, hogy az erősödő Magyarország jelentheti számára azt a gazdasági potenciált, melynek révén jelentős

kikötővé válhat. Mária Terézia az 1776-os adománylevélben még Horvátországon keresztül hozta kapcsolatba Fiumét Magyarországgal. A kapcsolt részekből megalkotott Szörény megye főispánja lett a város kormányzója. Ez a rendezés ellenérzést keltett mind Magyarországon, mind pedig az átsatolt városban. Az 1779-es új adománylevél Magyarország történelmi jogát elismerte a városra, annak területét Horvátországtól elkülönítette, s a várost a „magyar koronához csatolt külön testnek” (*Separatum corpus Sacrae regni Hungariae Coronae adnexum*) nyilvánította. (A magyar közjogi értelmezések többsége szerint ez azt jelentette, hogy nem tartozott tulajdonképpen sem az anyaországhoz, sem pedig Horvátországhoz, hanem valójában harmadik, önálló közjogi egységet képezett.) A város első magyar vezetője Majláth József, a Magyar Tengermellék kormányzója lett.

Az adománylevél alapján megszületett 1807. évi IV. tc. rendezte a város helyzetét: „Fiume városa és kikötője, melyet Mária Terézia felséges császárné és királynő külön oklevelével már az országba bekebelezett, a jelen törvénycikkely által az országhoz tartozónak nyilvánítatik.” A város kormányzója a főrendi táblán, a követei a karok és rendek tábláján kaptak szavazati jogot.

1809-ben Napóleon uralma alá került a város, s a Laibach (Ljubljana) fővárosú Illír Királyság részévé vált. Az osztrák hadsereg 1813-ban visszafoglalta a várost és környékét, s osztrák igazgatás alá helyezték. I. Ferenc 1822-ben királyi dekrétummal visszacsatolta a várost Magyarországhoz. Fiume alkotmányos jogállását az 1827. évi XIII. tc. az 1809 előtti helyzetnek megfelelően állította vissza.

A reformkor kezdetétől a város és országgyűlési képviselői egyértelműen a magyarországi modernizáció és mély reformok végrehajtása mellett foglaltak állást. Különösen fontos volt a város számára a közutak építése, a vasútépítésekről szóló vitában a tengeri kijárat megteremtése. Széchenyi közlekedési koncepciójában Fiume és az oda vezető út és vasút külön helyet foglalt el. 1847-ben megkezdődött a modern kikötő építése.

Az 1848. évi XXVII. tc. „szabad tengerkereskedési kerületté”, s egyben önálló törvényhatósággá nyilvánította Fiumét és Buccarit. A törvényhatóság főtisztviselője az alkapitány lett, aki egyszersmind elnöke volt a közgyűlésnek és a kapitánysági törvényszéknek. Külön szabályozta a törvény a patriciusok jogait, a történeti jogokat elismerte. A választások lebonyolítására nézve a szabad királyi városokra vonatkozó általános szabályokból (1848. évi XXII. tc.) indult ki, de a helyi sajátosságokat figyelembe vette.

A magyar kormányzat elképzeléseiben a két városra jelentős feladat várt a kereskedelem fejlesztésében. Úgy vélték, hogy a magyar gazdasági kapcsolatok fejlesztésének meghatározó központjaivá válhatnak folyamatosan.

1848 augusztusában Jellasics csapatai elfoglalták Fiumét, ami ellen a magyar kormány erőteljesen tiltakozott az uralkodónál. 1849. októberében közigazgatási rendelet Szlavóniát, a Muraközt a Magyar Tengermelléket és Fiumét Horvátországhoz csatolta. A magyar közvélemény a döntést alkotmányellenesnek tekintette, de ez az adott viszonyok között nem változtatott a kapcsolatokon. A városban

előtérbe került a horvát érdekek érvényesítése. A horvát nyelv vált hivatalossá, ami súlyosan érintette a városnak döntő többségben lévő olasz anyanyelvű lakosságát.

Az abszolutizmus enyhülésekor, 1861 januárjában Fiume olasz lakossága már egyértelműen kinyilvánította azt az akaratát, hogy Magyarországhoz kíván tartozni, követeket akar választani és küldeni a magyar országgyűlésbe. 1865-től kezdve a város olasz lakossága még inkább követelte az Unió megteremtését Magyarországgal. Az osztrák-magyar kiegyezés után (1867) az olaszok részéről Fiumében újabb erőre kapott a Magyarországhoz való csatlakozás követelése.

3. A magyar-horvát kiegyezés területi komplexuma

A magyar-horvát kiegyezés előkészítése részben párhuzamosan folyt a magyar-osztrák tárgyalásokkal. Minden fél tisztában volt azzal, hogy a Monarchia két meghatározó közösségének a megállapodása hatással lesz a történelmi Magyarországon belüli megoldásokra is. (Az osztrák-magyar kiegyezés nem rendezte világosan és egyértelműen Dalmácia kérdését. Dalmácia a dualizmus egész időszakában az osztrák törzsterülettel össze nem függő közigazgatási egység maradt).

1867. március 18.-dikán Miletic Szvetozár javaslatot nyújtott be a „Háromegy királyságnak Magyarországgal való kiegyezése ügyében”. A horvátok így maguk is keresték az átfogó megállapodás lehetőségeit, korlátjait, s saját potenciális lehetőségeiket. Még ez év tavaszán maga Deák Ferenc is kifejtette álláspontját a magyar-horvát megállapodással kapcsolatban kiküldött országgyűlési küldöttség javaslataihoz kapcsolódva. Deák esetében nem lehet eltekinteni attól, hogy zalai-ként jobb rálátása volt az ügyekre, mint a „távollakóknak”.

Az 1868. évi XXX. törvénycikk „a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországek közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről” a bevezető részben utalt arra, hogy: „...Horvát- és Szlavonországek századok óta, mind jogilag, mind tetteleg, Sz.-István koronájához tartoztak, s a sanctio pragmaticában is ki van mondva, hogy a magyar korona országai is elválaszthatatlanok egymástól”. A Kiinduló pontja a területi viszonyok szabályozásának az, hogy: „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátországek egy és ugyanazon állami közösséget, mind az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok, mind más országok irányában.”

A 19.§-ban a jövőre nézve fogalmazódtak meg a területváltozások következményei: „Ha Horvát-Szlavonországek kormányzati területe, Dalmácia tetteleges viszsza-csatolásával, vagy a a határőrség közigazgatási egyesítése által növekedvén”, akkor változások következnek be a horvát-szlavon beligazgatás és a közös ügyek költségei közt.

A kiegyezési törvény 65.§-a kinyilvánítja, hogy: „Horvát-Szlavonország területi épségét Magyarország elismeri s annak kiegészítését előmozdítani ígérkezik. Különösen sürgetni fogja ezentúl is, hogy a határőrvidék azon része, mely Horvát-Szlavonországhoz tartozik” egyesüljenek Horvát-Szlavonországgal. Magyar-

ország ezentúl is szorgalmazni fogja Dalmácia visszacsatolását Horvátországhoz. (E visszacsatolás föltételeire nézve azonban Dalmácia is meghallgatandó)

A kiegészítési törvény 66. §-sa tételesen felsorolja azokat a területeket, melyek Horvát- Szlavón- és Dalmátországok területéhez tartozóknak ismertetnek el:

- 1). Mindazon terület, mely jelenleg Buccari városával és kerületével együtt Fiume vármegyéhez tartozik, Fiume város és kerülete kivételével, a mely város, kikötő és kerület a magyar koronához csatolt külön testet (*separatum sacrae coronae adnexum corpus*) képez, s a melynek, mint ilyennek, külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközöndő.
 - 2). Zágrábmegye, Zágráb és Károlyváros városokkal és a turmezei szabad kerülettel,
 - 3). Varasdmegye Varasd várossal,
 - 4). Körösmegye Körös várossal,
 - 5). Pozsegamegye Pozsega várossal,
 - 6). Verőczemegye Eszék várossal,
 - 7). Szerémmegye,
- továbbá a következő határőrezredek: likkai, ottocsányi, ogulini, szluini, első báni, második báni, varazsd-körösi, varazsd-szentgyörgyvölgyi, gradiskai, broodi, pétervárad, s végre a mostani Dalmácia.

A területi viták lezárása szempontjából fontos a törvénynek a 68.§-a, mely kimondja, hogy: „Ez egyezmény szentesítése után mindazon törvények és fennálló határozatok, melyek azzal ellenkeznek, megszűnnek érvényben lenni”.

4. A közjogi keretek közötti „lebegés”

Fiume város és kerülete ügyében nem sikerült a közös álláspontot kialakítani, mindkét érintett fél magáénak tekintette a várost. A törvény 66. §-a Fiumével kapcsolatban direkt módon rögzítette: „Fiume város, kikötő és kerület a magyar koronához csatolt külön testet (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*) képez, s a melynek, mint ilyennek, külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése s Horvát- Szlavón- és Dalmátországok országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközöndő.”

A három érdekelt fél (a magyar országgyűlés, a horvát sabor, a városi önkormányzat) megválasztotta küldöttségét, s azok 1869-ben hosszú tárgyalásokat folytattak, de nem jutottak közös megegyezésre. Alapvetően a horvát fél ellenállásán bukott meg az ügy, mindenképpen ragaszkodtak a város ellenőrzéséhez. Az alkufolyamatban felvetődött három szlavóniai megye „cserealapként.” A magyar kormányzat a kudarc után kidolgozta, s az uralkodó pedig 1870. júliusában jóváhagyta az ún. „Fiume provizórium” rendeletet, melynek alapján megtörtént majd

a város és kerülete helyzetének rendezése, az új struktúrák bevezetése. Fiume vármegye horvát igazgatás alá került ezzel egy időben.

1870-ben mindkét országgyűlés hozzájárult ahhoz, hogy addig, amíg nincs közös megegyezés, Fiume és kerülete ideiglenesen a magyar kormány irányítása alá kerüljön.

1871. szeptemberére jogi formát öltött (igazságügyi provizórium) a város helyzetének szabályozása. A város kormányzója a főrendiház, a megválasztott képviselője a képviselőház teljes jogú tagja. A magyar törvények Fiume területére is kiterjednek, de a kormány felhatalmazást kapott arra, hogy a törvényeket a város különleges viszonyaira sajátos módon alkalmazza. A magyar kormány képviselője a kormányzó a városban, akit a kormány javaslatára az uralkodó nevez ki. A kormányzó ellenőrzi az önkormányzat működést, minden tekintetben képviseli a kormányt. A minisztériumok a fiumei önkormányzattal a kormányzón keresztül érintkeznek.

A város maga dolgozta ki a város közigazgatási statutumának a tervezetét, így közigazgatása sajátos jellegűvé alakult. A közigazgatási szervezetét és hatáskörét a város törvényhatóságának meghallgatása után a kormányzó állapítja meg, s a belügyminiszter hagyja jóvá. (1589/1872. B. M. sz. rendelet, mely lényegében a közigazgatási provizóriumot jelenti.) A város önkormányzatának a közreműködése nélkül nem módosítható a közigazgatási helyzete.

Az önkormányzat főszerve az 56 tagból (50-et a városban, 2-2 képviselőt pedig a három községben választottak meg) álló, hat évre megválasztott képviselőtestület, melynek a hat évre megválasztott polgármester (podesta) vezetése alatt működő városi tanács a végrehajtó szervezete. Egészében véve Fiume a magyar struktúrában sajátos helyzetben és egyedi szervezettel működő törvényhatóság volt, de helyzete különleges volt, nem tekinthető „megyének”.

A középfokú közigazgatási hatóságot a kormányzó elnökleite alatt működő kormányzói tanács látta el. Hatásköre nagyjából azonos volt az anyaországi területen működő törvényhatósági bizottságokéval.

Az igazságszolgáltatást is sajátosan alakították ki a városban. Az elsőfokú bíróság a városban a fiumei kir. törvényszék lett, míg másodfokon a budapesti kir. ítélőtábla, harmadfokon a magy. kir. Curia volt illetékes. Külön sajátossága volt a városnak igazságszolgáltatási szempontból az, hogy 1867 után is itt az osztrák polgári törvénykönyv maradt érvényben.

A következő sajátosságként az emelendő ki, hogy a városban a kormányzat, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás hivatalos nyelve az olasz lett. A sokat emlegetett „magyarosítás” nem indult el a város életében. A város polgármestere mintegy negyed századra Ciotta János lett, aki a magyar kormányzattal karöltve hihetetlen szervező és fejlesztő munkát végzett a város érdekében.

Fiume helyzetének kérdésében 1883-ban, a Határőrvidék polgárosításakor ismét háromoldalú tárgyalásokat folytattak, de ekkor sem sikerült megállapodni. Az 1886. évi XXI. tc. (a törvényhatóságokról) önálló részben (Fiume város) foglalkozott vele, nem sorolta sem a vármegyék, sem pedig a törvényhatósági jogú



városok közé. A fennálló állapotok kerültek rögzítésre: „Fiume város és kerülete törvényhatósági ügyei, a törvény újabb rendelkezéséig, a fennálló törvényes gyakorlat szerint intéztetnek”.

5. Összegzés

Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezéssel már önmagában is egy nagyon bonyolult állam- és kormányzati struktúra jött létre, amelynek keretjellegű hatásai voltak a magyar-horvát kiegyezésre is. A magyar-horvát kiegyezés történeti meghatározottságokkal számolva fogalmazta meg Horvát- Szlavonország és Dalmácia (amely a dualizmus korszakában sohasem került vissza magyar igazgatás alá) széleskörű belső autonómiáját.

Fiume olasz többségű lakossága az adott körülmények között mind gazdasági, mind pedig politikai és kulturális okoknál fogva inkább Magyarországhoz kívánt tartozni, s nem Horvát- Szlavonországhoz és Dalmáciához. (Magyarország „távol volt”, nyelvi többségét nem kellett féltennie a kis létszámú magyar kolóniától.)

A magyar állam a fiumei kikötő fejlesztések során egészében véve a dualista korszak egyik legnagyobb összegű fejlesztését hajtotta végre. Sokkal szerencsésebb lett volna – nem csak utólag megítélve – ha a piacra és Horvátországra bízta volna a fiumei ügyek intézését, a kikötő fejlesztését. Ebben az esetben az egyik legfontosabb ütköző pont a két nemzet között ki sem alakult volna.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borovszky Samu, Sziklay János (szerk.) (1900): Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- Csekey István (1943): Magyarország alkotmánya. Renaissance Könyvkiadó. Budapest.
- Edelényi-Szabó Dénes (1928): Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. In: Magyar Statisztikai Szemle, 1928/6. szám. pp. 648-714.
- Frisnyák Sándor (2003): Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében. In: Frisnyák Sándor-Tóth József (szerk.): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza-Pécs.
- Gonda Béla (1906): A magyar tengerészet és a fiumei kikötő. Budapest.
- Hajdú Zoltán (2005): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. Második kiadás.
- Joó Gyula (1916): Fiume közjogi helyzete. Spitzer nyomda, Kecskemét.
- Molnár Károly (1929): Magyar közjog. Danubia, Pécs. Harmadik kiadás
- Tomcsányi Mór (1942): Magyarország közjoga. Budapest. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Negyedik, kiegészített kiadás.

ABSTRACT

The Hungarian-Croatian Compromise was regulated by the article XXX of 1868, reached between the Parliament of Hungarian Kingdom on the one hand and the Parliament of Croatia, Slavonia and Dalmatia on the other hand. The article XXX of 1868 turned to be a joint basic law of Hungary and of Croatia, Slavonia and Dalmatia.

Hungary and Croatia, Slavonia and Dalmatia form one state unity, alike towards to the other territories under His Majesty's rule and towards other countries.

The town, the only important harbour of Hungary and district of Fiume form a „separatum sacrae regni coronae adnexum corpus”, with regard to whose special autonomy and the legislative and administrative conditions. A new agreement is to be reached by means of negotiations between the Hungarian Parliament, the Sabor of Croatia, Slavonia and Dalmatia and the town of Fiume for a joint understanding.

ADALÉKOK A BÁNSÁGI MAGYAROK SZÁRMAZÁSÁHOZ ÉS IDENTITÁSÁHOZ

CONTRIBUTIONS TO THE HUNGARIANS' ORIGINS AND SENSE OF IDENTITY IN BANAT

KÓKAI SÁNDOR főiskolai tanár

Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar
Turizmus és Földrajztudományi Intézet

1. A Bánság népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai 1718-ban

A pozsareváci békekötés időpontjában a Bánság csaknem teljesen lakatlan mocsarakkal tarkított régió volt. A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak (pl. Acsády Ignác szerint Temes vármegye kb. 8000 fő, míg Torontál megye esetén kb. 8-9000 fő). A népességszámhoz kapcsolódó bizonytalanság oka, hogy e korban a történelmi Magyarországon nem született olyan felmérés, amelyből egyértelműen kiderülne a lakosság száma. Az 1715-i összeírásból (kiegészítve az 1720-i pótlás és az 1721-i erdélyi összeírás adataival) tudjuk, hogy az országban kb. 413 ezer adófizető háztartás létezett. Acsády Ignác szerint (Acsády 1896) hazánk lakossága a XVIII. század elejére 2,5 millió főre (9 fő/km²) csökkent, az újabb kutatások alapján (Dávid 1957) azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot kb. 3,9 millió fővel. Mindkét történeti demográfus véleménye megegyezik abban, hogy az ország több mint 40 %-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km²) az említett összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint egyötödét (kb. 22 %-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 9 fő/km² körül lehetett. A Maros vonalától északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km²) jelentette a mélypontot, délre a Bánság alföldi területei, ahol az emberi erőforrásokban hasonló mértékű lehetett a pusztulás (Ács 1984). Néhány kutató (pl. Borovszky 1910, 1911) még azt is kétségbe vonta, hogy itt egy-két település esetében (pl. Kiszombor, Szőreg, Deszk stb.) kontinuitás lett volna megfigyelhető. Ha hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskerekén (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8-9000 fő élhetett. A Bánság e területén a népsűrűség átlagos értéke nem haladta meg az 1-2 fő/km²-es értéket, így a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. Az emberi munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt (Gulyás 2009).

2. A bánsági magyarság származása és rétegzettsége

A gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés, részben spontán migráció, részben szervezett telepítések eredményeként viharos gyorsaságú volt, mely folyamat az etnikai tarkaság iskolapéldáját hozta létre, hiszen nem volt a Kárpát-medencének, de talán egész Európának még egy olyan régiója, ahol tizenhat jelentősebb etnikai csoport élt egymás mellett (Gulyás 2012). A betelepedés és betelepítés egyik – számunkra legfontosabb – csoportját a Bánság területére érkező magyarság alkotta. A bánsági magyarság a történelmi Magyarország egyik sajátos szóróványa volt és maradt, melynek származása és hozzá kapcsolódó identitása legalább olyan sokrétű, mint az Alföld más mikro régióié, mindezek ellenére van néhány specifikuma, melyek bemutatása hozzájárulhat a sajátos bánsági magyar identitás jobb megértéséhez. Kifejezetten politikai okokkal magyarázható, hogy 1718 után „rebelis” magyarok nem települhettek be a Bánságba. A vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek: nem titkoltnak katolikus német régiót kívánt itt kialakítani az osztrák politikai vezetés (Gulyás 2005; Gulyás 2006). Jól mutatja mindezt, hogy a Darmstadtból a Bánságba kivándorolni szándékozó evangélikus németeket sem engedték be a tartományba. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. A Bánság etnikai térszerkezetébe hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba (Borovszki 1909, 1911). A Bánságban élő magyarság beköltözése és megtelepülése eltérő módon, időpontokban és területeken következett be. A magyarok telepítését zömében a kamara és a földbirtokosok szervezték (dohánykertész községek) a környező és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból. Jelentős számban települtek Makóról és Szegedről is magyarok a Bánságba.

2.1. A magyarság kontinuitásának lehetőségei a Bánságban

A vizsgálat egyoldalú maradna, ha csak a betelepülőkkel foglalkoznánk, s nem térnék ki arra, hogy magyar népesség fennmaradt-e a Bánság területén a török hódoltság időszakának végéig. Az bizonyos, hogy teljesen nem veszett ki, hiszen a források (Hegyi K. 1982) tudnak magyar bírókról a XVII. században Temesváron, Csanádon és Karánsebesen, akik az ottani magyarok élén álltak. Ha nem is virágzó, de létező keresztény közösségekről szólnak az egyházi források is (Miklós 2006). Ekkor a katolikus hívek lelki gondozása a hódoltsági paphiány miatt a szerzetesrendek feladata lett. A ferenceseknek Szegeden, a jezsuitáknak Karánsebesen és 1625-1650 között Temesváron is voltak telepeik. Tudjuk – Johann N. Preyer monográfiájából –, hogy az 1700-as évek elején magyarok is laktak Temesvárt. E monográfia arról is tudósít, hogy 1730-ban a jezsuita Hunyady a városban magyarul tartott istentiszteletet, nyilván magyar hívők számára.

A falvak esetében azonban még ennyi információnk sincs, valószínű, hogy csak igen kedvező feltételek esetén, egy-egy nagyobb szultáni khász város szomszéd-

sága, vagy a természeti környezet segíthette a túlélést. A kettő együttes hatásának köszönhetően Kiszombor az egyik ilyen település volt, mely 1717-ben 15 házból állott (Marjanucz 2008. Kiss 1940.), s a csanádi tiszttartósági kerületbe osztották be. Kiszombor ősi magyar lakossága némi szünetekkel és megtépázva vészelte át a hódoltságot. Újjászületése nehezen indult. A falu mai népe a XVIII. században több szakaszban települt. Reizner János szerint az 1712. évi árvíz idején szegedi családok telepedtek le az akkor még törökhöz tartozó Kiszomborra. 1718 őszén Pest vármegyéből 20 katolikus magyar család telepedett ide. A lakosság azonban nem bírta el az adózást, tömegesen szökdösött el. 1724-ben a tetemes adóhátralékok következtében, a lakosok többi része is felkerekedett és a Maros túlsó partjára költözött. A temesvári igazgatóság, a visszaszállított lakosság féken tartására, határőrséget helyezett el a községben, melynek feladata volt egyúttal a postai szállítás fölött is őrködni. 1733-ban ismét nagy éhínség volt a faluban és a szökések megismétlődtek. 1737-38-ban a pestis pusztította a lakosokat. 1762-ben Csanádról 19, Nagyszentmiklósról pedig 13 magyar család költözött ide. A falu helyzete csak akkor konszolidálódott és indult fejlődésnek, amikor 1783-ban Oexel Mátyás nagyszentmiklósi sörgyáros vásárolta meg.

Néhány magyar etnikai töredék más mikrorégiókban is fennmaradt, például Aracs közvetlen környékén a hódoltsági magyar falvak maradványai: Morotva, Somogy, Vincai, Szentkirály még megérték a pozsareváci békét (Bálint 1965). Mindezek ellenére tény, hogy a török idők előtti bánsági magyarság mintegy 98-99 %-a a 165 éves török uralom alatt elmenekült, elesett vagy elhurcolták, azaz a Bánságban nem maradt jelentős magyar közösség, csak a XVIII. századi spontán migrációval és betelepítésekkel kezdett ismét számbelileg gyarapodni.

2.2. Az Udvari Kamara által szervezett magyar telepítések 1790-ig

A betelepülőknek adott kedvezmények mellett elv volt, hogy a Bánságba lehetőleg csak katolikusokat telepítenek emiatt is lassan haladhatott a magyarság terfoglalása. A három bánsági vármegye visszaállítása (1779), illetve a délvidéki urbárium (amely a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt a magyarországinál) újabb lendületet adott a Bánság benépesítésének. Egyrészt a tisztviselői állásokra magyarokat neveztek ki – később is fontos bázisa lesz a tisztviselői réteg a bánsági magyarság gyarapodásának – leginkább Erdélyből, Bács, Arad, Csongrád, Veszprém, Somogy, Zala, Békés, Pest és Csanád vármegyékből. A telepítéseket a három megye területén azonban már nem az udvar, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a kincstári uradalmak és a földesurak hajtották végre, ennek is köszönhető, hogy a gazdasági cselédek száma később is magasabb volt az országos átlagnál (Jakabffy 2009). A legjobb minőségű földterületek már el voltak foglalva, így a magyarságnak önálló településeinek kialakítására alig volt lehetősége. Az új jövevények a meglévő településeket gyarapították vagy újakat építettek maguknak. Az ekkor meglévő települések közül az alábbiak kaptak magyar betelepülőket:

2.2.1. *Torontál vármegye*

Deszk magyar lakossága a hódoltság idején megtépázva ugyan, de a helyén maradt, azaz nem halt ki (Bálint S. 1965). A szerbek, akik kiszolgált határőrök voltak, 1746-ban telepednek a faluba, melyet Klárafalvával együtt a báró Gerliczy-család vásárolt meg (1801). A falu szerb lakossága mellé katolikus délszlávok, Kálmány Lajos szerint sokárok is települtek, akik azonban hamarosan beleolvadtak a magyarságba. Már régóta csak a nevük (Káity, Pópity, Frányó, Szirovicza) árulja el eredetüket. A múlt század legelején szegedi dohánykertészek is megjelennek a faluban. Később néhány dorozsmai család is itt keres megélhetést magának.

Detta magyar lakossága szegedi tájszólásban beszél. Letelepülésének körülményei nem ismeretesek, gányó eredete azonban nem vitás (Bálint 1965)

Hódegyházára a temesvári igazgatóság 1760-ban szerződéses községet telepített Jázova-Hodics néven, Szeged vidéki római katolikus magyarokból. Házaik homlokán föltűnik a napsugár, amely szintén Szegedre emlékeztet. 1816-ban József nádor vette meg a kincstártól. 1833-44-ben a nádor a községet a Torontál megyei Akács, Nagy- és Kis-Bikács községbeli lakosokkal gyarapította.

Józseffalva község 1753 táján települt. Első lakosai a tiszamarosi katonai Határőrvidék kötelékébe tartozott szerb határőrök sorából kerültek ki, majd Szeged vidéki római katolikus magyarok is érkeztek. Az új telep a temesvári igazgatóság rendeletére Josephdorf nevet kapta.

Klárafalva esetében 1777. szeptember 6-án a csanádi tiszttartóság megengedte, hogy Új-Csanádról magyar dohánykertészek telepedjenek le a pusztára. Ezeknek az utódai a helység jelenlegi lakosai. A falu hagymatermesztő lakossága, főleg Makó katolikus parasztságából települt. Természetesen bevándorolt szegedi családjai is vannak.

Magyarmajdánba a csanádi tiszttartói hivatal 1773-ban római katolikus dohánytermelő magyarokat telepített a Kunságból, Szegedről és Hódmezővásárhelyről. Később a bébi uradalommal együtt Batthyány Ignác erdélyi püspök birtokába került.

Nagybecskerekre részben Belgrádból, részben Baranyából (1768-ban) költözött néhány magyar család, akik a Magyar utcában telepedtek le.

Nagykikinda katolikus lakosságot kapott (összes lakossága kb. 700 fő lehetett), akik a plébánia anyakönyveinek tanúsága szerint, Nyitráról, Csongrád vármegyéből, Szegedről, Komáromból, Fejér megyéből, Erdélyből, Kecskemétről, Nagyváradról, Makóról, Bécsből és Bajorországból származtak (Szentkláray 1884).

Óbéb 1773-ban a csanádi tiszttartóság két falut telepített a régi helység helyére: Kis-Bébát, hova Szeged vidékéről magyar dohánytermelőket hívott be (Bálint 1965) és Óbébát, melyet románajkú települőknek engedett át. Óbébát 1781. augusztus 1-én gróf Batthyány József és testvérei a kincstártól megvásárolták, ettől kezdve a helység középpontja lett a bébi uradalomnak, a melyhez Béb, Oroszlámos és Valkány községek, továbbá Keresztúr, Majdán és Kocsorhát puszták tartoztak. Gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök 1782-ben magyarokat telepített a helységbe.

Ókeresztúr túlnyomóan szerb többségű, hajdanában a szőregi kincstári uradalomhoz, Szeged bérleményéhez tartozó temesközi falu, amelynek magyar kisebbsége a XVIII. század végén dohánykertészként telepedett itt meg.

Oroszlámos helység az 1748-1761. évek között keletkezett. Első lakosai 1748 után Majdánról (a mai Magyarmajdán), mely egészen a XVII. század végéig Oroszlámos nevet viselt, költöztek ide. A helységet Perlas gróf temesvári tartományi kormányzó telepítette és az 1761. évi térképen már fel is van tüntetve. Első lakosai szerbek voltak, az óbébi uradalommal Új-Oroszlámos is a Batthyány-család birtokába került. 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített. Mikor e falvak benépesítésekor kitűnt, hogy Erdélyből és Szeged vidékéről sokkal többen jelentkeztek, mint a mennyit az újonnan telepített községekben elhelyezni lehetett volna, a többieket Új-Oroszlámoson helyezték el. Ez a magyarsága 1820-ban települt 60 dohánykertész szegedi családból. Ötven év alatt a magyarok annyira megsaporodtak, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra. A községet 1805-ben szabályozták, mert addig a házak szétszórva állottak. 1830-ban a tiszai-marosi védgátak elkészülvén, a község határában 6000 hold föld vált művelhetővé. 1848-49-ben a fellázadt szerbek a gróf Batthyánytól telepített Verbovicza-Sziget, Podlokány, és Újhely falvakat elpusztították, mire ezeknek a lakosai is nagyrészt Oroszlámosra költöztek.

Ószentiván magyar lakossága csak a XVII. század viharaiban enyészik el. 1719-ben Gyála faluhoz tartozott. 1720-ban Veliki Vászó szegedi kapitány bérelte s ajánlkozott a kincstárnál, hogy kertészekkel benépesíti, azonban ez a terv meghiúsult. 1723 tavaszán a csanádi tiszttartóság újból bérbe adta. 1746. március havában a tiszttartóság szerbeket telepített ide. 1783. március 5-én Szeged városa vásárolta meg a királyi kamarától, mire szerb lakosai a szomszédos Újszentivánra költöztek át és helyükbe alsóvárosi és tápéi dohánykertész magyarok telepedtek itt le.

Padé 1784-ben a kincstár dohánytermelő magyar családokat telepített ide, kiknek száma 1839-re megsaporodott. A római katolikus templom 1842-ben épült.

Pusztakeresztúron a csanádi tiszttartóság 1773-ban szegedi dohánykertész családokat telepít le, amelyeket később Szőregről jött egyéb szegedi sarjadékok is gyarapították. Máig őrzik nyelvüknek szegedi sajátosságait.

Rábé helység lakosait a csanádi tiszttartóság 1777-ben telepítette, szegedi dohánytermelő lakosokból. A királyi kamara 1783-ban bérbe adta Szeged városának s ettől fogva lakossága mindegyre szaporodott. Önálló községgé 1900-ban alakult. 1875-ben az árvíz az egész határt elöntötte.

Szőreg magyar népe Szegedről rajzik ide, először 1712-ben az akkori rettenetes árvíz következtében. 1739-ben e pusztára már benépesült, de 1739-40-ben lakosait a pestis megtizedelte. 1746-ban a temesvári igazgatóság a szőregi pusztán három községet telepített: Szőreget, Deszket és Szent-Ivánt. 1778-ban Szőreg már 70 házból állott.

Térvár a XVII. század második felében pusztává néptelenedik. 1777-ben „a katonai szállítások végett” 14 szegedi dohánykertész család telepedett itt le az utódok visszaemlékezése szerint határőri kötelezettséggel. Később a feloszlott Százegyháza szegedi népéből is jöttek ide.

Torontáloroszi 1767-ben németeket telepítettek ide, 1776-ban szegedi és környékbeli dohánykertészeket is. A lakosság leginkább dohányt és hagymát termesztett.

Torontáltorda 1750-ben a délmagyarországi kincstári puszták bérlő társasága bérelte. 1776-ban Szeged vidéki magyarok is telepedtek ide. 1781-ben gróf Pejacevich József vásárolta meg. 1797-ben Szeged, Csongrád és Szentés vidékéről ismét magyarokat telepítettek a helységbe.

Torontálvásárhelyt 1750-ben szintén a délmagyarországi kincstári puszták bérlő társasága bérelte. 1766-ban a kamara a tiszai és a marosi szerb határőröknek engedte át. Az áttelepítés az 1768-1774. években történt. A szerbek azonban néhány év múlva már elköltözködtek innen, s a község 1783-ban ismét pusztává lett. 1794-ben a kincstár Tisza vidéki református magyarokat telepített ide.

Töröktopolya 1790 táján magyarokat és németeket telepítettek, így alakult ki Topolya s így népesült be ismét Novoszello-pusztá.

Törökkanizsa magyarsága teljes egészében szegedi eredetű. Letelepedése nem egyszerre történt. Nagyobb része a szomszédos Budzsák faluból származik, amely 1776-ban kamarai birtok volt.

Újszentiván 1719-ben Gyála faluhoz tartozott. A csanádi tiszttartóság 1746 márciusában a pusztának azt a részére, ahol most Ószentiván község határa terül el szerbeket telepített. Szeged városa ezt a részt 1783-ban megvásárolta a királyi kamarától, erre a szerbek átköltözködtek innen Újszentivánra, Ószentivánt pedig a Szegedről kirajzott dohánykertész, illetőleg bérlő, cselédsorban élő magyarság szállta meg, akik hosszú időközön át a falu legszegényebb rétegét alkották.

2.2.2. *Temes vármegye*

Csák: régi magyar nevén Csákvár, a törökök kiűzése után 1722-ben, a temesvári kormánysház beépítése iránt intézkedett. Még ebben az évben főleg németajkú iparosok telepedtek ide, de voltak a települők között magyarok is. Kisebbségi magyarsága szegedi tájszólásban beszél, beköltözésének körülményei ismeretlenek (Bálint 1965). 1791-ben 27 felső-magyarországi szlovák család érkezett Csákra s ezek külön utcában nyertek szállást.

Nagykövéresre a XVIII. század második felében magyarok költöztek és 1786-ban már imaházuk is volt. Ekkor a magyarok kápolnát akartak építeni, de a szentsék ezt megtagadta, sőt lelkészüket is elhelyezték innen.

Omorra 1779-ben németek, majd később magyarok telepedtek. 1838-ig a kamara volt a földesura. Ő-ző tájszólást beszélő magyar népet 1840 táján talán a Dercsényiek telepítették, akiknek Szegeden ipari, kereskedelmi érdekeltségeik voltak (Bálint S. 1965).

2.3. A királyi kincstár által szervezett magyar telepítések 1790-1848-ig

A Bánság társadalmi-gazdasági fejlődése, különösen az intenzív mezőgazdasági kultúrák (pl. selyemhernyó tenyésztés, rizstermelés, szőlőművelés, dohánytermesztés stb.) elterjedése lehetővé tette, hogy az eddig még be nem népesített kincstári pusztákra is telepések érkezhessenek. Különösen a kincstári dohányültető telepek mozdították elő jelentékenyen az új magyar telepítéseket. A dohányültetvényesek vagy kertészek nem úrbéri jobbágyságok voltak, hanem csak bérlők. Minden ültetvényes évenként 2-3 ezüst forint haszonbért fizetett egy holdért és a bérelt földből négy holdat dohánnyal kellett beültetnie. A Bánság területén olyan dohánykertész telepek jöttek létre (pl. Kübekháza, Ürményháza, Aurélháza, Szentpéter, Nagymajdán stb.), amelyek később önálló falvakká fejlődtek.

2.3.1. *Torontál vármegye*

Aurélháza helységet a királyi kincstári tiszttartóság alapította 1843-ban, midőn Magyarszentmártonból szegedi származású (Bálint 1965) magyar római katolikus földművelőket telepített a szilasi pusztára. Az új helység gróf Dessewffy Aurél tiszteletére Aurélháza nevet kapta.

Bolgártelep bolgár-magyar bánsági falu. Az egykori dohánykertész falut (*colonia tabaccaria*) a kamara részben a mi gányónépünkől telepítette (1844), amely ma már teljes egészében ö-ző tájszólást beszél (Bálint 1965).

Gyála szerb többsége mellé a falu magyarsága a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve, nyilvánvalóan béresként, felesként, dohánykertészként szivárgott be (Bálint 1965). Kálmány Lajos anyakönyvi vizsgálatai szerint a gyálai magyarság a XIX. század végén 43 szegedi, illetőleg szőregi, ószentiváni és 6 más eredetű családból állott.

Kübekháza: A kancellária a szőregi királyi kincstári tiszttartóságot bízta meg a telepítési munkálatokkal, melyek 1843-ban vették kezdetüket. A telepítéskor kimondták, hogy kizárólag római katolikus magyar lakosok nyernek településre engedélyt, 20 évi időtartamra. Bálint Sándor szerint magyar lakossága kizárólag szegedi származású. Az 1844. év tavaszán vették kezdetüket az építkezések. 1851-től németek is költöztek a helységbe.

Magyarszentmárton kamarai birtokra települt, 1809-ben Szegedről származó 50 dohánykertész család szállotta meg. 1838-ban már 874 lakosa volt. Templomát, Katona István szegedi építőmester alkotását, 1874-ben szentelte föl a felsővárosi származású Németh József segédpüspök. Tornya a szegedi szülőföldre való emlékezésül az alsóvárosi templom tornyának hasonmása¹²⁵. A falunak egyébként több szegedi származású papja is volt (Szabó Antal, Kálmány Lajos, Sántha Pál).

Magyarszentmihály 1750-ben kincstári pusztá, melyet a délmagyarországi kincstári puszták bérlő társasága bírt bérben. 1838-ban még népes pusztá, 828 római katolikus magyar lakossal, zömmel dohánykertész családok, amelyek a

sövényházi Pallavicini-uradalomban 1852–1856 között hajléktalanná váltak. Nyilvánvaló, hogy az odavándorlást rokoni kapcsolatok is elősegítették.

Ótelek helység kincstári pusztán szegedi dohánykertészekből 1793-95 táján települt. Több földesurát említik, később ismét kamarai birtok lett. 1856-ban vált önálló községgé. 162 1880-ban Magyarszentmihályról számos szegedi eredetű család költözik át ide. A falu ö-ző tájszólásban beszél.

Öregfalu magyar népe szegedi tájszólásban beszél. Kincstári telepítés során került ide a XIX. század derekán, talán magyarszentmártoni kirajzás.

Tiszahegyes magyar kisebbsége Szajánból rajzott (1838) ide.

Tóba 1797-ben ide települt magyar dohánykertészei minden bizonnyal szegedi eredetűek (Bálint 1965).

Ürményháza a XIX. század első felében még pusztá, 1838-ban azonban már 674 magyar lakosa volt, akik a kamara földesúri hatósága alá tartoztak. Római katolikus magyar lakossága első rajként Kiskunmajsa, Apátfalva helységekből, továbbá Rákos-pusztáról települt. 1844-ben még mintegy 100 dohánytermesztő, szegedi származású család jött ide.

2.3.2. *Temes vármegye*

Bakóvárra a csehek 1820-ban telepedtek ide, de ezek a magyarokkal, szlovákokkal és bolgárokkal együtt lassanként elnémetesedtek, szintúgy az 1795-ben letelepedett 35 magyar család is, bár ezek 1856-ban még az iránt folyamodtak a csanádi püspökhöz, hogy részükre magyarul tudó plébánost rendeljen. Bálint Sándortól (1965) tudjuk, hogy magyarsága az ország több részéből és több szakaszban települt, a szegediekből is. A magyar lakosság részben el is németesedett, a megmaradtak azonban manapság szegedi tájszólásban beszélnek.

Buziasfürdőre 1820 táján kb. 50-60 magyar és szlovák család jött Pozsony és Árva megyékből.

Kistopoly helység a XIX. század első felében települt. Az 1783. évi térképen még csak egy Topolovecz van feltüntetve. 1848-ig a kamara volt a földesura.

Majláthfalvára 1819-ben a kincstár, gróf Majláth országbíró közbenjárására, magyar dohánykertészeket telepített le. Törzslakossága vitathatatlanul Szeged népéből, de nem közvetlenül a Városból és környékéről került oda, hanem a szintén szegedi gyökérzetű Szentmihálytelek, Törökkanizsa, Nagyikinda, Aracs, Magyar-csernye, Szaján, Torontáltorda, továbbá Hódmezővásárhely odavándorolt katolikus dohánykertészeiből ötvöződött össze. Paládi Kovács Attilától tudjuk, hogy a falunak a szintén szegedi eredetű Magyar-csernyével egészen 1920-ig igen eleven házassági, rokonsági kapcsolatai voltak. A falu népnyelvéről az alsóvárosi születésű Kiss János káplán közölt értékes adalékokat, amelyek kétségtelenné teszik az anyavárossal való nyelvi kapcsolatokat. Feltűnő a majláthfalvi dohánykertészet és az alsóvárosi paprikatermesztés műszókincsének tökéletes azonossága (Bálint 1965).

Nagyszeredre a reformátusvallású magyarok csak a XIX. század elején telepedtek le.

Temesség szegedi eredetű magyar kisebbsége a szomszédos Paráccal együtt a szegedi tájszólást beszéli. Nyilvánvalóan a birtokos csanádi káptalan telepítette.

Végvárra 1794-ben az elköltözöttek helyére Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyéből 150 ref. vallású magyar családot telepítettek le.

Udvarszállás falucska magyar többsége a legdélebbi szegedi kirajzás Kraszó-Szőrény vármegyében.

2.4. A nagybirtokosok által szervezett telepítések 1780-tól

A folyamatot II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). A birtokok zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vett meg 550 ezer, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több mint 40 ezer holdat 350 ezer, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.). A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen az árverésen kialakult árak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5 %-os kamattal. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elkótyavetyélték, amit az 1865. évi földjövödelmek ismeretében el kell ismerni (Kókai 2011. 110. o.). Az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke azonban még így is meghaladta a 2 millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki. Az ekkor birtokot szerzettek zöme elősegítette és ösztönözte a magyar munkaerő megtelepedését is.

2.4.1. Torontál vármegye

Alsóittebe 1781-ben, a kincstári árverezés alkalmával, Kiss Izsák, a béllyei uradalom bérlője vette meg. Kevéssel ezután a szerb lakosok, akik az új magyar földesúr alatt nem akartak szolgálni, 1783-1784-ben a Határőrvidékre költöztek át. A pusztán maradt helységbe Kiss Izsák 1786-ban Békés vármegyéből magyarokat telepített. Az új települők, kik mindnyájan reformátusvallásúak voltak, magukkal hozták lelkészüket, Boros Istvánt is, aki a letelepülés történetét, valamint a Kiss Izsák földesúrral kötött úrbéri szerződést az egyház 1787. évi anyakönyvébe bejegyezte. Bálint Sándor szerint a XIX. sz. legelején bevándorló katolikus kisebbsége a szegedi törzsökből származott.

Aracs v. Franyova A XVIII. század végén, attól kezdve, hogy a törökbecsei uradalom a Sissány család kezére jutott, mindegyre több magyar telepedett le. 1786-ban már 60 római katolikus szegedi származású magyar élt itt és számuk az 1820-1840 közötti években a szeged vidéki, bácskai és marosi iparosokkal, jelesül hajóácsokkal és molnárokkal gyarapodott. 1830-tól kezdve a magyarok iskolát is tartottak fenn.

Bánlak Ő-ző tájszólást beszélő magyarságát hajdani földesura, Karátsonyi Lázár telepítette a múlt század első felében Beodráról, illetőleg Akácsról (Bálint 1965).

Bégaszentgyörgy vegyes ajkú, Kikindától délre eső falu, ahova az eleméri és ittebei Kiss-család 1810 táján szegedi iparosokat és cselédséget telepített (Bálint S. 1965).

Beodrát a gróf Mercy-féle térképen a lakatlan helységek között találjuk. Később azonban Akacs, Kerekto és Somogy helységekbe magyarok és szerbek telepedtek le, akiket a hatóságok, fékezhetetlen kicsapongásaik miatt, lakóhelyeikről eltávolítottak. 1740 táján újabb szerb települők érkeztek a községbe. A megszorodott szerb lakosság 1759-ben templomot épített magának. 1781-ben Karátsonyi Bogdán vette meg a kincstártól a beodrai uradalmat, 103.000 forintért és ettől kezdve a magyar római katolikus lakosság is évről-évre szaporodott. 1794-ben és a következő években németek is telepedtek ide. A falu a szegedi tájszólást beszéli, és hosszú ideig kihelyezett alsóvárosi barátok pásztortolták (Bálint S. 1965).

Csókát Marczibányi Lőrincz vette meg árverésen, aki 1782-ben 500 szegedi családot telepít ide, akik részben magán Csókán, részben az uradalomhoz tartozó pusztákon dohány-kertészként vernek gyökeret. Ilyen Monostor (1782), Morotva (1782), amely azonban földesúri fortélyoskodás miatt 1832-ben föloszlik, és lakossága a szintén szegedi eredetű Padéra költözik. Marczibányi Lőrincz 1797-ben elérte azt is, hogy a helység mezővárosi kiváltságokat kapjon. Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy csókái népünkhöz 1800 táján Baranyából és Tolnából származó magyar családok, sőt kisebb számmal felvidéki szlovákok is csatlakoztak. Ezek valamennyien alkalmazkodnak a szegedi környezethez, eredetükre azonban egyes családnevek máig emlékeztetnek (Bálint 1965).

Csösztelekre Csekonics József tábornok, aki a zsombolyai uradalmat 1780-tól kezdve bérelte, 1800-ban pedig megvette, a XIX. század, elején Csanád és Csongrád vármegyéből behívott magyar kertészeket telepített e pusztára, kik az akkori mocsaras területen, az ittebei határtól egészen a magyarcsernyei határig szétszórta a partosabb helyekre építették házaikat. 1829-ben az itteni magyarok egy része elköltözött s helyükbe németek jöttek Zsombolyáról és Német-Csernyáról.

Egyházaskér helység 1789-ben települt Szeged vidékéről származó 41 római katolikus vallású magyar lakossal, 1848-ig a Marczibányi család volt a földesura.

Feketető helységet a XIX. század első felében a Marczibányi család telepítette és e család csókai uradalmához tartozott. A vegyes ajkú magyar-szerb falu dohány-kertész szegedi népe a múlt század legelején, egyébként ismeretlen esztendőben költözött ide (Bálint 1965).

Ferencszállás helységet az 1830-35. közötti években telepítette a báró Gerliczy család, hogy állandó munkásai és dohánykertészei legyenek. 1838-ban 52 háza és 202 magyar római katolikus lakosa volt, akik nagy része szegedi származású, csak néhány család makói.

Firigyházát 1781-ben a törökkanizsai uradalommal együtt Szerviczky Márkus vette meg. E család 1804-ben Csongrád vármegyéből haszonbéréseket telepített

ide. A birtokos család Kálmány L. szerint 1820 táján szegedi, tápéi, algyői, hant-házi és még hét környező településről származó dohánykertészekből falut telepített a régi helyén. Kálmány L. anyakönyvi adatai részleteznek is a családneveket, hogy ki honnan érkezett. 1858-ban a telep önálló község lett.

Kanizsamonostorra 1782 táján Marczibányi Lajos, Szeged vidékéről magyar kertészeket telepített és az új helység számára, a régitől délkeletre, az Aranka-csatorna közelében jelölt ki helyet.

Lukácsfalva helységet pusztaként Écskai Lázár Lukács 1785-ben telepítette be szerződéses szegedi dohánykertészekkel Écskáról és környékéről. Reizner János szerint a Pallavicini-uradalom szétvert kertészeiből a múlt század ötvenes éveiben Lukácsfálvára is jutott. A XX. század legelején kiszombori családok is települtek ide.

Magyarcsernye helység eredetileg a zsombolyai uradalomhoz tartozó Buzitova nevű pusztán alakult. 1798-ban telepítette Csekonics József tábornok, a mezőhegyesi állami ménesbirtok kormányzója, leginkább Szeged vidéki római katolikus kertészekkel. A telep kezdetben csak kisszámú családból állott. Mivel Rácz-Csernyától egy órányira volt, felváltva Buzitovának vagy Magyar-Csernyának nevezték. Csekonics József tábornok halála után, 1824-től Csekonics János lett a helység földesura, aki 1828-ban Csősztelekről újabb szegedi származású magyar telepeseket hívott Buzitovára.

Magyarpadét 1781-ben Ormosdy István vásárolta meg, és már 1784-ben szegedi dohánykertész családokat telepít a szerbek mellé. Következő földesura Padi Diván György volt, aki 1810-ben itt házat is építtetett. Eleinte pusztta volt., s csak 1872-ben alakult önálló községgé.

Nagybikácsra 1804-ben Karátsonyi Lázár 40 magyar családot telepített ide. 1816-ban árvíz pusztított a helységben. Karátsonyi Lázár az 1817-18. években ismét benépesítette 60 magyar és német családdal. A lakosok egy része 1891-ben Felsőmuzslyára költözött.

Nákófalva: 1784-ben Nákó Kristóf e pusztát megszerezte, evangélikus vallású magyarokat telepített ide Orosházáról, akikhez néhány szlovák család is csatlakozott. Ezek azonban hat év múlva elhagyták a falut. Helyükre 1790-ben németek telepedtek. Ettől kezdve lett a helység Nákófalva.

Óléc lakosai közül 300-an magyarok, 496-an német-, 280-an horvát-, és 120-an bolgárajkuak. Eredeti neve Baráchrháza volt és Barách Lajos telepítette 1830-ban, nevét 1889-ben változtatta Ólécre.

Porgány 1848-ig önálló pusztta. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik szegedi dohánykertészek leszármazottjai. 1861-ben alakult önálló községgé. Ö-ző tájszólását, szegedies hagyományvilágát napjainkban is őrzi.

Szaján színmagyar népének egy része a nevekből következtetve a török hódoltság idején Szegedre húzódik, a falu pedig elpusztult (Bálint S. 1965). Pusztaként 1718-ban a becskerek-i tisztartóság alá került, mely bérbe adta. A XIX. század elején Tajnay János birtoka volt, aki 1806-ban a szegedi tanyákról, továbbá az algyői uradalomhoz tartozó Hantháza kertészségéből 800 katolikus lelket telepít ide.

Szanádot a XIX. század elején Áldássy Ignác szerezte meg, a ki ide 1803-ban 70 német családot telepített. 1859 táján magyarok kezdtek ide beköltözködni.

Szőllősudvarnok helység területe eredetileg Törzsudvarnok határához tartozott. Gróf Rogendorf József 1840-ben magyarokkal telepítette be, az anyaközségtől 6 km. távolságra.

Tamásfalva a hódoltság alatt teljesen elpusztult. A jelenlegi helység nevét Komori Bedekovich Tamás udvari tanácsostól vette, a ki a helységnek birtokosa volt. 1841-ben szajáni dohánytermelő magyarok telepedtek ide. A falu máig ő-ző tájszólást beszél.

Tiszaszentmiklóst 1816-ban József nádor vette meg. Német lakosai 1797 után, magyar lakosai pedig 1831 után költöztek ide. Magyar lakossága 1803 óta több szakaszban telepedett meg a faluban. Kálmány Lajos a XIX. század végén anyakönyvi vizsgálatok alapján 101 szegedi családot talál itt 17 más vidékről származó magyar családdal szemben.

Törökbecse, mint kamarai birtok, a Sissányi-család tulajdonába kerül (1782). A földesúr a szerb lakosság mellé 1820-ban a szegedi tájról telepít a Susán városrészbe magyar dohánykertészeket, akiknek számát a közeli Borjasról betelepült szintén szegedi magyarok is gyarapították (1849).

Torontálújfalú magyar kisközség. Eredetileg kamarai pusztá, majd a Bedekovich-család birtoka, amely 1842-ben a szegedi gyökérzetű Szajánból és Bikácsról 78 dohánykertészt telepített ide.

2.4.2. Temes vármegye

Dézsánfalva helységet Deschan József kamarai adminisztrátor 1790-1810 között telepítette a kincstári birtokon, s így kapta a Dézsánfalva nevet. 1817-ben Dészánfalvi Gyika Konstantin-Manó és János-Manó vették meg a kincstártól. 1821-ben magyarok is költöztek ide. A falut ekkor nagyőrszi elnémetesedett franciák népesítették be, akikhez 1829 táján kiszombori, óteleki, párdányi, magyarcsernyei magyar, tehát jórészt szegedi eredetű családok is csatlakoztak. A falu magyarsága máig szegedi ő-ző tájszólásban beszél. Számukra 1848-ban helyi káplánságot hoztak létre, mely 1851-ben plébániává alakult át.

Gátalját 1823-ban Gorove László író és a Magy. Tud. Akadémia tagja és testvérei Lajos és Károly szerezték meg a kincstártól kir. adománylevéllel és a Gátájai előnévvel. Gorove László magyarokat telepített ide Külső-Szolnok megyéből, a Kiskunságból, továbbá Békés vármegyéből, Szent-András és Kétegyháza községekből.

Giládra 1842-ben magyar családok is telepedtek le. Az 1856-60 között években is érkeztek ide magyar és német telepesek, leginkább Krassó vármegyéből.

Mélynadásra Tormássy Antal a XIX. század első éveiben magyarokat telepített, s számukra 1804-ben kápolnát építtetett.

Temesfalvára 1835-ben magyarok telepedtek és építették ki az eddig rendetlen fekvésű helységet.

Temesjenőre a Csekonics-család a XIX. század közepén Torontálból magyarokat is telepített.

2.5. A magyar állam szervezett telepítései a dualizmus korában

A Bánság síksági területein a magyarság számának növekedéséhez a puszták benépesítése (pl. torontáli és temesi dohánykertész telepek, Deliblati-homokpuszta birtokbavétele stb.), a tanyásodási hullám megindulása és a század közepén kibontakozó gabonakonjunktúra is kedvezően hozzájárult. A nagy telepítési akciók a XIX. század közepére lezárultak, a kincstári és magánföldesúri birtokok benépesítése azonban az I. világháború kirobbanásáig – ha lassuló ütemben is – folytatódott /pl. magyar telepes falvak (pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva stb.) a Tisza, a Bega és az Al-Duna mentén stb./. Tény, hogy 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba. 1867 után pedig a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött és mindössze tizenhat (pl. Torontálkeresztes, Szapáryfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva, Igazfalva stb.) új telepes falu alakult ki, melyek a következők:

Felsőmuzslya római katolikus vallású magyar nagyközség. E község a magyar királyi kincstár birtokán 1890-ben települt, s 1905-ig Nagybecskerek város X. kerületét alkotta. 1905-ben önálló nagyközséggé alakult. Bálint Sándor (1957) szerint lakóinak zöme Szajánból települt át, egy része viszont Akácsról származik, melyet Karácsonyi Bogdán földesúr 1816/17-ben szegedi szerződéses dohánykerészekkel népesítette be Akácsot, amely 1891-ben föloszlott. A mintegy 450 lelket számláló lakosság házait szétszedve Felsőmuzslya kincstári pusztára költözött át, és ott kezdett sok más szegedi eredetű sorstársával új életet.

Gizellafalván 400 magyar és 1082 németajkú római katolikus vallású élt. E helység csak 1880-ban települt, a Babsa és Sziklás községek határainak egy részén elterülő kincstári birtokon.

Hertelendyfalva helység az egykori Marienfeld lakosaiból települt, akiket eredetileg az 1865-69. években az aldunai réti földeken a Titeltől Temeskubinig terjedő árterületeken telepítettek le. Az 1869-70 és az 1870-71. évek telén, valamint az 1876. év tavaszán uralkodó rendkívüli áradások azonban a csak kis részben elkészített dunai töltéseket elsöpörték s az új telepeket megsemmisítették. Ekkor a lakosok a Pancsova-Tárcsó közötti út mentén a vojlovici erdő melletti ármentes területet kapták, hova 1882-83-ban bukovinai csángók is telepedtek. Az új község 1883. július 21-én Hertelendy József akkori főispán tiszteletére kapta a nevét. Sajnos 1897-ben a Duna árja a határt ismét teljesen elöntötte.

Józsefszállás pusztát az állam 1869-ben telepítette temesközi népünkből, amely máig őseinek ő-ző nyelvét beszéli, és szegedi eredetűnek vallja magát (Bálint 1965).

Nagyერzsébetlak község a német bánsági Határőrvidék területén 1866-ban települt. Eredeti neve Elisenheim volt. 1876-ban a Tisza áradása az egész falut annyira elpusztította, hogy lakosai elköltöztek. 1887-ben telepítették be újból. Az itteni

római katolikus lelkészség 1870-ben keletkezett. Templomuk 1896-ban, az ágostai evangélikusoké pedig 1903-ban épült.

Nőrincse a bihari Sittérre csábított (1900), s onnan elűzött sándorfalvi családok sok viszontagság után itt vertek gyökeret. Nőrincse magyarsága ö-ző tájszólásban beszél.

Ötvösd helység csak 1868-ban települt a törökszákosi vallás- és tanulmányi alapítványi birtokon. Az új telepítvény báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter tiszteletére Eötvösfalva lett. Ö-ző nyelvjárásban beszélő magyar falucska.

Sztancsfalvára 1718-1722. között montenegrinusok telepedtek le. A gróf Mercy-féle térképen Stanzobosella, az 1761. évi hivatalos térképen pedig már Stancsova alakban találjuk. 1821-ben a csanádi káptalan nyerte adományul. 1852-53-ban felvidéki szlovákok szállották meg, kik a káptalantól ajándékozott házhelyeken házakat építettek, így keletkezett az ún. Tótfalu. 1881-ben azonban, bérleti szerződésük lejárván, ismét elköltöztek innen. Az 1905-1907 közötti években mintegy 150 magyar családot telepítettek itt le, tanyarendszer szerint.

Sándoregyháza Ivanova és Nagygyörgyfalva nevek alatt is ismeretes volt. E község a volt Határőrvidéken 1876-ban magyar, német, bolgár és szlovák telepesek által települt, Ivanova községnek a Duna árja által történt elöntése után. 1888-ban és 1897-ben az árvíz a község határát újból elöntötte. A római katolikus templom 1889-ben épült.

Szapáryfalva a XIX. század végén telepített magyar falu, Lugos közelében. Többsége makói református. Katolikusai szegediek, vagy legalább ilyen családok is vannak köztük. Mindkét felekezetnek természetesen ö-ző az anyanyelve.

Székelykeve egyike azoknak a községeknek, a melyeket a Bukovinába szakadt székelyek szállottak meg, akiket a kormány 1882-ben Gyurgyevóra, az ottani kincstári birtokra telepített. Ezt a helységet azonban 1887-ben a Duna árja teljesen elpusztította és a lakosok ekkor vetették meg a mai Székelykeve alapját. Az itteni római katolikus templom 1891-ben épült.

Tóba helység az újabb időben alakult. Megvette a délmagyarországi földbérlő és parcellázó bank, mely 1910-1911-ben parcelláztatta. 1848-ig Nagy-Tóba néven önálló pusztá volt.

Torontálkeresztes E helységet 1868-ban telepítette László Miklós, a királyi közalapítványi uradalom bérlője, 80 teleppel. 1892-ben az uradalom újabb 78 telepet osztott szét. Bálint Sándor szerint lakossága nyilvánvalóan a mi vállalkozó kedvű temesközi népünkből verődött össze, mert máig szegedi ö-ző tájszólásban beszél.

Újszentes községet a kincstár csak 1891-ben telepítette. Lakosai kevés kivétellel Szentestről származnak. A telepítvény neve Vadászerdő volt. 1896-ban e néven nagyközséggé alakult. Temes vármegye helyneveinek rendezése alkalmával, a község lakosainak óhajára, nyerte az Újszentes nevet.

3. A telepítések eredménye

A magyarok a Bánáság lakosságának 15,3 %-át (242152 fő) alkották 1910-ben (1. táblázat). Területi elhelyezkedésüket tekintve Torontál vármegyében élt a bánási magyarok 53 %-a (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4 %) alkottak, és itt élt a bánási magyarok 10,3 %-a (24961 fő). E járásban kilenc településen 90 % felett (pl. Ószentiván, Egyházaskér stb.), öt településen 50-75 % között (pl. Törökkanizsa, Oroszlámos, Szőreg stb.), míg egy településen 75-90 % között (Csóka), két településen pedig relatív többségben (Tiszaszentmiklós, Feketető) éltek a magyarok (1. térkép). A törökkanizsai járás 22 települése közül a fennmaradó négy településen szerb abszolút többség volt (pl. Gyála, Ókeresztúr, Deszk stb.), míg Újszentiván településen relatív többséget alkottak. Nem elhanyagolható tény, hogy e két népcsoport adta a járás lakosságának 88,3 %-át (42060 fő), azaz magyar-szerb kontaktzóna alakult ki szórvány német (6,2 %) és román (4,3 %) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagyikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig.

E zóna keleti határát Nagyszentmiklós-Nagyikinda-Ittebe településeknél húzhatjuk meg, ahol tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A németek (hat település homogén, kilenc településen abszolút többség), a románok (három település homogén, három településen abszolút többség), a bolgárok (Óbesenyő homogén) és a szlovákok (Felsőaradi homogén) e zónában etnikai szigetként jelentek meg és nem befolyásolták számottevően a szerb-magyar érintkezést. A természetes asszimiláció irányát mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma (pl. Nagybecskereken 4032 fővel, Nagyikindán 2341 fővel stb.) míg a szerbeké mindössze 5000 fővel (pl. törökkanizsai járásban 16154 főről 17099 főre, nagybecskereki járásban 14060 főről 14445 főre, Nagybecskereken 7969 főről 8934 főre, Nagyikindán 13248 főről 14148 főre stb.). E kontakt zónán kívül Torontál vármegye minden településén megtalálhatóak voltak a magyarok /három településen homogén (Ürményháza, Torontálvásárhely, Torontálkeresztes), négy településen abszolút, két településen relatív többséget alkottak/, azonban 91 településen 100 fő alatt maradt a magyar anyanyelvű lakosság száma. E kilencvenegy településen mindössze 4375 magyar anyanyelvű élt, azaz a torontáli települések 42,3 %-án élt a megye magyar lakosságának 3,2 %-a.

1. táblázat: Az ezer főnél népesebb magyar közösségek a Bánságban (1910)
Table 1.: Hungarian communities more than 1000 inhabitants in Banat (1910)

Település neve	Össz. lakosság	Magyarok száma	Össz. lakosság %-ában	Település neve	Össz. lakosság	Magyarok száma	Össz. lakosság %-ában
Torontálvásárhely	5174	4848	93,7	Magyarcsernye	3924	3849	98,1
Ürményháza	1605	1581	98,5	Németcsernye	3392	1034	30,5
Tamásfalva	1826	1291	70,7	Tóba	1693	1505	88,9
Felsőmuzslya	3408	3247	95,3	Torontáloroszi	3056	1991	65,2
Magyarpadé	1998	1875	93,8	Zsombolya	10882	2266	20,8
Szaján	2321	2278	98,1	Végvár	2880	2659	92,3
Kiszombor	4100	4021	98,1	Gátalja	3498	1883	53,8
Nagyszentmiklós	10611	2121	20,0	Székelykeve	4541	3869	85,2
Valkány	4803	1059	22,0	Újszentes	1243	1149	92,4
Hertelendyfalva	2920	1226	42,0	Lippa	7854	1954	24,9
Sándoregyháza	2525	1314	52,0	Temesrékas	4314	1236	28,7
Alsóittebe	2236	2208	98,7	Majlátfalva	2333	2272	97,4
Ótelek	1917	1878	98,0	Nagybodófalva	1576	1556	98,7
Aracs	9162	2299	25,1	Szapáryfalva	1743	1686	96,7
Beodra	4674	1691	36,2	Facsád	3316	1462	44,1
Torontáltorda	4283	4251	99,3	Igazfalva	1989	1925	96,8
Törökbecse	7640	5287	69,2	Orsova	5583	1870	33,5
Csóka	4239	3263	77,0	Resicabánya	17368	2713	15,6
Deszk	2943	1360	46,2	Temesvár	68471	28552	41,7
Hódegyháza	1847	1832	99,2	Lugos	19126	6875	35,9
Józseffalva	2962	1653	55,8	Nagybecskerek	25470	9148	35,9
Kübekháza	1816	1156	63,7	Pancsova	20201	3364	16,7
Oroszlámos	3532	1811	51,3	Versecz	26941	3890	14,4
Ószentiván	1472	1416	96,2	Nagykikinda	26356	5968	22,6
Szöreg	4052	2433	60,0	Fehértemplom	11524	1213	10,5
Tiszaszentmiklós	3530	1376	39,0	Karánsebes	7999	1413	17,7
Törökkanizsa	4938	3168	64,2	Összesen	389807	159245	40,8

Forrás: Népszámlálás 1910

Torontál vármegye 213 db települése közül 35 db olyan település volt, ahol a magyarok száma meghaladta az 1000 főt (1. táblázat), mely településeken a bánsági magyarok 39,7 %-a (96068 fő), a vármegyében élő magyarok 74,8 %-a lakott. A Torontál vármegyei homogén magyar települések közül a legnépesebb Torontál-vásárhely 5180 fő (4848 magyar), Torontáltorda 4289 fő (4251 magyar), Kiszombor 4107 fő (4021 magyar), Magyarcsernye 4138 fő (3849 magyar), Felsőmuzslya 3408 fő (3247 magyar), Szaján 2323 fő (2278 magyar), Alsóittebe 2238 fő (2208 magyar) volt. A legnépesebb magyar közösség Nagybecskereken (9148 fő) élt relatív többségben, kisebbségben pedig Aracson (2299 magyar), Nagyszentmiklóson (2121 magyar) és Zsombolyán (2266 magyar). Ezer fő feletti magyar lakosság kisebbségben Valkányon (1059 fő), Beodrán (1691 fő), Németcsernyén (1034 fő) és Deszken (1360 fő) élt Torontál vármegyében, melyek önálló etnikai szigetekhez és kontaktzónákhoz kapcsolódtak (1. térkép).

Temes vármegyében a bánsági magyarság 33 %-a élt (79960 fő), ahol arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1 %) és Temesváron (28552 fő = 39,4 %) haladta meg a 20 %-ot. Temes vármegye 220 településén megtalálhatóak voltak a magyarok (mindössze Párta, Berekutca, Kísszered, Mészdorgos, Szőlőshegy településeken nem), de 131 településen (a települések 58,2 %-án) számuk nem érte el a 100 főt, ezeken a településeken összesen 4957 magyar élt.

A Torontál vármegyei kontaktzónában, többségben élő magyarsággal szemben Temes vármegyében a szórvány magyarság volt a jellemző, a vármegye tíz településén élt 1000 főnél népesebb magyar közösség (Temesvár 28552 fő, Versec 3890 fő, Végvár 2659 fő, Székelykeve 3869 fő, Gátalja 1883 fő, Újszentes 1149 fő, Lippa 1954 fő, Temesrékas 1236 fő, Majláthfalva 2272 fő, Fehértemplom 1213 fő), melyből Újszentes, Végvár és Majláthfalva volt csak 90 % feletti magyar lakosságú (1. táblázat). Temesváron, Versecen, Temesrékason és Fehértemplomban a németek, míg Lippán a románok voltak relatív többségben, így a magyarok csak a második vagy harmadik (Versec, Lippa) ill. negyedik (Fehértemplom) legnagyobb nyelvi csoportot alkották. Az ezer főnél népesebb magyar közösségekben élt a Temes vármegyei magyarok 60,8 %-a (48677 fő), de többségi helyzetben csak kilenc (!) településen (14406 fő), melyből négy (Omor 585 magyar, Dézsánfalva 569 magyar, Ötvösd 791 magyar, Magyarmedves 629 magyar) ezer fő alatti népességszámú, kisebb etnikai szigeteket alkotva. A Temes vármegyei magyarság 82 %-a (65554 fő) kisebbségben élt és csak 22 településen haladta meg arányuk a 20 %-ot, legmagasabb Szigetfalu 44 % (644 fő), Mosnicza 43,6 % (828 fő) és Sztancsfalu 43,5 % (898 fő) esetében volt (1. térkép).

Krassó-Szörény vármegyében a bánsági magyarok 14 %-a (33787 fő) élt, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6 %), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7 %), haladta meg arányuk a 20 %-ot, illetve a facsádi járásban (3979 fő = 16 %) emelkedett 10 % fölé. Krassó-Szörény vármegye településeinek 80,1 %-án (290 település) megtalálhatóak voltak a magyarok, azonban 245 településen számuk nem érte el a 100 főt. Mindössze 8 településen élt

1000 fő feletti magyar közösség (Lugos 6875 fő, Resicabánya 2713 fő, Igazfalva 1925 fő, Orsova 1870 fő, Szapáryfalva 1686 fő, Nagybodófalva 1556 fő, Facsád 1462 fő, Karánsebes 1413 fő). Homogén magyarlakta település összesen négy volt (Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva és Bunyaszekszárd), míg abszolút többségben Udvarszállás (330 fő = 71,8 %), és Nörincse (476 fő = 56,7 %) magyar lakói, relatív többségben Lugos és Herkulesfürdő (200 fő = 38,7 %) magyar lakói éltek (1. térkép). Mindez azt jelentette, hogy a vármegye magyar lakosságának 39,3 %-a (13288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7 %-a kisebbségben használhatta nyelvét. A kisebbségben élő magyarok aránya csak 10 településen volt 20-50 % közötti, ahol a legmagasabb arányt Kisszécsányban (201 fő = 49,5 %) érték el, megjegyzendő, hogy itt a románok száma 202 fő.

A Bánság 723 településén éltek magyarok, mely közül 36 településen (ebből 30 településen 90 % felett) arányuk meghaladta a 75 %-ot. E települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db.

A vizsgált régió 18 településén (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 településén) a magyarság aránya 50-75 % között változott (1. térkép). E települések közül hat településen németekkel (pl. Torontálújfalva, Kübekháza, Törzsudvarnok stb.), öt településen szerbekkel (pl. Törökbecse, Oroszlámos, Törökkanizsa, Szöreg stb.), három településen románokkal (Gátalja, Dézsánfalva, Nörincse) alkottak kétnyelvű közösséget, míg 4 településen legalább három nemzetiség élt együtt (pl. Torontáloroszi, Nagyszentmiklós stb.).

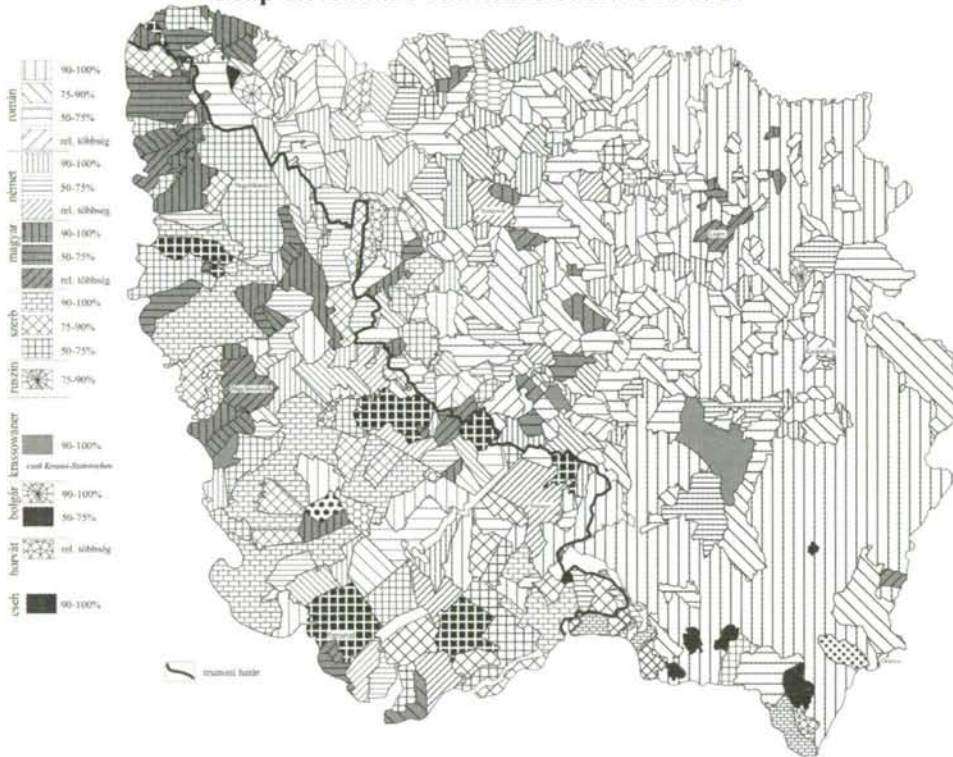
A magyarok relatív többséget 10 bánsági településen alkottak, amelyből kétnyelvű közösség volt három településen (magyar-román: Herkulesfürdő, Magyarmedves, Partos), háromnyelvű közösség hét településen (magyar-német-román: Lugos, Omor; magyar-német-szlovák: Hertelendyfalva; magyar-német-szerb: Nagybecskerek, Tiszaszentmiklós, Fektetó, Óléc).

A magyarok aránya 20-50 % között változott 54 bánsági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben. E települések közül 22 db Torontál vármegyében helyezkedett el, ahol hat településen németekkel (pl. Györgyháza, Nagybikács, Csősztelek, Németcsernye stb.) öt településen szerbekkel (pl. Beodra, Aracs, Deszk stb.) két településen románokkal (Öregfalva és Valkány) és egy településen szlovákokkal (Nagyzerzsébetlak) alkottak kétnyelvű közösséget, míg nyolc településen három vagy több nemzetiség élt együtt (pl. Nagyág, Kanak, Kőcse stb.). Temes vármegyében szintén 22 olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50 % között változott, ezek közül 16 település volt alapvetően kétnyelvű, úgy hogy a magyarok a vármegye 12 településén románokkal (pl. Keped, Szinészeg, Gilád, Szigetfalva stb.) négy településen németekkel (pl. Detta, Gizellafalva, Temesrékas stb.) éltek együtt, míg hat település háromnyelvű volt (pl. Tesöld, Lippa stb.). Krassó-Szörény megyében tíz olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50 % között volt (nem számítva Lugost és Herkulesfürdőt, ahol relatív többségben voltak), melyből nyolc településen a németekkel (pl. Bálint, Béga-

hosszúpatak, Bégamonostor, Vásáros, Érszeg, Izgár stb.) két településen a németekkel és az románokkal (Orsova, Bethlenháza) éltek együtt két ill. háromnyelvű közösséget alkotva (1. térkép).

1. térkép. A Bánság etnikai összetétele 1910-ben

Map 1.: Banat's ethnical structure in 1910



Forrás: Kókai S. (2011)

A Bánság 604 településén (Torontál vármegyében 143 db, Temes vármegyében 188 db, Krassó-Szörény vármegyében 273 db) a magyarok aránya 20 % alatt maradt, melyből 67 településen nem élt magát magyarnak valló személy. Száznegyven településen 1 % alatt maradt a magyarok aránya. A fennmaradó 397 településen 5-20 % között változott a magyarok aránya úgy, hogy 10 % fölé hatvanöt bánsági településen emelkedett (Temes vármegyében 30 db, Torontál vármegyében 21 db, Krassó-Szörény vármegyében 14 db).

4. Összegzés

Az a bánsági magyar etnikai térszerkezeti kép, amely az 1. térképen kirajzódik, a XX. század eleji állapotokat tükrözi, s hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Formája és arculata – kisebb-nagyobb változásokkal – a II. világháború végéig fennmaradt. A magyarság területi elhelyezkedését tekintve a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása annak az etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra uralkodó, míg a Bega mentén Magyar-szentmihálytól Magyarszentmártonig, illetve Torontálorosztól Magyarittelebéig jelentős homogénnek tekinthető magyar etnikai sziget alakult ki, amely zártsága és kedvező földrajzi fekvése alapján is vonzotta az itt megtelepülni szándékozó magyarokat. Az etnikai zártság és nyitottság tekintetében óriási különbségek voltak és maradtak a XIX. században a vizsgált régióban. Megállapítható, hogy a bánsági nagytájon belül is mindegyik település miniatűr néprajzi egység. A hagyományörzés foka, a másajkúakkal való együttélés, más magyar tájakról jött szórványokkal való keveredés, a földrajzi helyzet és társadalmi fejlődés a magyarság számára tanulságos színeződéseket hozott létre. Az ő-ző tájszólás, a katolikus gyökérzetű szellemi hagyomány és tárgyi világ találó egyezése, A családi kapcsolatok eleven-sége, származásuk tudata mégis virtuális bánsági egységbe foglalja valamennyit. A felsorolt helységek legnagyobb része kiszakadt az anya településének közvetlen hatásköréből, közösségéből, és sokszor más néprajzi tájegységbe épült bele, sőt ma már más államokhoz tartozik. Mindez az ősköztől örökölt hagyományvilágnak sajátos helyi színeződésével járt együtt. Minden esetben jelentkeznek a Bánságban élő nemzetiségekhez (pl. szerb, román, német, bolgár szlovák stb.) kötődő interetnikus kapcsolatok és kölcsönhatások.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest.
- Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közlöny XII. Budapest, 288. old.
- Bálint S. (1957): Szegedi szótár 1-2. kötet. Budapest Akadémiai Kiadó, 863, 704. old.
- Bálint S. (1965): A Szegedi nagytáj helységei. Szeged.
- Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. 75-79. old.
- Baróti L. (szerk.) (1893-1907): Adattár Délmagyarország XVIII. századbeli történetéhez. Budapest.
- Reiszig E. (1909): Torontál vármegye községei. In. Borovszky S. (szerk.) Magyarország megyei és városai (Torontál vármegye). 632. old.
- Reiszig E. (1911): Temes vármegye községei In. Borovszky S. (szerk.) Magyarország megyei és városai (Temes vármegye és Temesvár). 463, 294. old.

- Daczer K. (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
- Danyi D. – Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, 389. old.
- Dávid Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovácsics J.). Budapest, 12-21. old.
- Fényes E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV. kötet. Pest, 312., 285., 305., 350. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiatól napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest.
- Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S (szerk.): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza, Magyarország, 2006.11.17. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 55-68. old.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, 25-45. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1696-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Hegy A. (szerk.) (1977): Szőreg és népe. Szeged, 403. old.
- Hegy A. (szerk.) (1984): Deszk története és néprajza. Deszk, 1127. old.
- Juhász K. (1944): A 100 éves Kübekháza 1844-1944. Makó, 61. old. Csanád vármegyei Könyvtár 39.
- Kálmány L (1882): Szeged népe 2. kötet, Temesköz népköltése. 244. old.
- Kálmány L (1891): Szeged népe 3. kötet, Szeged vidéke népköltése. 322. old.
- Kiss M. H. (1940): Kiszombor története. Csanád vármegyei Könyvtár 35. Makó, 166. old.
- Kókai S. (2007): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor, 5-29. old.
- Kókai S. (2011): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza 421. old.
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, 93-118. old.
- Marjanucz L. (2008): A török kiűzésétől 1849-ig. A polgárosodó falu. In: Marosvári A. (szerk.): Kiszombor története. Kiszombor, 210- 332. old.
- Paládi-Kovács A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914). In: Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.
- Pál Á. (2003): Dél-alföldi határvidékek. Pécs. 235. old.
- Reizner J. (1900): Szeged monográfiája I.-V. köt.
- A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.

Abstract

The Bánság was an almost completely deserted, wild region with scattered marshlands and swamps at the time of the Pozsaverác Treaty. Some researchers (e.g. Borovszky S., 1910, 1911) even doubt that there was continuity in the case of a few settlements (e.g. Szőreg, Deszk, Kiszombor). As the result of the inhabitations (spontaneous migration, organized inhabitations) enforced by the economic needs by the beginning of the 19th century the Bánság became one of the most colorful region of the Carpathian Basin and even Europe regarding ethnicity and religion where sixteen ethnic groups lived together. The development in the XVIII and XIX centuries mobilized those local and positional energies, that helped the ethnic (e.g. Krauts, Serbians, Romanians, Bulgarians, etc.) and Hungarians dwelling here to from the region to that having the most developed culture in the historical Hungary. The independence of the region (1718-1778) made the prevailing of the policy of the royal court in Vienna possible. Due to this the demographic-ethnic, space structural and social-economic processes became specific due to the significantly different characteristics from the rest of the region of the country.

ÁLLAMTÉR VAGY HATÁRTÉRSÉG? (A FELVIDÉK A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN)

*SOVEREIGNTY OR BORDERLAND?(UPPER HUNGARY
IN THE MILITARY HISTORY OF HUNGARY)*

NAGY MIKLÓS MIHÁLY nyugalmazott és címzetes
egyetemi docens, doktorandusz

Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Pécsi Tudományegyetem
Földtudományok Doktori Iskola

1. Részben elkülönült földrajzi régió

A magyar történeti földrajz rendszerváltást követő újjáéledése és rohamos fejlődése magával hozta, hogy figyelme az elmúlt évtizedben a magyar hadtörténelem eseményeire, történelmi folyamataira is kiterjedt. Röviden fogalmazva; bátran állíthatjuk, tudományos kérdéskörként felfedezte magának a magyar nemzet háborúkban és fegyveres konfliktusokban bővelkedő századainak geográfiai témáit (Frisnyák, Csihák 2004). Az e téren megindult munka – tudományterületünk szakirodalmának gyarapodásával lépést tartva – új eredményekkel gazdagította a hazai hadtörténetírást is, amennyiben a Kárpát-medence földrajzi viszonyai változásának bemutatásával erősen közelítette és közelíti egymáshoz a geográfia és a történelmi tudományt. A hadtörténeti tárgyi földrajzi kutatások terén – igazodva a hazai történeti földrajz napjainkban uralkodó tendenciáihoz – fontos kérdésként merül fel az egyes makro- és mikrorégiók, nagytájak, tájcsoporthoz tartozók szerepe, amely a földrajzi tér fejlődésének belső logikájából eredően alapvetően meghatározza a táj mai képét és térszerkezetét is. Miután hadtörténelmünk eseményei, nagyobb intenzitású és hosszabb ideig tartó fegyveres konfliktusai egyes történelmi időszakokban jelentősen felértékeltek bizonyos tájakat – így például a török elleni küzdelmek kezdeti időszakában, a 14-15. században a Délvidéket –, így azok sajátos történelmi szerepre tettek szert, ami egyben vissza is hatott rájuk: térszerkezetük átalakításán túl formálta későbbi történelmi sorsukat is. E jelenség tükröződik Erdély, valamint a délvidéki területek mellett a Felvidék esetében is, amely a magyar hadtörténelemben – mintegy előre vetítve írásunk fő mondanivalóját – a kezdeti határtérség szerepét követően, egyebek mellett betöltötte az ütközőzóna feladatát, amiként volt a magyar honvédelem fő iparvidéke s nem utolsósorban államtérré is funkcionált és funkcionál.

A Felvidék mint Kárpát-medencei régió elnevezése 1918 után terjedt el (Gulyás 2003, Gulyás 2005/a, s ma – jóllehet még mindig előfordulnak eltérő tartalmú

értelmezései – a történelmi Magyarországnak a mai Szlovákiához tartozó, magyar- és szlovák lakta területeinek jelölésére szolgál, beleértve a Kisalföld szlovákiai részeit is. A korábbi századokban elsősorban a Felföld fogalma volt használatos (Kósa, Filep 1983). Ez utóbbi – a legtagabb értelemben vett Magyarországgal együtt – két részre tagolódott. A Szepes vármegye nyugati határától a Tisza észak-déli irányú szakaszáig húzott képzeletbeli vonal volt a határ. Az országnak az ettől nyugatra eső felét Alsó-, míg a keletre eső, Erdélyig húzódó részét Felső-Magyarországnak hívták (Bak 1997). Ez a kelet-nyugati felosztás a török hódoltság korában játszott jelentős szerepet, amikor csak a Felvidék keleti területeire terjedt ki Felső-Magyarország, amely egyben közvetlenül a török elleni felszabadító hadjáratokat megelőzően Thököly Imre fejedelemsége államterületének zömét alkotta (Zsidi 1995).

A Kárpát-medencén belül a Felvidék geográfiai elkülönülése bizonyos fokig már a magyar állam megalakulásakor és a középkor századaiban megfigyelhető, jóllehet ez olyan erős soha sem lehetett, mint Erdélyé. Ez utóbbi esetében a természetföldrajzi viszonyrendszer – a Kárpátok keleti és déli íve, valamint az Erdély-szigethegység által övezett medence – mindig is térbeli centrifugális erőként hatott és nagyban hozzájárult az Erdélyi Fejedelemség önálló államiségének kialakulásához (Nagy 2010). Tény, hogy a középkor Kárpát-medencéjének térszerkezetében már kimutathatóak egyes térségek regionális elkülönülései (Csüllög 2000), amelyek a későbbi századokban tovább erősödtek. A feudális kor térszerkezetének meghatározó elemei, az utak és vásárvonalak Kárpát-medencén belüli rendszere a Felvidék alsó-magyarországi területeit, valamint Felső-Magyarország északkeleti térségeit (a Frisnyák Sándor-féle tértagolás szerinti Ruténföldet) kezdetben földrajzi perifériává tette (Borcsiczky 1914a, 1914b, Gárdonyi 1908, Frisnyák 2009a). Az általa nemrég publikált tanulmány szerint (Frisnyák 2009/a) a feudális kor Magyarországon külön régióvá vált az Alföld, a Kisalföld, a Felvidék, a Ruténföld, a Dunántúl a Dráva-Száva közével, továbbá Erdély, valamint a Karszt és a Tengeremlék.

A Frisnyák Sándor által meghatározott régiók elkülönülésének egyik gazdasági, természetföldrajzi tényezőkön alapuló oka, hogy a középkori Magyarországon a vásárvonalaknak három, egymástól térben élesen elválasztható rendszere jött létre. A Kárpát-medence legfontosabb vásárvonala mintegy hatalmas, fél ellipszist leírva a Zágráb-Székesfehérvár-Buda-Pest-Miskolc-Szatmárnémeti-Arad-Temesvár településeket kötötte össze, és ezzel egyben a gazdasági kapcsolatrendszer legfontosabb belső, geográfiai térszerkezeti elemét is alkotta. Mellette Erdélyben egy, önmagában zárt vásárvonal – Kolozsvár-Marosvásárhely-Brassó-Nagyszeben – is működött, s volt egy ugyanilyen zárt rendszer a Győr körül és a Kisalföld peremvidékén elhelyezkedő településeket (Körmend-Sárvár-Pápa-Devecser-Sümeg-Kisbér-Tata-Sopron-Kőszeg; más felfogás szerint Pozsony-Sopron-Szombathely-Kanizsa) összekötő vásárvonal is (Beluszky 2002, Frisnyák 2009/a, Kovács 2001). A Felvidék domborzati és vízrajzi viszonyai kevésbé alkalmasak az ilyen zárt, nagy térségre kiterjedő, önmagukban zárt vásárvonalak kialakulására, jóllehet a 18-19.

század fordulójának itteni térszerkezetében is kimutatható ilyen jelenség. Ekkorra a legfontosabb közlekedési folyosók zárt rendszert alkottak; Trencsén-Zsolna-Lőcse-Kassa-Szikszo-Miskolc-Pest-Buda-Esztergom-Érsekújvár-Nyitra jelentették ennek főbb településeit (Frisnyák 2009/b). Ennek az utóbbi vásárvonalnak déli települései már egyben mutatják a Felvidék szoros kapcsolódását a Kárpát-medence belső területeihez, amely a térség fő vízfolyásai – Vág, Nyitra, Garam, Ipoly, Sajó, Hernád, Topoly, Laborc – és mellékfolyóik közlekedésre alkalmas völgyein át érvényesül. Ugyanakkor az általunk vizsgált térség zömét a Kárpátok viszonylag zárt tömbje tölti ki, amelyet délnyugati részén a Kisalföld, míg délkeleten a Kelet-szlovákiai-alföld (Zempléni-sík) vált fel. A zárt hegyvidék, valamint a folyó-völgyek elsősorban a mikro- és mezorégiók kialakulásának kedveznek, s részben erre vezethetők vissza a Felvidék történetiföldrajzi folyamatai is (Csüllög 1998).

A magyar államalapítást követően fokozatosan létrejövő államszervezet részben a Kárpátok zárt tömbje miatt csak lassan épül ki a Felvidéken s a megtelepedés elsősorban az alföldi térszínekre, valamint a folyóvölgyekre terjed ki (Kristó 1988, Kristó 2003). Ennek egyébként kiváló példája Nyitra megye benépesítése: az első települések a Vág- és a Nyitra-folyók mentén, főleg azok alsó szakaszán jöttek létre, és majd csak a 14. században népesültek be végleg a két fő- és mellékfolyók közötti területek (Fügedi 1938). A középkor századainak folyamán a Felvidék településhálózatának kialakulása egyben egy főleg gazdasági és ipari funkciójú térség létrejöttével járt együtt. A természeti erőforrásokra – a folyóvölgyek mentén – fokozatosan rátelepültek a vaskohászat és vasfeldolgozás telephelyei, amelyek a 13-14. század folyamán nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a Felvidék városfejlődése kiemelkedhetett a Kárpát-medence egyéb nagytájaival szemben. A vastermelés mellett részben itt összpontosult a Magyar Királyság nemesfémbányászatának és -feldolgozásának jelentős része is (Heckenast 1991, Heckenast 1994, Heckenast et al. 1968). Bizonyos fókig önálló földrajzi régiónak tekinthetők az alsó-magyarországi szabad királyi bányavárosok (Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Bakabánya, Ligetbánya, Újbánya, Bélabánya), valamint a királyi bányavárosok, a Szepességben (Gölnicbánya, Szomolnok, Igló). Ezek egy részét 1412-ben Luxemburgi Zsigmond elzálogosított a Lengyel Királyságnak (Bán 1989).

A településhálózatban és az ország gazdasági térszerkezetében elfoglalt kiemelkedő szerep mellett szól az is, hogy a 15. század közepétől különleges jogi privilégiumokkal rendelkező, első szabad királyi városok – az úgynevezett 8 tárnoki város (Buda, Kassa, Pozsony, Pest, Nagyszombat, Sopron, Bártfa, Eperjes) –, valamint az első három személynői város (Székesfehérvár, Esztergom, Lőcse) közül egy vagy a Felvidéken vagy annak peremén helyezkedett el. Ugyanakkor a Kárpát-medence egyéb térségeitől bizonyos mértékig elkülönülő város- és településfejlődés sajátos tendenciáját igazolja, hogy a 15. század második felében az alsó- és felső-magyarországi bányavárosok önálló szövetségre léptek. 1466-ban a hat Garam menti bányaváros – Körmöcbánya, Besztercebánya, Selmecbánya, Újbánya, Bakabánya, Ligetbánya –, míg 1487-ben a hét felső-magyarországi bányaváros – Gölnicbánya,

Szomolnokbánya, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rozsnyóbánya, Igló – hangolta össze jogi szerveződésben a bányáügyeket (Bak 1997). A Szepeesség városai már korábban, a 13. század végén a térbeli elkülönülés tendenciáját mutatták; 24 szépesi város 1271-ben V. István királytól területiális rendeleti kiváltságokat kapott (Bán 1989). A fentiekben – pusztán nagy vonalaiban – számbavett térszerkezeti folyamatok azt bizonyítják, hogy a Felvidék (Felföld) főleg településhálózata fejlődési tendenciáinak köszönhetően bizonyos mértékig már a középkor folyamán elkülönült a Kárpát-medence egyéb területeitől. Ám az elkülönítés – mint a kor gazdasági, ipari régiója – mégsem volt, mégsem lehetett olyan erős, hogy egyben a teljes elszakadás, az önálló államtér kialakulása felé hasson. A bányavárosok és szabad királyi városok ugyan a hegykeret jól járható útjai mentén, a magas földrajzi helyi értékű pontokon ültek, de fő gazdasági kapcsolataik a Kárpát-medencén belülré irányultak. Ami pedig a Lengyelországnak elzalogosított 13 szépesi város, valamint Lubló, Gnezda és Podolin esetét illeti, ezek ugyan a területi elkülönülés korábbi folyamatában már szerepet játszottak, ám lengyel birtokba kerülésük tulajdonképpen nem jelentett mást, mint a lengyel államtér betüremkedését a magyarba (Illyefalvi 1907).

2. Határvidék és államtér

A Felvidékről az előzőekben elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar történelem folyamán már a középkor évszázadaiban kialakult egy olyan térség, amely geográfiai funkcióival fokozatosan az elkülönülés jegyeit mutatta a Kárpát-medence belső, főleg alföldi vidékeitől, ám ugyanakkor éppen az egyre erősebbé váló gazdasági funkciója miatt szervesült is a Magyar Királyság térszerkezetében. Összességében megállapítható, hogy már a kései középkortól kezdve a Felvidék esetében is egyszerre hatnak a magyar államon belül tartó centripetális, és az azon kívülre vivő, az önálló államtérre válás felé ható centrifugális földrajzi erők. Ezek egymáshoz való viszonyát Közép-, valamint Köztes-Európa politikai és hatalmi állapotain túl elsősorban a Felvidék politikai és társadalomföldrajzi fejlődési folyamatai határozták meg. A centripetális és a centrifugális geográfiai erők eredőjeként – miként majd látjuk – a kezdeti határvidék több alkalommal vált államtérre, ami tulajdonképpen megfelel a Friedrich Ratzel nevével fémjelzett politikai földrajz alaptéziseinek (Ratzel 1903).

Ratzel, valamint politikai földrajzának és az abból kinőtt geopolitika képviselőinek határokkal kapcsolatos jelentős, a történelem által több alkalommal is igazolt tétele, hogy az államterek – gyakorta pusztán földrajzi perifériát alkotó – határtérségei, főleg amennyiben zárt, egységes teret alkotnak, kedveznek a társadalom és önálló állama kialakulásának (Ratzel 1903). Ilyen történelmi folyamat eredményeként jött létre – hogy magyar vonatkozású példával éljünk – a Bécsi-medence mint hatalmi központ köré szerveződött Habsburg-birodalom, majd az abból kifejlődött Osztrák Császárság (Steinacker 1963, Nagy 2011/a) és az azt váltó egységes

közép- és köztes-európai államtér, az Osztrák-Magyar Monarchia. Ennek geográfiai csírája a Német-római Birodalom egyik keleti örgrófsága (németül Mark) volt.

A Felvidék esetében hasonló történelmi folyamat tanúi lehetünk, jóllehet olyan erős centrifugális erők itt sohasem léptek fel, mint a Bécsi-medence esetében. A Felvidék térségében ugyan markáns folyóvölgyek találhatóak, amelyek – miként láttuk – kedvezően hatottak a városfejlődésre, ám hiányzott az a Kárpát-medencén belüli kisebb medence, amely segítette, geográfiaiilag mintegy kikényszerítette volna az élesebb elkülönülést. Történeti-politikai földrajzi szempontból a Felvidéket éppen ez fogja majd megkülönböztetni Erdélytől, amely ugyan a Kárpátok ívén belül helyezkedik el, de amelyet egy markáns, ám nem túl erős földrajzi objektum – az Erdélyi-szigethegység – választ el a nagy medence többi részétől. Erdély valójában a Kárpát-medencén belüli kisebb medencét alkot; ennek köszönheti bizonyos fokú politikai, gazdasági elkülönülését, valamint a 16-17. század folyamán élő önálló fejedelemsége olykor jelentős politikai súlyát (Nagy 2011/b). A Felvidéken ilyen központi medencét nem találunk, a térfejlődésben oly erőteljes hatású folyóvölgyek – miként már említettük – a Kárpát-medence belseje felé tartanak; Magyarország térszerkezetében centripetális tényezőként jelennek meg.

A magyar honfoglalást követően a Felvidék területe – a fokozatos benépesülés mellett is – évszázadokon át zárt határvidéket, az északi gyepűket alkotta: ezek Fodor Ferenc alapműve (1936) szerint gyakorlatilag az Északi-Kárpátok néhol a száz kilométert is meghaladó széles sávját kitöltötték. Vagyis a Felvidéken már a magyar honfoglalás korában, majd az azt követő századokban kialakult egy olyan határvidék, a Ratzel-féle rendszer szerinti határsáv, amely egyben az európai történelem egyik legmagasabb tartósságú államhatárává válik. Rónai András híres térképe – Államhatárok tartóssága Közép-Európában – szerint (1993) e határtéresség mintegy ezer éves fennállásával kontinensünk politikai földrajzi térszerkezetének meghatározó eleme. Mint ilyennek két fő jellemzőjére érdemes felhívunk az olvasó figyelmét. Egyrészt arra, hogy a térbeli, viszonylag gyenge, de már korai elkülönülési tendenciák mellett (Csüllög 1998, 2000), főleg a szlovákság térhódításával a századok folyamán egyre erősebbé válik az etnikai földrajzi elhatárolódás folyamata is. Másrészt pedig a 19. században még csak etnoregionális törekvésekben, majd önálló nemzeti államterek kialakulásában ölt testet (Gulyás 2005/a, 2005/b, Gulyás 2009, Gulyás 2012, Kocsis 1998).

A magyar hadtörténelem során a Felvidék védelmi funkciója – mint közismert – a huszita betörések elleni küzdelmek során erősödik fel, s már ekkor megfigyelhető, hogy e széles határvidék, akkor már gazdasági régió is, alkalmas a geográfiai elkülönülésre. Az ide betelepedett cseh husziták elleni harc évtizedeken keresztül elhúzódik, s ennek egyik oka nyilvánvalóan a térség gazdasági erején túl abban is keresendő; jelentős települései egyben önálló mikrotársadalmakat alkothatnak, amelyek erős katonaföldrajzi objektumokat hozhatnak létre (Granasztói 1980, Markó 1943) Ugyanakkor a kései középkor magyar államterében kialakult, úgynevezett feudális anarchiára jellemző területi széttagoltság alapja nem puszt-

tán a királyi hatalom meggyengülése lehetett. A 14-15. század kiskirályi birtokai, valamint az úgynevezett bárói ligák térbeli erőközpontok létrejöttét feltételezik; a hatalmas egységes birtoktestek, hatalmi területek – történelmi térképeink alapján – a Kárpát-medence természetes térbeli tagolódására utaló jeleket mutatnak (Dudar 1991). (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy történelmi földrajzunk fontos kérdése lehet annak tisztázása, vajon a kiskirályok és zászlósurak birtoktestjei és az általuk létrehozott szövetségek területei milyen térszerveződési vagy térszervezési folyamatokra és törekvésekre vezethetők vissza.)

A magyar hadtörténelem jelentős, s talán legsajátosabb katonaföldrajzi képletét nyújtó időszakában, a török hódoltság másfél évszázadában a Felvidék – mint makrorégió – legfőbb jellemzője a térség gazdasági és védelmi funkcióinak egymásra torlódása, olyan körülmények között, hogy e vidék egyben két világ- és egy regionális hatalom (Török Birodalom, Habsburg-birodalom, Erdélyi Fejedelemség) ütközőtérsége lett (Nagy 2012/a). E térség, különösen Felső-Magyarország a Habsburg-ellenes küzdelmek színtere lett, az Erdélyi Fejedelemség és a Bécs központú Habsburg erőter közötti ütközőzóna. Erre vezethető vissza, hogy az Erdélyhez ideiglenesen hozzácsatolt hét vármegye – Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa, Borsod (Bak 1997) – ugyan jelentősen megnövelte a fejedelemség kiterjedését, ezzel társadalmi, gazdasági, politikai potenciálját, ám Ung vármegye enklávéként a Királyi Magyarország része maradt. Így a hét vármegye mint térszerkezeti egység – katonaföldrajzi szempontból – a Partiumhoz hasonlóan megmaradt geopolitikai puffernak. A geográfiai és politikai erők kiegyenlítésének tekinthetjük, hogy közvetlenül a török elleni felszabadító háborúk előtt és azok első időszakában itt jöhetett létre Thököly Imre fejedelemsége – magterülete Felső-Magyarország töröktől meg nem szállt része, – amely alsó-magyarországi területekre, valamint a már említett hét vármegye és a Partium egyes térségeire is kiterjedt.

A későbbi századokban a Felvidék szabadságharcaink és honvédő háborúink során játszott jelentős szerepet. A Rákóczi-szabadságharcban szintén a geográfiai funkciók egymásra torlódása jellemezte, és egyben itt helyezkedett el a kuruc állam legfontosabb ipari térsége is (Nagy 2012b). Ugyanakkor – a Felvidéket tágan értelmezve – e térség keleti részeit kell a felkelés magterületének tekintennünk; Rákóczi állama Munkács és Beregszász térségében alakult ki, és a küzdelem végén erre a területre is szorult vissza. Az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc időszakában a Felvidék egyrészt ismét fontos ipari és gazdasági funkciójú térségként működött; a hadműveletek függvényében itt összpontosultak a honvédsereg utánpótlási bázisának meghatározó részei (Bona 1984), valamint e térség adott helyet jelentős hadműveleteknek is (Pusztaszeri 1984). A Görgey vezette magyar főerők 1848-1849 telén a felvidéki bányavárosokon keresztül vonultak vissza, Tokaj környékére. E hatalmas félkörív megtételének egyik közismert oka a csapatok felszereltségi állapotának rendezése mellett, azok katonai szakmai, kiképzettségi színvonalának emelése is volt. Következő jelentős Kárpát-medencei

cei fegyveres konfliktusunk, az 1918-1919. évi magyar honvédő háború során a Felvidék részben az itt végrehajtott sikeres támadó hadművelet kapcsán érdemel figyelmet, részben pedig a térbeli elkülönülés tendenciájának felerősödése miatt. A magyar történelem során, Thököly államát követően, ekkor jött létre a második önálló államter a Felvidéken, a magyar Vörös Hadsereg északi hadjárata folyamán megszületett, rövid életű Szlovák Tanácsköztársaság (1919. június 16 - július 7.) (Vass 1976, Radó 1969, Král 1956). A későbbi évtizedekben – egyebek mellett a már említett népességföldrajzi folyamatok miatt – a Felvidék az első világháborút követően létrejött Csehszlovákia alkotó része lett. Az 1938. évi müncheni egyezményt követően (2008) a Felvidék déli, magyar többségű területei visszakerültek az anyaországhoz. 1939 tavaszán pedig az addig Csehszlovák fennhatóságú Kárpátalja teljes egészében a magyar államter részévé vált. A szlovák lakosságú területeken újabb államter keletkezett: 1939. március 14-én megalakult a független – valójában a Harmadik Birodalom bábállama – Szlovákia, amely a második világháború lezárásakor ismét létrehozott Csehszlovákia része lett (Ebből újabb szlovák államter csak a kétpólusú világrend megszűntekor jöhetett létre).

A fentiekben elmondottakból látható, hogy a Felvidék a magyar történelem során többfajta geográfiai funkciót töltött be; a valamikori gyepük alkotta határvidékből az önálló államterig. A magyar hadtörténelem szempontjából volt iparvidék és ütközőzóna éppúgy, mint hadszíntér. Ez utóbbi tekintetében érdemes tanulmányunk végén felhívni arra az olvasó figyelmét, hogy a magyar szabadságharcok és honvédő háborúk – 1703-1711, 1848-1849, 1918-1919, 1956 – katonai értelemben általában azon buktak el, hogy a magyar seregek képtelenek voltak kitörni a földrajzi bekerítettség állapotából. A kitörési kísérletek – 1708 trencsényi ütközet, 1849 Vág-menti áttörési kísérletek, 1919 északi hadjárat – helyszíne rendre a Felvidék volt, ami egyben utal arra is, hogy minden térbeli centrifugális erő ellenére e térség – a Délvidékhez hasonlóan – kiemelkedő szerepet töltött be katonai szempontból is a Kárpát-medence térszerkezetében. Az itt létrejött államterek, a történelem tanúsága szerint, önállóságukat rövid ideig tudták megtartani; a zárt határtértséget alkotó makrorégió igazi helyét Közép- és Köztes-Európa valamely nagyobb térszerkezeti egységében találhatja meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bak Borbála (1997): Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 183 old. + 5 mell.
- Bán Péter szerk. (1989): Magyar történelmi fogalomtár I-II. Gondolat Kiadó, Budapest. I. köt. 292. old., II. köt. 284. old.
- Beluszky Pál (2002): Földrajzi energiák és városfejlődés In: Enyedi György – Horváth Gyula (szerk.): Magyar tudománytár II., Táj, település, régió. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest. 133-136. old.

- Bona Gábor (1984): Szabadságharc 1848-49-ben. In: Liptai Ervin (szerk.): Magyarország hadtörténete két kötetben. I. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest. 447-549. old.
- Borcsiszky Béla (1914a): A politikai változások befolyása Magyarország kereskedelmi útjaira a XIV-XV. században. Fritz Ármin Könyvnyomdája, Budapest. 32. old. + 1 t.
- Borcsiczky Béla (1914b): Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi utvonalai a XIV. és XV. században. In: Földrajzi Közlemények, 1914/5. szám. 301-307. old. + V. t.
- Csüllög Gábor (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10-15. század). In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1-3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 243-253. old.
- Csüllög Gábor (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. In: Földrajzi Közlemények, 2000/1-4. szám. 109-130. old.
- Dudar Tibor (szerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 237. old.
- Frisnyák Sándor (2009a): Ősi vásárvárosok az Alföld és Felső-Magyarország határán. In: u. ő.: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. 179-188. old.
- Frisnyák Sándor (2009b): Túróc vármegye tájhasználat a 18-19. században. In: u. ő.: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. 231-245. old.
- Frisnyák Sándor – Csihák György szerk. (2004): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza – Zürich. 230. old.
- Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1936/1-2. szám. 113-144. old.
- Fügedi Erik (1938): Nyitra megye betelepülése. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 70. old. + 1 t.
- Granasztói György (1980): A középkori magyar város. Gondolat Kiadó, Budapest. 276. old.
- Gárdonyi Albert (1908): Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban I-II. In: Közgazdasági Szemle, 39. kötet. 90-96. old. és 192-205. old.
- Gulyás L (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. Tér és Társadalom. 2003/3 szám 129-145. old.
- Gulyás László (2005/a): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt., Budapest. 233. old.
- Gulyás László (2005/b): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert – Gyimesi Gergely (szerk.): A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának évkönyve. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. 17-25. old.

- Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás László (2009): Regionális folyamatok a 19. században. In: u. ő (szerk.): A modern magyar gazdaság története, Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press, Szeged. 93-95. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1696-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest. 283. old.
- Heckenast Gusztáv et al (1968): A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban (A honfoglalástól a XIII. század közepéig). Akadémiai Kiadó, Budapest. 253. old.
- Heckenast Gusztáv (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában, A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest. 298. old. + 8 t.
- Heckenast Gusztáv (1994): Bányászat és kohászat. In: Kristó Gyula (szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. 80-82. old.
- Illyefalvi Lajos (1907): A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története, Első rész, A városok alapításától a mohácsi vészig. Gaál László Könyvnyomó-Intézete, Makó. 72. old.
- Kristó Gyula (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 645. old.
- Kristó Gyula (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229. old. + 1 t.
- Král, Václav (1956): A csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Szikra, Budapest. 286. old. + 1 mell.
- Kocsis Károly (1998): Az etnikai térszerkezet változásai a magyar Szlovákia területén (1920 előtt): In: Frisnyák Sándor szerk.: A Felvidék történeti földrajza, A Nyíregyházán 1998. április 1-3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 115-132. old.
- Kósa László – Filep Antal (1983): A magyar nép táji-történeti tagolódása [Negyedik, változatlan kiadás]. Akadémiai Kiadó, Budapest. 231. old.
- Kovács Zoltán (2001): Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 175. old.
- Markó Árpád (1943): Magyarország hadtörténete. Országos Közoktatási Tanács, Budapest. 296. old. + 2 t.
- Nagy Miklós Mihály (2010): Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának földrajzi alapjai In: Jelenkori Társadalmi és Gazdasági Folyamatok. 2010/1-2. szám, 208-213. old.
- Nagy Miklós Mihály (2011a): Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák-Magyar Monarchia? In: Nagy Magyarország, 2011/3. szám. 4-13. old.
- Nagy Miklós Mihály (2011b): Az Erdélyi Fejedelemség két nagyhatalom erőterében. In: Nagy Magyarország, 2011/2. szám. 35-43. old.

- Nagy Miklós Mihály (2012a): Verecke híres útjától Dévény kapujáig, A Felvidék a magyar hadtörténelemben. In: Nagy Magyarország, 2012/1. szám. 4-11. old.
- Nagy Miklós Mihály (2012b): Gazdasági régiók a Rákóczi-szabadságharcban? In. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei. 2012/3. szám, B-sorozat 1. 119-132. old.
- Pusztaszeri László (1984): Görgey Artúr a szabadságharcban. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 776. old.
- Radó Sándor (1969): A Magyar Tanácsköztársaság politikai földrajza. In: Földrajzi Közlemények, 1969/2. szám. 93-100. old.
- Ratzel, Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges [Zweite umgearbeitete Auflage]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg, München – Berlin. 838 p.
- Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás], Szent István Társulat – Püski Kiadó, Budapest. 411. old.
- Steinacker, Hugo (1963). Auswirkungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: u. ö.: Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg, München. 362. old. + 1 t. + XIII. old.
- Vass Henrik szerk. (1976): Munkásmozgalom-történeti lexikon [Második, javított és bővített kiadás]. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 711. old.
- Zsidi Vilmos szerk. (1995): Történeti földrajzi kislexikon. Továbbtanulás Kiadó Kft., Budapest. 229. old.

ABSTRACT

The northern areas of the Carpathian Basin, meaning the Carpathians and the Little Hungarian Plain are theatres of significant events of Hungarian military history. From geographical and politico geographical point of view this countryside deserves attention beyond the topography of Hungarian military history. Its spatial isolation from other lands of the Carpathian Basin has already started in the Middle Ages although this tendency was never so strong as it was in Transylvania. Until the Turkish era the above mentioned land, Upper Hungary (called in Hungarian *Felvidék*), was primarily an economic region. The alteration of its role happened decades after the battle of Mohács, when preserving its former geographical functions further elements shaped its spatial configuration. It was simultaneously the economically important area of the Carpathian Basin, the buffer zone of the Ottoman Empire, the Hungarian Kingdom and the Principality of Transylvania and even so a closed political geographical borderland, similar to previous decades. All these functions jamming together have modified significantly the configuration of the land that was gradually transformed from medieval borderland to sovereignty. The shortly existed principality of Thököly Imre in Upper Hungary was a significant stage of this process. At the same time the demographical and ethnic processes enhanced the tendency of spatial isolation that during the 19th century clearly indicated the possibility of birth of new

sovereignities. Northern areas of the Carpathian Basin became more valuable in Hungarian military history throughout the decades after the Turkish era. During the Hungarian wars of independence of the 18th-20th centuries (Rákóczi's War of Independence, Hungarian Revolution and War of Independence of 1848-49, Homeland Defence War of 1918-19) Hungarian military leaders and forces struggling in geographical and geopolitical closure tried to break out towards Upper Hungary. During the 20th century Upper Hungary as a closed politico-geographical and geopolitical borderland was a geographical factor of state constitution that provided its military historical importance. Meanwhile it remained individual sovereignty or a part of it, was continuously under the influence of Middle-European spatial configuration that gave this land military importance again and later supported Slovakia in the European integration.

AZ ELSŐ MAGYAR-SZLOVÁK HATÁR (1939—1945) MUNKATÉRKÉPEI

*THE WORKMAPS OF THE FIRST HUNGARIAN-SLOVAKIAN BORDER
(1939-1945)*

SUBA JÁNOS alezredes, térképtár vezető

Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár

1. Bevezetés

A számos problémával – gazdasági, etnikai – terhelt Első Csehszlovák Köztársaság (Gulyás 2003, Gulyás 2005) és a magyar állam viszonya a két világháború közötti időszakban végig feszült volt. Ezt a feszült viszony csúcsosodott ki az első bécsi döntésben (Gulyás 2006, Gulyás 2008). Az 1938. november 2-i bécsi Döntőbírói Határozat 1. §-ában megállapított új határvonalat 1:750 000 méretarányú térképen húzták meg. Ez a határmegállapítás első lépése a delimitáció, amikor a területek politikai hovatartozását döntik el (Suba 2008). A demarkációs vonalat ábrázoló térkép kis méretarányánál fogva nem szabta meg egyértelműen minden határmenti község hovatartozását, ugyanis a vonal vastagsága a valóságban 750 méter széles sávot jelentett, hegyen-völgyön át. A demarkációs vonalat a rendszerített katonai térképeken, mind a 200 ezres, mind a 75 ezres térképeken felülnyomták folytonos piros vonallal. Ezek képezték a további tényleges határmegállapítás alapját.

2. Rendszerített térképek

2.1. Az 1: 750 000 méretarányú Magyarországot ábrázoló térképek

A 750 ezres méretarányú térképek kis méretarányánál fogva az áttekintő térképek kategóriájába tartoznak. Magyarországot ábrázoló a Honvéd Térképészeti Intézet által kiadott hivatalos (közigazgatási és tematikus) térképek mind ebben a méretarányban készültek el, össznyomatként. Alapját Az Osztrák-Magyar Monarchia legkisebb (Übersichtskarte von Mitteleuropa) 1: 750 000 méretarányú katonai térképművének szelvényei alkották. Ez a kis méretarányánál fogva jó áttekinthetőséget nyújtott jelentős kiterjedésű területekről a felsőbb hadvezetés számára. Az 1: 750 000 méretarányú térképmű 45 szelvényből állt. A történelmi Magyarország területére 10 szelvény esik. A szelvénybeosztás a földrajzi fókuszálótól független, a térképek egyenlő nagyságú téglalapok, méretük 39'33 cm, egy szelvény

72 394 km² területet fed. Két féle vetületben készült el. A Bonne - féle vetületben, négy színben: fekete síkrajjal, piros úthálózattal, kék vízrajzzal és csíkozott, barna domborzatrajjal (Suba 2004). A hétszázötvenezeres szelvények úgynevezett hipszometrikus változata is ismert, amely jól érzékelteti a magassági viszonyokat.¹

A magyar katonai térképészet örökölte e térképművet és állandóan aktualizálta tartalmát. A harmincas évek elejétől jelentek meg az átdolgozott kiadások, a történelmi Magyarország területét ábrázoló 10 szelvény közül 8 (az északkeleti és délnyugati szelvények kivételével). Az átdolgozás során az elavult sík- és névrajzot újrarajzolták, a csíkozott domborzatot – kisebb változtatásoktól eltekintve – megtartották (Suba 2005). Politikai és stratégiai tervezéshez ezt használták. Ugyanezt a méretarányú térképet használta a csehszlovák vezetés is. Magyarországot és a Kárpát-medencét össznyomatként jelentették meg. Több méretben készült, attól függően, hogy csak az országot, vagy a Kárpát-medencét is ábrázolták.

Például: Csonka-Magyarország áttekintő térképe. Kiadja a M. kir. Honvéd Térképészeti Intézet 1936. 79×51 cm.² Később, ahogy az ország területe nőtt úgy nőtt a térképek nagysága is. A Felvidék visszatérésekor az 1938. november 5-i demarkációs vonalat folytonos zöld színnel jelölték.³ Az 1939. április 4-i végleges határokkal megjelent „Csonka-Magyarország” áttekintő térképének nagysága 94×67 cm volt.⁴ A határ jelkulcs szerint kirajzolva és narancssárga 3 mm vastag csíkozással felülnyomva szerepelt rajta.

Az 1940. augusztus 30. országhatárokat is (Kárpátalja, Észak-Erdély) feltüntető térkép mérete 110×81, 5 cm nagyságú.⁵ Ezen a térképen az országhatárokat piros folytonos vonallal emelték ki. Az 1941. évi hadművelleti segédletek környéktérképein a határ folytonos 2 mm vastag narancssárga vonal.⁶ Az 1942. évi határokat ábrázoló áttekintő térkép nagysága 109×81 cm.⁷ Ugyanezek a szelvények szolgáltak alapul a közigazgatási térképekhez.⁸

2. 2. Az 1: 200 ezres méretarányú térképek

Közép-Európa általános térképe 1: 200 000 (Generalkarte von Mitteleuropa) 282 szelvényből álló térképmű. Egész Közép-Európa területére elkészültek, mégpedig a Ferrótól számított keleti hosszúság 24° 30' és 48° 30', valamint az északi szélesség 53° 30' és 39° 30' közötti területre. Eredetileg az Osztrák-Magyar Monarchia haditérképének készült 1887 – 1913 között. Erre a célra nem teljesen felelt meg: kis méretaránya miatt a harcvezetésére csak részben volt alkalmas. A térkép az utak és a települések részletes és jól áttekinthető képét nyújtotta, a domborzatrajza csak a felszín jellegét adta vissza. A sokszorosítást négy színben végezték: a sík- és névrajz fekete, a vízrajz kék, a domborzat barna, az erdők területe zöld. Magyarország területét 61 db szelvény fedi le, zömüket 1889-től a század végéig készítették (Suba 2004). A térkép a topográfiai viszonyokról nyújtott jó áttekintése miatt továbbra is sokoldalú tudományos és gyakorlati használhatóságot biztosított.

Kiterjedésük szélességi és hosszúsági értelemben egyaránt 1° 1' fok, vagyis a szelvények területe egy foknégyszög, ezért hívták a kétszázezres szelvényeket

„foktérkép”-nek (Gradkartenblatt). A szelvényeket 30' perces értékű (fél fokos) meridiánok és szélességi körök határolják. Ennek megfelelően kerek fok értékű meridián a szelvény középmeridiánja, és a kerek fok értékű szélességi kör a szelvény közép szélességi köre. A szelvény megjelölésére ezek a fokértékek szolgálnak. Elöl a meridián, utána a szélességi kör fokértéke (Itt a szelvényjelölés sorrendje az olvasás sorrendjével ellentétes.), valamint feltüntetik a szelvényen szereplő legnagyobb települést (esetleg több nagyobb települést), pl. 37° 47° Budapest–Kecskemét.

A foktérképszelvény alakja szimmetrikus trapéz. Oldalai egyenes vonalak. A meridiánok összetartása miatt a kétszázazres szelvények nagysága is változó. Az átlagos szelvényméret Magyarország közepes földrajzi szélességén 38' 55, 3 cm, ennek fedőterülete mintegy 8436 km² (76' 111 km). A kétszázazres térkép (General-karte) szelvényeinek fedőterülete 2 oszlopban, illetve 4 sorba elhelyezkedő 8 darab hetvenötezres szelvény fedőterületét öleli fel.

A történelmi Magyarország területére eső szelvények zömét 1914 – 1918 között újra megjelentették, néhány szelvényt többször is. E térképműveket helyesbített tartalommal újranyomták, a „Nagy Háború” után már magyar névrajzzal. Tartalmilag felújított szelvényeket 1930 – 1940-ig csak a trianoni Magyarország területére eső 23 szelvény területére adtak ki a huszonötezres reambulálás⁹ és új felmérés, illetve a hetvenötezres revideálás, valamint a nyilvántartások alapján (Suba 2009/a).

A felújított kétszázazres térképek a régi bécsi szelvényekhez képest kivitelükben, szelvényezésükben, szelvényjelölésükben nem változtak. Gazdagodott viszont a kereten kívüli tartalom: felül közepén a szelvény megnevezése, a bal sarokban – az 1935 után megjelent térképeken – a sztereografikus kilométer-hálózati rendszer megnevezése, a kereten a földrajzi fokosztás (a korábbi kiadásokon a hosszúságok csak a ferói, a harmincas évek vége felé már a Greenwich-i meridiántól is), valamint a sztereografikus kilométer-hálózat számozása (8 km, 4 cm-enként) szerepelt. A kereten kívül olvashatjuk a csatlakozó szelvények megnevezését, alul a megújítási adatok, megjegyzések (pl. a jelkulcs éve), az aránymérték, a „mérték” (1: 200.000), a kiadó és a helyesbítési adatok találhatóak. A szelvények döntő többségét 1940 – 1944 között részben ismét helyesbítették. A térképek színesek: a névrajz fekete, a csíkozott domborzatábrázolás barna, a víz kék, az erdő zöld, s ez a szín egyszerű árnyalásával a domborzat plasztikáját is fokozza.

A magyar-szlovák határt piros vonallal felülnyomták. 13 darab szelvényen lehet ábrázolni a határvonalat. A Hadtörténelmi Térképtárban az első sorozat egy szelvénye, a 35° 38' Pozsony maradt meg, mint munkapéldány.¹⁰ A későbbi kiadású szelvényeken a határvonalat már nem nyomták felül, csak jelkulcsszerűen rajzolták ki, szinkiemelést nem alkalmaztak. Ellentétben a német kiadású szelvényeken, ahol narancsszínnel nyomták felül a határ jelét. A Hadtörténelmi Térképtárban a magyar-szlovák határt a német kiadású térképeken is nyomon lehet követni. Azok-

nál a kétszázazres térképeknél, amiket tematikus célokra használtak, a jelenlegi határt jelkulcsszerűen piros színnel nyomtatták rá. Itt úgyis a tartalom volt a fontos.

**1. táblázat: A magyar-szlovák határ az 1: 200 000 méretarányú
térképek fedőterületén**

**Table 1. : The Hungarian-Slovakian border on the cover area of the maps,
scale: 1:200 000.**

sorsz.	szelvényszám	megnevezés	sorsz.	szelvényszám	megnevezés
1	35 48	Pozsony	8	38 48	Miskolc
2	36 48	Komárom	9	39 49	Kassa
3	37 48	Budapest-Losonc	10	40 49	Ungvár
4	38 49	Lőcse	11	38 48	Miskolc
5	38 48	Miskolc	12	39 49	Kassa
6	39 49	Kassa	13	40 49	Ungvár
7	40 49	Ungvár			

Forrás: Saját szerkesztés

Először a tárgyalások alapjául szolgáló térképanyagot egyeztették. Ezt megkönnyítette az a tény, hogy mind Magyarország, mind Csehszlovákia - az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai közül - a Monarchia által rendszeresített méretarányú térképműveket használt.

2. 3. Az 1: 75 00 méretarányú térképek

1: 75 000 méretarányú részletes térképmű (Spezialkarte): a Habsburg Birodalom III. katonai felmérésének legrészletesebb és legnagyobb méretarányú kiadásra szánt térképműve. 1873 és 1889 között készült el. A térképművet nagy részletgazdagság, jól olvashatóság, erőteljes ábrázolási mód jellemezte. Domborzatábrázolása csíkozásos, 100 méteres alapszintvonalakkal. Takarékosági és gyorsasági szempontból fekete színben - ami a hegyvidéki szelvények olvasását megnehezítette - sokszorosították. Egy térképszelvény mérete 50x37 cm, és 1056 km területet ábrázol. A történeti Magyarország területét 367 db, a mai Magyarország területét 122 db szelvény fedi le (Suba 2004). A Monarchia utódállamai közül Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria tartotta meg. A magyar királyi honvédség csapattérképe volt. Ezért állandóan helyesbítették. Ezeken, a szelvényeken a „nachträge” (kiegészítés) évszáma szerepel. Később a kiegészítések a „Teilweise berichtigt” (részbeni helyesbítés) felirattal folytatódtak. A részletes térképek „naprakészsgét” a gyakori kiadások biztosították, mivel a nyilvántartások alapján folyamatosan frissítették őket (Suba 2005). A polgári és a turista térképek alapanyagául szolgált. A csehszlovák hadvezetés is ezt a méretarányú térképet használta.

A szelvények jelölése 1917 után négyjegyű számmal és a térképen szereplő legnagyobb település megnevezésével történt. A települések nevének írásából és a név változásából már következtetni lehet a készítés évére is. (A térképen a legnagyobb

település neve szerepel.) Például 4760 Sellye und Nagysurány, 1917 évi helyesbítés, a kiadás dátuma nincs feltüntetve. 4760 Nagy-Surány, az 1941. évi kiadás, 4566 Abaújtör és T(orna)-Sz(en)t Jakab 1938 előtti kiadások, 1939-ben már 4566 Kassa lesz a szelvény megnevezése. A csehszlovák kiadású térképeken értelemszerűen a (cseh)szlovák név szerepel. Kosice, Trebisov, Rimávská Sobota, Lucenec, Trnava. 19 darab 75 ezres térkép fedőterülete fedi le a magyar-szlovák határt.

2. táblázat: A magyar-szlovák határ az 1: 75 000 méretarányú térképek fedőterületén

Table 2.: The Hungarian-Slovakian border on the cover area of the maps, scale: 1:75 000

sor szám	térkép száma	A térképszelvény megnevezése			
		A magyar kiadás magyar névrajzzal*	A munka- térkép jellege♦	A magyar kiadás cseh névrajzzal*	A munka- térkép jellege ♦
1	4368	Wola Michowa u. Izbugyaradvány / Laborcradvány/[Visná Radvan]	3/3	Papín (Papháza)	
2	4466	Eperjes [Presov] és Gölniczbánya	3/1	Gelnica (Gölniczbánya)	3/2
3	4468	Homonna	3/2	Humenné (Homonna)	
4	4564	Nagyőröcze [Revaca] und Rimabánya [Rimavska Bana]	2, 3/3	Rimakova (Rimakokova)	
5	4565	Rozsnyó	3/1	Roznava (Rozsnyó)	
6	4566	Abaújtör és T(orna).Sz(en)t.Jakab	3/1	Kosice (Kassa)	
7	4567	Füzér	3/1	Trebisov Töketerbes)	
8	4568	Ungvár	3/1, 3/3,	Uzhorod (Ungvár)	3/3
9	4659	Tyrnau /Nagyszombat/	2, 3/1	Trnava (Nagyszombat)	3/3
10	4660	Neutra /Nyitra/	3/1	Nitra (Nyitra)	3/3
11	4661	Königsberg (Újbánya) und Garam-Sz(en)t.Benedek [Hronsky Benedik]	3/1	Nová Bána (Újbánya)	3/3
12	4663	Losonc	2, 3/3	Lucenec (Losonc)	3/2
13	4664	Rimaszombat és Susa	2, 3/3	Rimavská Sobota (Rima- szombat)	3/3
14	4758	Pozsony, Hainburg és Oroszvár [Rusovce]	3/1	Bratislava (Pozsony)	
15	4759	Szenc und Tallós [Tomasikovo]	3/1	Senec (Szenc)	3/3
16	4760	(Vág)Sellye und Nagysurány	1, 3/1	Surány (Nagysurány)	
17	4761	Léva	1, 3/1	Levice (Léva)	3/3
18	4762	Balassagyarmat és Ipolyság	3/3	Sahy (Ipolyság)	
19	4763	Salgótarján és Szécsény	2, 3/1	Hajnacka (Ajnácskő)	

* Zárójelben a települések magyar, szlovák nevét adtuk meg

♦ Csoportosításukat lásd a szövegben

Forrás: Saját szerkesztés

Ezek a térképek magyar és cseh kiadásúak voltak. A magyar kiadásúak továbbiakban magyar és cseh névrajzzal kerültek kiadásra. Zömük 17 darab egyszínű fekete nyomat. Négy darab: a 4758 Pozsony, a 4762 Balassagyarmat, 4763 Salgótarján, és a 4565 Rozsnyó fedőterületű térképszelvények színes kiadásúak voltak, az időközben felmért szelvényekből helyesbítették.

A határmegállapítás elveit Teleki Pál dolgozta ki. Teleki Pál szeme előtt a trianoni határt megállapító bizottságok működése lebegett (Suba 1999/a). A bécsi döntőbíró által megállapított határvonal értelmezésével és magyarázásával a magyar-(cseh)szlovák határmegállapító bizottság foglalkozott (Suba 2011). A határ megállapításánál az addigi tárgyalások alapelveül szolgáló nemzetiségi elv mellett a fő szempont az volt, hogy az új határvonal lehetőleg községi határvonalakon haladjon, s ez által minél kevesebb kettős birtokos legyen (1999/b). A tárgyalások során Teleki a bécsi térképet felnagyította a magyar követeléseket tartalmazó 75 000-es méretarányra, és ebbe berajzoltatta a kataszteri községhatárokat. A felnagyított térképből megállapítható volt, hogy a bécsi vonal is a községhatárokat követi. Általános irányelvként leszögezték, hogy a bizottság működésének alapja a bécsi döntőbírói határozathoz mellékelt térkép, és a legfontosabb szempont az etnikai elv (Suba 2009/b). Hangsúlyozták, hogy a katonai bizottság által megállapított demarkációs vonal nem vág elébe a végleges rendezésnek.

A delimitációs tárgyalások eredményeként 1939. március 7-i és az ezt kiegészítő április 4-i jegyzőkönyv alapján létrejött a végleges megállapodás a szlovák-magyar határon a részletek tekintetében is. A bizottságok befejezték a végleges jegyzőkönyveket és megrajzolták a térképeket. A végleges jegyzőkönyveket a kormányok elé terjesztették, hogy ennek alapján igazítsák ki a demarkációs vonalat.¹¹ A Bizottság a határt 1: 75 000 méretarányú térképeken vontta meg. A záró jegyzőkönyv szerint mindegyik eredeti példányához két sorozat térképet csatoltak, amelyeknek egyike magyar, másik a csehszlovák kiadású volt. A csatolt térképek a záró jegyzőkönyv kiegészítő részét képezték. A térképeken megvont határvonalak „egyezőek és a hitelesség jellegével bírtak”. A szóban forgó térképek között felmerülő ellentmondások esetén a határvonal leírása volt a mérvadó (Suba 2003/2004). Ezek a térképek kiadásai mind rendelkezésünkre állnak a Hadtörténeti Térképtárban. A kijelölt határvonalat már minden térképen szerepeltették.

2. 3. 1. A munkatérképek csoportosítása

2. 3. 1.1. Demarkációs vonal feltüntetése

A térképek első sorozatán szerepel a következő felirat: A Magyar-Cseh katonai bizottságok által 1938. nov. 5 - én megállapított „demarkációs vonal” „ideiglenes érvényű”. A demarkációs vonalat két szelvényen ábrázolták: a 4760 Sellye und Nagysurány és a 4761 Léva szelvények fedőterületén. Ezek maradtak meg, mint munkapéldányok.

2.3.1.2. *Faluhatárok berajzolva*

Ugyanez a sorozat. A szelvényeken zöld tussal szerepel a község határok, illetve sárga színes ceruzával a javasolt határvonal. A megegyezés alapján a végleges határvonalat vastag kék tussal rajzolták be. Öt térképen találkozhatunk ezekkel: a 4564 Nagyrőcze und Rimabánya, a 4659 Tyrnau, a 4663 Losonc, 4664 Rimaszombat és Susa, valamint a 4763 Salgótarján és Szécsény térképszelvény fedőterületén.

2.3.1.3. *Az (1939. április 4-i) végleges határvonallal felülnyomott térképek*

A térképek ezen csoportján három felirat szerepel:

- 1). A magyar- cseh- szlovák határmegállapító bizottságok által rögzített határ. Kisebb változások még lehetségesek. (A cseh szótag még nincs törölve.) Jelmagyarázatban feltüntetve:
 - országhatár egyezik a kataszteri határral, vékony piros folytonos vonal, és 2 mm széles piros ferde csíkozás;
 - az országhatár eltér a kataszteri határtól vékony piros szaggatott (vonás-pont) vonal, és 2 mm széles piros ferde csíkozás.
- 2). A magyar- cseh- szlovák határmegállapító bizottságok által rögzített határ. Kisebb változások még lehetségesek. A cseh szótag pirossal törölve. Jelmagyarázat ugyanaz.
- 3). A magyar- szlovák határmegállapító bizottságok által rögzített határ. Kisebb változások még lehetségesek. Jelmagyarázat ugyanaz.

A feliratok a nyomtatás, illetve a felhasználás idejére adnak támpontot. A 4368 számú szelvényen szerepel még a magyar – lengyel határ: vékony piros szaggatott (vonás) vonal, és 2 mm széles piros ferde csíkozás. Kárpátalja területén a 4568; Ungvár szelvényen, az egyik térképen a határ az Ung folyóig, a másik szelvényen a határt É-ra már bejelölték.

2. 4. Az 1: 50 000 méretarányú térképek

1940-ben rendszeresítették, mint új méretarányt. Egy ötvenezres szelvény fedőterülete az 1: 75 000 méretarányú szelvény fedőterületének két részre osztásával alakult ki, illetve két db 1: 25000 méretarányú szelvény fedőterületével esik egybe. Jelölése is a hetvenötezres négyjegyű számból, álló jelöléséből indul ki, annak nyugati és keleti felére történő utalással. A 38x56 cm-es, 528 km² területet ábrázoló szelvények közül a megnagyobbodott ország területét 403 szelvény fedi le. A térképek kereten kívüli tartalma nem egységes. A jobb vagy bal felső szélén találjuk a sztereografikus rendszer megnevezését, a szelvények jelölését (pl. 4962 NY), középen pedig a lapon szereplő legnagyobb település nevét (pl. Budapest), az alapanyagul szolgáló térkép megnevezését (pl. „javított új 75 ezres térkép nagyítása”). A külső és belső keret között ábrázolták a földrajzi fokokat (a földrajzi hosszúságot Ferrótól és Greenwich-től számozva) örvonalakkal, valamint a 2 km-es (4 cm) sztereografikus kilométer-hálózat számozását. A keretben szerepel

a szomszédos szelvények megnevezése is (Suba 2005). A jobb, illetve bal oldali szegélyben a térképek többségénél a térképjelek magyarázatát találjuk, amely a jelkulcs legfontosabb jeleit és a jelkulcstól esetleg eltérő jeleket tartalmazza. Ahol ez hiányzik, utalnak arra, hogy melyik évi jelkulcs vonatkozik a térképre. Oldalt található a mágneses elhajlás és a lejtő alpmérték („lejtőmérték”). Helyenként oldalt, megjegyzésként, feltüntették a helyesbítés és a kiadás dátumát is. Többnyire alulra került a kiadás ideje, a „mérték” (1: 50 000), az aránymérték, a kiadó megnevezése, a helyesbítési adatok felsorolása, alkalmanként a topográfus és a rajzoló neve. E térképek vetülete sztereografikus volt, s „Budapesti” és „Marosvásárhelyi” rendszerben készültek, biztosítva a szelvények használhatóságát az egyik vagy a másik vetületi rendszerhez kapcsolódva. 31 darab 50 ezres térkép fedőterülete fedi le a magyar-szlovák határt.

3. táblázat: A magyar-szlovák határ az 1: 50 000 méretarányú térképek fedőterületén

Table 3.: The Hungarian-Slovakian border on the cover area of the maps, scale: 1:50 000

sorsz.	szelvényszám	megnevezés*	sorsz.	szelvényszám	megnevezés *
1	4368	Kelet Takcsány(Stakcin)	17	4661	Nyugat Aranyosmarót (Zlaté Moravec)
2	4466	Nyugat Korompa (Korompachy)	18	4663	Nyugat Divény (Divin)
3	4466	Kelet Eperjes (Presov)	19	4663	Kelet Losonc (Lucenec)
4	4468	Kelet Szinna (Snina)	20	4664	Nyugat Rimaszombat (Rimovska Sobota)
5	4564	Kelet Jolsva (Jelseva)	21	4664	Kelet Tornaalja (Tornala)
6	4565	Nyugat Rozsnyó (Roznava)	22	4758	Kelet Pozsony (Bratislava)
7	4565	Kelet Szomolnok (Smolnik)	23	4759	Nyugat Szenc (Senec)
8	4566	Nyugat Mecenzéf (Medzer)	24	4759	Kelet Galánta (galanta)
9	4566	Kelet Kassa (Kosice)	25	4760	Nyugat Vágsellye (Sala)
10	4567	Nyugat Abaújnásd (Nádosec, Trstene pri hornáde)	26	4760	Kelet Nagysurány (Suran)
11	4567	Kelet Töketerebes (Trebisov)	27	4761	Nyugat Nagysalló (Tekovske Sarluhy)
12	4568	Nyugat Pálóc (Pavlovce nad Uhom)	28	4761	Kelet Léva (Levice)
13	4568	Kelet Ungvár (Užhorod)	29	4762	Nyugat Ipolyság (Sahy)
14	4669	Nyugat Nagyszombat Ny (Tmava)	30	4762	Kelet Balassagyarmat
15	4669	Kelet Nagyszombat K (Tmava)	31	4763	Nyugat Szécsény
16	4660	Kelet Nyitra K (Nitra)			

* Zárójelben a település szlovák nevét adtuk meg

Forrás: Saját szerkesztés

A határvonalat ábrázoló térképszelvények jellemzői: Helyesbítése 1941-44 között történt meg. 1941-ben 15 darab, 1942-ben 3 darab, 1943-ban 12 darab, 1944-ben 1 db szelvényt helyesbítettek. Hét szelvényen szerepel a helyesbítést végző topográfus neve és rendfokozata. 1944-ben adták ki. 24 darab szelvénynek

1923 évi jelkulcsa van, a maradék hét szelvény jelkulcsa 1930 évi. A 4758 Pozsonyi szelvény 1923 és 1930 évi jelkulccsal kidolgozott.

A térképeken két felírással találkozunk az „Ideiglenes kiadás” mellett. Hat szelvényen „a javított új 75-ezres térkép nagyítása. Ezek a trianoni határ menti szelvények. A többi 25-ön „a javított bécsi 75-ezres térkép nagyítása. Az erdők hozzávetőleges helyzetét a magyar területen a zöld szín mutatja.” Ez azt jelentette, hogy Magyarország északkeleti részéről, a Felvidék, Kárpátalja, majd később Északkelet-Erdély területéről – alapanyag hiányában – a „javított bécsi 75 000-es” térkép felnagyításával készültek a térképek, fotográfiai úton (Suba 1999/c). Az alaptérképek lehettek „revideált” vagy „nyilvántartás alapján részben helyesbített” térképek. Ezek egy színűek (feketék) maradtak, csíkozások domborzatábrázolással, rajtuk az erdők hozzávetőleges helyzetét zöld felülnyomás jelöli. A csíkozások domborzatábrázolásnál maradványok, a térkép olvasását tekintve, megkönnyítették az átmenetet a régi, csíkozott – még nagyrészt használatban lévő – hetvenötezresek olvasásához.

A térképek használhatóságát nagymértékben növelték az 1941-ben bevezetett új jelkulcsi elemek. A legfontosabb elemeket kiemelték, a kevésbé fontosakat elhagyták. A szintvonalas térképeknél, illetve a csíkozások domborzatábrázolásuk egy részénél a térképkereten kívül tüntették fel a legfontosabb térképi jeleket, így növelve a térkép használhatóságát. A többi ötvenezres térképen csak a jelkulcs kiadásának évét tüntették fel.

3. Összegzés

A magyar katonai térképészet a szűkös anyagi erőforrások ellenére a rendelkezésre álló különféle alapanyagokból biztosítani tudta a visszatért területek térkép-szelvényeinek időszerűségét. Ezek az alapanyagok a „Csonka-Magyarországon” kívüli területek szelvényeinek változatlan utánnyomása, illetve a csehszlovák térképészek által helyesbített szelvények beillesztése a magyar sztereografikus rendszerbe révén történt. Az ötvenezres térképművel a különféle és eltérő minőségű alapanyagokból egységes előírások alapján létrehozta egy háborús szükségterképet. E térképmű magán viseli az ideiglenesség minden jegyét, ugyanakkor a negyvenes évek magyar katonai térképészetének legnagyobb műve.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom*. 2003/3 szám 129-145. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiatól napjainkig. *Hazai Térségfejlesztő Rt.* Budapest.
- Gulyás László (2006): Some details of Hungarian-Slovakian border negotiations at October 1938. *Kutatások az Eötvös József Főiskolán*. Baja. 315-321. old.

- Gulyás László (2008): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő. 2008. Terjedelem: 504. old.
- Suba János (1999a): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921--1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése) doktori disszertáció. (Kézirat) Budapest, 1996. I. kötet. 25. old.
- Suba János (1999b): Vámutak topográfiája: határszéli forgalom Magyarország északi határszakaszán 1920-1938 között. In: „Változó világ, átalakuló politikai földrajz „ Első magyar politikai földrajzi konferenciakötete. (szerk: Dr. Papp Norbert - Dr. Tóth József), Pécs, 1999. 201-206. old.
- Suba János (1999c) Az 1939-40-ben visszatért területek térképezése In: „Emlékezés a hegyi csapatokra 1999 „A m. kir. honvédség hegyi csapatai 1939 - 1945. Az 1939. október 1-jén hadrendbe állt m. kir. Kárpátaljai I. Honvéd hegyidandár megteremtésének 60. évfordulója alkalmából rendezett Konferencia előadásai (szerk: Illésfalvy Péter) Budapest, 1999. 40-47. old.
- Suba János (2001): A Magyarországi határváltozások végrehajtói - a Határmegállapító Bizottságok a XX. Században In: Tanulmányok a XIX - XX. század történetéből (szerk: Zeidler Miklós) Budapest, 273-284. old.
- Suba János (2003-2004): Az első magyar-szlovák határ leírása In: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve 2003-2004 (XXVII-XXVIII kötet) (szerk: Mattis F -Bagyinszky Iné - Győriné Mojzses A.) Salgótarján, 2003 - 2004. 61-80 old
- Suba János (2004): Osztrák-Magyar Monarchia katonai térképei (A tiszt legfontosabb segédeszköze) In: „Boldogtalan hadiidők...” avagy: ami a „boldog békeidők” után következett 1914-1918 (szerk: Ravasz István) Budapest, 2004. 248-252. old.
- Suba János (2005) A Honvédség térképei In: „...És Újfént hadiidők! (avagy a „boldog békeidők” nem térnek vissza) 1939 - 1945 (szerk.: Ravasz István) Petit Real Könyvkiadó. Budapest, 2005. 328-332 old.
- Suba János (2008): Államhatárok- a földrajzi tér elválasztása In: Geographia generalis et specialis Tanulmányok a Kádár László születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos konferenciára Debrecen, 2008. (szerk: Szabó József, Demeter Gábor) 381-386 old.
- Suba János (2009a) A Hadtörténelmi Térképtár kincsei In: Hadi múltunk kincsháza (szerk.: Ravasz István), HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2009. 100-118. old.
- Suba János (2009b) Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján In: Közép-Európai Közlemények 2009/1. száma (II. évfolyam, 1. szám No.3.) 44-54. old.
- Suba János (2011) A visszatért Felvidék határának megállapítása 1938-1939 In: Közép-Európai Közlemények 2011/1. száma (IV. évfolyam, 1. szám No.12.) 102-113. old.

MEGJEGYZÉSEK

1. A szintvonalakat 150, 300, 500, 700, 1000, 1300, 1600, 1900, 2300, 2600, 2900 és 3200 méterenként jelölték, a köztük levő területet színekkel töltötték ki. Alul, a térkép keretén kívül adták meg a színskálát (a hegy- és dombvidéket a barna, a síkvidéket a zöld különböző árnyalataival jelölték). A hipszometrikus változatok 1892-ben jelentek meg, csaknem az egész történelmi Magyarország területére.
2. Hadtörténeti Térképtár (továbbiakban: HT.) B XV a 242. jelzet.
3. HT. B XV a 359. jelzet. A magyar-cseh katonai bizottság által 1938. nov. 5-én megállapított „demarkációs vonal” ideiglenes érvényű. M. 1:750 000 Budapest. 1938. M. Kir. Térk. Int. 93,5×66 cm. Szín. Hr. cs. Az új határ zölddel utánnyomva.
4. HT. B XV a 286. jelzet.
5. HT. B XV a 306 jelzet.
6. HT. B XV a 307/1 jelzet [Magyarország és környékének áttekintő térképe. Az 1941. januári határok. (Hadműveleti segédlet [Ideiglenes kiadás] 1941. 1. sz. mell.).] M. 1: 750 000 Budapest, 1940. M. Kir. Honv. Térk. Int. 2 lapból összeragasztva: 156×98 cm. Szín. Hr. Cs.
7. HT. B XV a 338 jelzet: Csonka-Magyarország áttekintő térképe. (Az 1942. január 1-jei országhatárok rányomva.) M. 1: 750 000 Budapest, 1941. M. Kir. Honv. Térk. Int. 109×81 cm. Szín. Hr. cs.
8. HT. B XV a 281 jelzet. Csonka-Magyarország közigazgatási beosztása 1939. (A Felvidék visszacsatolásával.) M. 1:750 000 Budapest, 1939. M. Kir. Honv. Térk. Int. 94×66, 5 cm. Szín. Jelm. Megye-, járáshatár. Megyék számozva. HT. B XV a 282 jelzet. Csonka-Magyarország közigazgatási beosztása 1939. (A Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásával.) M. 1: 750 000 Budapest, 1939. M. Kir. Honv. Térk. Int. 94×66, 5 cm. Szín. Jelm. Megye-, járáshatár.
9. Reambulálás: helyesbítés, újra bejárás. A térkép tartalmának (síkraajz, domborzat, névrajz) helyesbítése, akkor ha a térképi tartalomban kisebb változások következtek be, és ezeket helyszíni bejárással, szemrevételezéssel, esetleg mérésekkel lokálisan helyesbítjük.
10. A kétszázazres szelvényeket a háború után 1948-ban adták ki, sztereografikus koordináta-hálózattal felülnyomtatva, az új határok feltüntetésével. Ez a példány is ilyen.
11. Ezt az egyezményt, amely az egész határt egységesen fogja megállapítani, a magyar politikusok véleménye szerint nem kell törvénybe cikkelyezni, hanem csak egyszerűen közzé tenni, mint a bécsi döntőbírósági határozat végrehajtásaképpen létrejött megállapodást.

ABSTRACT

There was a First Vienna Award (02.11.1938.) what appointed the Hungarian– (Czech) Slovakian border. In the map (1:750 000) of 05.10. 1938 there are the line of demarcation, what was signed by green ink. The definitive borderlines – apply to maps code – were signed by orange or red lines with 3 mm's streaks. On the military maps those demarcation's line were overprint by a red colours. These maps were the basic of border's definitions. The real works were on 19 (1:75000) maps. These were basic of border's definions. The new borderlines tracked a village's borders. On the worksmaps signed a village borders by green ink, or yellow ink the new borderline. When the international comission arrived at an agreement, on the maps they signed a new borderlines by thicken blue ink. On the maps of the definitive border (04. 04. 1939.) was presented by red lines with 2 mm's streaks. Where the national border equal to a village borders, there are a continuous lines. Where the national border not same as a village's borders, there the marks are a broken lines. On these maps are a heading: „This border establishing by a Hungarian–Slovakian Borders Comission. May be an insignificant changing.”

„A BOMLÁS VIRÁGAI” A DÉLSZLÁV ÁLLAM SZÜLETÉSE

‘FLOWERS OF DECAY: THE BIRTH OF THE SOUTH SLAVIC STATE

SZÁVAI FERENC rektor, egyetemi tanár

Kaposvári Egyetem

1. Bevezetés

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása egyedi a nemzetközi jogban, erre az esetre használják a *dismembratio* fogalmát. Ennek az a lényege, ahogy a versailles-i *cessio* szerződések is sugallják, kívülről történő felbontás esete állt fenn. Nem gazdaságilag, nem belülről bomlott fel, hanem felbontották. Persze ez a folyamat összefügg a nemzetek önrendelkezésének kérdésével, de egyben az önálló vámunió alkotásának az igényével (Szávai 2009). Még jellemzője a kérdésnek, hogy a föderatív nagyhatalomból kivált területek klasszikus értelemben nem valósították meg az államutódlást. Ennek ellenére a monarchia területéből kiszakadt más területek egymással alkottak egyfajta szövetséget (föderációt), de az államalkotó nemzet dominanciája ezeknél sem volt jellemző, magában hordta a felbomlás lehetőségét, mind az új délszláv (Gulyás 2003/a; Gulyás 2005; Gulyás 2006), illetve a csehszlovák állam (Gulyás 2003/b). Nem véletlenül e kettő megalakulása rengeteg vitát váltott ki a szakirodalomban, az bizonyos, hogy több lépcső segítette őket ebben, ezeknek egyik fontos állomása a Magyar Királyság területéből kiszakított területek átadása a nemzetközi békekonferencia előírásainak megfelelően.

Kijelenthetjük, a délszláv állam jelentős nemzetközi nyomásra, a nemzetközi önrendelkezés büvöletében, komoly vagyoni bázissal jöhetett létre. Mégis számos tényező nehezítette eredményességét, legalább annyi, mint amennyi pozitív hatás segítette államiségét.

Ebben a tanulmányban arra szorítkozunk, hogy a délszláv állam megalakulásának lépcsőit bemutassuk, különösen abban a magyar állammal szembeni *cessio* szerződés területi és más vagyoni jogi értékek átadásának jelentőségét kidomborítsuk.

2. Az államok közötti utódlás felbomlás esetén

Az állam fogalmát több alkalommal kísérelték meghatározni, az 1933. december 26-án aláírt egyezmény alapján az alábbi feltételeknek kell, hogy megfeleljen.

- 1). állandó lakosság,
- 2). meghatározott terület,

- 3). kormány,
- 4). képesség más államokkal való kapcsolat felvételére.

Mindenesetre kiemelik a szakirodalomban az államutódlás a nemzetközi jogi elmélet és gyakorlat egyik legvitatottabb kérdése, különösen igaz ez az államutódlásra, abban a vagyonmegosztásra (Bokorné 1993). Az államok közötti utódlás eseteit a szakirodalom az alábbiak szerint különbözteti meg:

- 1). a területi engedmény,
- 2). önállósulás,
- 3). egyesülés,
- 4). szétesés,
- 5). teljes bekebelezés,
- 6). az elszakadás és csatlakozás.

Szászy István, Michael Silagi és Mohamed Bedjaoui is átveszi ezeket a kategóriákat, majd e kérdésről tartott konferenciák anyaga is (Szászy 1928, Silagi 1996). Mindenekelőtt a jugoszláv állam esete beleillik a multinacionális államok szétesésének kategóriájába, ez a dismembráció volt, klasszikus esetét képviselte az Osztrák-Magyar Monarchia (Szávai 2004).

Államok felbomlása esetén szembe kell nézni a nemzetközi emberi jogi szerződésekkel, a nemzetközi szervezetekben való tagságból adódó jogokkal és kötelezettségekkel, a nemzetközi szerződések kötelezettségeivel, annak utódlásával. Az utódlás megjelenik a javak és adósságok körében is. E tanulmány alapvetően a délszláv állam felbomlásának vagyoni jogi és adósságbeli kérdéseit kívánja tárgyalni a felbomlásból származó aktuális kérdések mellett.

A javak (archívumok) és az adósság szétoztásának kérdésében egy államalakulat felbomlása esetén is elsődleges szabály, hogy az érintett feleknek megállapodásra kell jutniuk. Az erre vonatkozó 1983. évi bécsi egyezmény ugyanis még nincsen hatályban, s ez nem is valószínű, hogy belátható időn belül megtörténik (Shaw 2001). Annak ellenére, hogy a szereplőkre bízzák a megegyezést, kívánatos lenne a jelenséget szabályozni. Ebben viszont a gazdasági mutatóknak is fontos szerepet kell kapniuk. Ugyanakkor a politikai döntések a vagyon- és adósság megosztásánál is megjelennek, sok esetben a gazdasági eszközök rovására. Fontos feladat lenne a szabályozás, mert ez megelőzné a bizonytalan kimenetelű (adott esetben vitatott) kényszer döntések és megállapodások sorát, ami további vitára ad okot.

3. A délszláv állam keletkezésének vitája

Nemzetközi jogi szempontból a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság új állam és nem azonos a régi Szerb Királysággal. Megalakulásában négy állomást különböztet meg a szakirodalom és ebben a történeti folyamatban az államok közötti utódlás három esetét ismerhetjük fel. Példát találunk az egyesülésre, az elszakadásra, végül a cessione.

A Szerb-Horvát-Szlovén állam az elszakadás és az egyesülés útján jött létre, majd ez az állam *cessio* útján szerezte meg a magyar és bolgár területeket. Horvát-Szlavonország területei és Bosznia Hercegovina nem egyesültek közvetlenül a régi Szerb Királysággal. Elszakadásuk után több provizórikus állammá alakultak és ez egyesült azután a már 1918. november 13-án összeolvadt Szerb és Montenegrói Királyságokkal. A keletkezéstörténet négy állomásának és három államutódlásbeli esetét nézve az egyes részleteket illetően számos vita látott napvilágot, ami főleg az egyes időpontokra vonatkozott. A legnagyobb egyetértés abban állt, hogy új államnak tekintették a konstrukciót és nem azonosították a régi szerb állammal. Ennek ellenére előfordult, hogy a korabeli vegyes döntőbírói perek esetében azok azonosságát állapítottak meg. Egyes szakírók pedig az új állam keletkezésekor csak két állomást különböztetnek meg, nem veszik figyelembe az időrendi és más eseményeket.

Legalább ilyen vitás a Cseh-Szlovák állam megalakulásának időpontja (Gulyás 2008/a), de vitás az Osztrák-Magyar Monarchia felosztásának kérdése is. Elfogadva a fentiekből, hogy a délszláv állam négy szakaszban, új nemzetközi jogi alanyként keletkezett, de az új nemzetállamok etnikai összetétele sok esetben emlékeztet a Monarchiáéra. Közép-Európában ha az államhatárok és etnikai összetétel viszonyát nézzük, akkor kijelenthetjük, hogy semmivel sem lettek homogénebb államok, mint az Osztrák-Magyar Monarchia volt (Szászy 1928; Gulyás 2002). A vizsgált délszláv állam esetében a szerb arány 43 százalék volt, a másik két államalkotó nemzeté, a horvátoké 23, a szlovéneké pedig 8 százalék.

A pszeudóföderalizmusként nevezett államalakulat, majd a jugoszláv föderalizmus sem tudta megoldani a területi egyenlőtlenségek kérdését (etnikai ellentétek alapja), majd a pártállami keretek sem bizonyultak elegendőnek a nemzeti kulturális értékek fejlesztésére. Végül nem tudta megoldani a közigazgatási reform keretében a belső felosztásának, etnikai méltánytalanságának kérdését sem (Gulyás 2008/b; Gulyás 2009). Tito 1980-ban bekövetkezett haláláig a föderáció csak befagyasztotta az ellentéteket, amelyek egy évtized múltán gazdasági, vallási-etnikai területen is kiszabadultak (Szarka 2004).

A megalakulás egyik fontos állomása volt a versaillesi (trianoni) békeszerződés, ahol a területek és népesség mellett az új délszláv állam tiszta nemzeti és katonai vagyont is örökölt.

A magyar szentkorona országainak nemzeti vagyonát Fellner Frigyes a világháború kitörésekor (1913) a következőként becsülte

1. táblázat: A magyar szentkorona országainak nemzeti vagyona
Table 1.: National wealth of the Hungarian Holy Crown's countries

A nemzeti Vagyon elemei	A magyar szent korona országaiiban		Az osztrák birodalmi tanácsban képviselt király- ságokban és országokban	
	korona	%	korona	%
I. Földbirtok	19 818 717 646	39,70	28 955 301 651	31,59
II. Bánya- és kohóművek	2 223 185 592	4,45	5 629 888 920	6,14
III. Épületek	8 574 937 027	17,18	14 981 578 973	16,35
Ingatlanok	30 616 840 265	61,33	49 566 769 544	54,08
IV. Közlekedési eszközök	5 797 322 352	11,62	10 505 951 396	11,45
V. Ingó vagyon	13 309 570 984	26,66	26 413 736 537	28,82
VI. Követelések külfölddel szemben	192 254 152	0,39	5 169 218 293	5,64
Összes nemzeti vagyon	49 915 987 753	100,00	91 655 675 770	100,00
Külföldi tartozások	8 395 398 380		6 925 393 716	
Tiszta nemzeti vagyon	41 520 589 373		84 730 282 054	

Forrás: A szerző saját szerkesztése a Közgazdasági enciklopédia. IV. kötet.
 Budapest, Athenaum. 1929. Szerk. biz. elnöke: Szerényi József. 68-69. old.
 adatai alapján

A magyar szentkorona országainak 41,520 milliárd aranykoronára rúgó vagyona viszont a következőképpen alakult a trianoni Magyarországon és az utódállamokban:

2. táblázat: A magyar szentkorona országainak nemzeti vagyona és az utódállamok részesedése
Table 2.: National wealth of the Hungarian Holy Crown's countries and shares for the successor states

A nemzeti vagyon elemei	A Trianon utáni Magyarországra eső		Románia	Csehszlovákia
	korona	%	korona	Korona
I. Földbirtok	7 235 779 054	34,94	4 593 564 283	3 199 940 212
II. Bánya- és kohóművek	915 952 464	4,42	911 506 093	370 164 101
III. Épületek	4 533 656 994	21,89	1 561 712 423	1 073 915 881
Ingatlan vagyon	12 685 388 512	61,25	7 046 782 799	4 644 020 194
IV. Közlekedési eszközök	2 125 021 866	10,26	1 389 228 176	1 013 533 301
V. Ingó vagyon	5 787 527 842	27,94	2 951 513 100	2 098 572 594
VI. Külföldi követelések	112 882 026	0,55	20 340 209	7 173 430
Összes bruttó nemzeti vagyon	20 710 820 246	100,00	11 407 864 284	7 763 299 519
Külföldi tartozások	5 034 532 777	24,31	1 242 109 587	955 216 393
Tiszta nemzeti vagyon	15 676 287 469	75, 69	10 165 754 697	6 808 083 126

A nemzeti vagyon elemei	Jugoszlávia	Ausztria	Fiume város és kerülete
	korona	Korona	korona
I. Földbirtok	4 385 430 277	393 857 405	30 146 415
II. Bánya- és kohóművek	24 455 041	1 111 593	-
III. Épületek	1 204 549 622	75 869 191	125 232 916
Ingatlan vagyon	5 614 434 940	470 838 189	155 379 331
IV. Közlekedési eszközök	1 164 358 498	103 780 504	1 400 007
V. Ingó vagyon	2 129 809 815	233 383 904	108 763 729
VI. Külföldi követelések	49 720 977	401 807	1 735 703
Összes bruttó nemzeti vagyon	8 958 324 230	808 404 404	267 278 770
Tartozások a külfölddel szemben	1 021 588 088	110 613 346	31 338 189
Tiszta nemzeti vagyon	7 936 736 142	697 791 058	235 940 581

Forrás: A szerző saját szerkesztése a Közgazdasági enciklopédia. IV. kötet. Budapest, Athenaum. 1929. Szerk. biz. Elnöke: Szterényi József. 68-69. old. adatai alapján

A délszláv állam a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok és Szent István koronájának országai területéből több mint a mai Magyarország területét nyerte, több mint 5,7 millió lakossal. Ez kevesebb, mint a cseh, vagy román nyereség, de mégis rendkívül jelentős (Berger 1982). A 2. táblázat megerősít bennünket abban, hogy megfogalmazzuk, az új délszláv állam a területek mellett az azon lévő vagyonból is komoly indíttatást kapott a sikeres államalakulás felé. A Magyar Királyság tiszta nemzeti vagyonának mintegy 20 %-a került az új délszláv államhoz.

Az Osztrák Magyar Monarchia közös vagyonának és hivatalainak felszámolása 1918. novemberében induló folyamat volt, gyakorlatilag 1942 februárjában fejeződött be. A szerteágazó likvidációs tárgyalások az államutódlás jegyében nem csak a hivatalok (központi minisztériumok, legfőbb számvevőszék), adósságállomány, közös vagyon és szellemi tulajdon kérdését érintették, ezen kívül a magán-személyek szerzett jogainak védelmét stb. A hosszú tárgyalási folyamatnak több szakasza volt, több szervezet végezte a felszámolásból adódó feladatokat. A tárgyalások kezdeti szakasza 1925-ig tartott, ekkor ideiglenes megállapodások keretében szabályozták a likvidáció egyes kérdéseit. Ekkor a nemzetközi felszámoló bizottság, a bécsi katonai felszámoló hivatal, a bécsi magyar követség likvidációs hivatala foglalkozott a felszámolásból adódó kérdésekkel. Fontos szerepe volt a tárgyalásokban Gratz Gusztávnak, aki 1919 és 1920 folyamán több jegyzékben fogalmazta meg a magyar álláspontot, illetve igényeket az udvari vagyon, levéltári állomány és közös vagyon egyéb területeire. 1921. január 12-én eredmény nélkül zárultak a tárgyalások, az osztrák fél elutasította a magyar kívánságokat. A hadi- és udvari kincstár, hadi múzeum, levéltárak anyagát illetően igényt formált a

magyar fél általa magyar tulajdonúnak vélt tárgyakra és relikviákra, melyek tulajdonjogát bizonyítani kellett. Nyilván taktikai okokból ajánlott engedményeket a hadi- és udvari kincstár ügyében, ez bizonyos tárgyi követelésekről való lemondást jelentett. A tárgyalások eredményességét nehezítette az osztrák tárgyalóküldöttség vezetőjének a halála, illetve Gratz külügyminiszteri kinevezése, illetve a nyugat-magyarországi kérdés megoldatlansága (Gulyás 2012/a). 1921 áprilisában lezárultak a tárgyalások a Katonai Levéltár, Katonai Múzeum és a Katonaföldrajzi Intézettről. A magyar pénzügyminisztérium 1921. júniusában ismét kezdeményezte a tárgyalásokat, de az osztrák fél nem ismerte el a magyar jogi érvelést az udvartartást és közös vagyont illetően.

1922. május 2-án írták alá a levéltárakról szóló ideiglenes megállapodásokat. A további gazdasági tárgyalásokat meghatározta a Velencei Egyezmény és a Burgenlandi Egyezmény, 1923-tól ezeken már Szerényi József képviselte Magyarországot. Hivatalosan magyar döntőbíróként 1925-től, ugyanígy mint az osztrák választott döntőbíró Viktor Kienböck. Ez a szakasz a döntőbírói egyezmények szakasza 1930-ban zárult, amikor a további viták megoldására nemzetközivé vált az osztrák-magyar döntőbíróóság, elnöke Agostino Soldati lett. Hosszú alkufolyamat eredményeként minden kérdésben egyezsége jutottak a felek, kivéve a katonai ingó javak ügyét. Ezt Magyarország már Németországgal tárgyalta, és végül 1940. május 21-én aláírt pótegyezményben szabályozták, ami az egykori Csehszlovákia államadósságának és vagyonának kérdését rendezte (Szávai 2012).

Ma már konvenciók szabályozzák az államutódlás egyes kérdéseit, a két fél még e nélkül, de a Nemzetek Szövetsége előírásainak megfelelően oldotta meg a felszámolást, több esetben kompenzációs alapon, de máig az adott korban egyedülálló módon. A fenti problematikából kiemelünk néhány állami és az egyéni jellegű követelést. A közös vagyon nagyobb tételei közül a Habsburg-Lotaringiai uralkodó család vagyona, a szellemi javak mellett a katonai vagyon volt az, amely meghatározó nagyságot képviselt, s a tárgyalások során ebben a kérdésben nem sikerült a döntőbíráskodási keretben megállapodni az osztrák, majd a német féllel. Külön részletezve a fentiekből az utódállamokban lévő közös katonai ingó- és ingatlan vagyon nagyságát (ami a közös ügyekben meghatározó volt):

A közös vagyon megosztásának tárgyalásait a 20-as évek kezdetén a gazdasági tárgyalások vezették be az Osztrák Köztársaság és a Magyar Királyság között. Ezek előkészítették a döntőbírói eljárást, ami 1925-től indult el.

A két fél 1923. április 3-6-a közötti budapesti tárgyalásán Kállay Tibor magyar pénzügyminiszter, illetve Leo Berger osztrák ezredes is részt vett, aki a magyar fél kompenzációs javaslatára felbecsülte az utódállamokban maradt katonai értékeket, s ez alapján az osztrák fél tett egy javaslatot egy ún. jóvátételi számlára történő mintegy 400 millió aranykoronás jóváírására. A katonai ingó javak esetében 330 milliós értékpapírról, az ingatlanok esetében 68,3 millió aranykoronának megfelelő összegről volt szó. A megosztás a katonai ingó javak esetében a Magyar Királyság javára az utolsó érvényes kvóta szerint történt (36,4 %), az ingatlanok

esetében pedig az átlagkvóta alapján - 32, 82 % (ÖStA-AdR-BMfF). Leo Berger az új Ausztriára és az új Magyarországra vetített összes katonai értéket 2 163,8, illetve 1 550,6 millió aranykoronában állapította meg.

Az 1923. október 29-31-e közötti Budapesti tárgyalásokon az utódállamokba került katonai ingó- és ingatlan vagyon jóvátételi számlán történő elszámolása – Magyarország számára történő jóváírás – azon ügyekhez tartozott, melyet mindkét fél delegációja elfogadott (ÖStA-AdR-BMfF).

A döntőbírók tárgyalásain, az első konferencián Lovranában 1926. március 25-én megegyeztek a felosztás alapelveiről, Magyarország javára egy 200 millió aranykoronás összeg jóváírásáról (MOL PM iratok).

3. táblázat: Az egykori katonai adminisztráció ingó vagyonértéke az utódállamokban (aranykoronában)

Table 3.: Movable property of the former military administration in the successor states (in gold crown)

Ország	Osztrák	Magyar
	területre eső	
Csehszlovákia	1 367 572 804	547 507 762
Lengyelország	1 767 492 776	-
Románia	30 267 920	800 608 227
Olaszország-Fiume	1 837 537 147	39 360 281
Délszláv állam	928 126 891	1 488 636 663
Összesen		
Az egykori osztrák államterületre eső vagyonérték		5 931 033 538
Az egykori magyar államterületre eső vagyonérték		2 876 112 933
Összesen		8 807 146 471

Forrás: A szerző saját szerkesztése az ÖStA-AdR-BMfF adatai alapján

A fenti táblázatok világosan mutatják, hogy milyen vagyoni jogi következményei voltak az Osztrák-Magyar Monarchia felbontásának. A továbbiakban figyelmünk egy kevésbé feldolgozott témára irányul, a közös vagyon keletkezésére és a vagyoni jogi tárgyalások folyamatára. Ez nem minden esetben hozott látványos eredményeket, de a történeti folyamat része, s eddig erre a szakirodalom kevés figyelmet fordított. A katonai ingó vagyont tekintve az új délszláv állam területére 27 % jutott, az ingatlan állományt tekintve viszont 15 %.

A békeszerződések szabályozták a gazdasági és pénzügyi élet nagy részét, de láttuk, hogy több területen nem volt kielégítő a szabályozása, illetve vitára adott okot. Ilyen kérdés volt az új államok területére eső egykori közös vagyon felosztása. Az államalakulat szétesésének gazdasági következménye volt a közös vagyon megosztásának problémája is.

4. táblázat: Az egykori katonai adminisztráció ingatlan vagyonértéke az utódállamokban (aranykoronában)

Table 4.: Real estate of the former military administration in the successor states (in gold crown)

Ország	A volt közös állam területén	Kaszárnyák Gyakorlóterek Egyéb tulajdonok	Erődítmények	Összesen
Csehszlovákia	Osztrák	174 400 361	-	174 400 361
	Magyar	31 964 543	32 974 851	64 939 394
Lengyelország	Osztrák	108 572 901	184 196 261	292 769 162
	Magyar	-	-	-
Románia	Osztrák	1 931 522	-	1 931 522
	Magyar	164 266 374	-	164 266 374
Olaszország	Osztrák	151 462 697	122 353 761	273 816 458
	Magyar	2 173 109	-	2 173 109
Délszláv állam	Osztrák	45 603 106	52 871 314	98 474 420
	Magyar	51 412 135	26 628 920	78 041 055
Összesen				
Az egykori osztrák államterületre eső Vagyonérték			841 391 923	
Az egykori magyar államterületre eső Vagyonérték			309 419 932	
Összesen			1 150 811 855	

Forrás: A szerző saját szerkesztése az ÖStA-AdR-BMfF adatai alapján

Az Osztrák-Magyar Monarchia közös vagyonának felosztása az Osztrák Köztársaság és Magyar Királyság között a 20-as évek elejére vezethető vissza. Kezdetben gazdasági tárgyalások keretében, majd a velencei illetve a burgenlandi egyezmény szabályozásának eredményeképpen döntőbírósi tárgyalásokon tárgyalták az egykori vagyonközösségből származó vitás ügyeket.

A tárgyalások az államvagyon, illetőleg közös vagyon kérdésében visszanyúlnak a kiegyezés értelmezésének államjogi vitájához, miszerint az osztrák fél megkülönböztetett az osztrák és magyar mellett egy közös osztrák-magyar államot, mint jogi személyt, és ennek megfelelően közös államvagyon. Magyarország ezzel szemben két önálló fél társulásáról beszélt, amit összekötöttek ugyan a közös ügyek, de az Osztrák-Magyar Monarchia, mint jogi személy felfogásában nem létezett, ami szerint közös államvagyon sem, hanem olyan közös vagyon, ami a két önálló állam együttéléséből keletkezett. Ebbe a magyar értelmezés belefoglalta az udvari vagyon és egyéb szellemi vagyon közösségét, de a katonai ingó- és ingatlan vagyon értékét is.

A terület és egyben vagyonöröklés szempontjából alapvető problémaként jelentkezett, hogy az Osztrák Köztársaság nem tartotta az új osztrák államot az egykori Osztrák Császársággal jogfolytonosnak, és a területi elvre helyezkedett a tárgyalások során. Ez egyben azt is jelentette, hogy a nemzetközi békeszerződések csak az

új államterületre voltak érvényesek, a békeszerződések nem szabályozták sem az udvari, sem pedig a korona javakat.

Magyarország nem fogadta el a tárgyalások során a területi elvet, arra törekedett, hogy elfogadtassa igényét a katonai ingó- és ingatlan vagyon esetében annak utolsó kvótaszerinti részesedésére, illetve véleménye szerint különálló udvartartás nem létezett, ezért az udvari vagyon felére.

4. Föderalista kísérlet a Monarchia romjain: Szerb–Horvát–Szlovén Királyság

Az új nemzetállamok etnikai összetétele sok tekintetben emlékeztetett Monarchiára: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a szerbek aránya 43 százalék volt csupán, a másik két államalkotó nemzeté, a horvátoké 23, a szlovéneké pedig 8 százalék. A 20. század végére államalkotóvá vált bosnyákoké 1920 táján 6, a macedónoké pedig 5 százalék körül mozgott a délszláv királyságban.

Mivel a király a szerb–horvát–szlovén elkülönülésben látta országának fő gondját, és mivel a délszláv népek közötti „legkisebb közös többszörös” a jugoszláv összetartozás lehetett volna, 1929. január 6-án Sándor király bevezette a diktatúrát (Bíró 2011). Országának új nevet (Jugoszlávija) adott és addig soha nem látott területi felosztást hozott létre. A diktátorok általában a rend öreiként léptek színre, ezt tette Sándor király is, aki mindvégig hinni akart a délszláv államban, és úgy vélte, minden alattvalója javára cselekszik. Az ország nevét Jugoszláviára változtatta, ezzel azt próbálta kiemelni, hogy a szerbek, horvátok, szlovének egy nemzet. Ezzel párhuzamosan betiltotta a széthúzó nemzeti megnyilvánulásokat.

A királyi diktatúra azután valójában melegágyává vált a horvát önállósulási törekvéseknek, illetve az albán és macedón szeparatista mozgalmaknak. 1934. október 9-én Marseilles-ben merényletet követnek el I. Sándor ellen. A merényletet az usztasa mozgalomhoz, illetve a Belső Macedón Forradalmi Szervezethez tartozók készítették elő. Magyarország is belekeveredik a diplomáciai eseménybe, a Nemzetek Szövetsége törvényen kívül helyezi a terrorizmust (Ormos 1984; Ormos, Majoros 1998). Az új király, II. Péter még gyerek volt, 11 éves. Az országot Pál herceg vezetésével a régenstanács kormányozta. A kormányfő gazdasági megfontolásból is egyezséget keresett a horvátokkal, a külpolitikában pedig tovább közeledett a tengelyhez. 1939. augusztus 26-án a kormányfő és Vladko Maček egyezményt kötött a szerb–horvát kiegyezésről. A diktatúra 12 éve alatt sem sikerült választ adni a felmerülő kihívásokra.

A pszeudóföderalizmusként nevezett államalakulat, majd a jugoszláv föderalizmus sem tudta megoldani a területi egyenlőtlenségek kérdését (etnikai ellentétek alapja), majd a pártállami keretek sem bizonyultak elegendőnek a nemzeti kulturális értékek fejlesztésére. Végül nem tudta megoldani a közigazgatási reform keretében a belső felosztásának, etnikai méltánytalanságának kérdését sem.

Az Osztrák-Magyar Monarchia ugyan egy más fejlődési keretet jelentett (Gulyás 2012/b), elkésett az alternatívák felkínálásban, de a nemzeti önrendelkezésnek is a késői ajánlat elégtelen volt. Mégis a bomlás romjain kialakuló államok, föderalizmusok kezdettől kódolva voltak a felbomlás irányában, hiába születtek meg a bomlás virágai, átmeneti virágzás után ugyanaz várt rájuk, mint az osztrák-magyar föderalizmusra. Pedig a módszer önmagában nem rossz, csak a gyors alakulás, a körülmények milyensége, az egymással eltöltött idő, a vallási különbözőségek, a gazdasági fejlődés eltérő volta felerősítették a törésvonalakat. A 20. századi államszövetségek sorban elégtelennek bizonyultak az egyes résztvevők problémáinak kezelésére, a Török Birodalom sorsán osztozott az Osztrák-Magyar Monarchia, majd a Szovjetunió, a JSZSZK és Csehszlovákia is.

Hogy az újabb bomlás milyen következményekkel járt egyedileg a békeszerződések és a nemzetközi egyezmények szabályozták. Egy dolog van, amire nem sikerült gyógyszerrel találni, a közös vagyron megosztására, ami inkább maradt jelenleg is politikai köntösben, mint amennyire gazdasági kérdés. A résztvevők politikai akarata kell ugyanis az eredményes megosztáshoz. Ehhez viszont még nem értek meg történetünk résztvevői.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berger, Peter-Robert (1982): Der Donauraum im wirtschaftlichen Umbruch nach dem Ersten Weltkrieg. Währung und Finanzen in den Nachfolgestaaten Österreich, Ungarn und Tschechoslowakei 1918-1929. Wien.
- Bíró László (2011): Az elveszett autonómia. *História* 2011/5-6. szám. Együtt Európában. Horvát-magyar viszony a kezdetektől napjainkig. 67-74. old.
- Bokorné Szegő, Hanna (1993): A kelet-közép-európai régió egyes államaiban végbe ment szétválasztási folyamatok hatása a nemzetközi szerződésekre. *Állam- és Jogtudomány* XXXV. évfolyam. 5. old.
- Gulyás László (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168-188. old.
- Gulyás László (2003/a): A Vajdaság helyzetének hosszú távú változásai a jugoszláv államosodási folyamatokban 1918-tól napjainkig. In: Mezei Cecília (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 82-93. old.
- Gulyás László (2003/b): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom*. 2003/3 szám. 129-145. old.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. novem-

- ber 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 55-68. old.
- Gulyás László (2008/a): Edvard Benes. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás László (2008/b): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945-1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. 56-63. old.
- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155-169. old.
- Gulyás László (2012/a): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. . Attraktor Kiadó. Gödöllő-Máriabesnyő.
- Gulyás László (2012/b): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Ormos Mária (1984): Merénylet Marseillesben. Budapest.
- Ormos Mária-Majoros István (1998): Európa nemzetközi küldötitéren. Janus/Osiris Kiadó. Budapest.
- Shaw Malcolm N. (2001): Nemzetközi jog. Osiris Kiadó, Budapest.
- Silagi Michael (1996): Staatsuntergang und Staatennachfolge mit besonderer Berücksichtigung des Endes der DDR. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang Verlag. (Schriften zum internationalen und zum öffentlichen Recht.
- Szarka László (2004): Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Többség és kisebbség a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest.
- Szászy István (1928): Az államok közötti utódlás elmélete, Budapest.
- Szávai Ferenc (2004): Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei. Az államutódlás vitás kérdései. Pro Pannonia Könyvkiadó, Pécs.
- Szávai Ferenc (2009): Volt-e szerepe a gazdasági tényezőnek az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában? Közép-Európai Közlemények. 2009/1. szám. 61-73. old.
- Szávai Ferenc (2012): Párhuzamos életrajzok: Viktor Kienböck és Szerényi József tevékenysége a két világháború között. In.: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerkesztő: Majoros István. Szerkesztők: Faragó Gábor-Forgó Zsolt-Háda Béla-Madarász Anita. ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék. Budapest, 515-527. old.

Levéltári források

- MOL PM iratok: Szerényi József választott döntőbíró jelentése a lovrana-i tárgyalásokról. Magyar Országos Levéltár Pénzügyminisztériumi iratok – K 284- Szabóky államtitkár iratai. III-3-4. 1-22 folió. Közli: Szávai Ferenc (1999): Az Osztrák Magyar Monarchia közös vagyona. Pécs. 106-119. old.
- ÖStA-AdR-BMfF: Österreichisches Staatsarchiv (Archiv der Republik) – Bundesministerium für Finanzen Dept 17. Karton 98. Jahr(e) 1920-1925. Faszikel 79-II-A-I., Zl.: ZL: 27682/1923.

ABSTRACT

The formation of the South Slavic state can be traced back to several stages, although these stages are debatable. In terms of succession the Treaty of Trianon assigned a significant area and population to the new state. A majority of this was represented by national wealth and military movable and immovable property, possessed formerly by the Austro-Hungarian empire. Nevertheless, the new states that emerged on the ruins were coded to decay from the beginning. The birth of the 'flowers of decay' was in vain since after a brief blossoming they faced the same future as the Austro-Hungarian federalism. However the method was not bad - it was the circumstances (rapid development, the period of time spent together, religious differences, differences in economic development) which have intensified the gaps.

AZ ALFÖLD SAJÁTOS TELEPÜLÉSFORMÁJA

SPECIAL SETTLEMENT FORMS ON THE HUNGARIAN GREAT PLAIN

BECSEI JÓZSEF nyugalmazott egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

1. Az alföldi város sajátossága

A magyarországi urbanizálódásnak is egyik fontos jelensége a városi népesség számának és arányának a változása annak eredményeként, hogy a társadalmi-foglalkozási szerkezet átalakult, ami együtt járt a nagymértékű területi átstrukturálódással, vagyis a lakosságnak a falvakból a városokba való költözésével, továbbá azzal, hogy számos települést várossá nyilvánítottak (2010 - ben 328 városa volt az országnak). Mindennek eredményeként jelenleg az ország népességének 69,6 %-a (6 952 729) városlakó. Ebben a folyamatban az Alföld elsősorban, mint népességleadó terület vett részt. Azonban a történelmileg kialakult városodottsága a többi nagytájunk között továbbra is vezető helyet biztosított számára. Ma az Alföld lakosságának 70,6 %-a lakik városokban (140 városban 2 202 633 fő). Az Alföld városiasodottabb nagytája az országnak, mint maga az ország, amit jelez az, hogy az ország vidéki népességéből az Alföld népessége 37,7 %-kal részesedik, míg a vidéki városi népességéből az alföldi városok 42,1 %-ot mondhatnak magukénak (KSH 2010).

Ma már közhelynek számít azon kijelentés, hogy minden település mai arculatában egy (hosszabb-rövidebb) történelmi múlt összegződik. A magyarországi településállomány népünk történelmi viharaiiban időről időre jelentősen átalakult, elpusztult, majd újraéledt, hol közeledett Európa fejlettebb térségeinek település-fejlettségéhez, hol meg távolodott. A pusztulás és újraépülés nemcsak időben volt változatos, hanem hazánk, a Kárpát-medence területén belül is jelentős területi különbségek keletkeztek. Mindezek azt eredményezik, hogy ma az ország különböző területein elhelyezkedő települések történelmi folytonossága nem azonos.

A legtöbb és legnagyobb veszteség nagytájunkat, a Nagy Magyar Alföldet érte. A Dunántúl a Római Birodalom részeként fejlett kultúrával és településstruktúrával rendelkezett, bár a honfoglaló magyarok az Alföld bizonyos területei, valamint annak peremterületeit is megölték, de királyi területek az ország nyugati részeit foglalták magukba. Az országnak ezt a táját a tatárpusztítás kevésbé vetette vissza, a török hódoltság idején is a Felvidékkel és Erdéllyel együtt jelentős területei kívül estek a pusztítás határain. Mindezek, valamint számos más tényező hatá-

sára a településállomány fejlődése jelentős eltéréseket mutat, amelynek eredményeként, elsősorban az Alföldön sajátos településállomány jött létre. A jelenlegi településformák megértéséhez a történeti kialakulás mozzanatait, a hely kialakulásában szereplő minden tényezőt figyelembe kell venni.

A Kárpát-medencei Magyarország különböző nagytájai a történelem folyamán más és más sorsban részesültek, s ennek következményei a mai településállomány különböző jellemvonásaiban megjelennek. A létrejött eltérő tulajdonságokat ezen túl jelentősen befolyásolták, illetve meghatározták az eltérő természeti földrajzi adottságok, amelyek egy időkeresztmetszetben is különböztek egymástól, de az egy meghatározott táj is a történelem folyamán jelentősen megváltozott, ezek között különösen számottevő átalakulás ment végbe az Alföldön. Az előbbi két tényező mellett számba kell vennünk azt is, hogy a különböző területeken a magyarság mellett más és más népek is jelen voltak, akik szintén rányomták bélyegüket az adott terület települési viszonyaira.

Az Alföld jelentősen különbözik az ország más nagytájitól, mert ezen a nagytájunkon a településállomány összetétele, változásai, a városi fejlődés sajátos utat járt be, aminek eredményeként sajátos településhálózat alakult ki. Ennek a legfontosabb egyedei az alföldi város és az alföldi tanyarendszer. Az alföldi városon belül is két formát különböztetnünk meg: azokat, amelyek nem voltak kertesek, és a kertés várost. Amikor az Alföld városairól beszélünk, különbséget kell tennünk az Alföldön lévő városok és az alföldi városok között. A előbbi a jogilag várossá nyilvánított településeket foglalja magában, míg az utóbbi a történelem során sajátosan fejlődött településeket öleli fel, s általában mező-, vagy agrárvárosként szokás definiálni őket, természetesen amennyiben városi joggal rendelkeznek úgy ezek is tagjai az Alföld városainak.

Az alföldi településeket először Mendöl Tibor nevezte „sajátos települési formának” (Mendöl 1944 és 2000). Mendöl Tibor Nagyszénáson született és Szarvason nevelkedett, tehát saját élete folyamán ismerte meg az alföldi településeket, amelyről első jelentős műve a Szarvas földrajza is szól. Miután kortársai gyakran tartották az alföldi városokat „hátról maradottnak”, nem igazi városoknak, ez is inspirálta arra, hogy alaposan vizsgálja meg ennek a nagytájnak a településállományát. Ennek eredményeként született meg 1936-ban az Alföldi városaink morfológiája c. tanulmánya. Ebben a művében nemcsak egy új, ma már klasszikusnak nevezhető városmodellt dolgozott ki, hanem a szükséges statisztikai adatok hiányában egy új módszert is, amit funkcionális morfológiának nevezett el. De a Walter Hildebrandt (1939) nézeteivel való vita is megalapozta az alföldi települések sajátosságairól való vélekedést, amelyet a csak német nyelven megjelent „Die Stadt im Karpatenbecken” című tanulmányában foglalt össze.

Az alföldi sajátos településállomány két tagja tehát: az alföldi város és az alföldi tanyarendszer. Az alföldi tanyarendszerrel kapcsolatos felfogását az alföldi sajátos településekkel foglalkozó másik szerzővel, Erdei Ferencsel való vitájában fogalmazta meg Mendöl Tibor (Mendöl 1939, 1941). Erdei felfogása szerint az

alföldi város és tanyanyája a kettős szálláselv megvalósulása a kiterjedt földművelés viszonyai között. Vagyis a tanya testesíti meg a gazdasági egységet, míg a háztartás a zárt településben található, amiből következik, hogy a tanyának sem a kiskgazdatanya, sem a nagygazdatanya formája nem önálló település, még ha állandóan tartózkodik is ott valaki. Ezzel szemben Mendöl Tibor a táj viszonylatában értelmezi a tanyát is, s mint olyat, amiben állandóan tartózkodik valaki önálló településnek tekinti. A vitában napjainkban is sokan hallatták már a szavukat: geográfusok, etnográfusok, szociológusok, történészek, stb.

Az alföldi város problémáját a szociográfus Erdei Ferenc sokoldalúan vizsgálta meg. Alapvetően három jelentős művét szentelte ennek a kérdésnek (Erdei 1937, 1939, 1942), aki az alföldi várost nemcsak sajátos települési formának, hanem sajátosan magyar és mező- város. A mezőváros fogalmát Erdei Ferenc (1939) nyomán az alábbiakban foglalhatjuk össze: „.....mezőváros az a mezőgazdasági település, amely tanya vagy kertes szervezetű és bizonyos nagyságot elér.” A mezőgazdaság általában nem városfejlesztő tényező, egy vonatkozásban azonban, ha a mezőgazdasági termelés maga nem is válik városi funkcióvá, azonban a mezőgazdák maguk a falusinál sokkal nagyobb területről egy nagy lakóterületre tömörülnek, és annak ellenére, hogy termelésüket a távol eső termőföldeken folytatják, maguk városi lakosok lesznek. Így a mezőgazdák lakóvárosáról beszélhetünk. Ezek a tanya- östermelő városok nem osztották kettőfelé, városira és falusira vidéküket, hanem egyöntetűen városi vidékké emeltek egy egész területet.

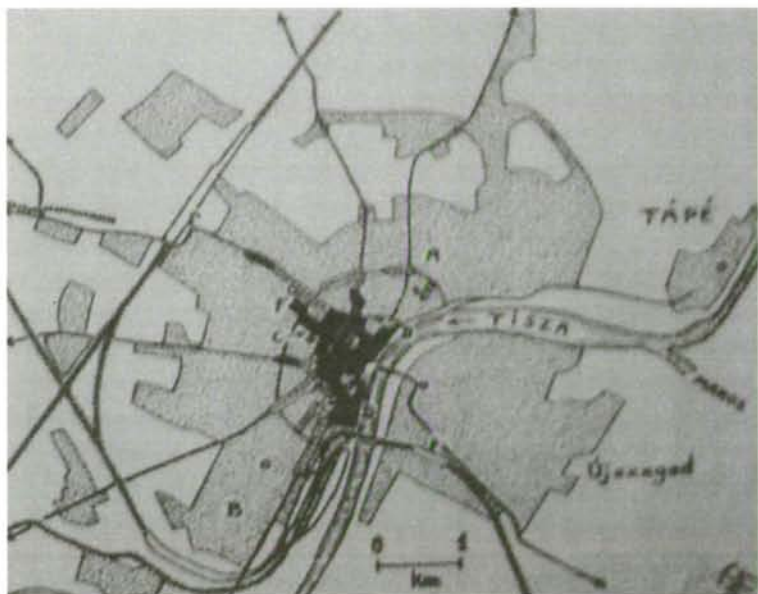
A mezővárosi szervezetben egy egységet alkotott a zárt település és a tanya- világ. A zárt település (jogi fogalom szerint a belterület) két települési formából állt: egy város és egy falu kombinációjából. Ezek a települések csaknem kizárólag hazánk mai területén találhatóak. Számuk 64 volt (Erdei 1939), közülük ma Fülöp- szállás nem rendelkezik városi ranggal. Az Erdei Ferenc által vizsgált időszakban Pest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kivételével a több alföldi megye területének uralkodó hányadát a mezővárosok foglalták el. Pest megyéhez összesen négy, Szabolcs-Szatmár-Bereghez pedig három mezőváros tartozott. Ez a hét település azonban közvetlenül csatlakozott Bács-Kiskun, Szolnok, ill. Hajdú-Bihar megye mezővárosi területéhez. Az 1945 után bekövetkezett területcsökkentések legjelentősebb mértékben Bács-Kiskun és Csongrád megyét érintették. Végző eredményében ma a mezővárosok területe Békés, Szolnok és Hajdú-Bihar megyében részesedik a legnagyobb arányban az összterületből, de az átlagos területnagyságot tekintve más a kép, mert ebben Csongrád és Hajdú-Bihar megye vezet.

A kérdés mindig úgy fogalmazható meg, hogy miért tekinthetjük az alföldi városokat és azok tanyavilágát sajátos, tehát másutt fel nem lelhető települési formának? Ennek értelmezéséhez alapvetően két fontos fogalmi meghatározásból, talán inkább elhatárolásból kell kiindulnunk. Az egyik: fentiekben már szóba hozott különbségről: nevezetesen a jogi fogalmi belterület és a földrajzi értelemben vett zárt település, valamint a külterület, s annak földrajzi definíciója, vagyis a határ megkülönböztetése. A másik fogalmi kérdés: a városok területének elhatárolása, amelyhez két

tétel jöhet szóba kiindulásként: az egyik a település fogalma, amely egy embercsoportnak, a hozzátartozó lakóhely és munkahely az alkotó eleme, míg a másik, hogy a város központi szerepkört betöltő csoportos település (Mendöl 1967).

Az alföldi városok esetében mindez funkcionálisan (földrajzi) értelemben úgy jelenik meg, mint „egy alapvetően mezőgazdasági jellegű, a mi viszonyaink között tehát falusias jellegű gyűrűszerű nagyobb településnek (óriásfalunak) viszonylag kicsi magja. Az államigazgatási értelemben vett alföldi típusú városnak funkcionális értelemben vett városias magját (ami tehát az előbbiből földrajzilag városnak nevezhető) peremként egy óriás falunak minősülő település övezi. Ez az óriásfalú-szerű peremi település maga is két részre oszlik, mint minden falusias csoportos település. Van egy belső és egy külső része. Az előbbi házas-telkeivel közvetlenül burkolja a városmagot. Az utóbbi – mint külsőség (külterület) – felöleli az óriásfalú-szerű település termőhatárát. Városmag és óriásfalú belső része együttesen alkotja az úgynevezett zárt települést, amelyhez, mint munkahely hozzátartozik az állandóan lakott tanyák nélküli külsőség is.” (1-2. ábra) (Mendöl 1967).

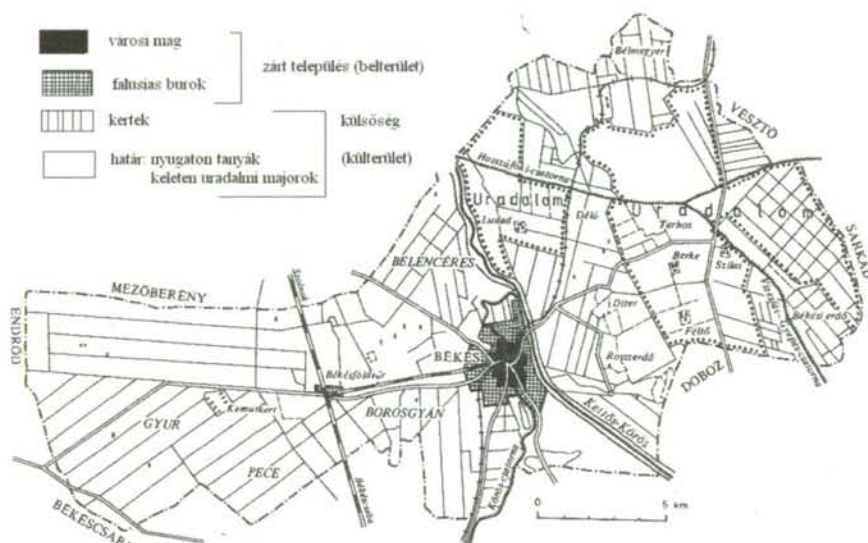
1. ábra: Szeged városi magja
Figure 1.: The centre of Szeged



Forrás: Mendöl Tibor (1936)

Tehát: „A mi városaink területének tekintélyes részét Európa egyéb városaiban ismeretlen formakomplexum tölti ki, amelyet mi változatossá látunk...” (Mendöl 1936) Ennek a változatos formakomplexumnak a megértése annak történelmi kialakulásának vizsgálata nélkül meddő kísérlet marad. Fogjunk tehát hozzá a legfontosabb hatótényezők összegzéséhez!

2. ábra: Békés 1939-ben
Figure 2.: Békés in 1939



2. A kialakulás folyamata

A hazai településállomány kialakulásának fél évezrede viharos gyorsaságú és többször átalakuló rendszert mutató folyamatnak ítéltető. A honfoglaló magyarok nomád feudalizmusában a téli szállás már bizonyos mértékig állandó település, s innen a téli szállásról indult ki a nomádok állandó megtelepedésének, a falurendszer kialakulásának az útja, amelynek folyamán a 15. század utolsó és a 16. század első évtizedéig Magyarország területén 20 000-21 000 település jött létre, és pedig falu, illetve faluszerű telep, királyi város és mezőváros, a mezei kertek (Szabó 1971). Amíg a fenti időszakot a falvak valóságos burjánzása jellemezte, addig az 1200-1350 közötti periódust a magyarországi falupusztulás klasszikus korszakának tekinthetjük, amelynek során az Alföldön óriási kiterjedésű határral bíró települések (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen stb.) jöttek létre. A pusztásodás eredményeként mintegy 2000 falu ment veszendőbe (Maksay 1971). Ez a pusztulás két folyamatot rejt magában. Az egyik a pusztásodás, ami azt jelenti, hogy az elpusztult falvak területét nem népesítették be és nem csatolták más településhez. Számos elnéptelenedett falu határát azonban mások bérbe vették.

A másik folyamat a 14. század közepétől bontakozott ki, s ez a jobbágytelkek pusztulása, a lakatlan jobbágytelkek elszaporodása, másfél évszázadon át egyre erősödő processzus, amely mintegy helyére lépett a falvak pusztásodásának. Ennek eredményeként a megmaradt falvaknak mintegy 50-60 %-a vált üressé. Ez a depopulációs folyamat, amely az országnak csak nagyon kevés agrártelepülését nem érintette, olyan pusztító hatásokra mutat, amelyek a korábbiaknál kevésbé

hevesen, de egyenletesebb szóródással jelentkezett. Amíg a falupusztásodás fő okai között a gazdasági-társadalmi változásokat, a tatárjárást, a feudális magánháborúkat, az elviselhetetlen terheket, elemi csapásokat, pestiseket kell felsorolnunk, addig most ilyen tényezők nem játszottak közre, hanem a nyomásos gazdálkodás térhódítása óta egyre jobban megterhelt gyenge, vagy távol fekvő földek kimerülése készíthette a jobbágycsaládokat telkük elhagyására, míg másokat a jobbágyszervezés megszilárdulása óta fokozódó terhek űztek el földjükről. Az elköltözőknek a városok, mezővárosok és jó földű, nagy határú falvak, illetve jobb feltételeket ígérő földesurak adtak helyet. Vagyis a telekpusztulás folyamatának végén a népesség koncentrációja, a központi helyekre való áramlása, valóságos városba áramlás állt.

A településállomány másik alkotó eleme, napjaink felé haladva pedig egyre inkább meghatározó eleme, a város. A városok kialakulása évszázadokkal később követte a falvakét, s a 12. században a magyarországi város mindenben magán viselte azokat az ismérveket, amelyek a természeti gazdálkodás uralmának korszakában a városszerű településeket jellemezték (Kristó 1984), olyannyira, hogy ekkor lényegében még nem is beszélhetünk városról. A tatárjárás előtti magyarországi városfejlődés csupán a két királyi székvárost, Esztergomot és Székesfehérvárt emelte arra a szintre, hogy egyáltalán városnak tekinthetők. A 12. század folyamán a termelőerők fejlődése lassanként elérte azt a fokot, amelyen nagyobb népességtömörülések, a későbbi városok csirái már létrejöhetnek. A magyar városiasodásnak sajátosan azonban, eltérően az általános európai folyamatoktól, három tényezője a kereskedelem, az ipar és a szőlőművelés volt.

A hódoltság előtti magyar városfejlődésnek több sajátos jegyét és szakaszát fogalmazhatjuk meg. Az európai városokra általánosan jellemző volt, hogy világi vagy egyházi feudális úrtól független, belső önkormányzattal rendelkező iparos-kereskedő helyek, amelyek függetlenségüket a kommunák harcának eredményeként vívták ki. Nálunk erőtlén ipari fejlődés és szűk rétegű kereskedő társadalom létezett. Az iparúzők számára a természeti gazdálkodás éppen csak kezdődő bomlása idején az ipari munka még nem biztosított a számukra állandó megélhetést, a nagy területet igénylő szántóművelést viszont a népesség növekedése miatt a környéken nem folytathattak, ezért a kézműves mesterségüket szőlőműveléssel kapcsolták össze. Ez az iparcikket és bort termelő, azzal kereskedő váralji lakosság lett a városi polgárság magva.

A magyar városok kiváltságaikat nem a kommunamozgalmak révén vívták ki, hanem felülről, a királyi hatalomtól kapták. A városi jog is sajátos „egyéni” utat futott be, s lett sajátos összetételű. A városi jog, amely a „hospes” jogból alakult ki, magában foglalta:

- a szabad bíró és plébános választást,
- a teljes belső önkormányzatot (benne a pallós jogot is),
- a vámmentes szabad kereskedelmet és vásártartást,
- az egész város által egyetemlegesen, évi átalányösszegben fizetett adót. Miután városi jogot csak a király adhatott, de csak saját birtokán, ezért a feudális

földbirtokok megerősödése után kialakult egy másik, sajátos városi jog, az oppidum. A feudális földbirtokokon kialakult központi helyek, mindenekelőtt a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódó áruforgalom lebonyolítása és a helyi igényeket kielégítő kézműves ipar helyei, a földbirtokosok is kiemelten kezelték ezen településeket, s bizonyos kiváltságokat adományoztak, amelyek megerősítéséért a királyhoz folyamodtak. Ezek a jogok, azonban fenntartották a földesúri főhatósági jogokat, ezért nem érték el a szabad királyi városok önállóságát.

A középkori magyar városok kialakulási folyamata a 12-13. század fordulójára tehető, virágkora a 14-15. század. A 14. század közepétől élessé vált a határ a civitas (kerített) és az oppidum (mezőváros), vagyis a polgári és jobbágyi jogállapotú városok között. Az Alföld városiasodása nélkülözte mindazokat az energiákat, amelyek a XIII. századi városiasodási folyamatot elindították, de rendelkezett egy mind nagyobb jelentőségre jutó ágazattal, a szarvasmarha tenyésztéssel, amelynek jelentősége azáltal nőtt meg, hogy a német városiasodás miatt tömörülő népesség ellátása jelentős vágómarha keresletnövekedést indukált (Bertényi 1997), amit jórészt a magyarországi export elégített ki. Ennek révén az Alföld földrajzi adottságai, valamint települési viszonyai miatt a marhakereskedelem fellendülése idején olyan hatalmas gazdasági lehetőséghez jutott, amelynek kihasználása megindította a városi fejlődést.

Ennek a szükségletnek a kielégítése, illetve lehetőségnek a kihasználása hívta létre azt a sajátos városstruktúrát, ami az Alföldön alakult ki. A marhatartás ugyanis nagy határt igényelt. Az ekkora kialakult nyomásrendszer az önellátást szolgálta, míg az árutermeléshez nagyobb egyéni kezdeményezésre volt szükség, amelyhez viszont a birtoklás rendjének és a föld használati módjának a megváltoztatására volt szükség. Az alföldi város kifejlődését végül is az tette lehetővé, hogy a történelmi és földrajzi adottságok szerencsés találkozása révén a jobbágytelki rendszert úgy tudták megváltoztatni, hogy az az árutermelést szolgálta. Ennek lényege, hogy a pusztásodással létrejött szabad határterületeket nem olvasztották be a nyomásrendszerbe, hanem azt szabad foglalással éltek és elsősorban szarvasmarha tenyésztésre használták. A település minden tagja foglalhatott ezeken a pusztákon állattenyésztő telephelyeket, ahol a jószágot teletette, idővel szántógazdálkodást is folytatott. Ezeken a telephelyeken ideiglenes épületeket emeltek az ott dolgozók részére, sőt a szántót, a kaszálót el is kerítették (Makkai 1961), ezek voltak a „mezei kertek” (Maksay 1971, Márkus 1943), a később kialakuló szántóföldi tanyák ősei, mert a mezei kertek létrejöttét tekinthetjük a tanya-kialakulás első szakaszának, amely a hódoltság előtti időszakot öleli fel (Becsei 1996).

A mezei kert nem tartozott a jobbágytelekhez, mint más helyeken a szőlő, örökölhető és eladható volt, nem adóztak utána, szabadon használták, vagyis szabad polgárias tulajdona volt az első foglalónak. Így keletkeztek a nagyhatárú alföldi városok a 14. század derekán, s később még növekedtek a városokba vándorló jobbágyok által elhagyott, elpusztásodott falvak határaival. Ezen városok sorában

ki kell emelnünk Debrecen, Szeged, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Kiskunhalas, Kiskunfélegyházát (Rácz 1980, Solymosi 1980).

A 16. század közepéig az ország mezőgazdasági fejlődése és ezzel együtt a településállomány fejlődése is lépést tartott az európaival. A mezőgazdálkodás általában a kisbirtok nagyságú több százezer jobbágytelken folyt, ez a rendszer az alföldön kiegészült a mezei kertek rendszerével, s a hódoltság ideje alatt másként és másként alakult a falusi gazdálkodás a török megszállta területen, a királyi részen és másként alakult Erdélyben. Mai hazánk területének jelentős hányada tartozott a török által megszállt területhez.

A másik következmény mindenekelőtt az Alföld településállományában kísérhető figyelemmel. Az alföldi falvak jelentős hányada elpusztult, lakosságuk a védettebb helyekre, a városokba futott össze, így a legtöbb nagy lélekszámú város a török uralom alatti területen volt (Debrecen nagyváros lett - 15 000 fő, jelentősen nőtt Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Makó, Hódmezővásárhely, Békés, Kiskunhalas, Mezőtúr lakosainak a száma). Azok a városok (Szeged, Csongrád, Gyula, Kalocsa, Szolnok) ahova törökök költöztek az alföldi fejlődéstől eltérő utat jártak be. Annak, hogy a népesség a nagyobb településekbe futott össze az is eredménye lett, hogy az alacsony település- és magas népsűrűség következtében nagy, sőt óriási határú települések jöttek létre (Kecskemét félmillió hold, Hódmezővásárhely negyedmillió. Nagykőrös 200 000 hold). Végso soron hazánk e nagytáján a mezőgazdasági népesség jobban koncentrálódott, mint más tájakon. Az itt élők élénk kereskedelmet folytattak a királyi területtel és a német birodalommal (Eperjessy 1966).

Részen a fenti folyamatok, részben a korábbi állapotból örökölt jogok következtében az alföldi települések sajátságos jogállásban voltak. Ebben a tekintetben is differenciált volt a kép, hiszen a Jászkun és a Hajdúkerület kollektív jellegű nemesi szabadságjogokkal rendelkezett. A hajdúk városai Debrecen körülövezve a Tiszántúlon helyezkedtek el, a Nagykunság ugyancsak a Tiszántúl északnyugati részét foglalta magában, míg a jászok területe és a Kiskunság a Duna-Tisza közén Jászárokszállástól Kiskunhalason át Szeged szomszédságáig, Dorozsmaig terjedt. A török hódoltság előtt különböző mentességeket élvezett több alföldi város (Debrecen, Szeged, Kecskemét, Nagykőrös). Mindennek abban is jelentősége van, hogy a török hódoltság után, a 18. század elején-közepén újratelepült városok igyekeztek azt a taksás-arendás viszonyt biztosítani maguknak, amelyet a megmaradt városok a török korban sem vesztek el (Rácz 1980). E szabadabb jogállapot egyes városoknak biztosította, hogy földterületével szabadon rendelkezzen, másoknak, a földesúr tulajdonában lévőknek pedig, hogy a határhasználatot a közösség maga szabályozza.

A gazdasági fejlődés, átalakulás következtében fejlődő mezővárosokkal csak ott találkozhattunk, ahol virágzott a szőlőművelés és a marhatenyésztés, ez pedig mindenekelőtt az Alföldön és a Hegyalján volt meg (Frisnyák 1995), s itt a mezővárosok száma is megnövekedett, ellenben nehezebben fejlődtek a dunántúli mezőváro-

sok. Az mondható, hogy a dunántúli városi fejlődés megtorpanásához viszonyítva az Alföldön és az északkeleti hegy-peremvidéken a városiasodás előrehaladása ment végbe. „Az Alföld törökmentes északkeleti szögletében, a Habsburg, török és erdélyi területek határán, mindenfelé adózva, de valójában egyik fennhatóság alá sem tartozva duzzadt fel az akkori Magyarország legnagyobb városává Debrecen. Bár jogilag mezőváros volt, 1618-ig magánföldesurak, azután az erdélyi fejedelem birtokában, sem lélekszámban, sem függetlenségben nem versenyezhetett vele a három Magyarország egyetlen városa sem.” (Makkai 1961)

A hódoltságot követő Habsburg uralom alatt a magyar településállomány fejlődését, s ezen belül a városi fejlődést egyrészt az ország elmaradott gazdasági és társadalmi viszonyai, másrészt a kedvezőtlen külső körülmények, de legfőképpen az a helyzet, amelyet a török elnyomás és pusztítás következtében örökölt az ország, határozták meg. Továbbá az országnak a 17. század folyamán a függetlenségért vívott harca a 18. század elején kompromisszummal végződött, amelyben a nemesiség feladta a teljes állami függetlenséget, de cserében megtartotta kiváltságait, s így az ország elvesztette azokat az alapokat, amelyek a polgári fejlődés feltételei lettek volna. Az a sajátságos helyzet alakult ki, hogy a Mohács előtti állapotokhoz képest az Alföld városiasodása viszonylagosan előrehaladt, a Dunántúl visszaesett, a hegy-peremvidék pedig megtorpant (Rácz 1980, Makkai 1961, Vörös 1989).

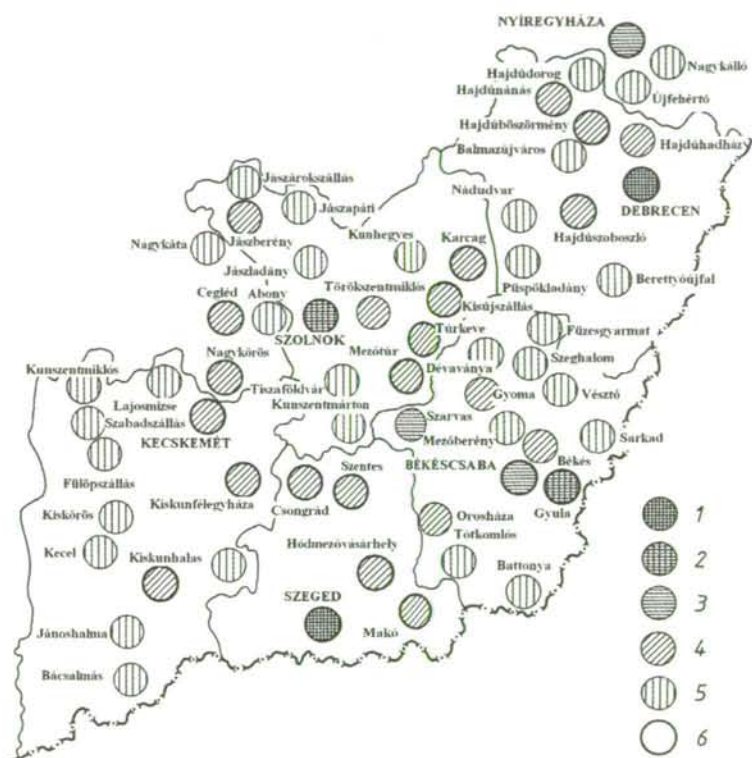
A 18. század első felében az állattartás maradt a fő gazdasági ágazat, ami a bőven rendelkezésre álló föld extenzív kihasználását jelentette. Az állattartás döntő súlya a megtelepülésre is kihatott, hiszen a jószágtartásra szolgáló „istállóspajták” túl a Dunán is gyakorta nem a lakóházakhoz, hanem a szétszórtnan fekvő, kaszálókká alakuló jó fűvű határrészekhez csatlakoztak. De az ilyen, Európában másutt is ismert, főképpen a keleti részein sem ismeretlen osztott település igazában az Alföldön nyerte el sajátos, következetesen kifejlesztett alakját, a kétbeltelkes, vagy kertes települési formát (2. ábra). Ehhez a határ használatának övezetes rendje társult, amely jellemezte azon alföldi településeket is, amelyek „nem voltak kertesek”.

Erdei Ferenc szerint tehát a mezővárosi szervezetben egy egységet alkotott a zárt település és a tanyavilág, de csak addig, amíg a tanya nem vált önálló szórvánnyá, hanem a zárt településben élő őstermelők gazdálkodási központja volt. A 20. század elejétől kezdődően azonban ez a szervezet különféle okok miatt felbomlásnak indult. A tanyák egyre nagyobb számban váltak önálló szórványtelepüléssé, s így az eredeti mezőváros „egytelepülés” szervezete felbomlott; másrészt a gazdasági és társadalmi változások következtében egyre több városunk jellege változott át őstermelőből ipari, forgalmi, igazgatási jellegűvé. Ennek eredményeként az alföldi mezővárosokat már az 1940-es években is különböző csoportokba lehetett besorolni. Így Szegedet és Debrecent funkciójában átalakult középvárossá nőtt mezővárosnak tekintette Erdei Ferenc, Szolnok és Gyula élete alapján közlekedési, ill. igazgatási központtá átalakuló város; Békéscsabát, Nyíregyházát és Szarvast szlovákok lakta tanyaterülete különleges települése alapján különítette el,

de Békéscsaba is és Nyíregyháza is ezen túlmenően egyre inkább elvesztette agrárjellegét és ipari - közlekedési szerepköre nőtt meg. Így minden változás nélküli mezővárosnak 24-et tekinthetünk, további 33-at ún. „kismezővárosnak” (3. ábra).

3. ábra: Az Alföld mezővárosai 1942-ben

Figure 3.: The special agrarian towns of the Hungarian Great Plain in 1942

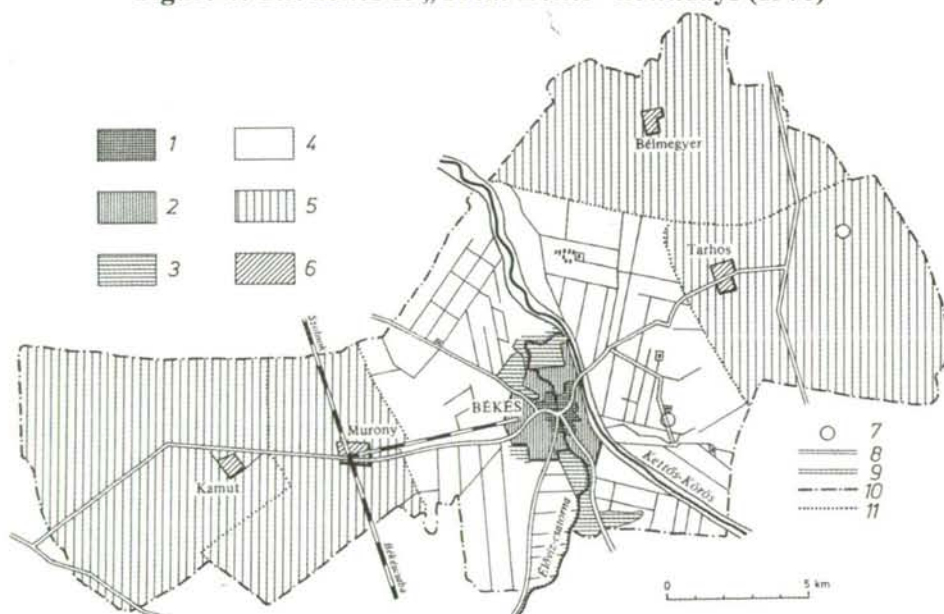


1=középvárossá alakult mezővárosok; 2=agrárjellegüket felszámolt mezővárosok; 3=különleges tanyatelepülésű mezővárosok; 4=szabályos mezővárosok; 5=kis-mezővárosok; 6=jogilag városok (1980-ban)
(Szerk.: Becsei József 1973.)

A második világháború után ez a folyamat mindkét irányban, tehát a mezővárosi szervezet és az agrárjelleg tekintetében is, újabb tényezők következtében felgyorsult. A mezőváros két tényező következtében átalakul településhálózati szervezetté. Az egyik volt a földosztás, a másik a tanyaterületekből önálló települések létrehozása. A földosztás során számos új földhözjuttatott épített földjén tanyát, de végleges kiköltözéssel, s így elszakadt a zárt településtől. Ez az önállósulás nem volt olyan mértékű, mint a létrehozott új falvak esetében, mert az alapfokú kulturális, egészségügyi, kereskedelmi stb. ellátást továbbra is a zárt település biz-

tosította számukra. Szervezetileg tehát erősebben kapcsolódtak a zárt településhez (anyatelepüléshez), mint a falvak, de életkörülményeiket tekintve rosszabb helyzetbe kerültek, mint a falusiak. Az új faluszervezések viszont már igazgatásilag is felbontották a mezővárosi szervezetet (igaz, kezdetben csak igazgatásilag), mert azt a korábbi mezőváros területén belül településhálózati szervezetté alakította át. Így végső soron az eredetileg egy településegységet alkotó mezőváros hármas tagolódású településhálózati szervezetté alakult át (4. ábra): 1. a zárt település, 2. a megmaradt határ tanyáival, 3. az újonnan létrehozott falvak területei. A második világháború után bekövetkezett változásokat a szerző vizsgálta meg (Becsei 1973).

4. ábra: Nagy-Békés mai övezetes tagolódása (1970)
Figure 4: The zones of „Great-Békés” nowadays (1970)



Jelmagyarázat: 1=városi mag, 2=falusias burok, 3=zárt kert öv, 4=belső tanyazóna, 5=külső tanyazóna, 6=önállósult községek, 7=tanyaközpontok, 8=fontosabb műút, 9=vasút, 10=Nagy-Békés határa, 11=községhatár
 (Szerk.: Becsei József)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- H. Balázs Éva (1989): A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Ember Gy.-Heckenast Gusztáv: Magyarország története 1686-1790 II.k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 831-926. old.
- Bárth János (1987): A szálláskert. Forrás, XIX. évf., 1., Kecskemét, 37-51. old.
- Becsei József (1973): Az alföldi „mezővárosok” szerkezetének átalakulása. In: Földrajzi Közlemények, 1987/1. szám. 37-67. old.
- Becsei József (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 208. old.
- Becsei József (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajz. Nyíregyháza, 171-197. old.
- Becsei József (1999): Nagyvárosi fejlődés és falusi átalakulás. JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, Szeged, 124. old.
- Bertényi Iván (1997): Szent István és öröksége. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 213. old.
- Eperjesi Kálmán (1966): A magyar falu története. Gondolat Kiadó, Budapest, 301. old.
- Erdei Ferenc (1939): Magyar város. Atheneum Kiadó, Budapest, 216. old.
- Erdei Ferenc (1941): A tanyás települések földrajzi személete. Földrajzi Közlemények, LXIX. 2. szám, 103-113. old.
- Erdei Ferenc (1976): Magyar tanyák. Hasonmás kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 271. old.
- Frisnyák Sándor (1995): Tájak és tevékenységi formák. Miskolc-Nyíregyháza, 287. old.
- Györffy István (1926): Hajdúböszörmény települése. Föld és Ember, VI. évf., negyedik szám, Szeged, 177-210. old.
- Györffy István (1937): A magyar tanya. Földrajzi Közlemények, LXV., 4-5. f., 70-93. old.
- Hildebrandt, Walter (1939): Die Stadt in Südosteuropa. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa, Jg. 3. Nr. 3, S. 153-177. old.
- Kristó Gyula (1984): A korai feudalizmus (1116-1241). In: Székely György (főszerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1007-1417. old.
- Lackó László (szerk.) (1992): Települési ismeretek. Államigazgatási Főiskola, Jegyzet, Budapest, 369. old.
- Lettrich Edit (1965): Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83. old.
- Lettrich Edit (1975): Településhálózat-urbanizáció-igazgatás. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadvány, Budapest, 97. old.
- Lettrich Edit (1982): A faluhálózatunk fő vonásai. In: Vágvölgyi András (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 41-90. old.
- Major Jenő (1962): Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre. In: Perényi I-Faragó K-Major J: Mezőgazdaság és településtervezés. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 7-83. old.

- Makkai László (1961): A magyar városfejlődés történetének vázolata. (In.: Borsos J. szerk.: Vidéki városaink.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 25-75. old.
- Makkai László (1985): Tájak és népek. In.: Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története 1526-1686. II. K. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1426-1462. old.
- Maksay Ferenc (1971): A magyar falu középkori településrendje. Akadémiai Kiadó, Budapest, 237. old.
- Márkus István (1943): Kertek és tanyák Nagykörösön a XVII-XVIII. században. Kecskemét, 141. old.
- Mendöl Tibor (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből. 1. Debrecen, 44. old.
- Mendöl Tibor (1939): Városaink népsűrűsége. Földrajzi Közlemények, LXVII. K., 4. sz., 398-409. old.
- Mendöl Tibor (1941): Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” című cikkéhez. Földrajzi Közlemények, LXIX. Köt., 113-115. old.
- Mendöl Tibor (1944): Die Stadt im Karpatenbecken. Budapest, p 149. (Magyarul: Város a Kárpát medencében, Nagyszénás, 2000, 123. old.)
- Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 567. old.
- Mendöl Tibor (1967): Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéseiben, Földrajzi Értesítő, XVI. Évf. 1. füzet, Budapest, 107-118. old.
- Orosz István (1980): A „rideg” tanya. In: Pölöskei F.-Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 170-215. old.
- Rácz István (1980): A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei F.-Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 97-148. old.
- Solymosi László (1980): A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája. In: Pölöskei F.-Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 71-96. old.
- Szabó István (1971): A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Akadémiai Kiadó, Budapest, 215. old.
- Tóth József (1988): Urbanizáció az Alföldön. Területi és Települési Kutatások 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 200. old.
- Vörös Károly (1989): A társadalom az életmód tükrében. In: Ember Győző-Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története 1686-1790. I.k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 733-763. old.
- Wellmann Imre (1989): A gazdasági élet. Ember Gy-Heckenast G.(főszerk.): Magyarország története 1686-1790. Akadémiai Kiadó, I. k. Budapest, 507-627. old.

ABSTRACT

‘Great Plain Towns’ are rather characteristic settlement forms of Hungary and especially of the Hungarian Great Plain. By today they have lost many of their typical characteristics, becoming more similar to the ‘western’ type cities. Of course there is the question: why is the Great Plain Town a specific type of settlement. This can be summarized in the following:

1. Great Plain Town is an agricultural settlement and the town of ‘tanyas’ (scattered farms),
2. in Great Plain Towns three forms of settlement can be found within one administrative unit (within the borders of the settlements): the core of the city which is surrounded by a rural area and the scattered farm-like settlements are at the outskirts of the city (at the periphery),
3. The Hungarian Great Plain Town may be traced back to two types of settlements: towns with gardens and towns without gardens.

The development of the above mentioned characteristics is the result of the particular historical events and processes, which reach back to the development of the rural system of villages and of the settlement system of Hungary. The oppida (large defended settlements), which can be regarded as the ancestors of the Great Plain Towns, were formed before the Ottoman occupation. These towns had a rather extended outskirts, where the forerunners of the ‘tanyas’ could develop. On the other hand during the time of the Ottoman occupation the population gathered into the more easily defendable settlements (khas towns) that had some privileges. After the Turkish had been chased out of the country, the population did not give up these rights; they kept their flats in the towns and cultivated their distant lands by moving out there. Due to the growth of population city functions had appeared and the primary producer settlements developed to be towns. Thus, as Ferenc ERDEI phrased it: ‘The primary producer settlements do not split the landscape into two pieces: into towns and rural areas, but a whole area is turned to be a ‘town-like rural area’.

ADATOK A SZERENCI-DOMBSÁG TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

*DATA FOR THE SZERENCI-HILLY COUNTRY'
HISTORICAL GEOGRAPHY*

FRISNYÁK SÁNDOR nyugalmazott egyetemi tanár

Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet

1. Bevezetés

A Szerencsi-dombság a Tokaj-hegyaljai borvidék (történeti kultúrtáj) szerves része (Boros et al.). A tájhasználat sajátos jellege és térszerkezete elkülöníti Tokaj-Hegyalját a szomszédos kistájaktól. A Hegyalja a 17-18. századtól gazdaságföldrajzi kistérség, melyet a peremlépcsős táj (hegylábfelszín) 130-150 métertől 250-300 m-ig terjedő lejtőövezetén a szőlőskertek kapcsolnak egységbe. A polikultúras mikrorégió gazdasági jellegét az összterület (887 km²) alig 1/10-ét hasznosító szőlő- és borgazdaság határozza meg. A kistérség 90 %-át az erdőségek, szántóföldek, gyümölcsös- és veteményes kertek, hegylábi és ártéri rétek, legelők és a települések belsősegei foglalják el.

Tokaj-Hegyalja mint hegylábi övezet, az Alföld- és a Felvidék-régió határán (a Cholnoky-féle vásárvonalon) integráló terület, ahol a mezővárosok (piacközpontok, folyami és hegyi átkelőhelyek) az interregionális térkapcsolatokban és a kulturális életben (Sárospatak) kiemelkedő szerepet tölthettek be. A 17-18. században Tokaj-Hegyalja Magyarország egyik leggazdagabb és legnagyobb népsűrűségű mikrorégiója volt.

A hegyaljai mezővárosok és öt extraneus birtokos felvidéki város 1641-ben ún. szőlőrendtartást fogadtak el és a minőségi bortermelés alapján körülhatárolták a mikrorégiót. A Felső-Hegyaljához tartozó Sárospatakot és környékét, továbbá a Szerencsi-dombság szőlőtermelő településeit (Bekecs, Golop, Legyesbénye, Monok és Szerencs) nem sorolták a Submontanumhoz. A Szerencsi-dombság falvai közül csak Ond tartozott a borvidékhez. Később, 1737-ben királyi rendelet határolta körül a Tokaj-hegyaljai borvidéket, amelyből Ond és Golop kivételével, kimaradt a Szerencsi-dombság többi települése (Bodó 1988). A 18-19. századi földrajzírók és a gazdasági élet meghatározó szereplői tágabban értelmezték a hegyaljai borvidéket, pl. ide sorolták Szerencs és környéke településeit, a Hemád-völgyi Szikszó, Gönc sőt még Miskolc promontoriumait is (Boros 1996, Boros, Horváth, Csüllög 2012). Fényes Elek szerint Szerencs „szőlőhegye ámbár a Hegyaljához nem tartozik, mégis némelly részein, ú. m. az Előhegyen, és Ber-

keczen olly jó bort terem, hogy a hegyaljainál semmivel sem alábbvaló” (Fényes 1851). A 19. század vége felé a Szerencsi-dombság borfalvait és borvárosait a hatóságok és a közigazdák egyaránt a Hegyaljához sorolták.

A termelési struktúra és annak térbeli megjelenése, a reliefhez igazodó munkaföldrajzi övezetek alapján – a különböző körülhatárolásoktól függetlenül –, Tokaj-Hegyalja a 17-18. századtól a Szerencsi-dombság településeivel együtt funkcionális egységként értékelhető (Frisnyák 1988, 2009).

Rövid dolgozatomban a Szerencsi-dombság 18-20. századi tájhasználatát, a történeti földrajz egyik legfontosabb témakörét foglalom össze, mellőzve a társadalmi-gazdasági jelenségek és folyamatok egyéb összetevőit.

2. A Szerencsi-dombság mint természetföldrajzi tájegység (kistáj)

A gazdaságföldrajzi egységet képező, topográfiailag körülhatárolt Tokaj-Hegyalja a természetföldrajzi tájbeosztás szerint öt kistájhoz tartozik (Dövényi 2010). Ilyen természetföldrajzi tájegység (kistáj) a 200-250 m átlagmagasságú Szerencsi-dombság is a Szerencs-árok és a Hernád-völgy között, melyet északon az Abaújszántói-sík, délen a Harangod és a Taktaköz határol. Kiterjedése 134,5 km², a Tokaj-hegyaljai borvidék 15 %-a. A kistájhoz nyugatról csatlakozó két alacsony dombort a tájkataszter a Hernád-völgyéhez (Dövényi 2010), más tájfelosztás a Szerencsköz területéhez sorolja (Martonné et al. 2007, Pinczés 1998). A dombsági kistáj területén hat település található (Bekecs, Golop, Legyesbénye, Monok, Ond és Szerencs). A tájegység peremén fekvő települések gazdasági-közigazgatási tere kisebb mértékben kiterjed a Szerencs-patak völgyére és a Taktaköz ártéri síkságára is. A szomszédos települések közül Rátka és Tállya szőlőhegye (Meggyesek, Kővágók) pedig beékelődik a Szerencsi-dombság területére. A gazdasági és természetföldrajzi tájhatár – mint a legtöbb helyen – így a vizsgált területünkön sem esik egybe.

A Szerencsi-dombságot miocén (bádeni-szarmata) vulkáni tevékenység hozta létre. A felszínt 80 %-ban riolituffák, továbbá a riolit extruzív dómok és lávafolyások, kisebb foltokban (Szerencs térségében) a pannóniai beltó üledékei és a vulkáni utóműködés forrás- és limnokvarcit képződményei alkotják.

A Szerencsi-dombság geomorfológiai képét a pliocén-pleisztocén hegyláb felszín-képződési folyamatok határozták meg. A pleisztocénban völgyekkel tagolt dombsággá formálódott. Három, egymással párhuzamos észak-dél irányú dombvonulatból áll. (1) A keleti dombor (északról dél felé) a Szerencs-patak völgyét és a völgytorkolati medencét szegélyezi (Somos, 282 m, Kővágó-tető 234 m, Kassa-hegy 284 m, Fekete-hegy 267 m és az Aranka-tető 206 m). (2) A középső vonulat a legszélesebb és egyben a legmagasabb (Nyírjes 337 m). Hozzá tartozik északon a Szentés (321 m), délen a Sándor-tető, Tancos-tető, a Közép-hegy és a bekecsi Nagy-hegy (241 m). A dombor keletéről a Hideg-völgy határolja, nyugatról alacsony nyereg különíti el a kistáj többi részétől. (3) A harmadik dombvonulat a következő részekből tevődik össze: Ör-hegy 278 m, Szőlős-hegy 272 m, Falu

gaza-hegy, Csörgő-domb 225 m, és a legyesbényei Fuló-hegy 255 m. A Szerencsi-dombságot a Monoki- és a Makrakúti-medence, továbbá a Golopi-völgy-medence tagolja. A kistáj határán a Szerencs-patak völgytorkolati-medencéje részben Szerencshez tartozik, mely a tradicionális gazdálkodás korában a település fontos munkaföldrajzi területegysége volt.

A kistáj vízfolyásokban szegény, egy állandó jellegű patakja van, a Gilip. A vízfolyás nélküli Hideg-völgyben a pliocén végén az Ős-Hernád folyt az Alföld felé.

A domborzat tagoltsága, a relatív relief, a lösz-, vályog- és nyiroktalajok, a mezo- és mikroklíma összességében kedvező ökológiai feltételeket biztosít az erdő- és mezőgazdasági, kiemelten a szőlő- és gyümölcsstermelő tevékenységhez (Dövényi 2010, Gyarmati, Szepesi 2007, Martonné et al. 2007, Pinczés 1998, Pinczés, Konecsnyi 2005, Szakáll 2007, Tar 2012).

3. A Szerencsi-dombság mint társadalmi-gazdasági tér (kultúrtáj)

A Szerencsi-dombság kedvező ökológiai feltételrendszert kínált a tájban megtelepülő ember számára. A prehisztorikus idők embercsoportjai létfenntartó tevékenységükkel alapvetően nem változtatták meg a természeti környezetet. A természeti ökoszisztéma (az ún. élő természet) fokozatos átalakítása a honfoglalás és az államalapítás korában erdőirtással és gyepfeltöréssel indult. A táj humanizációja, benépesítése és gazdasági birtokbavétele (a lokális életterek kialakítása) hosszú folyamat volt, a nemzedékek egymásra épülő munkájával történt. A nyerstájból kialakított kultúrokoszisztéma a népesség növekedésével fokozatosan bővült. A kultúrtáj a peremterületek, völgyek és kismedencék lapályos területeiről lassú terjeszkedéssel elfoglalta a dombtelejtők és völgyközi hátaik földművelésre alkalmas térszíneit is.

A táji elemek, a Szerencsi-dombság természeti erőforrásai meghatározták az emberi tevékenységek jellegét, a tájhasználat térbeli szerkezetét és a helyi kultúra formálódását. A dombsági táj településcsoportja a Hegyalja többi településéhez hasonlóan, komplex paraszti gazdálkodást folytatott. A Szerencsi-dombság magasabb részeit erdőségek borították, a völgytalpak és kismedencék legalacsonyabb térszíneit pedig a vizes földek foglalták el, közrezárva a kultúrtáját és annak részét, az épített környezetet. A tradicionális paraszti gazdálkodás tevékenységi rendszere kiterjedt a vizes földekre és erdőségekre is.

Az Árpád-korban lerakott alapokon fejlődött tovább a dombsági táj agráriuma és a tájhasználat térbeli rendszere. A Hegyalja teljes területén, így a vizsgált Szerencsi-dombságon is a mező- és erdőgazdasági tevékenység az orografikus tagoltságnak megfelelően, termelési övezeteket alakított ki. A legmagasabb térszíneken az erdőelés (-használat), a hegylábfelszíneken a szőlő- (kisebb mértékben gyümölcs-) termelés, az alacsonyabb részeken szántó-, foltokban rét- és legelőgazdálkodás, a Szerencs-patak völgyében és a Taktaközre átnyúló határrészekben a legeltető állattenyésztés jelentette a racionális környezetgazdálkodást.

A 16. században, amikor a törökök elfoglalták a Szerémséget, a történelmi Magyarország leghíresebb (exportra is termelő) borvidékét, a szőlőtermelés súlypontja áthelyeződött a Mátra- és Bükkalja, továbbá Tokaj-Hegyalja területére, ahol az Árpád-kortól folyamatosan foglalkoztak szőlő- és bortermeléssel. A 17-18. században – a borrégió fénykorában – a termelés homogén egységei a településközi térben összekapcsolódtak és az egész Hegyaljára (beleértve a Szerencsi-dombságot is) kiterjedő funkcionális teret, gazdasági kistérséget alkottak (Frisnyák 1988, 2009).

4. A Szerencsi-dombság tájhasználata a 18-20. században

A 18. századi dinamikus fejlődés során, melynek mikroregionális eredményeit elsősorban a szőlő- és borgazdaság alapján ismerjük, az egyes termelési övezetek elérték optimális határukat és stabilizálódtak. A tájszerkezet övezetes rendszerében az ökológiai feltételrendszerhez való racionális alkalmazkodás, a természeti erőforrások okszerű hasznosítása, összességében tehát az emberi tudás, a humán erőforrás meghatározó jelentősége nyilvánul meg. A 18. századi tájszerkezetet az első katonai térkép (1784) örökölte meg (1. ábra). A Szerencsi-dombság térképen ábrázolt munkaföldrajzi övezetei – a településekről kiindulva – 4-5 km távolságon belül elérhetőek voltak, kivéve egyes erdőrészeket vagy ártéri legelőket. A kistáj termelési struktúráját meghatározó szőlőkultúra a hegyláb felszínnek déli, délnyugati és délkeleti lejtő-övezetét foglalta el (pl. a szerencsi Aranka- és Berkec-tető, a Fekete-hegy, az ondi Kassa-hegy, a részben Rátkához tartozó Meggyesek, a golopi Somos, a monoki Szőlős-hegy, a bekecsi Nagy-hegy, a legyesbényei Fuló-hegy stb.). A szőlőskertek 63,5 %-a agyag, 36,5 %-a lejtőtörmelék talajon létesültek. A termőföld eróziós lepusztulása ellen a szőlőkben mikroteraszokat (grádicsokat), vízelvezető árkokat és talajülepítő medencéket (ún. liktor gödröket) építettek. A szőlő- és borgazdaság átlagos jövedelme a 18. században a ráfordítási költségek két-háromszorosa volt, ritkábban akár öt-hatszoros is előfordult (Orosz 2012). A szőlő-övezet feletti térszíneket és a Szerencsi-dombság központi részét alkotó Nyírjest (337 m) és környékét (Szentés, Farkas- és Bóka-tető, Pap erdeje, Gárdonyi-tető, Fekete-hegy stb.) erdők borították. A szőlők alján helyenként gyümölcsöskertek, az alacsonyabb lejtőkön szántók, rétek és legelők képezték a gazdálkodás (településenként változó kiterjedésű) térbeli egységeit.

A mezőgazdasági területhasználat művelési ágak szerinti megoszlását 1896 előtti időkből csak részlegesen ismerjük. Pl. a 19. század közepén a hat település szántóföldje (=10 456 kat.hold) az összterület kb. 45 %-át foglalta el (Fényes 1851). Az 1865-ben megjelent helytartó tanácsi adatfelvételezés, mely községenként ismerteti a földterület művelésági megoszlását és földjövödelmét, a Szerencsi-dombságra vonatkozó adatai hibásak, nem összesíthetők. Keleti Károly szőlészeti statisztikája szerint 1873-ban a szőlőskertek és -ültetvények (= 1408 kat.hold) 6,1 %-kal részesedtek a kistáj mezőgazdasági földalapjából. A szőlő %-os részesedése Ond községben volt a legnagyobb (19,7 %), a második helyen Golop (8,8 %), a harmadik

helyen Szerencs (8,3 %) következett (2. ábra). Az 1885/86-ban megjelenő filoxéra a Szerencsi-dombság szőlőskertjeinek 92,5 %-át megsemmisítette.

A szőlő-gyökértetű pusztítását követően már 1887-ben megindult a szőlő-rekonstrukció, mely a pénztőke hiánya miatt lassan haladt, sokáig tartott (1900-ban a hat dombsági település szőlőterülete mindössze 105 kat. holdat tett ki, s a mezőgazdasági földalap nem egészen 0,5 %-át foglalta el). A filoxéra következményeként átalakult a termelési szerkezet és módosult a területhasználat vertikális rendszere. A rekonstrukció során a szőlő a magasabb lejtőszakaszról többnyire a 20 %-nál alacsonyabb lejtőkre helyeződött át. A szőlőtőkék telepítése hegy-völgy irányban történt, a régi szabálytalan formától eltérően, egyenlő tőke- és sortávolságban, amely – a korabeli vélemények szerint – megszépítette a kultúrtáj képét. A szőlők felső határa és az erdő között parlagföldek keletkeztek, az övezethatárok – a szőlő alacsonyabb területre telepítése következtében – kissé eltolódtak.

A tájhasználat változása a filoxérát megelőzően, a Taktaköz ármentesítésével és lecsapolásával már az 1860-as években elkezdődött, a századfordulón pedig – a cukorrépa termelés térhódításával – folytatódott. A szántóföldi termelés kiterjedt Bekecs és Szerencs korábban rét- és legelőként használt taktaközi területére. A Szerencsi-dombság környezet-gazdálkodásában növekedett a szántóföldi termelés jelentősége (1895-ben a terület 57,5 %-ra terjedt). Továbbra is jelentős maradt a rét- és legelőgazdálkodás (26,9 %), amely a kistáj hagyományos állattenyésztésével függ össze. A szőlő- (0,5 %) és az erdőterület (8,1 %) jelentősen csökkent. Az erdőterület változását, az 1784-es és az 1860-as évek környezetgazdálkodását megjelenítő térképvázlat szemlélteti (1. ábra).

Az 1913-as statisztika szerint a tájhasználatban tovább növekedett a szántó-, a szőlő-, a kert- és gyümölcsös területe, és erőteljesen csökkent a gyepterület (1. táblázat). A kistáj gazdasági életében történt változásokat a művelésági megosztás adatai mellett az egyes ágazatok termelési értéke szemlélteti a legjobban. Az agrárium éves kataszteri tiszta jövedelmének 79,1 %-át a szántóföldi termelés, 11,8 %-át a rét- és legelőgazdálkodás, 4,8 %-át a szőlő, 2,8 %-át kert és gyümölcsös, 1,1 %-át az erdő, 0,4 %-át pedig a nádas adta.

1. táblázat: A szerencsi-dombság tájhasználat (1895-2000)

Table 1.: Szerencsi-hilly country's land use (1895-2000)

	1895	1913	1935	1966	1984	2000
szántó	57,5	61,5	63,7	58,8	54,4	66,0
kert, gyümölcsös	1,7	2,1	2,0	3,5	5,6	1,7
szőlő	0,5	1,6	1,8	1,8	2,4	2,3
rét, legelő	26,9	19,7	19,0	17,2	16,9	15,8
erdő	8,1	8,6	7,8	8,3	9,9	8,7
egyéb, művelés alól kivett	5,3	6,5	5,7	10,4	10,8	5,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A 20. századi tájhasználat változásait a mellékelt táblázat foglalja össze. A makrogazdasági folyamatok hatására a század első felében folyamatosan növekedett a szántóföldi termelés területe és csökkent a rét és legelőföldek aránya. Az erdő kiterjedése az évszázad során alig változott, a 70'-es és 80'-as években átmenetileg növekedett, majd a század vége felé ismét csökkent. A kertgazdálkodás, a gyümölcsösök és a szőlők területe folyamatosan növekedett, az 1984-es statisztikai adatfelvételezés idején érte el maximumát, majd ezt követően csökkent (3. ábra). A század második felében, a nagyüzemi szántógazdálkodás a történelmileg kialakult övezeten belül átalakította a területhasználatot: a kisparcellákat a táblás művelés váltotta fel. Az új telepítésű szőlők a korábbinál még alacsonyabb lejtőszakaszra kerültek, ahol nem a minőségi, hanem a mennyiségi termelésre törekedtek. A gépi művelésre alkalmatlan szőlőket tovább is a kistermelők művelték, akik minőségi borokat állítottak elő. Az 1960-as évek közepén, amikor felmérték a szőlőtőkék állapotát, a Szerencsi-dombság szőlőinek 16,4 %-át jónak, 56,6 %-át közepesnek, 21,9 %-át gyengének és 5,1 %-át pusztulónak minősítették (ezek az adatok rosszabbak, mint a hegyaljai borvidék egészére vonatkozó összesítések, amelyek szerint pl. a jó minőségű szőlőterület 40,6 %). A szőlőterület állapota – egyéb tényezők mellett – összefügg az ültetvények korával. 2000-ben a Szerencsi-dombság szőlőinek 7,3 %-a 10 évesnél fiatalabb, 55,5 %-a 10-19 éves, 23,6 %-a 20-29 éves és 13,6 %-a 30 éves és annál idősebb volt.

A kistáj gyümölcstermelése a filoxéra-pusztítást követő évtizedekben jelentősen fejlődött, a gyümölcsfákat részben a szőlőültetvények helyére telepítették. A szőlőföldek alján a régebbi korokban is voltak gyümölcsfák, gyümölcsös kertek, sőt szórványosan a szőlők között is. 1895-ben 20 812, 1935-ben 45 050, 1959-ben 119 756 gyümölcsfát regisztráltak. A későbbi évtizedekben a statisztikák már nem a gyümölcsfák számát, hanem az általuk elfoglalt terület méreteit közölték. A statisztikákban a veteményes- és gyümölcsös kertek gyakran összevontan szerepelnek: e két kultúra 1984-ben 5,6 %-kal, másfél évtizeddel később 1,7 %-kal részesült a Szerencsi-dombság területéből. 1959-ben az összes gyümölcsfa 10,6 %-a (= 12 712) a szőlőskertekben volt. A gyümölcsültetvények (pl. a Tancos-tető, Leánykő, Felső Farkas) mellett a gyümölcsfák többsége a házi kertekben (pl. Monok, Szerencs, Legyesbénye) és a kisbirtokosok szőlőskertjeiben található (pl. a Meggyesek).

A könyvészeti és 1895-től a statisztikai források szerint a Szerencsi dombság polikultúras gazdálkodásában jelentős volt az állattenyésztés. A Szerencs-patak völgytorkolati medencéje és a déli településsorhoz tartozó ártéri síkság (a Takta-köz peremtája) képezte a legeltető nagyállattartás természetes takarmánybázisát. Az állatállomány változásait 1895-től 2000-ig a 2. sz. táblázat mutatja be.

A Szerencsi-dombság lakossága (1784/87-ben 5905, 1869-ben 8120, 1900-ban 12739, 1941-ben 16407, 1960-ban 16508, 1980-ban 17653, 2001-ben 16972 fő) a 19. század közepéig mező- és erdőgazdálkodással foglalkozott. A filoxéra-pusztítás után megindult a lakosság foglalkozási átrétegződése, melyet a közlekedési

infrastruktúra kiépítése (1859-ben a Szerencset, 1909-ben a Golopot érintő vasút) és a kistáj centrumában létesült gyáripár felgyorsított. A szocialista korszak alatt a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő (naponta ingázó munkásként) a borsodi iparvidéken, a szerencsi üzemekben vagy a hegyaljai ásvány- és kőbányákban vállalt munkát.

2. táblázat: A Szerencsi-dombság állatállománya (db) 1895-2000

Table 2.: Szerencsi-hilly country's livestock (pc) 1895-2000

	1895	1911	1935	1942	1962	1966	2000
szarvasmarha	4365	4454	4174	5095	3321	3534	3872
sertés	4097	4974	6753	6232	14722	12327	18223
ló	1051	1007	944	873	404	330	122
juh	1321	1375	3982	3515	3076	3743	169

A 18. századra kialakult tájhasználat-szerkezet a 19. században alapvetően két tényező: (1) az integrált környezetátalakító munkák (Taktaköz és a Szerencsi-öböl) és (2) a filoxéra-pusztítás hatására átalakult. A helyi adottságokra, a tájpotenciál természeti elemeire épülő, hagyományos gazdasági struktúra felbomlását a makro-gazdasági folyamatok is befolyásolták. A 20. század második felében a népesség akaratától és érdekeitől eltérő tájhasználat súlyosan károsította az ember alkotta kultúrtáját és a természeti környezetet. A kedvezőtlen, a kistáj gazdasági leépülését és a népesség fogyását előidéző struktúra-váltás ellenére a Szerencsi-dombság megőrizte alapszerkezetét és termelési kultúráját (4. ábra). A rendszerváltozás megteremtette annak lehetőségét, hogy a mikrorégió visszatérjen a tájgazdálkodásra, helyreállítsa a tájháztartás egyensúlyát és a racionális tájszerkezetet.

A Tokaj-hegyaljai történelmi borvidéket és annak részét, a Szerencsi-dombságot 2002-ben a világörökség részévé, majd tíz évvel később a települések teljes kül- és belterületét történeti tájjá nyilvánították.

A mikrorégió történeti tájjá nyilvánításának célja – a rendelet indoklása szerint – a történeti borvidék (kultúrtáj) épített örökségének – beleértve pincerendszerét is –, természeti környezetének és hagyományos tájhasználatának megőrzése és fenntartható használatának biztosítása.

5. Összegzés

A Szerencsi-dombság jellege a természeti tényezők és az emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki. Termelési szerkezete és annak térbeli megjelenése (tájképe) tükrözi és őrzi az organikus fejlődés eredményeit. Az antropogén ökológiai változások – a filoxéravész követő szőlő-rekonstrukció, majd a 20. században a területhasználat vertikális rendszerének módosításai – ellenére a történeti kultúrtáj alapszerkezete és hagyományos tájhasználatára napjainkig fennmaradt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balassa Iván (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány. Tokaj
- Bodó Sándor (1988): Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. In: Bencsik J. – Viga Gy. szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Miskolc, 14-21. old.
- Boros László (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza
- Boros László – Horváth Gergely – Csüllög Gábor (2012): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának természetföldrajzi alapjai. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, 23-40. old.
- Dövényi Zoltán szerk. (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Csorba Péter (2000): Tájökológiai kutatások Tokaj-Hegyalján. Habilitációs tézisek. Debrecen
- Csorba Péter (2002): Az ökológiai tájtervezés szempontjai a Szerencsi-dombság területén. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs és környéke. Nyíregyháza-Szerencs, 41-47. old.
- Fényes Elek (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest
- Frisnyák Sándor (1988): A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18-19. században. In: Bencsik J. – Viga Gy. szerk.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Miskolc, 22-47. old.
- Frisnyák Sándor (2009): A táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben. Tájérténeti vázlat. In: Andrásfalvy B. – Vargyas G. (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében. Budapest, 145-162. old.
- Gyarmati Pál – Szepesi János (2007): Fejlesztéstörténet, földtani felépítés, földtani értékek. In: Baráz Cs. – Kiss G. (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán. Eger, 15-44. old.
- Konkolyné Gyúró Éva (1990): A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest
- Martonné Erdős Katalin – Pinczés Zoltán – Kiss Gábor (2007): Felszínfejlődés, felszínformák és felszínalakítási értékek. In: Baráz Cs. – Kiss G. (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet – Abaúj és Zemplén határán. Eger, 55-90. old.
- Nyizsalovszki Rita – Lóczy Dénes (2005): Terroir vagy dűlő? A terroir létjogosultsága Tokaj-Hegyalján. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. Szerencs, 79-97. old.
- Orosz István (2012): Adatok a Tokaj-hegyaljai szőlő- és borkultúra történetéhez. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: Tokaj-hegyaljai borvidék – Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, 71-89. old.
- Peja Győző (1958): A Zempléni-hegység felépítése, kialakulása és felszíne. In: Nagy L. szerk.: Zempléni-hegység (Útikalauz). Budapest, 3-20. old.

- Pinczés Zoltán (1998): A Tokaji-hegység geomorfológiai nagyformái. Földrajzi Értesítő XLVII. évf. 3. 379-393. old.
- Pinczés Zoltán – Konecsny Károly (2005): Szerencs természetföldrajza. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs monográfiája. Szerencs, 5-46. old.
- Szakáll Sándor szerk. (1998): A Szerencsi-dombság ásványai. Topographia Mineralogica Hungariae III. Miskolc
- Szepesi János (2005): Hidrotermális elváltozások a Szerencsi-dombság közetein. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. Szerencs, 23-38. old.
- Takács Péter – Udvari István (1998): Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából III. Nyíregyháza
- Tamás Edit é.n. Monok. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest
- Tar Károly (2012): A Tokaj-hegylajai borvidék mezo- és mikroklímája. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Tokaj-hegylajai borvidék – Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, 57-70. old.

Statisztikai források

- 1). A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Első kötet. Budapest, 1897.
- 2). Földterület – Községsoros adatok 1895-1984. KSH, Budapest, 1988.
- 3). Magyarország állatállománya 2000. március 31-én – Községsoros adatok. KSH, Budapest, 2000.
- 4). Szőlőtermelés – Községsoros adatok 1873-1965. KSH, Budapest, 1988.
- 5). Szőlőültetvények Magyarországon, 2001 (Településsoros adatok). KSH, Budapest, 2002.

Ábraaláírások

1. ábra. A Szerencsi-dombság településeinek tájhasználat 1784-ben és 1860-ban. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= rét és legelő, 3= szántó, kisebb facsoportokkal és gyepfoltokkal, 4= szőlő
2. ábra. Ond tájhasználat 19. század közepén. Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= rét és legelő, 3= szőlő, 4= belterület, 5= vízimalom
3. ábra. A szőlőterület változása a Szerencsi-dombságon (1873-2000)
4. ábra. A Szerencsi-dombság tájhasználat 20. század vége felé. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= szántó és gyep, 3= szőlő és gyümölcsös, 4= gyümölcsös, 5= halastó, 6= épített környezet (az ábrákat szerkesztette: Frisnyák Sándor, rajzolta Mikó Tamás)

A SZEGEDI TISZA PALOTA LAKÓPARK ÉS KÖRNYÉKE TÁRSADALOMFÖLDRAJZI VIZSGÁLATA

THE HUMAN GEOGRAPHICAL STUDY OF TISZA PALOTA GATED COMMUNITY AND ITS SURROUNDINGS IN SZEGED

HEGEDŰS GÁBOR egyetemi adjunktus

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

1. Bevezetés

A lakóparkok tudományos kutatása csak késve követte megjelenésüket külföldön, hazánkban pedig még ehhez képest is viszonylag kezdeti állapotában tart. A lakóparkok jellemzőiről növekvő mennyiségű, döntően angol nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre (Atkinson, Blandy eds. 2006). A lakóparkokat geográfusok, szociológusok, közgazdászok és más kutatók számos szempont alapján, egymástól olykor gyökeresen eltérő nézőpontból és céllal – például a térbeli kapcsolatok, a társadalmi összetétel vagy a jogi szabályozás elemzése – vizsgálják. E sajátos, zárt lakóközösségek – a továbbiakban ezt a szót a lakópark szinonimájaként használjuk – létrejöttéhez Kelet-Közép- és Kelet-Európa országaiban is sokféle tényező járult hozzá az államszocialista rendszerek bukása után. A társadalmi-gazdasági átalakulás során ezekben az országokban megnöttek a jövedelmi-vagyoni különbségek, így a városi lakosság térbeli szegregációja jelentősen fokozódott (Smigiel ed. 2009).

A lakóparkkutatás aktualitását indokolja, hogy egy gyorsan terjedő, aktuális települési jelenség vizsgálatáról van szó (Cséfalvay 2008, Csizmady 2008). A hazai – különösen a földrajzi – szakirodalom azonban még nem tekinthető a nemzetközihez viszonyítva széleskörűnek. A lakóparkok térbeli elterjedésével kapcsolatos hazai kutatások száma kevés, és az eddigi vizsgálatok még a budapesti agglomeráción belül is túlzottan a fővárosra koncentrálnak. A lakóparkkutatások további hiányosságának tekinthető, hogy viszonylag kisszámú a létrejöttükben érintett, többféle települési csoportot, azok szerepét és egymáshoz való (térbeli) viszonyulását – empirikusan is – vizsgáló munka.

2. Célkitűzések, kérdések és módszerek

Kutatásunk célkitűzése, hogy egy kiválasztott esettanulmány – Szeged, Tisza Palota lakópark és környéke – alapján megvizsgáljuk, hogy milyen hatásokat fejte-

nek ki a lakóparkok, és a különböző települési csoportok (aktorok) milyen szerepet játszanak a létesítésükben. Fő kérdéseink, hogy a lakóparkok létesítési folyamatával kapcsolatban mi jellemzi az érintett települési csoportokat, illetve azok milyen (tér)kapcsolatban állnak egymással?

A lakóparkok vizsgálata összetett feladat, ennek megfelelően a kutatás során többféle kvantitatív és kvalitatív jellegű módszert használtunk. Munkánkat a témával kapcsolatos külföldi és hazai szakirodalom elemzésével kezdtük. Kutatásunk során saját lakópark-definíciót fogalmaztunk meg. Ezt követően statisztikai adatgyűjtést és -elemzést végeztünk, amelyhez kapcsolódóan e létesítmények magyarországi és szegedi elterjedését vizsgáltuk. Forrásainkat az ingatlanfejlesztői honlapok tartalomelemzése és térképek elemzése, valamint a terepbejárás, fényképes dokumentáció adták. A fenti módszerekkel kapott eredményeket adatbázisba foglaltuk, térképeket szerkesztettünk, amelyeket kiértékelünk.

Kutatásunk során meghatároztuk a szempontunkból fontos települési csoportokat, amelyek közé az ingatlanfejlesztőket, a lakóparki lakókat, a helyi önkormányzatot, a lakóparkok környékén élőket és a helyi civil szférát soroltuk. Tartalomelemzésünk az adott lakóparkhoz kötődő települési szereplőkkel kapcsolatos médiaanyagokra terjedt ki.

Esettanulmányunkban 19, félig strukturált mélyinterjút készítettünk a szóban forgó lakóparkok ingatlanfejlesztőivel (3 fő), a lakóparkokban élőkkel (5 fő), valamint az illetékes önkormányzat településrendezési és egyéb szakértőivel (4 fő). Az említett csoportokon kívül a lakóparkok környékén élőkkel (a szomszédos lakótelepi épületek esetében 4 fő, Petőfitelep Tisza Palotához közeli részéből 1 fő), illetve a településfejlesztésben és -rendezésben érintett civil szervezet vezetőivel (2 fő) is interjúzásra került sor. Kérdéseink többek között érintették a beruházások létesítésének üzleti körülményeit és marketingstratégiáját, az elkerítettséget, az ingatlanfejlesztő és a települési önkormányzat kapcsolatát. A lakópark és környékének egymáshoz való viszonyulása, a létesítményekben élők szocioökonómiai jellemzői, a lakópark mint közösség működése, valamint a többi települési csoport (térbeli) észlelése szintén lényeges szempont volt.

3. Eredmények

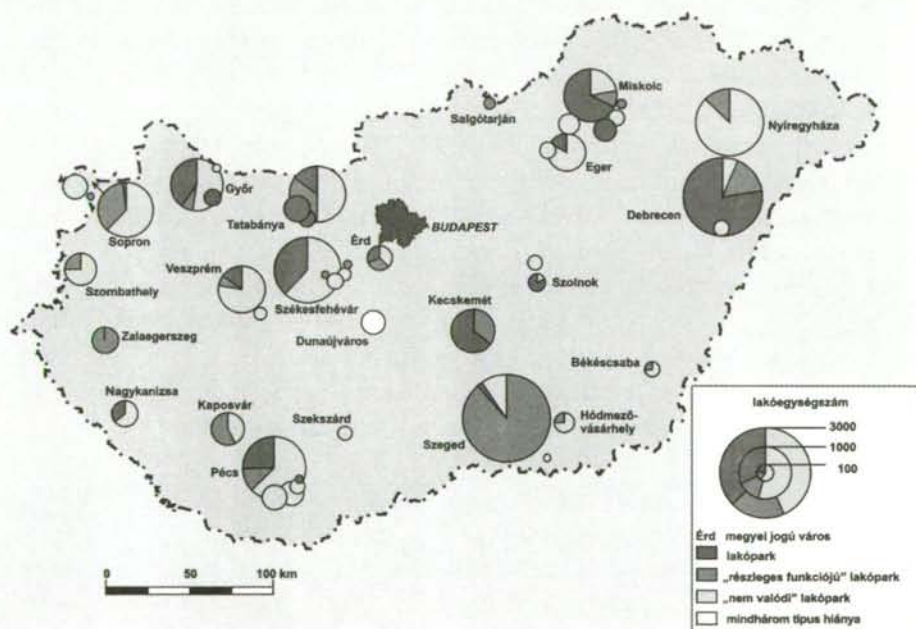
3.1. A lakóparkok általános jellemzői

Meghatározásunk alapján a lakópark legalább 20 lakóegységet magában foglaló, magánterület jogállású lakóingatlan-együttes, amely környezetétől fizikailag elválasztott (térbeli elkülönülés funkció), közösségi szolgáltatásokat nyújt a lakóinak (például zöldterület-gondozás), és/vagy valamilyen közösségi létesítményt foglal magában (például úszómedence; szolgáltató-ellátó funkció). Az említett közösségi szolgáltatásokat és létesítményeket az ingatlantulajdonosok/bérlők finanszírozzák az általuk fizetett közös költségből.

Az adatgyűjtésünk során nyilvánvalóvá vált, hogy az önkormányzat, az ingatlanfejlesztő és a helyi lakosok is meglehetősen eltérő módon ismerik és használják a lakópark kifejezést. A zárt lakóközösségek térbeli terjedésével kapcsolatban megállapítható, hogy e létesítményeket nem volt egyszerű a külföldi ingatlanfejlesztőknek meghonosítani az országban. A lakóparkok hazánkban az 1980-es évek legvégétől jelentek meg először Budapesten, majd a főváros szuburbán területein. Kutatásunk szerint e létesítmények száma országosan körülbelül 270, a bennük élők 96 000 fő körüli; legnagyobb részük a budapesti városrégióban, azon belül a fővárosban található. Az 1990-es évek vége óta a megyei jogú városok többségében és azok szuburbán övében szintén előfordulnak. A megyei jogú városokban és szuburbáikban az összes így nevezett létesítmény és lakás csupán egynegyede – 43 ingatlanfejlesztés, illetve körülbelül 5 900 lakóegység – minősül a definíciónk szerint ténylegesen lakóparknak (1. ábra). Szegeden még ennél is alacsonyabb az arányuk, ahol a – fogalmainknak megfelelő – szuburbán lakóparkok is hiányoznak (Hegedűs, 2009a).

1. ábra: A lakóparki lakások száma Magyarország megyei jogú városaiban és azok szuburbán övezetében

Figure 1.: The number of gated community-dwellings in the Cities with County Rights and their suburban areas in Hungary



Forrás: Saját adatgyűjtés és szerkesztés

3.2. A szegedi Tisza Palota lakópark és környéke általános jellemzői

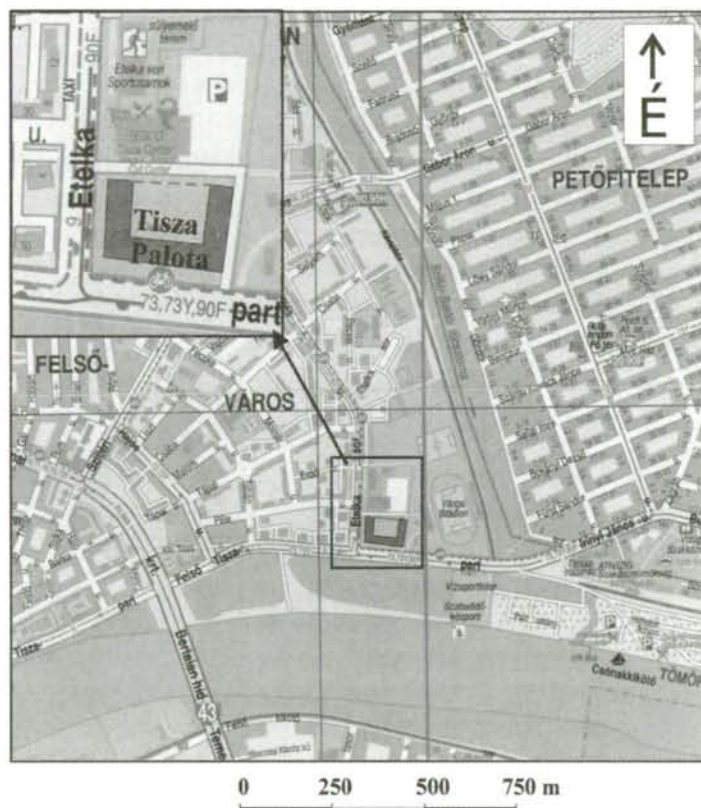
Szeged a dél-alföldi régió regionális központja, 2004 óta viszonylag dinamikusan növekvő, 2012-ben 170 052 fős lakónépességével a harmadik legnépesebb magyar város. A település funkcionális-morfológiai egységei közül belvárosára többnyire intenzív beépítettség jellemző, melyet egy alacsonyabb beépítettségű öv követ. Szeged lakótelepei az utóbbi településrésztől északra, illetve keletre húzódnak. A távolabb fekvő kertvárosias lakóövezeten kívüli falusias jellegű zóna az 1973-ban a városhoz csatolt településekből áll. 1990 után a városban is élesebbé vált a különböző társadalmi csoportok térbeli elkülönülése, és jelentős differenciálódási folyamat indult meg az egyes településrészek között (Boros 2009).

A városban 2010-ben adták át a – dolgozatban alkalmazott definíciónak egyedülként megfelelő – Tisza Palotát, amely a városközponttól keleti irányban körülbelül 2 km-re helyezkedik el. Ugyanakkor elkerítés és szolgáltatások nélküli projektek, mint például a Vadaspark és a Franciahögy „lakópark”, már az 1990-es évek végétől is léteznek Szegeden. A városban magas a „barnamezős” lakóparki vagy hasonló létesítmények aránya, ami a városközponthoz közeli területek intenzív funkcióváltozására utal (Hegedűs 2009b). A Tisza Palotától nyugatra alacsonyabb státuszú népességnek otthont adó lakótelepi épületek, északi és keleti irányban a városi sporttelep határolják. Keleti irányban – a beruházástól kissé távolabb – a Petőfitelepe elnevezésű, közepes státuszú családi házas településrész, délen pedig a Tisza ártéri erdője húzódik (2, 3. ábra). A lakópark helyét korábban egy fűrésztelep foglalta el, a beruházást egy szegedi székhelyű, de külföldi tulajdonosú és főként szegedi ingatlanfejlesztéseket végző társaság hozta létre. A létesítmény a külföldön „zárt lakóblokk és lakótorony”-nak nevezett, sűrűn beépített, a városok központi részein, sokszor vízpart mellett létrehozott lakóparktípusok körébe sorolható (Nabielek 2009). A beruházás 276 lakást foglal magában, egyes részei kilenc emelet magasak, népessége közelítőleg 400-500 főre tehető. A 0,6 hektáros ingatlanfejlesztés lépcsőházakból és az általuk körbezárt udvarból áll, az épület alatt mélygarázs található. A lakóparkon belüli különböző szolgáltatásokat – például őrzés, zöldterületek gondozása – az ingatlanfejlesztő cég végzi.

Kutatásunk – interjúzás, média- és dokumentumelemzés – eredményei alapján a lakópark létesítése és működése kapcsán a környezetére gyakorolt számtalan hatás közül többnyire a települési szereplők közötti konfliktusok a jellemzőek, ezért ezeket részletesebben jellemezzük. A mintaterületen az esettanulmányok kapcsán feltárt érdekellentétek különböző konfliktusmezőkbe csoportosíthatók.

2. ábra: A Tisza Palota és környéke

Figure 2.: “Tisza Palota” gated community and its surroundings



Forrás: Szeged várostérkép. Fribás-Térkép Stúdió Bt., 2008 alapján saját szerkesztés

3.3. A vizsgált települési csoportok lakóparkokkal kapcsolatos szerepe és jellemzői

A „létesítési” konfliktusmező vizsgálata arra ad választ, hogy az egyes vizsgált települési szereplőknek milyen érdekei vagy ellenérdekei fűződnek a lakóparkok létrehozásához. Kutatásunk alapján az ingatlanfejlesztő tölti be a létesítési folyamatban a legfontosabb szerepet. Ehhez kapcsolódóan lényeges kérdés, hogy az ilyen jellegű beruházások inkább kereslet- vagy kínálatvezéreltek-e. E szempont viszonylag ritkábban jelenik meg a nemzetközi és a hazai szakirodalomban. A kutatók döntő része a keresleti összetevőket, így a biztonság iránti vágyat vagy a lakóparkok biztosította „klubjavak” szerepét hangsúlyozza (Low 2004). A Tisza Palota ingatlanfejlesztője szintén azzal érvel, hogyha a beruházása iránt nem lenne kereslet, akkor nem is hozná létre azt. A mintaterületünkön azonban

– a professzionális marketinget vagy a befektető számos igényének önkormányzati teljesítését figyelembe véve – a kínálati tényezők tűnnek hangsúlyosabbnak. Az ingatlanfejlesztő a szakirodalom által leírtakhoz hasonlóan fő lakóparképítési motivációjaként a profitnövelési lehetőséget említi. Ezenkívül a befektető szempontjából fajlagosan kisebb beruházási költséggel és egyszerűbb munkaszervezéssel jár a lakóparképítés más ingatlanformákhoz képest. Az ingatlanfejlesztő szerint hazánkban a definíciónak megfelelő létesítményekre – azok magas közös költsége miatt – kisebb az igény.

3. ábra: A szegedi Tisza Palota lakópark és környéke légi felvételen
Figure 3.: An aerial photo of “Tisza Palota” gated community and its surroundings



Forrás: Real Hungary Nyrt., 2010

A beruházó a lakóparkok létesítésében a természet- és társadalomföldrajzi telepítő tényezőket egyaránt figyelembe veszi. Így kedvező természeti adottságú, jól beépíthető, megfelelő közúti kapcsolatokkal rendelkező helyszíneken építi projektjeit. Külföldi és hazai lakóparkok esetén egyaránt megfigyelhető, hogy a befektetők az említett adottságokat – például Tisza – beépítik projektjeik nevébe, és előszeretettel hangsúlyozzák marketingtevékenységük során (Csizmady 2008).

Eredményeink szerint tehát a marketing – a szakirodalomban leírtakkal megegyező módon – igen fontos szerephez jut a lakóparkok értékesítési folyamatában (Timár 2001). Számos beruházó részéről tudatos márképítésre kerül sor, amely a lakópark vagy a cég nevét foglalja magában. A Tisza Palota esetén a gazdaságilag ésszerű, jó ár/érték arányú ingatlanpiaci lehetőségekre hívja fel a figyelmet az ingatlanfejlesztő. Feltehetően a „modern lakótelep” előítéletek megszüntetésére is

szolgál, hogy a Tisza Palota honlapján a beruházás modern, illetve luxus jellegét állítják előtérbe, ezenkívül a jó panorámát és az épületegyüttes területének feltöltését emelik ki [3]. A marketingtevékenységet az ingatlanfejlesztő sikeresnek ítéli meg. Összességében tehát az ingatlanfejlesztők reklámtevékenységében megjelenik a térnek a lakóparkokkal kapcsolatos beruházói átértelmezése. Ezt a Henri Lefebvre által leírt társadalmi tértermelésként interpretálhatjuk (Lefebvre, 1991).

A profitmaximalizálás jegyében a befektető törekedett arra, hogy minél szélesebb célcsoport számára tudja eladhatóvá tenni a beruházását. A vásárlói közönség egy sajátos szegmensét jelentik a lakótelepeken élők, és hazánkban is létezik a lakótelepekről a lakóparkokba irányuló mobilitás (Csizmady 2008). Szegeden az ingatlanfejlesztő külön stratégiát dolgozott ki a lakótelepi célcsoportra: „Marketing oldalról is foglalkoztunk [velük]. Hónapokon keresztül liftreklámok, szórólapok, egyebek. Volt is egyébként eredménye.” (ingatlanfejlesztő).

A „létesítési” konfliktusmezőhöz tartozik, hogy az ingatlanfejlesztő a fenti motivációk megvalósítása során gyakran ellentétbe kerül az önkormányzatokkal. Szegedi esettanulmányunkban azonban csak kisebb ellentétek voltak az önkormányzat és az ingatlanfejlesztő között. Az utóbbi szerint az önkormányzat és a különböző hatóságok túlzottan lassan döntenek néhány kérdésben – például egyes engedélyeket sokszor csak késve adnak ki. Köz-magán-partnerségi viszonyként is értelmezhető a lakóparkok létesítése, ennek keretében az önkormányzat mentesül az ingatlan- és infrastruktúrafejlesztés költségei alól. Erre utal, hogy a cég szerint a szegedi önkormányzat – a fenntartási költségek miatt – a Tisza Palota infrastrukturális létesítményeinek csak egy részét vette át: „A Tisza Palota részénél próbáltuk átadni a mellette lévő utat, belső utat, nem vették át, most már inkább afelé tendál az egész, hogy minél kevesebb dolgot kelljen karbantartani, felújítani [az önkormányzatnak].” (ingatlanfejlesztő).

A lakóparkok építéséhez kapcsolódóan a szakirodalom alapján világszerte gondot jelent az ingatlanfejlesztők és a települési önkormányzatok viszonya is. Különösen azokban az országokban, ahol a településrendezési szabályozás kismértékű, vagy az önkormányzatok ilyen jellegű jogosítványai szűk körűek (Souza, 2007). A város önkormányzati szakértői „ingatlanfejlesztői nyomást” emlitenek, ami többek között az ingatlanfejlesztéseik lehető legnagyobb mértékű beépítési szándékában nyilvánul meg. Ezenkívül negatívumként számolnak be arról, hogy az ingatlanfejlesztők által ígért beruházások időnként csak részben valósulnak meg. Az önkormányzat szakemberei ugyanakkor kiemelik az ingatlanfejlesztések révén növekvő adóbevételeket és az elhanyagolt, egyéb célokra nem használt területek revitalizációjával járó előnyöket. Szegeden a „barnamezős” formában végbemenő, reurbanizációt segítő revitalizáció volt az önkormányzat célja a lakóparképítés támogatásával. Ez egybevág a szakirodalom megállapításaival, amely szerint az ilyen jellegű városfelújítás világszerte egyre növekvő szerephez jut (Kovács 2001). A város barnamezős beruházásainak támogatásában az is közrejátszik, hogy a városnak kevés a beépíthető külterülete.

A civil szféra változó módon viszonyul a lakóparkok létrehozásához, és sokszor passzív szerepet játszik abban. Szegedi mintaterületünkön változó a civil szervezetek lakóparkok iránti viszonya, és léteznek a zárt lakóközösségekkel kapcsolatos konfliktusok. A szegedi esettanulmány civil szervezetének megítélése kissé negatív a Tisza Palotával kapcsolatban, azonban nem érintett semmilyen azzal összefüggő konfliktusban. A városban azonban létezik egy „lakóparkellenes” civil egyesület is. Utóbbi egy másik, általa túl intenzív beépítésűnek tartott – egyébként nem zárt – létesítmény építése miatt alakult meg és lépett fel az önkormányzat ellen [4].

A lakóparkban élők kevés ismerettel rendelkeznek a beruházás területének korábbi történetéről és lakóiról. Az ingatlanfejlesztés negatív környezeti és egyéb hatásait azért sem tartják jelentősnek, mivel nincs arról ismeretük, hogy korábban milyen területhasznosítás jellemezte a beruházás helyszínét.

A zárt lakóközösségben élők csoportjában a létesítés kapcsán azt is érdemes megvizsgálni, hogy milyen motivációk miatt választották a lakóparki életformát. A költözés ösztönzői körében szintén megkülönböztetjük a kínálat és a kereslet tényezőit. Az előbbihez sorolható az ingatlanfejlesztői reklámtevékenység. Kutatásunk eredményei alapján ez a Tisza Palota esetében jelentős hatást gyakorolt az odaköltözőkre. A lakóparkokba költözők keresleti motivációival kapcsolatosan a magyarországi szakirodalom többnyire a kellemes lakókörnyezet iránti igényt és a jobb minőségű infrastruktúrát emeli ki. A biztonság és a homogén társadalmi közegben élés iránti vágyat a hazai viszonyok között kevésbé tartják jelentősnek (Csizmady 2008). Ez utóbbi két tényező szerepét a posztszocialista országokra vonatkozó vizsgálatok többsége sem hangsúlyozza (Kajdaneck, 2009).

Interjúink a fenti kutatási eredményeknek részben ellentmondanak. Vizsgálataink alapján a biztonság hazánkban a más kutatásokban említetteknél fontosabb szerepet játszik a lakóparkba költözésben. Párhuzamot mutat az amerikai szakirodalomban leírtakkal, hogy interjúalanyaink biztonságukat a lakóparkok egyik fő előnyének tekintik (Low, 2004). Napjaink magyarországi viszonyainak kritikájaként értelmezzük, hogy az említett települési csoport a lakóparkon kívüli közbiztonságot nem tartják megfelelőnek. Néhány külföldi kutatás említi, hogy a hasonló, megfelelőnek tartott társadalmi státuszúakkal való együttélés is a lakóparkba költözés fontos ösztönzője (Blandy – Lister 2005). A vizsgálat során a lakópark interjúalanyai szintén említették ezt a szempontot.

A lakóparkban élők csoportja ugyan aktív résztvevője és bizonyos értelemben ösztönzője e zárt ingatlanfejlesztések létesítési folyamatának, azonban ennek során közvetlen konfliktusokban általában nem vesz részt. A környéken élők sem érintettek többnyire közvetlenül a „létesítési” konfliktusmezőben. A lakóparkok létesítési folyamatában is általában passzív szerepet játszanak, és a legtöbbször közömbösen viszonyulnak azok építéséhez. A beruházások lakóihoz képest általában jobban ismerik a lakóparkok területének korábbi történetét. A lakóparki helyszínekkel kapcsolatos ismereteik gyors változására, és a már említett társadalmi

tértermelés folyamatának gyorsaságára és hatékonyságára utal azonban, hogy az általunk vártnál mégis kevesebben tudják felidézni a terület részletesebb múltját.

A zárt lakóközösségekben élők finanszírozási és közigazgatási önállósági kérdései világszerte, így Magyarországon is súlyos problémát jelentek. E problémakörhöz kapcsolódik a „működési” konfliktusmező. Az önkormányzathoz hasonlóan egyes civil szervezetek szintén magasnak tartják a lakóparkok létrehozásával járó hosszabb távú települési költségeket. A folyamattal járó gyarapodó lakosság-szám miatti infrastrukturális kiadásokat szerintük nem fedezik az adóbevételek növekedésével vagy például a belterületbe vonással nyert önkormányzati bevételek. A finanszírozási és jogi érdekellentétek, valamint a lakóparkok önállósulási kísérletei külföldön szintén gyakoriak, és az utóbbiak időnként meg is valósulnak. A működési konfliktusmező viszont a Tisza Palota lakóparkra csak kismértékben jellemző.

Mind a „létesítési”, mind a „működési” konfliktusmezőhöz szorosan kapcsolódnak az egyes települési szereplők körén belüli érdekellentétek is. A „belső” konfliktusmezőbe esettanulmányaink alapján két ellentétcsoport tartozik. Az egyik ezek közül a lakóparkon belüli konfliktusmező, amely a lakóparkban élők közötti különböző nézeteltéréseket jelenti. A Tisza Palotában – a külföldi szakirodalom által is említett – tulajdonos-bérlő ellentétek mutathatók ki (Pacione, 2006). A Tisza Palota kevésbé jómódú lakásbérlői például nem használhatják a mélygarázs szintjét, amit csak a hozzájuk képest gazdagabb lakástulajdonosok vehetnek igénybe.

A másik, települési csoporton belüli ellentétkör a beruházókra jellemző, és a létesítési konfliktusmező részeként ugyancsak interpretálható. Lényegi sajátosságuk, hogy az ingatlanfejlesztési tevékenység során a lehetőségekhez képest minél intenzívebb beépítésre törekszenek, ami a megbízott építésszek terveitől eltér. Közvetve ehhez is kapcsolódik, hogy az önkormányzati csoporthoz sorolt egyes építésszek szerint túlzottan erős az ingatlanfejlesztői befolyás a szakmájukban. Egyes építésszek a beruházók érdekeit maximálisan kiszolgáló, a megengedett legnagyobb beépíthetőséget kihasználó létesítményeket terveznek: „Ki lehet használni a szabályokat úgy, hogy az már nem lesz humánus lakóterület. A szabályoknak ugyan megfelelnek, de közben nagymértékben túlszűfolt létesítmény lesz belőle.” (építész). Ezzel ugyan nem sértenek jogszabályt, de a köz érdekeit csorbitják, és építész kollegáik szakmai ellenérzését is kiválthatják.

A „szegregációs” konfliktusmező szintén hangsúlyosnak mutatkozik az esettanulmányokban. A lakóparkokban és környékükön élők kapcsolatai, illetve egymásról alkotott véleménye tartozik ide. A külföldi és hazai szakirodalom egyaránt hangsúlyozza, hogy a kerítések mögött élők anyagi helyzete és iskolai végzettsége a környezetükhöz képest magasabb, általában felső középosztálybeliek lakják e létesítményeket (Vesselinov et al. 2007, Csizmady 2008). Ezt a megállapítást esettanulmányunk interjúi is alátámasztották. A lakóparkok csoportjának heterogenitására és az alacsonyabb kategóriájú beruházások magyarországi előfordulására példa a Tisza Palota társadalmi összetétele. A szegedi zárt lakóközösségben más

magyarországi lakóparkokhoz képest általában kevésbé jómódú középosztálybeliek laknak, akik közül a bérlők státusza valamivel még alacsonyabb.

A külföldi és különösen a hazai szakirodalomban ritka a lakóparkokban és a környékükön élők kapcsolatainak, illetve szegregációjának empirikus vizsgálata. Egyes kutatások szerint a beruházások és környékük között kölcsönösen előnyös kapcsolatok – például lakóparkbeli munkalehetőségek biztosítása a szegényebb szomszédságokban élőknek – mutathatók ki (Sabatini – Salcedo, 2007). Emellett a lakóparképítés a környéken lakók számára kedvező módon helyben maradásra készteti a romló közbiztonság miatt egyébként elköltözni szándékozókat (Manzi – Smith-Bowers, 2005). Más külföldi szerzők viszont a zárt lakóközösségek és környékük közötti erőteljes elkülönülést, illetve ismeret- és kapcsolathiányt hangsúlyozzák (Atkinson – Flint, 2004). A hazai kutatók véleménye is megoszlik az említett ingatlanfejlesztések szegregáló hatásával kapcsolatban, Csizmady Adrienne szerint e lakóformák valamilyen mértékű szegregációt biztosan létrehozhatnak (Csanádi et al. 2010). A szegregáció azonban nem feltétlenül csak az elit, hanem az alacsonyabb státuszúak lakóparkokban való elkülönülésével is létrejöhet a kutató szerint.

Vizsgálatunk szerint számottevő mértékű a lakópark hatására létrejött elkülönülés. A kutatás fontos tapasztalata, hogy a létesítmény környékén és az azokban élők között nagy a társadalmi státuszbeli különbség és kevés a társadalmi kapcsolat. A környéken élők csak elenyésző arányban jártak a beruházások területén. A Tisza Palotában például annak ellenére sem járt egyetlen környéki interjúalany sem, hogy az ingatlanfejlesztő rendszeres nyílt napokat tartott a létesítményben.

A külföldi példákhoz hasonlóan a zárt lakóközösségekben élők is elkülönülnek környezetüktől mintaterületünkön; ritkán járnak a környékükön, és alig ismerik azt. Kutatásunk szerint a lakóparki státusszal hozzávetőleg egyenes arányban növekszik a szegregáló hatás, a lakók környékükről alkotott véleményének negatív mértéke, illetve az azzal kapcsolatos információhiány. A más vizsgálatokban említettekhez hasonlóan néhány Tisza Palotában élő nem tartja megfelelőnek környéke közbiztonságát sem: „Az egész környék közbiztonsága nem valami jó. Esténként azért már félve megy le az ember. Szerintem ez bárhol máshol is így van” (lakóparki lakó).

A leírtaknak megfelelően települési csoportonként lényegesen változó a lakóparkok, és a bennük élők megítélése, amelyet a szakirodalmi eredmények is alátámasztanak (Roitman 2005). Az esettanulmányokban vizsgált létesítmények esetén az ingatlanfejlesztő a beruházás területének közvetlenül a beépítés előtti állapotát ismeri leginkább, mivel funkcióinál fogva csupán ebben érdekelt. Beruházásaival kapcsolatban meglehetősen jó véleménnyel van: felhívja a figyelmet arra, hogy a többféle ingatlantípus változatosabb összetételű lakóközösséget hoz létre, amelyet pozitívként értékel. A lakóparkok kapcsán ugyanis a média és a közvélemény is gyakran hangsúlyozza az egyöntetűen jómódúakból álló zárt lakóközösségek elkülönülését. Ezenkívül a beruházó kiemeli a lakópark közösségi jellegét.

Az önkormányzati interjúalanyok látják az esettanulmányok zárt lakóközösségeit az összes települési csoport közül a legkülönbözőbb módon. Egyesek közülük viszonylag kevés információval rendelkeznek a szóban forgó létesítményekről. A szegedi esettanulmányban az említett csoport nem tartja lakóparknak a Tisza Palotát. Ez a lakópark fogalom már említett, sokféle értelemben való használatára, és annak a nyugati családi ház-as típusal való mechanikus azonosítására is utal. Az önkormányzati interjúalanyok általában jónak ítélik meg e beruházások építési minőségét, a beépítési intenzitásukról viszont nagyon megoszlik a véleményük. A civil szféra képviselői közül közömbösen vagy némiképp ellenségesen viszonyulnak az ingatlanfejlesztéshez, és csak kevés, nem mindig helytálló információkkal rendelkeznek azzal kapcsolatban. A civil szervezetek információhiánya magyarázható azzal, hogy azok többnyire a lakóparkok kérdéseinél általánosabb problémákkal foglalkoznak.

Mintaterületünkön a lakóparkban élők a létesítményeket többnyire pozitívan ítélik meg, és a lakóközösségükről is kedvező a véleményük. Előnyként értékeli ugyanis, hogy utóbbiakban nem túlzottan intim, ugyanakkor nem is személytelen közösségi élet folyik. A megfelelő társadalmi státuszúnak ítélt közösségben élés a gyermekek szocializációját a szüleik kívánta módon segíti elő. A lakóparkokban élők a szakirodalom alapján is többnyire elégedettek azok létesítményeivel és szolgáltatásaival. Egyes hazai kutatások azonban rámutatnak a – például kivitelezési hibákból adódó – elégedetlenségre is (Csizmady 2008). Az esettanulmányaink szintén ezt támasztják alá: a beruházás lakói különbözőképpen ítélik meg a lakóparkok infrastruktúráját. A Tisza Palotában élők hiányolnak például egy játszótérrel az udvarról, és kisebb műszaki problémákat is említenek.

A lakóparkok környékén élőknek kevés az információjuk a Tisza Palotáról, ami jelentősen befolyásolja annak megítélését. Eredményeink alapján az említett csoport építészeti-műszaki értelemben általában jónak ítéli meg a lakóparkot, beépítését azonban többnyire túlzottan sűrűnek tartják. A Tisza Palotát a környéken – nagyrészt egyébként lakótelepen – élők például „kaptárként” vagy „kaszárnya-ként” jellemezik.

Összességben megállapítható, hogy a bemutatott konfliktusmezők közül a „létesítési” a legjelentősebb. Az említett konfliktusok mindegyike gyakran előfordul a külföldi lakóparkok esetében is. Eredményeink alapján összességében arra következtetünk, hogy e zárt lakóközösségek létesítése hozzájárul a települések társadalmának fragmentálódásához, valamint a települési konfliktusok számának növekedéséhez.

4. Összegzés és javaslatok

A lakóparkok zárt és gyakran őrzött, magántulajdonban álló, a lakóknak speciális szolgáltatásokat nyújtó, illetve különböző privát létesítményekkel rendelkező, gyakran jogilag is önálló ingatlanfejlesztések, amelyek napjainkban a Föld

legtöbb országában megtalálhatók. Eredményeink szerint a meghatározásunknak megfelelő globális lakóforma hazánkban legnagyobb számban a fővárosban és a budapesti agglomeráció Budapestén kívüli településein jelent meg. A lakóparkok létrehozásához, településükbe illeszkedéséhez és elfogadottságához szegedi mintaterületünkön a vizsgált települési csoportok közötti konfliktusok – „létesítési”, „működési”, „belső” és „szegregációs” konfliktusmezők – kapcsolódnak, amelyeket jelentősnek ítélnünk. Javasataink alapján további kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy a tanulmányunkban áttekintett kérdéseket még jobban megérthessük. A Központi Statisztikai Hivatal és az építéshatósági szervek számára egyértelműbb, funkcionális lakópark-definíció létrehozása és alkalmazása javasolható. A „lakóparkot” általános településrendezési és építéshatósági fogalomként kellene nyilvánítani, amellyel kapcsolatban különböző irányelvek és jogszabályok megalkotása javasolt. A fentiek mellett szükséges lenne a helyi lakosság és civil szféra lakóparkokkal kapcsolatos döntésekbe való jelentősebb mértékű bevonása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Atkinson, Rowland – Flint, John (2004): Fortress UK? Gated communities: the spatial revolt of the elites and time-space trajectories of segregation. In: *Housing Studies*, 2004/6. szám. pp. 875-892.

Atkinson, Rowland – Blandy, Sarah (eds.) (2006): *Gated communities*. Routledge, London–New York

Blandy, Sarah – Lister, Diane (2005): (Ne)gating Community Development? In: *Housing Studies*, 2005/2. szám. pp. 287-301.

Bodnár, Judit – Molnár, Virág (2010): Reconfiguring Private and Public: State, Capital and New Housing Developments in Berlin and Budapest. In: *Urban Studies*, 2010/2. szám. pp. 789-812.

Boros Lajos (2009): Szeged belső térfolyamatai az 1950-es évektől napjainkig. In: *Földrajzi Közlemények*, 2009/4. szám. pp. 453-465.

Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne – Kocsis János Balázs – Kőszeghy Lea – Tomay Kyra (2010): *Város Tervező Társadalom. Sík Kiadó, Budapest*

Cséfalvai Zoltán (2008): *Kapuk, falak, sorompók: a lakóparkok világa. Gondolat-Marina Part, Budapest*

Csizmady Adrienne (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig. Új Mandátum, Budapest*

Hegedűs, Gábor (2009a): A Review of Gated Communities in Some Hungarian Cities. – In: *Geographica Pannonica*, 2009/8. szám. pp. 85-96.

Hegedűs Gábor (2009b): A szegedi lakóparkok társadalomföldrajzi vizsgálata. In: *Közép-Európai Közlemények*, 2009/4-5. szám. pp. 167-174.

Kajdanek, Katarzyna (2009): Is suburban housing in Wrocław gated and why? In: Smigiel, Christian. (ed.): *Forum IfL – Gated and Guarded Housing in Eastern Europe*. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig

Kovács Zoltán (2001): A települések fejlődése. In: Beluszky Pál – Kovács Zoltán – Olessák Dénes. (szerk.): *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. CEBA Kiadó, Budapest

Lefebvre, Henri (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford

Low, Setha (2004): *Behind the Gates. Life, Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. Routledge, New York – London

Manzi, Tony – Smith-Bowers, Bill (2005): Gated communities as Club Goods: Segregation or Social Cohesion? In: *Housing Studies*, 2005/2. szám. pp. 345-359.

Nabielek, Kersten (2009): A morphological analysis of Enclosed Residential Domains in the Netherlands: constructing a typology and setting out planning implications. Conference Paper, 5th International Conference of the Research Network „Private Urban Governance & Gated Communities”, Santiago

Pacione, Michael (2006): Proprietary residential communities in the United States. In: *Geographical Review*, 2006/4. szám. pp. 523-566.

Roitman, Sonia (2005): Who segregates whom? The Analysis of a Gated Community in Mendoza, Argentina. In: *Housing Studies*, 2005/2. szám. pp. 303-321

Sabatini, Francisco – Salcedo, Rodrigo (2007): Gated Communities and the Poor in Santiago, Chile: Functional and Symbolic Integration in a Context of Aggressive Capitalist Colonization of Lower-Class Areas. In: *Housing Policy Debate*, 2007/3. szám. pp. 577-606.

Smigiel, Christian (ed.) (2009): *Forum IfL – Gated and Guarded Housing in Eastern Europe*. Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig.

Souza, de Maria Florescia Pessoa (2007): Gated communities: The new ideal way of life in Natal, Brazil. In: *Housing Policy Debate*, 2007/3. szám. pp. 557-576.

Timár Judit (2001): Mégis, kinek az érdeke? Szuburbanizáció a kapitalizálódó Magyarországon. I. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged, 2001. okt. 25-27, CD-ROM melléklet

Vesselinov, Elena – Cazessus, Matthew – Falk, Wiliam (2007): Gated Communities and Spatial Inequality. In: *Journal of Urban Affairs*, 2007/2. szám. pp. 109-127.

JEGYZETEK

[3] <http://tiszapalota.realthungary.hu/> (letöltve: 2012. október 16.)

[4] <http://szegedma.hu/hir/szeged/2009/05/demonstracio-a-varoshaza-elott-egy-kertvarosert.html> (letöltve: 2012. október 16.)

ABSTRACT

This study analyses the human geographical characteristics of “Tisza Palota” gated community and its surroundings in Szeged. Our research is based on main questions about the relation of the various actors affected by the establishment of “Tisza Palota” such as: local municipalities, real estate developers, non-governmental organizations, and people living within or nearby this gated community. During our study, various kinds of quantitative – e. g. statistical data collection – and qualitative – e. g. half-structured interviews, content analysis, field survey – methods were applied. According to our results, the relationship between the various settlement actors examined is more likely characterised by conflicts. We ranked these into different conflict fields (“establishment”, “operational”, “inner” and “segregation” conflict fields). On the basis of our results, we drew the conclusion that the establishment of these enclosed residential areas contributes to the fragmentation of the local society of Szeged, as well as to an increase in the number of local settlement conflicts.

VIZUÁLIS KONFLIKTUSOK TÉRKÉPEZÉSE EGY NAGYVÁROSBAN*

MAPPING VISUAL CONFLICTS IN A CITY

KARANCSI ZOLTÁN tanszékvezető egyetemi docens

HORNYÁK SÁNDOR főiskolai tanársegéd

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Alkalmazott Természettudományi Intézet Földrajzi és
Ökoturisztikai Tanszék

HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék

1. Bevezetés

Azt, hogy egy település jól működik-e, szerkezeti elemei, infrastruktúrája, létesítményei határozzák meg. Mégis előfordul, hogy valaki egy jól működő városban sem érzi jól magát, pl. elismerve a működés pozitívumait mégsem tudja megszeretni a települést, mert csúnyának, érdektelennek vagy csak unalmasnak találja. Hogy milyen hatást gyakorol ránk egy település, az tekinthető szubjektív megközelítésnek, hiszen gyakran a magunkban rögzült mintákhoz hasonlítjuk. De függhet az aktuális közérzetünkötől is, ha pl. kellemetlenség ér bennünket, a legszebb látványt sem tudjuk élvezni.

A táj (a környezet) az ember által érzékelt olyan terület, amelynek jellege természeti tényezők és (vagy) emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakul ki. A települési környezet a helyi kultúrák, a humán és természeti örökség alapvető hordozója, nagyban hozzájárul az identitás megerősítéséhez, az emberiség jólétéhez.

Egy település képe nagyban meghatározza az ott élők hangulatát. Legyen az lakóhely vagy munkahely, nem mindegy, hogy milyen az adott települési környezet. A vonzó városkép fontos szerepet játszik a turizmus növekedésében is, de egy

* A tanulmány az OTKA (K 81374) és a JGYPK (CS-005/2011) támogatásával készült.

gondozatlan település (piszkos, beépítetlen terek, gondozatlan vagy falfirkákkal elcsúfított, nem odaillo stílusú, színű épület) kimondottan taszító hatású is lehet az ott élők és az idegenforgalom számára. Éppen ezért a településfejlesztő szakembereknek a rendelkezésre álló források függvényében nagy súlyt kell helyezniük a települések környezetesztétikai szempontú megújítására. Az élhetőbb város megteremtése mellett azonban számos megoldatlan vizuális konfliktus veszélyezteti a városképet. Ezek bemutatására egy vizuális konfliktusokat bemutató térképet szerkesztünk Szeged városáról. A tematikus térképen környezetesztétikai szempontból minősítjük Szeged utcáit, tereit színekkel és pontszerű jelzésekkel kiemelve a vizuális konfliktusterületeket vagy forrásokat. A negatív példák mellett természetesen bemutatjuk a környezetesztétikai szempontokat is figyelembevevő városfejlődést-városfejlesztést is. A munka legfontosabb célja egy olyan adatbázis kialakítása, amely térképen is megjeleníti a településen megtalálható vizuális környezetszennyezés forrásait, ily módon ráirányítva a döntéshozók figyelmét a problémákra, amelyek megoldására remélhetőleg mielőbb sor kerül.

Magát a dolgot tárgyat a következőképpen határozhatjuk meg: vizuális konfliktusnak tekintünk minden olyan zavaró tényezőt, ami a legtöbb ember számára negatívan befolyásolja a látvány élvezetét. Ezek lehetnek a tájban is, de leginkább az intenzívebb antropogén hatás alatt álló városi környezetekben fordulnak elő. A civilizálódó társadalmak nagy árat fizetnek a kényelmükért. A természetes környezetek eltűnése mellett a növekvő városok, új városrészek fejlődő infrastruktúrája (pl. az egyre szélesedő utak, rajtuk egyre jelentősebb számú közlekedési eszközzel, légvezetékkel, tájékoztató-táblák erdejével stb.) vizuális konfliktusokat teremt. A városközpontokban fokozódó zaj- és porszennyezés, az erősödő rezgés miatti épületkárok mellett a népesség szociális helyzetéből következő környezet-tudatosság hiánya (szemetelés, szándékos rombolás) erősítheti a negatív hatást.

Az életminőség egyik meghatározó eleme az elégedettség környezetünkkel, amit a városrehabilitációval foglalkozó kutatások is igazoltak, miszerint a rendszerváltozás óta alapvetően nőttek a lakóknak a lakással és a lakókörnyezettel kapcsolatos elvárásai és igényei (Bajmóczy et. al. 2012). Ennek ellenére a privát szférától (lakás-lakóépület) távolodva nő az elégedetlenség, ami annak is köszönhető, hogy az átlagembernek a lakókörnyezet (lakónegyed) kialakításába (átalakításába) sokkal korlátozottabb beleszólása van (Egedy 2007a, 2009).

2. A városkép

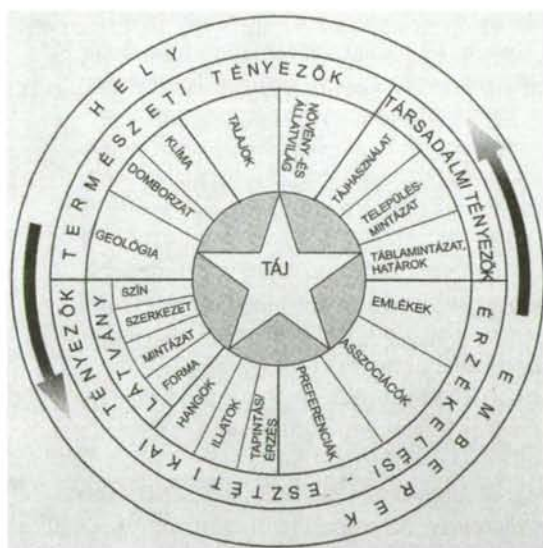
A települések kialakulása szempontjából meghatározó a földrajzi, természeti környezetük. Miközben rendkívül sok dolog változhat egy településen belül és a település külső kapcsolataiban is, miközben generációk váltják egymást, cserélődnek az épületek, megváltoznak a műszaki berendezések, változik a település művi és természetes elemeinek aránya, addig a település természeti, környezeti adottságai (domborzat, éghajlat) többé-kevésbé állandók maradnak.

Amikor egész városokat kellett egyszerre felépíteni pl. árvíz vagy háború után, s nem voltak olyan előzmények, amelyekhez alkalmazkodni lehetett volna (hagyományok nélküli városok), akkor a tervezés leegyszerűsödött, és az építők az adott időben legkorszerűbb megoldásokat használva egysíkú, unalmas környezetet hoztak létre. A társadalom meglehetősen negatívan értékelte az új környezeteket. Ez a modernség egyhangúsága és a hagyományok megléte közötti egyensúlyzavart eredményezett, aminek feloldására születtek a történelmi városmagok revitalizációjára irányuló programok. A megújítás során éppen úgy figyelni kellett a hagyományos elemek modern környezetbe való illeszkedésére, mint a modern elemek hagyományos környezetben való megjelenítésére. Persze idővel változhat a társadalom értékítélete is, vagyis amit esetenként korábban értéktelen vacaknak, bontrasra ítélt épületnek hittünk, azt ma érték-ként védjük.

A települések esztétikájának legfontosabb ismérve a demokratikus jellege, nyitott, mindenki általi szabad hozzáférhetősége.

A települési környezet a helyi kultúrák, a humán és természeti örökség alapvető hordozója, nagyban hozzájárul az európai identitás megerősítéséhez, az emberiség jólétéhez. Ahogy azt az 1. ábrán is láthatjuk, e téren a táj természeti és társadalmi tényezői mellett fontos szerepet játszanak az érzékelési-esztétikai tényezők is.

1. ábra. A táj alkotóelemei
Figure.1.: Components of the Landscape



Forrás: Konkoly-Gyuró Éva (2010)

A települést alkotó épületek és környezetük bonyolult kölcsönhatásban állnak egymással. Éppen ezért bár az egyes épületek sokféle szempont szerint önmaguk-

ban is értékelhetők, a városképelemzés csak az épületek és környezetük együttes vizsgálatával valósulhat meg, sőt a különböző elemekből, zömében épületekből álló település látványa az egyes épületekétől különböző, önálló életet is él. A települések eltérő funkciójú épületei építészeti szempontból is különbözők. Egy épület képe soha nem jelenik meg önmagában, hiszen egy épület tömege, homlokzata mindig csak egy együttes elemeként válik részévé az urbanisztikai térnek. Az épületek azonban nem csak használati funkcióval rendelkeznek, van az építésnek, az épületeknek egy sajátos csak rá jellemző kulturális, esztétikai funkciója is. Míg a belső terek kialakításában a funkció a hangsúlyosabb, addig a külső tekintetében az esztétikumé a fő szerep, vagyis itt kapcsolódik leginkább az építészethez a művészet.

A település különböző célokat szolgáló épületeit, vagy éppen városrészeit más-más funkciók és formák jellemzik. Más funkciója van a városközpontnak, a lakó-, az ipari és az üdülőterületeknek, és ez az épületek anyagfelhasználásában, sajátos formálásában is megnyilvánul. Az épületek formáinak összetettsége nemcsak az eltérő funkcióikból adódó esztétikai különbözőségekből tevődik össze, hanem abból is, hogy az épületek nem egyszerre épülnek fel, így azok más-más korszak és különböző építészek (építtetők) ízlésvilágát tükrözik, egymástól különböző esztétikai értékrendet jelenítenek meg. A település esztétikai értékében azonban az egyes épületek csak részelemekként jelennek meg. Az érték itt nemcsak az egyes épületeket jelenti, hanem ezen túl az épületek egymáshoz való viszonyában is megnyilvánul. A városépítészeti értékteremtés igénye minden épülettől megköveteli, hogy az új építészeti formavilág beintegrálódjon a nehezen változtatható települési környezet értékei közé, ami persze sok kompromisszumot is igényel. Éppen ezért különös jelentőségű az új épületeknek az esztétikai szempontú városképbe való illesztése.

Az urbanisztikai tér kialakításában fontos szerepet kapnak még az anyagok, köztük az építőanyagok, valamint a természeti környezet is, amelyek részei a település anyagi és esztétikai valóságának. Ugyancsak meghatározó a településszerkezet, amely utcák, terek hálózatából, lakó- és más funkciójú urbanisztikai terekből áll, sajátos – sokszor egyedi – vázát adva a településnek. Végül említsük meg a társadalmat, melynek meghatározottsága a legközvetlenebb. A településen élők fejlesztik, formálják a településüket, amit döntően meghatároz lakóinak szakértelme, műveltségi szintje, szokásainak rendje, és persze nem utolsósorban gazdagsága, a környezetük formálására rendelkezésre álló anyagi eszközei. Ezért a települések mindig tükrözik a helyi társadalmi viszonyokat, vagyis minden település egy olyan sajátos autonóm világ, amely egyedi vonásai alapján elkülöníthető más településektől, ugyanakkor közös jegyei alapján más településekhez kapcsolódhat (pl. egy néprajzi tájon belüli települések), ami lehetővé teszi az elkülönülést egyes nemzetek (vagy egyszerűen csak más-más kultúrák) települései között (Tóth 2001).

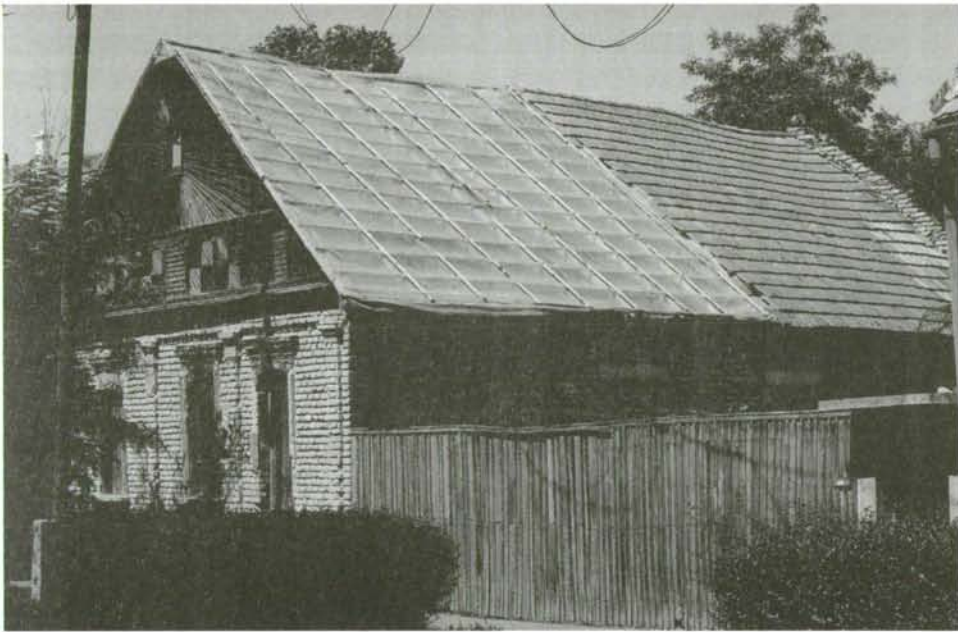
Egy település soha nem lehet olyan befejezett, mint egy épület, folyamatosan fejlődik. Az is nyilvánvaló, hogy a település és a benne élő társadalom kétségtelen egymásra hatásában a társadalmi oldal a meghatározó. A társadalom előbb-utóbb a

maga képére formálja a településeket, ugyanakkor természeti, táji környezete (parkok, fasorok) nélkül aligha lenne elképzelhető.

Az utcák, terek szövevénye, valamint az azok által határolt területek struktúrája adja a települési szövetet, ami fejlődhet spontán módon, vagy tervezett, tudatosan megformált térségekként, sőt az is lehet, hogy folyamatosan változik.

A település épületei addig élnek, amíg használják azokat; ha elhagyják, tönkremennek és sokszor már csak a bontás segít (2. ábra).

2. ábra. Elpusztult napsugaras oromzatú lakóház (Szeged-Felsőváros)
Figure 2.: Ruined house with sunbeam gable (Szeged-Uppertown)



Fotó: Karancsi Zoltán 2012

3. Vizuális konfliktusok Szeged területén

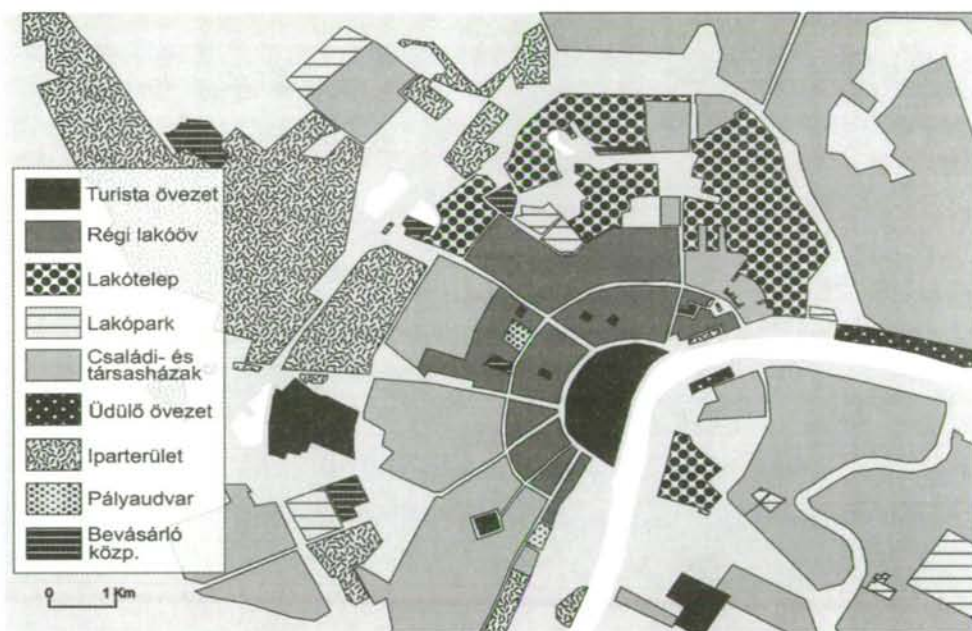
A városképet számtalan vizuális konfliktus veszélyezteti. Egy város rendeztsége, látványának harmóniája elsőrendű fontosságú a városba látogató turisták számára. A turisták (kivéve a katasztrófaturistákat) kerülnek azon területeket, ahol kellemetlen látvánnyal, érezhető társadalmi konfliktusokkal szembesülnének. A városkép rendeztsége fontos szerepet játszik abban is, hogy a helyi lakosok miként viszonyulnak saját lakóhelyükhöz. A rendezetlen, vizuális konfliktusokkal terhelt városrészeknek érezhetően alacsonyabb lesz a lakóhelyi presztízse.

A felméréssel kapcsolatos feladataink között a vizuális konfliktusterületek tipizálása, jellegének megállapítása is szerepelt. Egy konfliktusterület lehet pontszerű

(pl. illegális hulladéklerakó), lineáris (pl. lebetonozott utca) vagy nagyobb felületet érintő (pl. egész városrészre kiterjedő leromlás), illetve a vegyes típus (pl. a városban mindenütt megjelenő falfirka). A vizuális konfliktusok térinformatikai feldolgozásával, illetve az esetlegesen rendelkezésre álló lakáspiaci adatok felhasználásával megállapíthatók az összefüggés a lakáspiac és a terület vizuális konfliktusai között és megalkotható az alföldi város vizuális konfliktusmodellje.

Jelen tanulmány egyik célja hogy környezetesztétikai szempontból minősítse Szeged különböző funkciójú területeit (állandóan lakott lakóövezeteit) (3. ábra), kiemelve a vizuális konfliktusterületeket, illetve azok forrásait. Ezek feltárása részben a városi sajtó elemzésével, részben terepbejárással történt. Az így kapott adatok feldolgozása (GPS-adatok, fényképes dokumentáció, objektumleírás, minősítés) folyamatban van, most csak az egyes övezetek konfliktusterületeit és azok történeti hátterét igyekszünk bemutatni.

3. ábra. Szeged lakóövezetei, kereskedelmi és iparterületei
Figure 3.: Residential, commercial and industrial areas of Szeged



Forrás: Karancsi Zoltán szerkesztése (2012)

Az alföldi városok (pl. Szeged) fejlődésével a sík terepen kiterjedt település-szerkezetek jöttek létre, viszonylag szabályos alaprajzokkal, nagy terekkel, széles utcákkal. A település és táj viszonyában itt a sziluettnek van nagy jelentősége, hiszen a sík tájból kimagasló minden elemnek különleges tájképfomálói hatása van (4. ábra).

4. ábra. Szegedi panoráma a Fogadalmi templommal
Figure 4.: Panorama of Szeged with Votive Church



Fotó: Karancsi Zoltán 2012

Szeged esetében fontos megemlíteni az 1879-es árvizet, amely a város nagy részét megsemmisítette, így az újjáépítés során a korábbi középkori város helyén egy modern körutas, sugárutas városszerkezetet hoztak létre.

3.1. Turistaövezet vizuális konfliktusai

A kiskörúttal (Tisza Lajos körúttal) határolt terület a felújított (illetve folyamatos felújítás alatt álló) belváros, Szeged legfontosabb vonzerejévé vált (4. ábra).

Az itt található épületek zöme a 19. században épült. Az eklektika építészete az alakuló polgári társadalmak idején jelenik meg. A nagypolgárok berendezkednek a városokban és közben minden korábbi stílusban keresik az identitásuk kifejezésének lehetőségeit.

Szeged városában a dualizmus polgári fejlődésének kiteljesedése és gazdasági prosperitásának kora (a „békeidők”) egybeesik az 1879-es nagy árvíz utáni újjáépítés korával. Az újjáépítést szervező bizottmány nem csak a város utcahálózatát cserélte le, de deklaráltan csak a korszak magasabb építészeti kívánalmainak megfelelő épületeket kívánt a városban felépíttetni. (Ez a törekvés nem csak a reprezentatív városközpont, de a falusias külvárosokra is vonatkozott.) A századforduló korának bő harminc éve ezen törekvésnek megfelelően igen színvonalas építészeti örökséget hagyott hátra a Belvárosban, amelyhez a későbbi korok csak nehezen tudtak idomulni.

Az új épületek a város több meghatározó pontján képtelenek voltak a régi épületállományhoz történő illeszkedésre, ami vizuális konfliktust teremtett. Bár ezek az épületek a maguk idején korszerűnek számítottak és való igényeket elégítettek ki, mégis egy egységes városképbe történt durva beavatkozásként jelennek meg a polgárok szemében.

A városmag kialakulásakor a korszaknak megfelelő technikai infrastruktúrát hoztak létre, az azóta eltelt időszak civilizációs vívmányait viszont a korabeli kulisszák közé kellett bezsúfolni. A közműveket takaró betonépületek a régi városmagban több helyen is fellelhetők, általában rossz állapotban.

Az 1950-es évek lakáshiányát a korábbi épületekre felhúzott újabb emeletekkel igyekeztek ellensúlyozni. Ezek máig megfigyelhetők több belvárosi épületen, ahol az eltérő méretű és stílusú ablakok általában emelet-ráépítésre utalnak. Ugyanabban az időben a város történelmi részének értékes épületei is áldozatul estek a tömbrekonstrukciónak, amely gyakran a rossz állapotban lévő házak lebontását jelentette. Különösen a hatalom által dekadensnek bélyegzett szecessziós épületek estek áldozatul e folyamatoknak (Boros 2009).

Az 1970-es évektől megindult a Belváros átalakítása, amely akkor a közlekedés átszervezésével és a Belváros reprezentatív funkciójának erősítésével járt. Ez utóbbi folyamat sokkal erőteljesebbé vált a rendszerváltást követően. Az ezredfordulón a történelmi városközpont teljesen megújult: a sétálóutcat és környékét felújították, amit 2003-ban Europa Nostra díjjal jutalmazott az Európai Unió.

3.2. Régi lakóövezet vizuális konfliktusai

A régi lakóövezetnek nevezett zóna a Belváros, a lakótelepek (lakóparkok) zónája és a falusias jellegű lakóterület között húzódik (4. ábra).

A rendszerváltás előtt is leromlott állagú kisvárosias épületeket az 1990-es évek elején a lakók szociális helyzete miatt nem tudták privatizálni így azok szociális bérlakásként a város tulajdonában maradtak. Az ilyen épületek pusztulása az 1990-es években folytatódott és egyes területeken máig tartó folyamatként indult el a terület gettósodása (Bobkó 2012; Varga 2012). Az épületek műszaki állapota és környezetük is a városrész legkarakteresebb vizuális problémájává nőtték ki magukat. A város a gettósodás minduntalan újratermelődő problémáját épületbontások sorozatával próbálta megállítani (Kalmár 2012) ez főként Öreg-Rókus városrészben eredményezte az üres telkek, foghíjak számának gyarapodását. Az üres telkeken nyáron a gázosodás jelent vizuális problémát, de egész év folyamán jellemző az illegális hulladéklerakás és az ún. „vadparkolás”.

Már a rendszerváltozást megelőzően megkezdődött az előregedett épületállomány lecserélése, az új utcaképet már a társasházak dominanciája jellemzi. A tömegközlekedés megoldatlansága miatt terjedő autózás a városrész teljes képét átalakítja. Általánosnak mondható, hogy az új társasházakat már az autós életmódhoz igazodva tervezik: az épület alsó szintjén garázsokat alakítanak ki, a telek mellett futó árkokat pedig feltöltik, leaszfaltozzák, hogy az autók számára parkolóhelyet, fordulási lehetőséget teremtsenek. Ezen folyamat felemésztí a szegedi utcák hagyományos gyümölcs- és díszfás, zöld árokpartokkal tarkított képét és helyette egy „faltól falig aszfalt” jellegű poros és jellegtelen utcaképet eredményez.

3.3. Lakótelepek, lakóparkok vizuális konfliktusai

Az 1960-as évtized közepén megindult a tömeges lakásépítkezés, megjelentek a tömbházas lakótelepek, jelentősen átalakítva a belterület morfológiáját. A lakótelepek építése nem csak a lakáshiány enyhítését szolgálta, hanem ideológiai funkciója is volt: a szocialista gazdaság teljesítőképességét demonstrálta, emellett a saját tér kialakításának nagy szerepet szántak a társadalomformálásban (Egedy 2000, 2007b). Talán a legnagyobb városképi hatása ezeknek a lakótelep-építéseknek (4. ábra) volt. Felhúzásuk Szegeden ugyanabban az időben indult meg, mint az ország más nagyvárosaiban: az 1958-as párthatározat óriási lakásépítési hullámot indított be az országban, amely mintegy három évtizeden át (legerőteljesebben az 1960 és 1980 közötti időszakban) meghatározta városaink fejlődését és a területhasználat változásait. Szegeden egyébként időben erőteljesen koncentrálódtak a lakásépítések: az 1970-es években építették meg az 1945 és 1990 között elkészült lakások 43 %-át (Becsei 2004).

A panelprogram a rendszerváltozás utáni Magyarország legnagyobb, kormányzati ciklusokon átívelő lakóépület-rehabilitációs programja. Szegeden a program a közterületek megújításával együtt a lakótelepek komplex revitalizációját is eredményezte. A panelprogram 10 éve indult és 8 éven át működött. Utoljára három éve írták ki a 35–40 éves lepusztult téglablokkos és panelházak korszerűsítésére. A kormányváltáskor megtorpant a panelprogram. A Nemzeti Fejlesztési Minisztérium véleménye szerint, az előző kormány túlvállalta magát, de ha lesz forrás, segítséget kapnak a három éve várakozó lakóközösségek. A polgármesteri hivatal adatai szerint hozzávetőleg 1,7 milliárd forint értékű szegedi pályázat vár döntésre. Ebből több mint 708 millió a lakók önereje, 260 millió a város támogatása és több mint 737 millió lenne az állami dotáció. Az önkormányzat az eddigiekhez hasonlóan ezeknek a házaknak a támogatását is kedvezményes hitelből fedezné. A hitelkeret azonban csak 2013 júliusáig áll rendelkezésre (http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/folytatasa_var_a_panelprogram/2292358).

A 60-as évektől a 90-es évek elejéig Magyarországon több mint félmillió lakás épült házgyári technológiával, ebből 26 500 Szegeden, amely a megyeszékhely lakásainak egyharmadát jelenti. 2002-től ebben a városban is elkezdődött az iparosított technológiával épült lakóépületek energiamegtakarítást eredményező korszerűsítése és felújítása, amelynek eredményeképpen megújul a panellakások 70 %-a (5. ábra). Állami és önkormányzati támogatással lehetőség nyílik többek között a tető és a homlokzat szigetelésének feljavítására, illetve a nyílászárók cseréjére (Németh 2009). A panelek felújításával lehetővé válik annak a negatív tendenciának a megállítása, miszerint a fiatalok csak átmeneti jelleggel költöznek be a lakótelepre, s amint javul anyagi helyzetük (kb. 7-8 év), továbbállnak (Egedy 2009).

Szegeden is a lakásállomány jelentős hányadát alkotják a lakótelepi lakások. A 2001-es népszámlálás adatai alapján a 70 729 szegedi lakásból 28 325 volt lakótelepi, ebből 26 768 lakott. (A 2005-ös mikrocenzus alapján a lakásállomány már meghaladja a 73 ezret, valamint a lakott lakások aránya is 6 %-kal emelkedett).

Ez a teljes lakásállomány 40 %-a. A népesség területi átrendeződésének részeként a rendszerváltást követően megerősödött egy sajátos, városon belüli urbanizációs folyamat, amely a kiskerti városrészekbe való kiköltözést jelenti. Ezt az alföldi városok sajátos térszerkezete teszi lehetővé, hiszen a településhez általában kiterjedt külterület tartozik (Kovács 2005).

A lakóparkok típusuktól, és attól függően, hogy belterületen vagy a belterület szélén (külterületen) épülnek-e, sokféle hatást fejtenek ki a szűkebb és tágabb értelemben vett környezetükre Magyarországon is. Hatásukra az adott városrészben felértékelődnek az ingatlanok, és a városrész presztízse nő. Ha a lakópark barnamezős ingatlanként jön létre, akkor hozzájárul a városrész revitalizációjához is. A lakóparkok jómódú középosztálya sok esetben szigetként ékelődik a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetű, „öshonos” társadalmi csoportok körzetébe. A lakóparkok vizuális összhatása gyakran teljesen eltér az adott település tényleges építészeti hagyományaitól, karakterétől. Ugyanakkor jelentős közterek vesznek el megépítésükkel a település egészének társadalmára számára. A magyarországi lakóparkok legnagyobb része nem elkerített, és nem őrzött terület, mégis afféle „kvázi-magánterületként” működik. A lakóparkok létesítése gyakran a beépített területek funkcióváltását is jelenti a városban (pl. temető, vagy katonai kollégium helyetti lakófunkció).

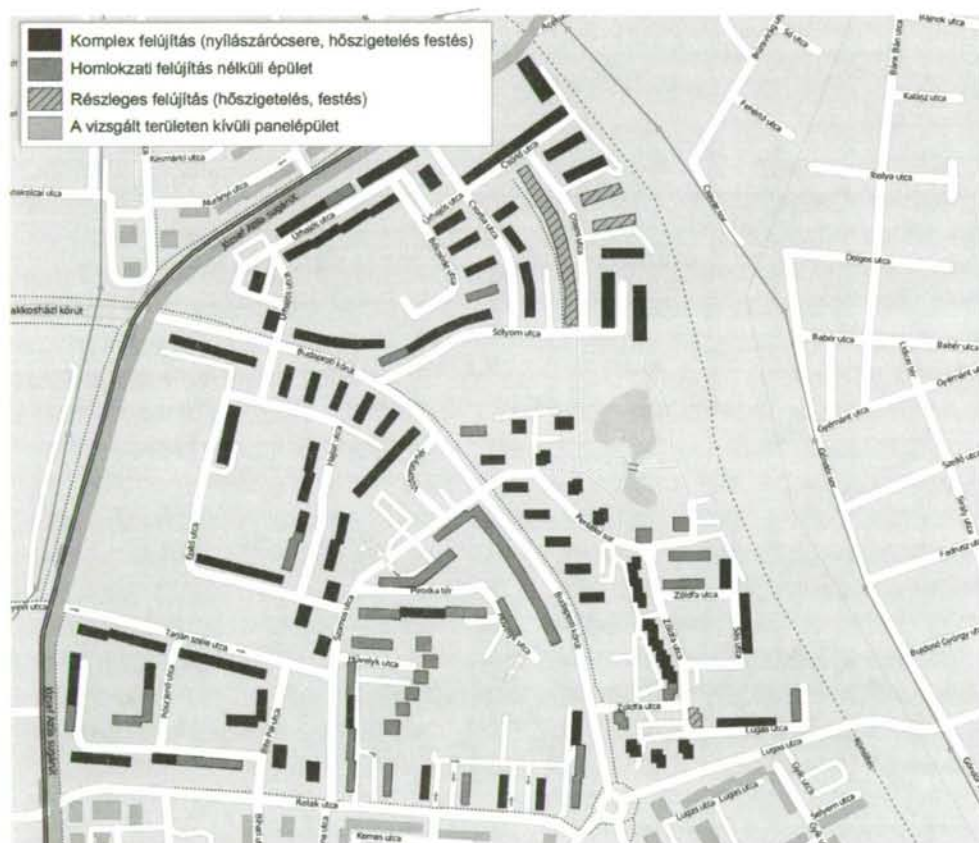
Szegeden a legelső felépített lakópark a Franciahögy volt. Az egykor a helyén található, már nem használt és lezárt, igen rossz állapotba került temetőt felszámolták. 2. típusú lakópark, mivel egyes utcái el vannak zárva az átmenő forgalom elől. Viszonylag sűrű, uniformizált és monoton társasházi beépítéssel létesült.

A Harmónia lakóparkot Újrókuson, a Tesco Hipermarkettől keletre építik jelenleg is, társasházi épületek formájában. Régebben füves, nádas, extenzív hasznosítású földterület és részben egy sportpálya volt a helyén. Épületeinek nagy része közös, jelentős területű udvarokkal rendelkezik, amely kerítéssel vannak elzárva, és az így elrekesztett magánterületen például játszótér található. A magánterületre táblák hívják fel a figyelmet. Így tulajdonképpen a létesítmény egy olyan zárt lakóparknak számít, amelynek az utcái közterületek maradtak.

A lakóparkok építészeti hatásai szintén inkább hátrányként jelentkeznek. A lakóparkok vizuális összképe gyakran teljesen eltér az adott település (rész) építészeti hagyományaitól, karakterétől, így annak esztétikai képét rontja (Hegedűs 2011).

1986-ig a Felsővárosi lakótelep is teljesen kiépült (Blazovich 2005). A tömeges lakásépítések időszaka a rendszerváltást követően 1990-ben ért véget, bár mint arra utaltunk, az építkezések üteme már az 1980-as évtizedben csökkent. A pénzhány miatt az is jellemző volt, hogy az újabb lakótelepek esetében kevesebb pénz jutott a járulékos beruházásokra, a közterek kialakítására (Tóth – Keserű 2001).

5. ábra. Felújított panelek a tarjáni városrészben
Figure 5.: Renewed panel buildings of Tarján



Forrás: Hornyák Sándor és Karancsi Zoltán szerkesztése (2012)

Sajátossága e városrészeknek, hogy a lakótelepek építésekor néhány esetben megmaradtak a korábbi utak, illetve épületek, így a paneles városrészekben találunk régebbi építésű családi házakat is. Ez némiképp oldja a lakótelepek egyhangúságát, illetve a korábbi úthálózat és utcanevek továbbélése a korábbi folyamatokhoz kapcsolja e területeket.

A városon belül az ipari területi elhelyezkedése komoly konfliktusforrást jelentett, hiszen az általános rendezési tervben kijelölt ipari területeken kívül több esetben is a lakóövezetekbe ékelődve, vagy azok közvetlen szomszédságában működtek környezetszennyező, vagy nagy zajt kibocsátó üzemek. Ezek nagyrészt csak a rendszerváltást követően szűntek meg, az ipar leépülése következtében.

A rendszerváltozást követően a társadalmi és gazdasági folyamatokkal szemben némiképp tehetetlenné váló népesség területi szerkezete is átalakult: élesebb lett a különböző társadalmi csoportok térbeli elkülönülése, amihez kapcsolódóan végbement a lakáspiac átrendeződése is. A korábban vonzóknak számító panelek presztí-

zse alaposan csökkent, míg felértékelődtek a kertes, ritkább beépítésű, illetve a jó elérhetőséggel rendelkező belvárosi területek (Becsei 2004; Egedy 2007a, 2009).

3.4. Családi- és társasházak övezete

A kisvárosias lakóöv és az egykori tanyás övezet (mai külterület) között húzódik az egykori mezővárosi jellegzetességnek számító falusias lakóöv (4. ábra). Ezen lakóövezethez tartoznak Szeged olyan jellegzetes, régebben falusias lakónegyedei, mint Alsóváros, Felsőváros és Móraváros. A régi lakóövből az 1960-as évekig döntően falusias épületek voltak jelen. Ezt az övezetet érte leginkább az 1960-as évektől (a szinte fél Felsővárost felemésztő) lakótelep-építési és ipartelepítési hulláma (6. ábra).

6. ábra. A régi Felsőváros
Figure 6.: Old Felsőváros (Uppertown)



Rajz: Karancsi Zoltán (1980)

A régi lakóöv vizuális konfliktusai egyszerre kötődnek a társadalom és technika által meghaladott épületállományhoz, illetve a modernizálódás átgondolatlan mivoltához.

A régi épületállomány lakossága előregedett, az épületek jelentős része így leromlott állagú. Végül az elhagyott épületek állaga annyira leromlik, hogy elvadultságukkal rontják a településképet (Farkas 2006; Dombai 2008). Az ilyen épületek udvara többnyire illegális hulladéklerakóvá válik, a még lakható részekbe lakásfoglalók költöznek be, akik az épület környezetét is lerontják.

IRODALOM

- Bajmóczy Péter et. al. (2012): Managing the socio-economic consequences of the climate change. In: János Rakonczai – Zsuzsanna Ladányi (ed.) Review of climate change research program at the University of Szeged (2010-2012). Institute of Geography and Geology, University of Szeged, 105-121. old.
- Becsei József (2004): A 125 éves szegedi városi tér szerkezete. – In: Mészáros R. (szerk.): Szeged társadalomföldrajzi nézőpontból. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tan-szék, Szeged, 106–130. old.
- Blazovich László (2005): Szeged rövid története. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 317. old.
- Bobkó Anna (2012): Panaszkodnak a lakók a rókusi hajléktalanokra; Délmagyarország 2012. október 25.
- Boros Lajos (2009): Szeged belső térfolyamatai az 1950-es évektől napjainkig. Földrajzi Közlemények, 133. 4. 453-465. old.
- Dombai Tünde (2008): Fantomépületek Szegeden; Délmagyarország; 2008. március 1.
- Egedy Tamás (2000): A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. Földrajzi Értesítő 49. 3-4., 265–283. old.
- Egedy Tamás (2007a): A történelmi belvárosok rehabilitációja vidéki nagyvárosainkban – Szeged és Győr – In: Enyedi Gy. (szerk.): A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai – Magyarország az ezredfordulón, Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián – Műhelytanulmányok, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 261-292. old.
- Egedy Tamás (2007b): Helyzetkép a magyar és német lakótelepekről – budapesti és lipcsei tapasztalatok. In: Egedy T.–Kondor A. CS. (szerk.): Városfejlődés és városrehabilitáció – Budapesti és lipcsei tapasztalatok. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. pp. 29–37.
- Egedy Tamás (2009): Városrehabilitáció és életminőség. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 152. old.
- Farkas Csaba (2006): Napsugaras házak újjászületése, Délmagyarország; 2006. október 7.
- Hegedűs G. 2009: A szegedi lakóparkok társadalomföldrajzi vizsgálata. - Közép-Európai Közlemények, 2. 4-5, 167-174). old.
- Kalmár Ferenc (2012): Rókuson eresztettem gyökeret; Délmagyarország; 2012. október 25.
- Konkoly-Gyuró Éva (szerk.) 2010: Határon átívelő tájak karaktere. A Fertő-Hanság medence és Sopron térsége. Nyugat-Magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, 9. old.
- Kovács Zoltán (2005): Az alföldi városok térszerkezetének átalakulása – kihívások és kérdőjelek a városfejlesztés számára. – In: Nagy E.–Nagy G. (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián, MTA RKK ATI, Békéscsaba, 326-330. old.
- Németh Csaba (2009): A hőtérképezés alkalmazásai, a panelprogram értékelése légi hőfelvételek alapján. http://www.geo.u-szeged.hu/sites/default/files/01Foldal/OFKD_absztraktok/Nemeth_Csaba.pdf

Tóth Károly – Keserű Imre 2001: A lakótelepi panellakások árainak területi különbségei Szegeden. – In: Dormány G.– Kovács F. – Péti M. – Rakonczai J. (szerk.): A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. SZTE Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged. 10. old. CD-ROM.

Tóth Zoltán (2001): Építészet – városépítészet, hagyományok és modernizáció. Ponte Press Kiadó, Pécs, 196. old.

Varga Anna (2012): Bontásra ítélték Rókus egyik szegyenfoltját; Szegedma.hu; 2012. január 23.

http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/folytatasa_var_a_panelprogram/2292358/

ABSTRACT

Cityscape greatly affects the mood of citizens. Either a residence or a place of work, it is crucial what the visual qualities of the given urban environment are like. An attractive cityscape plays an important role in boosting tourism, while, on the contrary, a neglected cityscape (e.g. dirty open spaces, run-down buildings often with inappropriate style or colour, covered with graffiti, etc.) could be rather repulsing for tourists. Besides the creation of a more liveable city, it is also of crucial importance to resolve the several still unresolved visual conflicts burdening cityscape. In order to present their exact locations within the city, a map of visual conflicts in Szeged was made. This thematic map shows the streets, squares and open spaces of Szeged classified from an aesthetic point of view, and clearly highlights visual conflict areas and sources by various colours and dot-like symbols.

A KIRÁLYEGYHÁZI CEMENTGYÁR HATÁSAI A HELYI MIKROTÉRSÉGRE

THE MICRO-REGIONAL IMPACTS OF CEMENT PLANT IN KIRÁLYEGYHÁZA

KECZELI LAJOS doktorandusz
MOHOS MÁRIA egyetemi docens

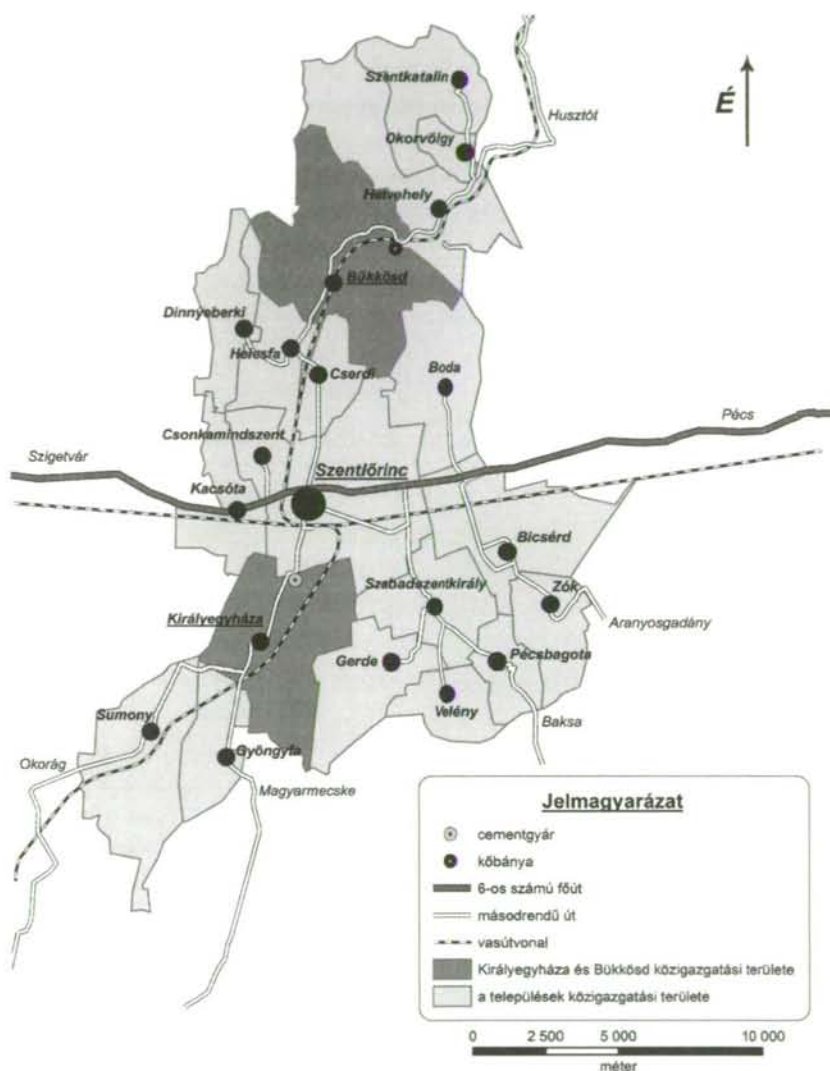
Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet
Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék

1. Kistérségi társadalomföldrajzi viszonyok

A Szentlőrinci kistérség egy várossal és 19 községgel alkot területi, igazgatási egységet (1. térkép). Nagyságát, népességét (15 ezer fő), illetve a települések számát tekintve is a legkisebbek közé sorolható országos viszonylatban. Helyzete sajátos, hiszen Baranya megye leghátrányosabb helyzetű (sellyei) és legdinamikusabban fejlődő (pécsi) kistérségei közé ékelődik be. A 218/2012 (VIII. 13.) Kormányrendelet alapján 2013. január 1-től életbe lépő Szentlőrinci járás kvázi ugyanezt a területi egységet fogja lefedni, egy községgel gyarapítva a jelenlegi településállományt. A kistérség a 67/2007. OGY határozat szerint a mért komplex társadalmi, gazdasági, infrastrukturális, szociális és foglalkoztatási mutatók alapján hátrányos helyzetűnek minősült (KSH, 2007). A kistérség 11 társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott településsel, 15 országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott településsel rendelkezik, így az OTK kategóriái alapján társadalmi- gazdasági szempontból elmaradott (Váti Kht. 2006). Tipikus rurális, szétaprózott struktúrájú vidékről beszélhetünk, ahol Szentlőrinc adja a kistérség lakosságának 45 %-át, jelenleg 6848 főt. A települések közül a legfejlettebb kategóriacsoportba három település: Szentlőrinc, Bicsérd (1008 fő) és Királyegyháza (915 fő) tartozik, amelyek a területi egység népességének majdnem 60 %-át koncentrálnak (KSH 2012). A településállomány 60 %-a az apró- és törpefalvas kategóriába tartozik, köztük több zsákfalval (Geopólus Bt. 2005). Kettéosztottság jellemzi a térséget a 6-os számú főút mentén. A táji sajátosságok ettől a szerkezeti tengelytől északra és délre eltérőek. Északra a Zselic és a Mecsek erdősült lankái fekszenek, ahol csekélyebb szintű a települések közlekedési feltártsága. A főúttól délre, sík térszínen fekszenek az előnyösebb társadalmi-gazdasági helyzetű, tradicionálisan, illetve dominánsan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó falvak, ezek sorába tartozik Királyegyháza is (Keczeli 2011).

1. térkép: A Szentlőrinci kistérség

Map 1.: The micro-region of Szentlőrinc



Forrás: Keceli Lajos (2011)

2. Pozitív és negatív tényezők összehasonlító vizsgálata

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy közérthető és logikus módon rendszerezze a lehető legtöbb tényezőt, amely a beruházással kapcsolatban felsorakoztatható. Két alapvető szempont volt, amelyek alapján ezek a tényezők rendszerezésre kerültek. A cementgyár telepítési, építési, illetve üzemelési körülményeivel járó,

érzékkelhető és tapasztalható hatások egy hányada alapvetően pozitívnak, másik részük sokkal inkább negatív jellegűnek mondható. Ésszerű volt tehát egy-egy táblázat keretei közé összegyűjteni ezeket a kedvező, illetve kedvezőtlen hatásokat, tényezőket. A két táblázaton belül való tipizálás annak alapján készült, hogy egy-egy tényező mely közegben fejti ki legjobban a hatását. E szempont szerint környezeti, társadalmi, valamint gazdasági kategóriák kerültek megállapításra. A különböző osztályok határai nem merevek, egyes paraméterek átmenetet képeznek a kategóriák között úgy, mint környezeti-társadalmi, társadalmi-gazdasági, valamint mindhárom csoportba besorolható környezeti- társadalmi- gazdasági tényezők. A táblázatban való sorrend kronologikus, tehát minél korábban volt érezhető egy környezetre, társadalomra vagy gazdaságra való hatás, annál előrébb került. A pozitív tényezők táblázatában (1. táblázat) a felső sorokban a beruházás kivitelezése során is már érezhető előnyök, erősségek, illetve lentebb a jövőben várható lehetőségek, kiaknázható potenciálok láthatóak. A negatív tényezők (2. táblázat) esetében fent a cementgyárral összefüggésben lévő már tapasztalt és jelenleg is ható gyengeségek, hátrányok, gátló paraméterek, alább a várható, jövőben bekövetkező veszélyek kaptak helyet.

2.1. Környezeti- társadalmi szempontú előnyök és hátrányok

A beruházás tervezési szakasza konfliktusokkal teletűzdelt időszak volt. Önma-gában is egyedülálló volt a kezdeményezés, hiszen Európában az utóbbi 30 évben nem épült új cementgyár (Cementvilág 2011b). A legelső lépéseket a Strabag Rt. 2003-ban tette. A gyár terveiben eredeti telephelyként Bükkösd szerepelt, az ott található mészkőbányára, mint alapanyagbázisra hivatkozva. A település a Mecsek és a Zselic vonulatainak találkozásánál helyezkedik el egy erdős, festői környezetben, a Zöld Völgy nevű ökológiai folyosóban. A környéken nagy gondot fordítanak a természeti értékek megőrzésére, a környezettudatos településfejlesztési elképzelésekre. Természetes volt tehát, hogy a cég azonnal kivívta a helyiek, valamint civil szervezetek ellenszenvét. A mozgalmak egyik éllovasa a Zöld Völgyért Egyesület volt. Több helyi népszavazás sikertelen eredménnyel végződött a beruházás tekintetében. A harmadik népszavazás bár sikerrel járt és a cementgyár Bükkösdre való telepítése szempontjából eredményes volt, a beruházó ekkor már új helyszíneket keresett, és 2007-ben bejelentette, hogy Királyegyháza közigazgatási területén épül fel az objektum.

Bükkösd főszerepe a cementgyár építésében itt véget ért, azonban sehogy sem tudták megkerülni az ipari beruházást, mivel a kőbánya szolgáltatja az alapanyagot a királyegyházi gyárhoz. Környezeti szempontból pedig vitatottabb lehet a tíz-szeresére bővítendő bánya, az évi egy millió tonna mészkő kitermelése, annak természetre és környezetre gyakorolt hatása, mint a legmodernebb technológiával felszerelt cementgyáré. Ebben a tekintetben Hetvehely település is szembesülni fog az éppen közigazgatási határon található kőbánya növekedésével, az azonban

mindenképpen előnyösnek tekinthető, hogy a cementgyár terhelő hatásaitól mentesült a természetileg érzékeny térség (Keczeli 2011).

A beruházó már az építkezés beindítása előtt pozitívan nyilatkozott a gyár környezeti terhelő hatásainak tekintetében. Számos fórumon bizonygatta a Strabag, hogy ez a világ lehető legmodernebb cementgyára lesz, az elképzelhető leginnovatívabb termelési technológiát alkalmazva, zárt rendszerben megoldva a termelést. Evidens, hogy ma már egy ilyen kaliberű üzem esetén nagyon komoly hazai és nemzetközi szabályoknak, szabványoknak, határértékeknek kell megfelelni. Ebből adódik az, hogy az esetleges szennyező anyagok kibocsátási rátái elvileg nagyon minimálisak, és messze a határértékek alatt vannak. A legmagasabb értékeket a szállópor koncentrációja éri el, ennek folyamatos figyelemmel kísérését szolgálja az a környezeti monitoring rendszer, amely a gyártól 5, 10 és 15 kilométeres sugarú területen méri a kibocsátási értékeket. Bár a káros anyagok levegőbe jutása szinte alig érzékelhető a tájékoztatások szerint, számolni kell a működés során egyéb tényezőkkel, zajszennyezéssel inkább a kőbánya esetében, ahol robbantások során fejtik a mészkövet, fényszennyezéssel pedig leginkább a cementgyár esetében, az éjszakai műszak során akár több kilométerről is tisztán kivehető a kivilágított üzem. Vizuális szempontból a bánya komoly tájseb, amely jelentősen redukálja a táj esztétikai minőségét a közvetlen környezetében, a gyár pedig a korábbi, egyhangúbb, sík térszínből kiemelkedő beton tornyaival komoly tájformáló, tájatalakító objektum.

Környezeti és társadalmi szempontból nagyon hangsúlyos tényező az alapanyag illetve a késztermék szállítása, valamint az ezzel kapcsolatos teherforgalom. Mivel a kőbányában kitermelt mészkövet és agyagot el kell juttatni a mintegy 15 kilométerrel távolabbi királyegyházi üzembe, az optimális és leghatékonyabb módot kellett erre megtalálni. Az alapanyag-szállítás vasúton történik. A bányából iparvágányt kapcsoltak a Budapest-Pécs vonalra, amely Bükkösd települést kettészeli. Innen Szentlőrincen át a Szentlőrinc-Sellye vasútvonalon haladnak a vagonok, majd ismételten iparvágány leágazásával jut el a gyártás telephelyére a nyersanyag. Ezzel gyakorlatilag mentesült a Királyegyháza és Bükkösd közötti közútszakasz egy jelentős mértékű teherforgalomtól, ebbe beleértve a Szentlőrincen, a 6-os főúton, illetve a Bükkösd településen való áthaladást is.

Ezzel ellentétben a késztermék-szállítás már problémásabb, ugyanis nem készült a cementgyár egyik leghangsúlyosabb telepítő tényezője, az M60-as sztráda meghosszabbítása.

A beruházó keményen lobbizott azért, hogy ez a tervezett infrastrukturális és gazdaságélénkítő fejlesztés megvalósuljon a térségben, hiszen erre az autópályára szállítás során szükség lett volna, mert a készterméket vasúton és közúton egyaránt szállítani kívánták. Ennek hiányában a beruházónak kényszermegoldást kellett találnia, lehetőleg úgy, hogy ne Szentlőrincen keresztül történjen a főútra való rácsatlakozás. Természetes, hogy ez sem a Strabag, sem Szentlőrinc város lakosságának, illetve vezetőségének érdekében nem állt, ugyanis az áthaladó teherjár-

művek, másrészt a fokozott útkárosítás egyik félnek sem lett volna kifizetődő. A teherforgalom a 6-os főútra irányul jelenleg oly módon, hogy a kivitelezők a gyártól földutat erősítettek meg ipari út minőségűre, ez egészen Szentlőrinc külterületéig, Tarcsapusztáig vezet, onnan pedig egy rövid szakasz erejéig a Szabadszentkirály felé tartó közúton folytatódva a 6-os főútra csatlakozik.

Az építkezés végének közeledtével változás történt a tulajdonviszonyokban. Az köztudott, hogy a Strabagnak sosem volt önálló cementgyára, profiljából adódóan pedig sokkal kevésbé ért az alapanyag előállításához, mint annak felhasználásához. Talán ez lehet a magyarázata annak, hogy a világ legnagyobb cementgyártó cége, a 150 gyárral rendelkező francia Lafarge az elmúlt években a környező országokban lévő négy gyárával, valamint a Strabag Királyegyházán épült cementgyárával közösen létrehozott egy öt üzemből álló közép-európai cement holdingot 30 %-os Strabag és 70 %-os Lafarge részesedéssel (Konyári 2010). A tulajdonviszonyok, valamint személycserék időszakának lezárulása többnyire egybeesik a több, mint 70 milliárdos beruházás 2011-es őszi átadásával (Cementvilág 2011b).

Amikor már a környezetterheléssel, emberi egészségre ható ártalmakkal kapcsolatos aggályok és kampányok viszonylag elcsendesedtek, és a helyi társadalom zöme elfogadta a beruházás körülményeit, új fejleményt jelentett be a Lafarge Cement Magyarország Kft., amely ismét felkorbácsolta a kedélyeket. A cég külföldi gyáraiban bevált és innovatív módszer a másodlagos tüzelőanyagok felhasználása, hogy minél inkább háttérbe szorítsák a szénalapú tüzelőanyagok használatát és csökkentsék az ökológiai lábnyomot. A királyegyházi gyár megkezdte az engedélyeztetési eljárást, amelynek során rendkívül szigorú előírásoknak kell megfelelni. A másodlagos tüzelőanyag igényt a tervek szerint elsősorban a Mecsek-Dráva Hulladékgazdálkodási Programból szeretnék fedezni, amelynek egyik kimenetele az úgynevezett könnyű frakciójú hulladék. Elsősorban anyagában már nem hasznosítható papírt, műanyagot, gumiabroncs aprítékot használnának fel, megkímélve a hulladéklerakókat és a környezetet. A válogatott és kezelt hulladék mellett biomassza is felhasználásra kerülne, amely nem erdőirtással járó rönkfákat, hanem helyben termelt és megmaradt mezőgazdasági hulladékot (kukoricaszár, energiafű és egyéb növényi hulladék) jelent, így ezzel a fejlesztéssel a környék gazdálkodói, vállalkozásai is új lehetőségekhez jutnak. A beszállított másodlagos tüzelőanyagot a gyár déli, délnyugati részén megépített, zárt tárolóban helyeznék el, ahonnan egy ugyancsak zárt szállítószalag segítségével kerülne az anyag a rendszerbe (Lafarge 2012). A helyiek a környezetbarát, zöld technológiát hirdető lakossági fórumok és társadalmi párbeszéd ellenére szinte azonnal tiltakozásukat fejezték ki. Szentlőrincen aláírásgyűjtésbe kezdtek, a fórumokon pedig rendszeresen hallatják a hangjukat azok, akik határozottan ellenzik ezt a tervet, és féltik a helyi lakosság egészségét, köztük háziorvosok is. Konfliktusok tehát permanensen jelen vannak a kezdetektől egészen napjainkig.

1. táblázat: A pozitív tényezők
Table 1.: The positive factors

KÖRNYEZETI	TÁRSADALMI	GAZDASÁGI
a Délkeleti-Zselic és a Nyugati-Mecsek közti ökológiai folyosó mentesült a cementgyár általi környezet-terheléstől	zömmel pozitív lakossági fogadtatás Királyegyházán és Szentlőrincen	az első komoly lépés a rurális térben, mint a komplex ipari-gazdasági fellendülés motorja
	kapcsolattartás a civilekkel	
	lehetőség szerint helyi munkaerő foglalkoztatása	
a legmodernebb termelési technológia	további várható munkahelybővülés	
	multiplikátor hatásból szerzett haszon és javak	
szigorú hazai és nemzetközi előírásoknak való megfelelés	iparüzési adó	
	beruházó által nyújtott anyagi támogatás az érintett településeknek	
minimális károsanyag-kibocsátás	műszaki- és humán infrastrukturális ellátottság javulása	
	a gyárra épülő helyi kis- és középvállalkozások vertikuma	
környezeti monitoring rendszer	a térségi társadalom életszívnálának növekedése (szociális biztonság és ellátás, szolgáltatások bővülése)	a beruházó lobbitevékenysége az M60-as sztráda meghosszabbításáért
vasúti alapanyag-szállítás a kőbánya és a gyár között	a leginkább érintett települések komfortjának javulása	60 hektár további hasznosítható iparterület
a telephely környezetében való törekvés az elvárható tereprendezésre és növényesítésre ökológiai és esztétikai szempontból	folyamatos tájékoztatás és sajtómegjelenés a fontos eseményekről	szolgáltató logisztikai központ terve a gyár térszomszédságában
	nyitott üzem: gyárlátogatások lehetősége – civil kontroll	külsős beruházók megjelenése
		külföldi tőke megjelenése
Szentlőrincet kikerülő ideiglenes ipari-tehershállítási útvonal		maximálisan 1 millió tonna cement/év
„fenntartható gazdasági haszon”		
a működő cementgyár különböző tényezőit egybevetve pozitív összkép: a környezetterhelő hatások minimálisak, amit megfelelő tájékoztatással a helyi társadalom többsége el tud fogadni, a várt gazdasági előnyök és gazdasági fejlődés közép- és hosszútávon lesz igazán érezhető, aminek egyik kulcsa az M60-as sztráda, a másik a logisztikai-szolgáltató központ lesz		

Forrás: Keczeli Lajos (2012)

2.2. Lehetőségek és veszélyek társadalmi- gazdasági aspektusai

A korábbi években tapasztalt bükkösi lakossági fogadtatással ellentétben Királyegyházán pozitívan viszonyult a helyiek döntő többsége ahhoz a hírhez, hogy településükön cementgyárat fognak építeni. Ez a hozzáállás annak köszönhető, hogy a beruházásban leginkább előnyöket láttak. Egyrészt az, hogy minél több helyi munkaerőt foglalkoztathat az üzem, másrészt pedig a tulajdonos által befizetett pénzügyi javak, mint például az iparüzési adó, egy 1000 fő alatti lélekszámú településnek komoly bevételi forrást jelentenek az állami elvonás után is. Bükkösd mintegy 25 millió forintos iparüzési adóban részesül a kitermelt alap-

anyag után, Királyegyháza viszont a késztermék után ennek négy-ötszörösében, mintegy 100 millió forintos adóban részesülhet, amely 100 %-os termelési kapacitás esetén elérheti akár a 150 millió forintot is (Grím 2010). Emellett a beruházás által leginkább érintett települések más jellegű finansziális támogatásban részesülhetnek, amelynek már az építkezés ideje alatt látható jelei voltak. Leginkább az élhetőséget, komfortot javító fejlesztések ezek, többek között ingatlan felújítás, járdaépítés, közterek csinosítása és parkosítása, de a Szentlőrinc- Királyegyháza közötti kerékpárút tervei is elkészültek, valamint számos hasonló, megvalósításra váró fejlesztés szerepel még a listán. Ezek mellett a cementgyár tulajdonosa folyamatosan támogatja a helyi sport- és kulturális életet. Tapasztalható, hogy a beruházó és a helyiek közös érdeke a műszaki- és humán infrastrukturális ellátottság színvonalának folyamatos emelése.

A közreadott információk alapján a gyár mintegy 130 munkavállalót foglalkoztat, de további 300 fő alkalmazásához járul hozzá közvetetten (Cementvilág, 2011b). 2011 tavaszán Királyegyháza polgármestere elmondta, hogy a befogadó településről 34 főt foglalkoztat az üzem, és további 10-15 fős bővülés várható, Szentlőrinc hasonló mértékben, mintegy 30 fővel járul hozzá a foglalkoztatottak létszámához, de bővülés itt is várható, 40-50 fővel számolnak. A helyi foglalkoztatottság szempontjából negatívum, hogy az agrártelepülés és az ipari nagyberuházás összefüggésében a kereslet és kínálat a várakozásoknál kisebb mértékben találkozik. Ebben az esetben a keresletet szélesebb körben kell vizsgálnia a munkáltatónak, főleg megyei, de adott esetben régiós szinten. Rendkívül fontos kérdés, hogy a helyi, vagy a szakképzett munkaerőt preferálja inkább. Ugyan pozitív a szándék, hogy helyi munkavállalók minél nagyobb arányát foglalkoztassák, azonban egy ilyen modern és professzionális üzem megkívánja a hozzáértő, megfelelő képzettséggel rendelkező humán erőforrást, amely azonban az érintett településeken korlátozottan áll rendelkezésre (Keczeli 2011).

Az építkezés olyan nagy volumenű volt, hogy az elmúlt évek alatt mintegy 3500 munkás vett részt benne, kisebb részben helyből és a megyéből, nagyobb részt alvállalkozók foglalkoztatottjai az ország minden területéről (Cementvilág 2011a). Az, hogy Szentlőrincen és környékén különböző időszakonként 200-400 nem helyi, az építkezésen dolgozó munkás volt elszállásolva, nagyon komoly, multiplikátor hatások által lecsapódott előnyöket és javakat eredményezett a mikrotérségben. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy az alkalmazottak szállásdíjat fizettek, vásároltak, szórakoztak, jövedelmeik nagy részét itt helyben költötték el. A rövid- és hosszú távon tervezett és várt termelési értékek, illetve termelési multiplikátor hatások nagy mértékben átformálhatják a térség gazdasági felépítését (Keczeli 2011).

A térségi vezetők úgy tekintenek a beruházásra, mint az első komoly lépésre, amely ennek a rurális térségnek a komplex ipari- gazdasági fellendüléséhez a legnagyobb mértékben hozzájárulhat. Stratégiai célként fogalmazható meg a komplex térségfejlesztéshez szükségesen, a gyár mellett további, lehetőleg helyi kis- és középvállalkozások vertikumának kialakítása, amelyek egyrészt a gyárhoz kap-

csolt feladatok ellátásával, másrészt egyéb tevékenységekkel valóban széleskörű gazdasági innovációt megvalósítását alapozhatják meg. Ehhez természetesen hosszútávon azok a tényezők is hozzájárulhatnak, amelyek jelenleg még hiányosságként jelentkeznek. Köztük talán a legfontosabb az M60-as autópálya, amelynek a térségbe érkezése egyelőre bizonytalan. Királyegyháza vezetője nagy lehetőségeket lát a cementgyár közvetlen szomszédságában elterülő 60 hektáros, további hasznosításra váró iparterületben. Kezdetben egy 250 főt foglalkoztató logisztikai központ tervei körvonalazódtak a gyár melletti 60 hektáros üres iparterületen, ez azonban a cementgyár beindulásával, az autópálya megérkezésével, a közlekedési feltártság javulásával, a gyár köré épülő vállalkozásokkal regionális, országos, hosszútávon akár nemzetközi szintet is elérhet optimista szemmel tekintve (Grim 2010). Ez azt jelentheti, hogy akár külsős hazai beruházók, akár további külföldi tőke is megjelenhet a mikrotérségben. Ez hatalmas potenciál, ami körültekintő és nagyon megalapozott tervezést igényel.

A tervekkel és lehetőségekkel párhuzamosan azonban számos olyan gyengeség és veszély sorolható fel, amelyeket mindenképpen számon kell tartani, hogy a realitások talaján maradjunk. A térségről alapvetően elmondható, hogy természeti adottságai miatt dominál az agrárjelleg. A kistérség átlagos szántóföldi aranykorona értéke a mohácsi után a legmagasabb a megyében. A gazdaság szektoronkénti megoszlása kevésbé modern állapotokat tükröz. Az országos átlagnak több mint a duplája, a megyeinek pedig közel a kétszerese a mezőgazdaságban foglalkoztatottak mintegy 12 %-os aránya. A térség rurális jellegének ez az egyik fő indexe. A legnagyobb agrártelepülések Bicsérd, Szabadszentkirály és Királyegyháza. Sajnos a kistérségben gyakorlatilag hiányzik az élelmiszeripari feldolgozás. A térségben jelen lévő agrárium minőségét, jellegét alapvetően negatívan érinti az a tény, hogy a 60 hektáron elterülő építőipari üzem, valamint mellette egyelőre még üres, de hosszútávon beépítésre kerülendő, szintén 60 hektáros iparterület összesen 120 hektár kiváló minőségű termőterületet vont ki a mezőgazdasági művelés alól. A szekunder szektor képviselői főképp kisvállalkozások formájában vannak jelen, ezek 60 %-át a város koncentrálja. Az iparban dolgozók aránya mintegy 33 %-os. Nagyfoglalkoztatókban nem bővelkedik a kistérség, egyedül a Szentlőrinc melletti kacsótai sajtüzem, illetve a cementgyár az, amely számottevő mértékű munkaerőt alkalmaz. Szentlőrinc városa és térsége komoly nagyiparral soha nem rendelkezett, kis vagy közepes méretű ipari vállalkozás ma is csak kevés működik a városban. Hagyományokkal elsősorban a könnyűipar, ezen belül a cipőipar, munka- és védőruházat gyártása, illetve a kézműves ipar rendelkezik, de közülük több vállalkozás már megszűnt. Néhány egyedinek számító vállalat is található a térségben, ilyen a műtrágyát forgalmazó IKR Agrokémiai Kft. Az iparral ellentétben a terciér szektor viszonylag előkelő pozícióban van közel 55 %-os arányával, de így is elmarad az országos átlagtól. A munkavállalók szempontjából fontos jellemzője a mikrotérségnek, hogy Pécs rendkívül erős szívóhatást fejt ki. Erre példa, hogy

Szentlőrinc munkavállalóinak több mint fele nem helyben foglalkoztatott, hanem elsősorban Pécsre ingázik (Geopólus Bt. 2005).

A cementgyártás 2011 második felében indult be. Az optimista szemlélettel rendelkezők a várt gazdasági fejlődés első elemét, mint „első fecskét” látják a cementgyárban. Kézzel fogható területfejlesztő hatást generálhat az üzem, ha a ráépülő logisztikai szolgáltatások további jelentős helyi munkaerőt foglalkoztatnak majd, a gyárhoz kapcsolódóan pedig egy modern ipari tér jön létre, háttérbe szorítva a korábbi agrárarculatot. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy „egy fecske nem csinál nyarat”, azaz önmagában egy cementgyár nem jelentheti egy térség gazdasági fejlődésének kulcsát, hiszen ahhoz szükséges egyfajta vertikum kiépülése, vállalkozások egymásra és egymás mellé épülő hálózata a helyi erőforrásokra és humánerőforrásra támaszkodva, amely a komplex fellendülést, később pedig akár a térségen is túllépő gazdasági hatásokat eredményezheti. Ennek elmaradásában, hiányában előrevetíthetőek negatív tényezők, olyan hátráltató veszélyek, amelyek a térség gazdasági arculatára való tekintettel akár káros hatást is kifejthetnek (2. táblázat).

A kistérség korábbi területfejlesztési koncepciója és napjaink fejlődési irányvonalai hasonlóságot mutatnak. Stratégiai programjavaslat a kistérség iparosítása zöldmezős ipari beruházások letelepítésével, illetve az ipari park és logisztikai alközpont létrehozása, azt azonban elsősorban a városhoz kötik. Főleg a cementgyár nyújtotta lehetőségeket, és a magasabb technológiájú (környezetvédelmi innovációkat alkalmazó) iparfejlesztést és a Szentlőrinc-Királyegyháza ipari-közülekedési tengely összeépülését emelik ki. Az ipari park elsősorban feldolgozóipari vállalkozások telephelye lehetne, ahova több jelenleg a városban levő vállalkozás is kitelepnélne (Geopólus Bt. 2005).

Királyegyháza fő stratégiai irányvonala az egészséges ivóvíz és környezet, a korszerű oktatás és egészségügyi ellátás, az idősek szociális ellátásának biztosítása, a szociális biztonság fenntartása. Egy kulturális-, oktatási- és sportcentrum létrehozásával, valamint építési telkek kialakításával és közművesítésével a fiatalok helyben tartását és letelepedésük segítségét kívánják elérni, mindezekkel együtt pedig egy élhetőbb település megteremtéséért folyik a vezetői munka (Grím 2010).

2. táblázat.: A negatív tényezők

Table 2.: The negative factors

KÖRNYEZETI	TÁRSADALMI	GAZDASÁGI
telephelyválasztás korábbi és máig kiható konfliktusai		hiányos és gyenge ipari múlt
civil szervezetek, környezetvédők ellenkampányai		a térség szektorális jellege a beruházás tekintetében különösen differens
tájseb (kőbánya), táj(kép)átformáló objektum (cementgyár)		hiányos műszaki infrastruktúra
		gyenge közlekedési feltártság
a kőbánya tízszeresére való kibővítése 1 millió tonna mészkő/év alapanyag kitermeléséhez	a munkaerő szakképzettségének kedvezőtlen struktúrája	
potenciális környezeti ártalmak: káros anyagok kibocsátása, levegőszennyezés, porszennyezés, zajszennyezés, fényszennyezés		120 hektár kiváló termőföld elvesztése
környezetszennyező hatások miatti aggályok		az agrárium pozícióromlása
az M60-as sztráda hiánya miatt komoly szállítási problémák		az M60-as sztráda hosszabbításának csúszása, a kivitelezés bizonytalansága
		piaci kapcsolatok gyengülése
közutakat kevésbé kímélő teherforgalom, útkárosodás		a felvásárlópiac szükségleteinek csökkenéséből adódó termelési és működési problémák
a tervezett másodlagos tüzelőanyag-felhasználás miatti intenzív társadalmi ellenállás a folyamatos tájékoztatás ellenére		a gyárra épülő vállalkozások és logisztika gyenge struktúrája, hiánya
		a beruházó anyagi támogatásának esetleges csökkenése, hiánya
permanens környezeti konfliktusok		az iparüzési adó kedvezőtlen mértéke, csökkenése, esetleges megszűnése
	a helyi humánerőforrás vártnál kisebb mértékű foglalkoztatása	
	a terület- és településfejlesztő hatások gyengesége	
	a mikrotérségi együttműködés és kooperáció hiánya	
		„falak közé zárt globális nagytőke”
		potenciális anyagi konfliktusok
		sikertelen gazdasági szerkezetváltás
a térség északi, nyugati- mecseki és délkeleti- zselici területeinek potenciálvesztése (Gyűrűfü, Kán, ökológiai folyosó, öko- és biogazdálkodás, borvidék, erdőgazdálkodás, tavak, vadászat, vadaspark)		
a működő cementgyár különböző tényezőit egybevetve negatív összkép: jelentős környezetterhelő hatások negatív össztársadalmi viszonyrendszerrel, a várt gazdasági előnyök és gazdasági fejlődés nagyon gyenge érezhetősége, esetleges elmaradása a globális tendenciák okán		

Forrás: Keceli Lajos (2012)

3. Összefoglalás

Úgy aposztrofálják az üzemet tulajdonosai, hogy az „fenntartható gazdasági hasznót” hoz a térségnek (Cementvilág 2011a). Ennek jövőbeli arculata az előttünk álló évek, akár évtizedek kérdése. Három, viszonylag jól körvonalazható fejlődési út mutatkozik. Maradhat az agrártér, amely felvesz egy azzal egyenrangú ipari profilt. Teljes mértékben háttérbe szorulhat a primer szektor dominanciája, és a szekunder illetve terciér szektor fogja felszívni a foglalkoztatottak többségét. Harmadrészt a világgazdaság negatív tendenciái alapján a sikertelen gazdasági szerkezetváltás azt eredményezheti, hogy az eredeti, mezőgazdasági, most még korszerűtlennek mondott arculat továbbra is dominálni fog, amely technológiai innovációval, élelmiszeripari feldolgozás betelepítésével előnyössé is válhat. A konklúziók objektív leszűréséhez előnyös és hátrányos összkép is felvázolható. A pozitív szemszög alapján a modern termelésre való tekintettel a környezetterhelő hatások minimálisak, amit megfelelő, korrekt tájékoztatással a helyi társadalom többsége el tud fogadni. A várt gazdasági fejlődés közép- és hosszútávon lesz igazán érezhető. A negatív szemlélet szerint jelentős környezetterhelő hatásoknak van kitéve a mikrotérség, ehhez negatív össztársadalmi viszonyrendszer társul. A gazdasági előnyök gyenge hatásfokkal jelentkeznek majd, a mai globális tendenciák okán a tapasztalható fejlődés elmaradásával is számolni lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 218/2012 (VIII. 13.) Kormányrendelet a járási (fővárosi kerületi) hivatalokról. In: Magyar Közlöny 2012. évi 107. száma (VIII.13.), Budapest, 11-12. old.
- Cementvilág (2011a): Új cementgyárat avattak Királyegyházán. In: Cementvilág – A Magyar Cementipari Szövetség lapja, 2011./3. szám. Budapest, 1-2. old.
- Cementvilág (2011b): Interjú Aubet Frédériccel, a Lafarge Cement Magyarország Kft. Ügyvezetőjével. In: Cementvilág – A Magyar Cementipari Szövetség lapja, 2011/4. szám. Budapest, 2. old.
- Geopólus Bt. és Tímár és Társa Kft (2005): Szentlőrinci Kistérség Többcélú Önkormányzati Társulás Területfejlesztési Konceptiója 2006-2013. I. kötet: Területfejlesztési Konceptiót Megalapozó Helyzetelemzés. Pécs, 93. old. II. kötet: Stratégia, koncepcionális jövőkép. Pécs, 97. old.
- Grim F (2010): interjú Grim Ferencsel, Királyegyháza polgármesterével
- Keczeli L (2011): A királyegyházi cementgyár környezeti, társadalmi és gazdasági hatásai a terület- és településfejlesztés aspektusában. Diplomadolgozat. Pécs, 91. old.
- Konyári T (2011): Újévi köszöntő a Nostra-házban. In: Helyzet – Királyegyháza Önkormányzatának Lapja. 2011/1. szám, Királyegyháza, 2. old.
- KSH (2007): Tájékoztató a területfejlesztés kedvezményezett térségei besorolásánál alkalmazott mutatókról és a számítás módszeréről. Budapest, 63. old.

KSH (2012): Magyarország helységnévtára, Budapest

Lafarge (2012): Lafarge magazin I./2. szám. Királyegyháza, 14. old.

Váti Kht (2006): Szentlőrinci Kistérség – Kistérségi helyzetkép. 6. old.

ABSTRACT

A really up-to-date cement plant has been built up recently in Baranya county, in a settlement called Királyegyháza with less than 1,000 inhabitants. It is an underdeveloped, typical rural area without large employers and industrial plants, and where agriculture has the strongest tradition. This is the first and only cement plant in Europe that was built in the past 30 years. The first plans of this investment in the micro-region of Szentlőrinc were raised about eight years ago. Bükkösd was the designated settlement, where the limestone mine of the raw materials is located. The plant started to operate in September 2011. The investors and also the majority of the local community expect large economic and social benefits from this investment with more than 70 billion HUF. It represents a very important possibility in terms of social, economic and infrastructure development. The study intends to give a thorough overview on the impacts of the new plant. It deals both with the predictable benefits and the possible negative impacts. Environmental issues are also investigated as the plant is deeply committed to environment friendly production while the investment and the operation itself is highly opposed and criticised by green movements.

A GLOBÁLIS KLÍMAVÁLTOZÁS ÉS AZ ÉLET- MINŐSÉG ÖSSZEFÜGGÉSEI VÁROSI TEREKBE

THE CONNECTIONS OF GLOBAL CLIMATE CHANGE AND THE QUALITY OF LIFE IN URBAN NEIGHBOURHOODS

PÁL VIKTOR egyetemi adjunktus

KOVÁCS ZOLTÁN tanszékvezető egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

ABSTRACT

The climate change has huge effect on urban population and their quality of life. The artificial elements of urban landscape make the effects of extreme weather (urban heat islands, intense showers etc.) even more difficult. In addition, a lot of urban residents are more exposed to the negative effects of climate change because of their housing conditions, age, or income. Therefore, the analysis of the effects of climate change on urban societies is an important task for urban geography and empirical results can contribute to a more efficient urban planning and social policy. This study aims to analyse the effects of climate change on urban health conditions. The geographical framework of research was Szeged, the third largest town in Hungary, with a population of ca. 170 thousand.

During the research we analysed the connection between certain weather elements and the self-reported health conditions. According to our hypothesis the effects of climate change can vary by neighbourhoods and social groups depending on the characteristics of the built environment and the social status of residents. The study is based on a survey conducted in 2011 in three types of quarters with different social and architectural characteristics (N=1256).

1. Bevezetés

A klímaváltozás társadalomra és gazdaságra gyakorolt hatásai szerteágazók, jóformán minden tevékenységet érintenek közvetlenül, vagy közvetetten: a terület-használat konfliktusait, az agráriumot, az ipar átalakulását, a pénzügyi folyamatokat éppúgy, mint a nemzetközi migrációt, az egészségi állapotot, a társadalmi polarizációt, illetve ezekhez kapcsolódóan a különféle kockázatokat (Szirmai 2005, Rakonczai 2008).

A globális klímaváltozás különösen érzékenyen érinti a városokat, ahol a népesség nagy tömegekben koncentrálódik, és ahol a művi környezet felerősíti az idő-

* A kutatást a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005-ös pályázat támogatta.

járási szélsőségek hatásait (városi hőszigetek kialakulása, hirtelen lezúduló nagy mennyiségű csapadék stb.). Érthető az is, hogy lakásviszonyainál, koránál, vagy jövedelmi helyzeténél fogva a városlakók egy része védtelenebb a klímaváltozás hatásaival szemben, mint a vidéken élők. Mindez indokolja a klímaváltozás hatásainak vizsgálatát a városok, különösen a nagyobb városok lakói körében. Jelen tanulmányunkban a klímaváltozás egészségre és életminőségre gyakorolt hatásait vizsgáljuk, szegedi városrészekben.

Még a globális klímaváltozás általános felismerését megelőzően számos kutatás keresett kapcsolatot az egészségi állapot, a komfortérzet és egyes időjárási jelenségek között. Ezek már kezdetben is több tudományterülethez kötődtek: például az orvosepidemiológiához, az orvosföldrajzhoz (Ember 2006), illetve a humánbioklimatológiához (Gulyás – Unger 2009). Így régóta ismert, hogy mely betegségekre gyakorolnak hatást pl. az időjárási frontok, vagy a szélsőséges meleg, illetve a hideg (Schuh 2009).

A globális klímaváltozás ezeket a kutatásokat új megvilágításba helyezte: a korábbi eredményeket felhasználva a kutatók kapcsolatokat kezdtek keresni az egyes klimatikus tényezők megváltozása és bizonyos betegségek elterjedése között. Kiemelten kezelték a járványok, az élelmezési problémák, illetve a megváltozott földrajzi környezet emberi szervezetre gyakorolt hatásait, mint pl. az erősebb UV sugárzás, az extrém időjárási helyzetek gyakoribbá válása, melyek megterhelést okoznak, és kockázatot jelentenek egy sor krónikus megbetegedésnél (Epstein 2005, Kohut 2012, Páldy et al. 2004). Áttekintő és elemző munkák születtek a szív- és érrendszeri megbetegedések, a pulmonológiai, az idegrendszeri és pszichiátriai kórképek, a fertőző megbetegedések kérdéseiről. Kiemelten foglalkoztak a mortalitás és a klímaváltozás kapcsolatával, illetve a szélsőséges időjárási helyzetekhez történő alkalmazkodással. E munkák azonban a kérdést leginkább globálisan vizsgálják, bár előfordulnak országos és települési (pl. Budapest) elemzések is (Páldy – Bobvos 2008, Törő 2010, Szirmai 2008), esetenként kitérnek a beavatkozás lehetőségeire (Bujdosó – Páldy 2006).

Ugyanakkor eddig kevés olyan munka született, amely azt vizsgálta volna, hogy a helyi társadalom hogyan éli meg a klímaváltozást: hogyan ítéli meg, hogy miképpen hat az egészségére, közérzetére, illetve hogyan tud védekezni e globális hatásokkal szemben? Ez pedig elsősorban lokálisan vizsgálható, hiszen számos globális probléma okoz lokális gondokat.

Ehhez kapcsolódóan kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy hogyan függ össze az „egészség megítélése”, annak kapcsolata egyes időjárási eseményekkel, a komfortérzettel egy lokális téren, egy városon belül, tekintettel a városrész jellegére? Hipotézisünk szerint ugyanis a globális klímaváltozással együtt járó szélsőséges időjárási helyzetek megélése eltérő lehet a különböző beépítettségű és eltérő társadalmi státuszú városrészekben. Arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy az egyes városrészek lakói hogyan védekeznek az időjárási szélsőségekkel szemben?

2. A kutatás során alkalmazott módszerek

Kutatásunk során 2011 tavaszán kérdőíves felmérést végeztünk kiválasztott szegedi városrészekben. Az adatfelvétel területei nem, vagy csak részben követték a KSH és az IVS által lehatárolt városrészeket, mert kutatásunkhoz olyan egységeket kerestünk a városban, melyek beépítésük és az ott élők társadalmi-gazdasági státusza alapján közel homogén egységet képeznek, és a városra jellemzőek.

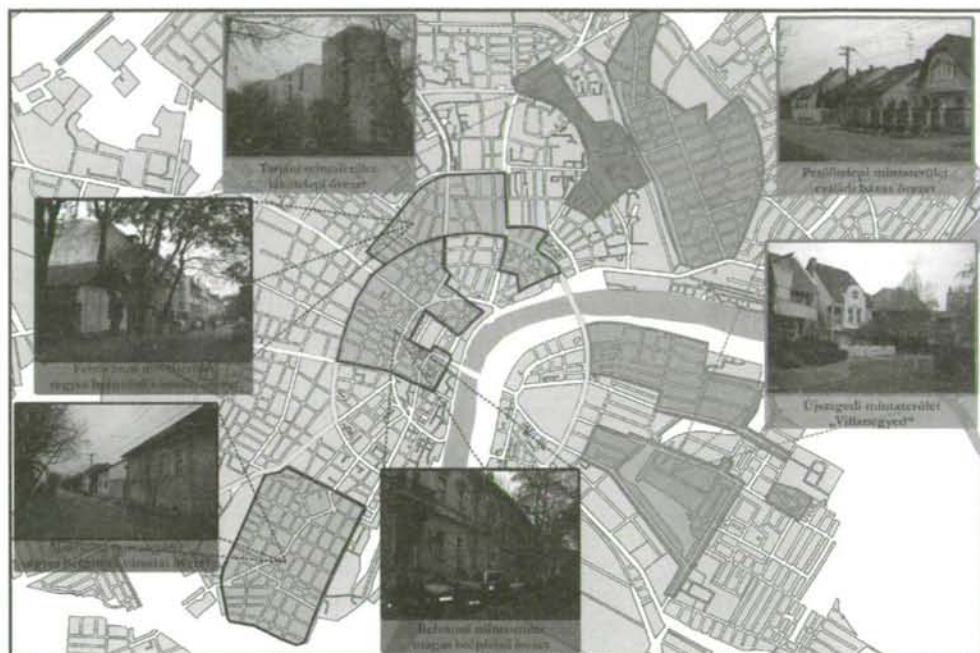
Az elhatárolás során korábbi kutatások eredményeit is felhasználtuk: egy részük, a funkcionális morfológia segítségével, alapvetően a beépítés jellege és a területhasználat módja szerint osztotta fel a várost, más részük az objektív és szubjektív deprivációs indexek segítségével a társadalmi viszonyokat vette figyelembe (Boros 2007/a, 2007/b, 2009). Részben ezek segítségével, részben terepbejárás során három városszerkezeti-típust alakítottuk ki, további altípusokkal (1. ábra). Így elkülönítettünk egy városias, egy családi házias és egy lakótelepi városrész típust. Szirmai (2008) hasonlóan csoportosította Székesfehérvár városrészeit egy klímatudatossággal kapcsolatos kutatás során.

A városiasnál megkülönböztettünk egy nagyvárosias, többnyire zárt homlokzatú többemeletes épületekből álló negyedet (belváros) és egy inkább kisvárosias küllemű típust alacsonyabb épületekkel, lazább beépítéssel. A családi házias övezeten belül elkülönítettük a hagyományos villanegyedet az alacsonyabb presztízsű lakónegyedtől. A lakótelep esetében csoportosításunk alapját a panelprogramban való érintettség jelentette (felújított, illetve nem felújított lakótelepi részek). A lakótelepek vizsgálatára azért is helyeztünk nagyobb hangsúlyt, mivel a poszt-szocialista országok városaiban – így Szegeden is – jelentős súlyt képviselnek (Bajmócy – Hegedűs 2008). A minta részben kvótás, részben véletlen volt: 3000 háztartás felkeresése során 1256 kérdőív került kitöltésre.

A kérdőívek megoszlása az egyes városrész-típusok között nagyjából egyenletes volt, csak a városrész-típusokon belül volt tapasztalható eltérés. A vizsgálatba vont népesség kormegoszlásában értelemszerűen eltéréseket tapasztaltunk az egyes városrészek között. Átlagosan a legidősebbek Petőfi-telep lakói, míg a legfiatalabbak Tarjánban, illetve Felsővárosban éltek. A férfiak mindenhol kisebb arányban képviseltették magukat, de legmagasabb arányban Petőfi-telepen (2. ábra). A kor- és a nem megoszlásának azért van jelentősége, mert befolyásolja az időjárási eseményekkel kapcsolatos érzékelést.

1. ábra: A vizsgált szegedi városrészek és városrész-típusok

Figure 1.: The analysed neighbourhoods in Szeged



Szerk.: Dudás Gábor

3. A klímaváltozás hatásainak észlelése eltérő jellegű városi terekben

A klímaváltozás az egyén és az egyes társadalmi csoportok szintjén is eltérő hatással bír. Ugyanazt az időjárási extrémizmust másként érzékelik a fiatalok, mint az időskorúak, eltérő hatása van a szabadban fizikai munkát végzőkre és a klimatizált irodában dolgozóakra. A társadalom tagjai között számottevő eltérés mutatható ki, nem csak a klímaváltozás hatásait, annak megítélését tekintve, hanem a kivédésére tett egyéni- és csoportstratégiák terén is.

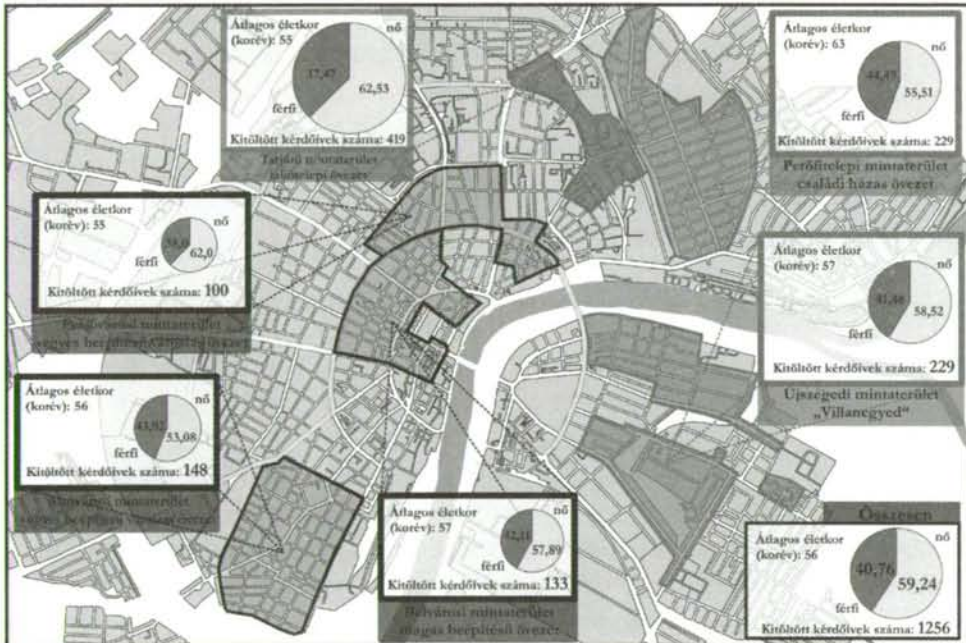
A klímaváltozás hatásainak észlelése kapcsán az egyén és a csoport szintjén véleményünk szerint leginkább az alábbi tényezők játszanak szerepet: az életkor, az egészségi (fizikai) állapot, a munkakörülmények (kitettség az időjárási extrémizmusoknak), a lakókörnyezet (a lakóépület minősége, hőszigetelése, a zöldfelületekkel való ellátottság stb.).

Míg ezek a tényezők többnyire tőlünk független „objektív” adottságok, amelyen nem, vagy csak nehezen tudunk változtatni, addig a klímaváltozás hatásai elleni védekezés már sokkal inkább a „szubjektív” anyagi lehetőségek és szándék függvénye. Kutatásunk során arra voltunk kíváncsiak, hogy vajon fedezhető-e fel eltérés az egyes városrészek lakóinak véleménye között a klímaváltozás hatásainak

észlelése terén, és ha igen, milyen szerepet játszanak a fentiekben felsorolt tényezők. A kérdőíves felmérés során általánosságban tettük fel a kérdést, hogy milyen hatással voltak a megelőző évek nagy nyári melegei a lakosságra (1. táblázat).

2. ábra: A kérdőíves felmérésbe bevont népesség néhány jellemzőjének megoszlása

Figure 2.: The characteristics of the surveyed sample



Szerk.: Dudás Gábor

1. táblázat: Az elmúlt évek nagy nyári melegei milyen hatással voltak Önre? (1=észre sem vette, 5=nagyon szenvedett)

Table 1.: How did the extreme hot summers affect you in the last few years? (1=didn't recognise, 5=very much suffered)

Típus	1 %	2 %	3 %	4 %	5 %
Városias (n=229)	12,23	13,97	27,95	27,95	17,90
Családi házas (n=290)	24,48	9,31	25,17	26,55	14,48
Lakótelep (n=360)	10,83	9,72	28,61	30,56	20,28
Szeged összesen	15,77	10,68	27,30	28,54	17,73

Forrás: kérdőíves felmérés, (2011)

Az önmeghatározás ugyan minden esetben szubjektív, az azonban látható, hogy a teljes minta (879 válaszadó) nagyobbik hányada (46,3 %) kifejezetten szenvedett az elmúlt évek kánikuláitól (4. és 5. kategória), a válaszadók 27,3 %-a számára közömbös volt, és csak kisebb hányaduk (26,45 %) nyilatkozott úgy, hogy észre sem vette, vagy csak csekély mértékben a nagy nyári hőhullámokat.

A városi átlaghoz képest ugyanakkor jelentős eltéréseket tapasztalhattunk az egyes városrész típusokban. Míg a lakótelepen élők több mint fele (50,84 %) szenvedett a nagy nyári melegtől, addig a családi házban élők csupán 41 %-a nyilatkozott így. A városias, tömbházas városrészek átlaga a két szélsőérték között volt. A laza beépítésű, zöldterülettel gazdagon átszőtt kertvárosok lakói tehát jóval kevésbé érezték a klímaváltozás recens negatív hatásait. Ráadásul, anyagi helyzetüknél fogva ők tudják az időjárási extrémítások elleni védekezésre a legtöbb pénzt áldozni (pl. klimatizálással, árnyékolással, locsolással stb.). Mindez rávilágít a klímaváltozásból fakadó hátrányok társadalmi csoportonkénti eltérő mértékére, ill. az ellene való küzdelem eltérő lehetőségeire.

4. Az egészségi állapot és az időjárási jelenségek érzékelése

Annak megállapításához, hogy az egészséget és az életminőséget milyen mértékben befolyásolja a globális klímaváltozás, képet kellett kapjunk arról, hogy mintaterületeken élők milyen betegségektől szenvednek. Nyilván csak a rejtett morbiditás felmérése volt lehetséges, egyrészt a megkérdezettek önértékelése, illetve a kezelőorvos által korábban megállapított, különösen időjárás-érzékeny, krónikus betegségeik alapján. Itt olyan betegségekre helyeztük a hangsúlyt, amelyek a szakirodalom alapján élettanilag összefüggnek valamilyen időjárási jelenséggel (Törő 2010). Így rákérdeztünk többek között a magas-vérnyomásra, a különféle szívbetegségekre, az allergiás megbetegedésekre, a mozgásszervi megbetegedésekre, a neurológiai és pszichiátriai kórképekre, illetve ez emésztőrendszert érintő betegségekre. A betegségek meglétén túl azt is vizsgáltuk, hogy egyes időjárási helyzetekben ezek tünetei súlyosbodnak-e, vagy sem.

A mintánkban igen magas volt azoknak az aránya, akik tudnak magas-vérnyomás betegsükről: több mint 40 %, ami meghaladja a felnőtt lakosság körében jellemző morbiditási statisztikákat. Ezt vélhetően a nyílt és rejtett morbiditás közti különbségen kívül az okozza, hogy a mintában az idősebb korosztály valamivel felülreprezentáltabb volt (2. táblázat). A magas vérnyomás előfordulása a városias, tömbházas városrész-típusban a legmagasabb, ami csak részben függhet össze azzal, hogy az ott élő megkérdezettek átlagéletkora valamivel magasabb volt a minta átlagánál, hiszen a családi ház as városrészek közül az alacsonyabb presztízsű altípus (Petőfitelep) megkérdezett lakói átlagban jóval idősebbek. A magas-vérnyomásban szenvedők több mint fele számolt be arról, hogy a betegsége tünetei különféle időjárási helyzetekben fokozódnak, ami alátámasztja az orvos-meteorológia korábbi tapasztalatait (Törő 2010).

Különféle szívbetegségek előfordulásáról a megkérdezettek 16,3 %-a számolt be. E betegségcsoportnál jóval nagyobb területi eltéréseket tapasztaltunk, mint a magas-vérnyomásnál: a családi házas városrészekben ettől jóval kisebb arány volt tapasztalható (kb. 13 %), míg a lakótelepen 20 % feletti.

Az allergiás megbetegedések a szívbetegségekhez hasonló arányban fordulnak elő a megkérdezettek között, ami alacsonyabb a legtöbb morbiditási becslésnél, ugyanakkor megfigyelhető, hogy lakótelepen élők között több az allergiások aránya, míg a családi házas városrész-típusban élőkénél alacsonyabb (2. táblázat). Ez összefügghet a környezeti tényezőkkel, a beépítettséggel és a lakásviszonyokkal egyaránt.

A pszichiátriai kórképek (pl. neurózis, depresszió, pánikbetegség) is valamivel gyakrabban fordulnak elő a lakótelepeken élőkénél, mint a másik két városrész-típusban, ami feltehetőleg a gazdasági-társadalmi státusszal, a jövedelemmel mutat-hat összefüggést. Emellett a válaszadók 22,4 %-ban említették, hogy betegségük tüneteinek erősödését figyelték meg fronthatások idején.

2. táblázat. Néhány időjárás-érzékeny megbetegedés előfordulása a városrész-típusokban

Table 2 Occurrence of certain weather-sensitive diseases in the analysed neighbourhoods

Típus	Magas vérnyomás %	Szívbetegség %	Allergia %	Ízületi megbetegedés %	Hangulattal kapcsolatos betegség %	Emésztőrendszeri fekélybetegség %
Városias	45,41	16,01	16,27	34,65	7,87	3,15
Családi házas	42,76	12,94	15,35	33,33	7,46	2,63
Lakótelep	43,68	20,29	18,14	33,89	8,59	2,39
Szeged összesen	43,86	16,32	16,56	33,91	7,96	2,70

Forrás: kérdőíves felmérés 2011

Az egyes időjárási helyzetek nemcsak a krónikus betegségekkel rendelkezőkre gyakorolnak hatást, hanem az egész népességet érintik. Az orvosepidemiológiai kutatások kimutatták, hogy mind a különféle frontok, mind a nagy meleg és hideg, mind a párás fülledtség, és a nyirkos hideg élettani változásokat okoznak az emberi szervezetben (Shuh 2009). Ennek megélése azonban egyénenként eltérő, melyet időjárás érzékenységgnek hívunk. Ennek vizsgálata azért fontos, mert a globális klímaváltozás következtében e szélsőséges helyzetek egyre gyakrabban fordulnak elő.

Általánosságban a megkérdezettek nagyjából felénél egyáltalán nem okoznak kellemetlen tüneteket az említett időjárási helyzetek. Legjobban a nagy hideget és a nyirkos hideget viselik el: a nyirkos hideget 52,47 %-ban, a nagy hideget 58,21 %-ban észre sem veszik. Ezzel szemben a hidegfront a megkérdezettek 43,62 %-ánál nem okoz semmilyen tünetet sem. (3. táblázat). Eredetileg ezt felté-

teleztük, hogy a nagy meleg, vagy a párás fülledtség okozza a legtöbb kellemetlen tünetet, és rontja az életminőséget, ezzel szemben a felmérés eredménye egyértelműen azt mutatja, hogy inkább a különféle frontok váltják ki a legkellemetlenebb tüneteket. A hőség, mint az egészségi-életminőséget rontó probléma köztes helyet foglal el: nem ez okozza a legnagyobb problémát, de nem is hanyagolható el. Ebből az következik, hogy ugyan a fronthatások viselik meg legjobban a megkérdezetteket, a beavatkozásra, védekezésre mégis inkább a hőmérséklettel összefüggő szituációkban van nagyobb lehetőség.

A három eltérő városrész-típusban e szituációk megélése – igazolva egyik feltevésünket – szignifikáns különbségeket mutat. Összességében a családi házas városrészek lakóit viselik meg legkevésbé az említett időjárási helyzetek, míg leginkább a lakótelepeken és a városias, tömbházas városrészekben élőkét. A legmarkánsabb eltérések közül ki kell emelnünk, hogy a nagy melegtől a lakótelepi lakosok szenvednek leginkább (16,47 %), ami részben a beépítés jellegéből következik, részben viszont nem. A lakótelepek panel épületei ugyanis kevésbé megfelelőek hőtechnikai szempontból, ami a nagy meleg elviselését nehezíti, viszont az épületek viszonylag nagy távolságban helyezkednek el egymástól, továbbá sok közöttük a zöldfelület és a közpark, ami viszont tompítja a szervezet hőterhelését.

3. táblázat. Kellemetlen tünetek érzékelése egyes időjárási helyzetekben Szegeden

Table 3 Experience of unpleasant symptoms in certain weather situations in Szeged

	Skála	Hidegfront	Melegfront	Nagy meleg	Párás fülledtség	Nyirkos hideg	Nagy hideg
Szeged összesen	1	43,62	45,14	47,49	46,22	52,47	58,21
	2	8,13	8,37	10,30	10,20	12,28	11,16
	3	16,03	16,67	14,53	16,49	13,72	10,69
	4	14,59	14,19	13,57	13,63	11,56	9,17
	5	17,62	15,63	14,13	13,47	9,97	10,77

(a válaszadók %-ában, 1 = észre sem veszi, 5 = nagyon szenved)

Ezzel szemben a városias negyedek épületállománya hőtechnikailag kedvezőbb, viszont zöldfelület itt alig található. Viszont egyértelműen a beépítettség magyarázza azt, hogy a családi házas városrészek lakói sokkal kevésbé szenvednek a nagy melegektől. Nem meglepő, hogy a párás fülledtségnél teljesen hasonló eredményeket kapunk. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a városias városrész-típusnál a legmagasabb azoknak az aránya, akik kifejezetten szenvednek a nagy hidegtől (4. táblázat).

4. táblázat. Kellemetlen tünetek érzékelése egyes időjárási helyzetekben a városrész-típusokban

Table 4 Experience of unpleasant symptoms in certain weather situations in the analysed neighbourhood

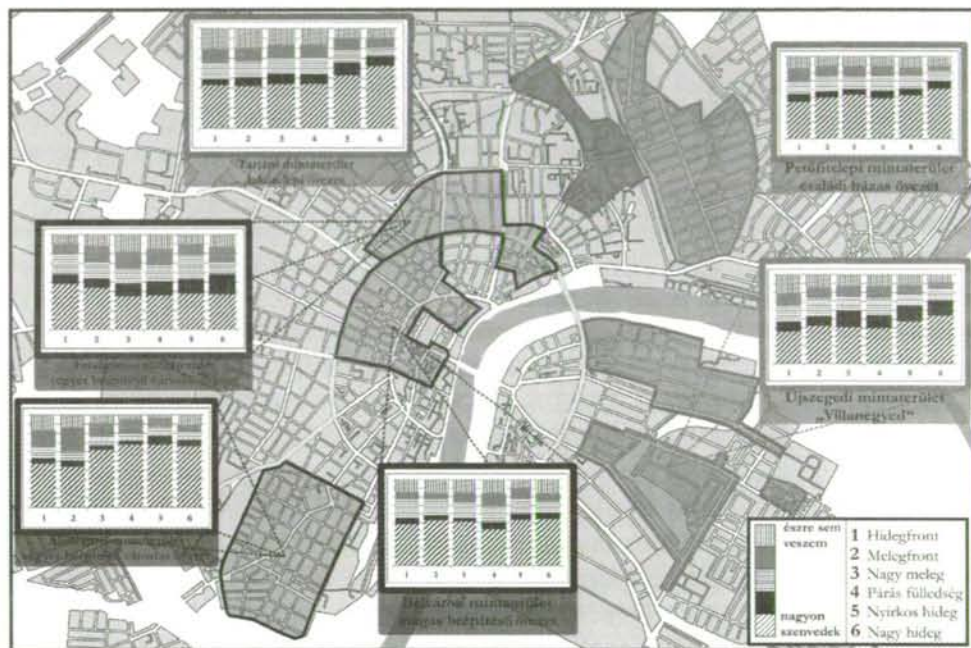
Típus	Skála	Hidegfront	Melegfront	Nagy meleg	Párás fülledtség	Nyirkos hideg	Nagy hideg
Városias	1	47,77	46,98	51,18	50,39	54,86	54,33
	2	7,61	7,35	7,09	8,66	10,24	10,50
	3	17,32	14,44	14,17	13,65	16,01	11,55
	4	13,39	17,32	14,17	16,01	11,55	10,50
	5	13,91	13,91	13,39	11,29	7,35	13,12
Családi házas	1	40,35	46,05	47,15	44,52	50,00	57,46
	2	10,31	8,99	12,72	11,84	12,94	12,94
	3	16,01	19,52	14,91	18,86	14,04	12,50
	4	15,57	12,06	12,72	12,50	10,31	7,02
	5	17,76	13,38	12,50	12,28	12,72	10,09
Lakótelep	1	43,20	42,24	44,15	44,15	52,74	62,29
	2	6,21	8,59	10,50	9,79	13,37	9,79
	3	15,27	15,99	15,04	16,71	11,69	8,35
	4	14,56	13,60	13,84	12,65	12,89	10,26
	5	20,76	19,57	16,47	16,71	9,31	9,31

(a válaszadók %-ában, 1 = észre sem veszi, 5 = nagyon szenved)

Forrás: kérdőíves felmérés (2011)

A városrészek egyes altípusainál még nagyobb eltéréseket találunk. A lakótelepeken élőknel a legkevésbé kiegyensúlyozott a különféle időjárási helyzetek megélése: itt a frontok okoznak nagyobb problémát, míg ehhez képest a hőmérséklettel és páratartalommal kapcsolatos helyzetek kevésbé. A Belvárosban nagyjából minden általunk kérdezett időjárási helyzet hasonlóképpen viseli meg az ott élőket. Ugyanakkor a városias típus másik altípusánál (kisvárosias, lazább beépítésű) jóval nagyobbak a differenciák: a felsővárosi mintaterület lakóinak szervezetét az alsóvárosiaknál nagyobb mértékben veszik igénybe a vizsgált szituációk, melynek okát egyelőre nem ismerjük (3. ábra).

3. ábra. Kellemetlen tünetek érzékelése egyes időjárási helyzetekben
 Figure 3 Experience of unpleasant symptoms in certain weather situations



Szerk.: Dudás Gábor

4. Összefoglalás

Összességben igazoltnak látjuk azt a feltevésünket, hogy az egyes városrészek lakói különbözőképpen érzékelik a klímaváltozás hatásait, és ez különböző mértékben gyakorol hatást az életminőségükre, különös tekintettel azokra a dimenziókra, amelyek az egészségükkel kapcsolatosak. Az egyes városrészek lakóit eltérő módon érintik az időjárás-érzékeny betegségek, ami összefügg a városrész lakóinak társadalmi státuszával és életmódjával. Ugyanakkor az időjárási szélsőségek érzékelésében szintén tapasztalható különbségek ezzel sok esetben nem esnek egybe, melynek pontos okait még nem ismerjük.

Ez utóbbiból következik, hogy a kutatás további iránya segítheti ezeket az okoknak a megértését, és magában foglalhatja az eredmények összevetését más kutatások eredményeivel (pl. a szegedi humánbioklimatológia mérésekkel, a városi hősziget-kutatások), a mintaterületek alapadatainak pontosítását a 2011-es népszámlálás eredményeinek ismeretében, illetve a már ismertett egyenlőtlenségekkel összefüggő területi különbségek feltárását az időjárási szélsőségek érzékelése-megélése, illetve a városrészek és a háztartások gazdasági-társadalmi, jóléti viszonyai szempontjából. Szükségesnek látjuk még elemezni azt is, hogy az ott élők milyen eltérő védekezési stratégiákat alakítottak ki az őket negatívan érintő klimatikus és időjárási hatásokkal szemben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajmócy Péter – Hegedűs Gábor (2008): Transformation of the Settlement System in Post-Socialist Hungary. – In: Kertész Á. – Kovács Z. (eds.): The Dimensions and trends in Hungarian Geography. Studies in Geography in Hungary 33, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 135–148. old.
- Boros Lajos (2007/a): ...But some are less equal - spatial exclusion in Szeged. In: Kovács Cs. szerk.: From villages to cyberspace - Falvaktól a kibertérig. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. 151–160. old.
- Boros Lajos (2007/b): Szeged on the University Students' Mental Maps. In: 6th International Conference of PhD Students. Miskolc, 2007. 45–50. old.
- Boros Lajos (2009): Szeged belső térfolyamatai az 1950-es évektől napjainkig. In: Földrajzi Közlemények 133. 4. szám 453–465. old.
- Bujdosó László – Páldy Anna (2006): Az ÁNTSZ feladatai a klímaváltozás egészségi hatásainak megelőzése érdekében. In: Agro-21 füzetek, 48, 60–67. old.
- Ember István (szerk.) (2006): Környezet-egészségtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 398. old.
- Epstein, Paul R. (2005): Climate Change and Human Health. In: New England Journal of Medicine, 14. 1433–1436. old.
- Gulyás Ágnes – Unger János (2009): A humán bioklimatikus viszonyokra gyakorolt városi módosító hatások II. Települési Környezet Konferencia, Debrecen, 167–172. old.
- Kohut László (2012): A globális klímaváltozás egészségügyi vonatkozásai. In: Repülés-tudományi Közlemények XXIV. évfolyam 2. szám 695–705. old.
- Páldy Anna – Erdei Eszter – Bobvos János – Ferenczi Emőke – Nádor Gizella – Szabó Judit (2004): A klímaváltozás egészségi hatásai. In: Egészségtudomány, 48. 2–3. old. 220–236. old.
- Páldy Anna – Bobvos János (2008): A 2007. évi magyarországi hóhullámok halálózásra gyakorolt hatásai. In: Klíma-21 Füzetek, 52, 3–15. old.
- Rakonczi János (2008): Globális környezeti kihívásaink. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 204. old.
- Schuh, Angela (2009): Bioklíma. Az időjárás hatása az ember egészségére. Corvina, Budapest. 137. old.
- Szirmai Viktória (2005): Globális klímaváltozás és a társadalmi biztonság. In: Magyar Tudomány 7. szám, 849–856. old.
- Szirmai Viktória (2008): „Egy klímatudatos várospolitikai megalapozása. A székesfehérvári társadalom klímatudatossága.” Készült Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata megbízásából, Székesfehérvár, 2008. Kutatásvezető: Szirmai Viktória
- Törő Klára (szerk.) (2010): Az éghajlatváltozás hatásai az emberi szervezetre. Medicina, Budapest, 266. old.

TELEPÜLÉSEN BELÜLI KÖLTÖZÉSEK SZEGEDEN

INSIDE SETTLEMENT MOVING IN SZEGED

SZÓNOKY NÉ ANCSIN GABRIELLA

nyugalmazott egyetemi adjunktus

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

1. Témafelvetés

Úgy tűnik, hogy a településen belüli költözés fogalma napjainkban a belső vándorlás részévé vált. Korábban adatok hiányában és jelentőségének kicsiny volta miatt nem kapott kellő hangsúlyt ez a kutatási téma. Illés Sándor, aki Magyarországon belső vándorlásáról részletes tanulmányt készített, a településen belüli költözésekről több helyen is említést tesz (Illés 2007). Az 1960-as évektől kezdve több évtizeden át szinte minden regionális központban, így Szegeden is a szocialista lakótelepi építkezések határozták meg döntően a településen belüli költözés volumenét és egyoldalú irányát, megszabva ezzel a település morfológiai változását is. Ez volt a szocialista tábor lakásprogramja, Szegeden a Házgyár felépülésével vált teljessé a folyamat, a beton panelek segítségével a város északi és észak-nyugati területén több tízezer ember vidékről és a város egyéb területeiről költözött ebbe a városrészbe, úgy is mondhatjuk, hogy egy sajátos homogén morfológiai terülvárosrészben egy kisváros született a városon belül.

Az elmúlt húsz évben a költözések megsokasodott száma, struktúrája, annak társadalmi vonatkozásai mind arra utaltak, hogy a megyei jogú városokban egy új típusú mobilitás kezd kialakulni, mely jelentős részévé válik a belső népességmozgásnak. Ezt a közelmúltban felgyorsult folyamatot a KSH adatsorai is (1. ábra) kellőképpen alátámasztják.

Az ábra jól mutatja be azt a folyamatot, miszerint a településen belüli költözések 1985-től az egész országban és 1989-től a városokban és a falvakban is jelentősen csökkentek és máig alacsony szinten maradtak. A megyei jogú városokban viszont 1989-től kezdődően hirtelen megnő a költözési mobilitás és magas értéken marad. Nehezíti a kutatást, hogy a KSH a településen belüli állandó és ideiglenes költözésekre, annak településen belüli térbeli változására eddig részletes adatot nem közölt.

1990-től a regionális városokban, így Szegeden is a szocialista panelépítkezéseket (megszűnt a házgyár), más, a piacgazdaság motiválta társasházi építkezések váltották fel. A városon belüli költözések nagysága és iránya is merőben megváltozott, miközben a város morfológiai szerkezete is átalakult. Ez motivált arra, hogy

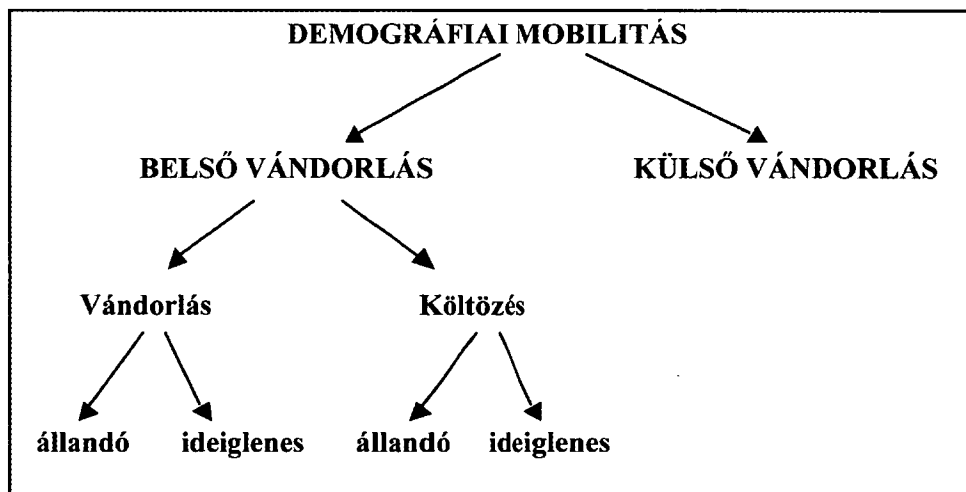
kérdőíves felmérést végeztek 2007-ben Szegeden a városon belüli költözések egy szegmensére, a társasházak és a lakóparkok költözési szokásainak a vizsgálatára.

Ebben a dolgozatban arra vállalkozom, hogy az elmúlt 20 évben a Szegeden a településen belüli költözések sajátosságait, területi különbségeit bemutassam.

2. Elméleti háttér

A demográfia tudománya a településen belüli költözés elméleti kérdését kicsit mostohán kezelte. A belső vándorlás, az országhatáron belüli népességmozgás, véleményem szerint nem csupán a települések közötti térbeli mobilitás, hanem a településen belüli lokális mobilitás is. Így vélekedett erről Illés Sándor is a bel-földi vándormozgalomról írt tanulmányában: „...megállapíthatjuk, hogy a településen belüli költözéseket – mint kutatási témát – nem a jelentőségének megfelelő mértékben kezelték Magyarországon az utóbbi két évtizedben” (Illés 2007 p. 99).

1. ábra: A demográfiai mobilitás szerkezete
Figure 1.: The structure of the demographic mobility



Forrás: Ancsin Gabriella szerkesztése

A vándorlás tehát a települések közötti a költözés pedig a településen belüli mobilitás. A vándorlás is lehet állandó¹ és ideiglenes². A KSH fogalomtára szerint a településen belüli költözés jelentése: az adott település közigazgatási határán belüli lakásváltoztatás és Budapesten belül ide tartozik mind a kerületeken belüli, mind a kerületek közötti mozgás is. A településen belüli költözés is két tényezőből tevődik össze, az állandó költözésből és az ideiglenes költözésből. A KSH által megadott definíció alapján az állandó költözés: az a településhatáron belüli lakásváltoztatás, amikor a költöző eredeti lakásából elköltözik és új lakcímre jelentke-

zik be. Az ideiglenes költözés pedig: az a településhatáron belüli lakásváltoztatás, amikor a költöző fenntartja eredeti lakását is, és új lakásába, mint tartózkodási helyre jelentkezik be, valamint ha egyik tartózkodási helyéről egy másikra költözik, továbbá, ha tartózkodási helyét megszüntetve lakóhelyére költözik vissza. A belföldi vándormozgalom fogalomrendszerébe tartozónak tekintette Illés Sándor is az állandó és az ideiglenes településen belüli költözéseket (Illés 2007). E témában még sok tennivaló van. Véleményem szerint a településen belüli költözés helyett egyszerűen a költözés kifejezés használata is elegendő.

3. Miért tartom fontosnak ezzel a kérdéskörrel foglalkozni?

A településen belüli költözések (a települések különböző térszerkezete, és a lakosság térszerkezete) igen jelentős vizsgálati tényezője a településfejlesztési tervek és tágabb értelemben a területfejlesztési tervek témakörének. E tervek elkészítéséhez a település morfológiája, a lakosságszám térszerkezete, a korcsoporti térszerkezet, a foglalkozási térszerkezet megismerése mellett nélkülözhetetlenek a belső népességmozgást és annak kronológiai változását tükröző folyamatok ismerete. A költözések intenzitása, annak iránya nem csak demográfiai, hanem társadalmi kérdésekre is választ képes adni. Ezen túlmenően a településen belüli költözések rávilágíthatnak közvetve a lakosság anyagi állapotára, ezen keresztül a társadalmi mobilitásra³ is. És itt vetődik fel a szociológiában jól ismert invázió, szukcesszió és filtráció jelenségek vizsgálata. A kérdőívek kitöltetése alkalmával lehetőség adódik a különböző szociális viselkedési formák és a társadalmi érzékenység megfigyelésére is.

4. Településen belüli költözések Magyarországon

A költözésekről részletesebb adatok csak 20 éve állnak rendelkezésre, viszont ez az idő már elegendő arra, hogy bizonyos tendenciákat bemutassunk, területi különbségeket elemezzünk és a belső vándorlás többi tényezőjével összehasonlító vizsgálatot tegyünk.

Az elmúlt 40 évben Magyarországon a belső vándorlás mennyiségi és térbeli vonatkozásai nagymértékben megváltoztak. Hazánkban 1960-tól évtizedeken át a népességi mobilitás meghatározója a belföldi vándorlás volt, az iparosítás hatására a népesség területi átrendeződése megtörtént. Több évtizeden át a vándorlás dominált, kétszer annyian vándoroltak, mint költöztek. 1980-ban új helyzet állt elő, miszerint a vándorlások és a költözések közel azonossá váltak és ez az arány máig megmaradt. Az ideiglenesen költözők mindig kevesebben voltak, majd feleannyian, mint az állandó költözők. A vándorlások vonatkozásában, nem ilyen egyszerű a képlet, ugyanis az 1990-es év a fordulóév, addig közel duplája volt az ideiglenes vándorlás, majd fokozatosan nőtt az állandó vándorlók száma, eközben az ideiglenes vándorlóké lassan csökkent és 2007-ben a két érték közel azonossá vált. A felfokozott urbanizáció, a szocialista városok születése elsősorban az Alföldről

vonzották a fiatal népet. Ez az intenzív belső vándorlás a népesség területi szerkezetében, születési szokások megváltozásában hozott jelentős módosulást. 1980-tól a belső vándorlás struktúrája átalakul (1. táblázat), míg az előző 20 évben az állandó- és az ideiglenes vándorlás magas értékei jellemezték a belső vándorlást addig 80-tól az állandó vándorlás 200 ezer fő körül állandósult mintegy 30 éven át és az ideiglenes vándorlás pedig permanensen csökkent és 90-ben csupán harmada a 25 évvel ezelőtti értéknek. A változások okai ismertek, a csökkenés mértéke a piacgazdaság új kihívásaival függött össze, miszerint a nagy tömegű és a nagy távolságú ingázás fokozatosan pár év alatt szinte megszűnt. Ugyanakkor a rövid távú ingázás nagyobb jelentőségűvé vált a szuburbanizációs fejlődés felerősödött. Mára már ez a folyamat is új szakaszba lépett át (Dövényi 2007).

1. táblázat: A belföldi vándorlás és költözés összefoglaló adatai
Table 1.: Comprehensive data of the inside migration and movings

Év	Állandó	Ideiglenes/	Összes	Állandó	Ideiglenes	Összes
	belföldi vándorlás			településen belüli költözés		
1960	338 206	630 448	968 654	453 834
1970	270 998	525 451	796 449	492 552
1980	211 611	383 016	594 627	592 373
1990	213 625	261 006	474 631	401 899	166 140	568 039
1995	210 909	195 714	406 623	316 914	101 992	418 906
1996	208 971	216 903	425 874	312 279	104 664	416 943
1997	219 837	198 978	418 815	327 570	92 704	420 274
1998	224 208	195 696	419 904	339 258	90 257	429 515
1999	220 185	178 869	399 054	321 704	80 208	401 912
2000	229 007	175 972	404 979	324 658	81 392	406 050
2007	255 221	258 953	514 174	374 534	145 381	519 915

Forrás: KSH adatai alapján szerkesztette Szónokyné Ancsin Gabriella

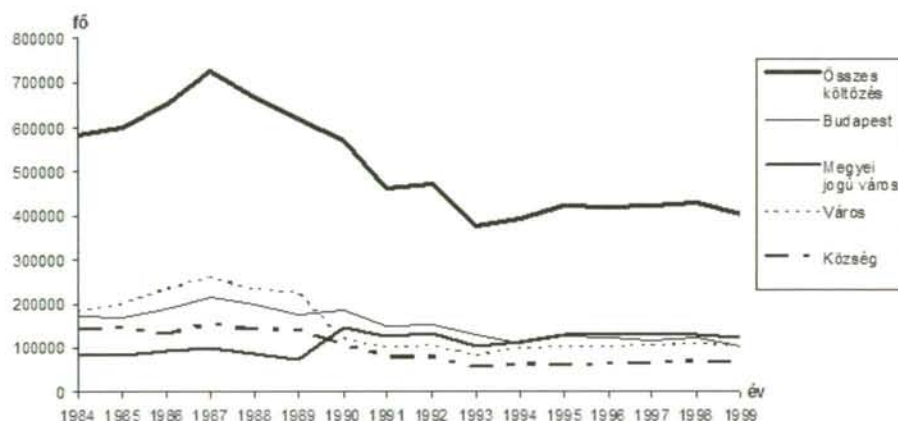
Viszonylag magas értéken 200 ezer fő körül maradt az ideiglenes vándorlás, ezt a felsőoktatásban tanuló hallgatók létszámának drasztikus megsokszorozódása okozta, természetesen ezzel a hallgatói ingázás is fokozódott.

Településen belüli költözésről csak 1990 óta van részletes adat. A településtípusok szerinti adatok (1. ábra) jól mutatják az 1980 és 1990 között lezajlott költözési hullámot. 1990-ben a településen belüli költözések (1. táblázat) intenzív jellegű mobilitást tükröznek, miszerint a településen belüli állandó költözés majd duplája lett a belföldi állandó vándorlásnak. A 90-es évek elején a nagyobb városokban a megszűnt panelépítkezéseket a társasházi építkezések váltották fel. A társasházi építkezésekre jellemző volt ebben az időben az, hogy a városi térben nem egy vagy két helyen, hanem mindenütt megjelentek, szétszórt jelleggel többnyire egy lebon- tott magánház helyén épültek fel. Később a társasházak fejlettebb formája jelenik meg, a lakópark típusú építkezés (Hegedűs 2007), a lakóparkokat a városban egy- mástól távol építik fel, és a tehetősebb társadalmi csoportok számára készültek.

Kimutathatóan jelen van Magyarországon a nagyvárosokban, sőt a megyei jogú városokban is a társasházi diszkrimináció, mára már a magas színvonalú széles skálájú szolgáltatásokat nyújtó lakóparkok a kiváltságos, jobb módú réteg privilégiumává váltak.

A településen belüli ideiglenes költözés a belső mobilitás legkisebb számú tényezője 1990-ben. Értékét veszítve tíz év alatt a felére csökkent, 2000-ben csupán 80 ezer fő egész Magyarországon. Magyarazatként a sok tényező közül kiemelhető az a magyar szokás, miszerint mindenki arra törekszik, hogy élete során saját tulajdonú vagy állami tulajdonú bérleti jogú lakása vagy magánháza legyen. Kevesen élnek idős korukban Magyarországon albérletben.

2. ábra A településen belüli költözés településtípus szerint
Figure 2.: Inside settlement moving according to settlement types



A századforduló után a településen belül az ideiglenes költözések száma 80 %-kal nőtt, ebben az esetben a felsőoktatásban tanulók költözési szokásaiban találjuk meg a választ. Ezen túlmenően a fiatalok a házasság előtti családtól történő elköltözés kapcsán sok esetben nem albérletbe, hanem saját lakásba költöznek. Ezzel viszont az állandó költözők számát gyarapítják

5. A településen belüli költözések régiós és megyei térszerkezete.

Magyarország lakosságának 10 %-a valamilyen formában mobil, vándorol és költözik. Napjainkban a költözések legdinamikusabb tere Budapest, hisz Magyarország területén egyedül a fővárosban kétszer annyian költöznek, mint vándorolnak. Hazánkban három régióban, Közép-Magyarországon, az Észak- Alföldön és a Dél-Alföldön többen költöznek, mint vándorolnak. A Dunántúlon és Észak-Magyarországon már a vándorlásoké a vezető szerep.

2. táblázat Vándorlás régiók szerint (2007)
Table 2.: Migration according to regions (2007)

Régiók	települések közötti vándorlás		településen belüli költözések		Összesen
	fő	%	fő	%	fő
Közép-Magyarország	131 695	46,1	154 098	53,9	285 793
Közép-Dunántúl	63 559	55,8	50 380	44,2	113 939
Nyugat-Dunántúl	50 248	52,2	45 833	47,8	96 081
Dél-Dunántúl	57 436	55,1	46 890	44,9	104 326
Észak-Magyarország	73 199	55,7	58 226	44,3	131 425
Észak-Alföld	75 963	47,3	84 767	52,7	160 730
Dél-Alföld	62 073	43,8	79 720	56,2	141 793
Budapest	67 501	37,1	114 661	62,9	182 162
	514 174	49,7	519 915	50,3	1 034 089

Forrás: KSH adatok

A megyék vonatkozásában vizsgálva a kérdést (2. táblázat) megállapítható, hogy az összes alföldi megyében többen költöznek, mint vándorolnak. Pest megyét követően legdinamikusabb a költözési mobilitás Borsod-Abaúj-Zemplén, és Bács-Kiskun megyében. Kiugróan magas még a településen belüli költözések értéke Csongrád és Hajdú-Bihar megyében. Érthető, hisz Szeged és Debrecen nagy múltú, több karú egyeteme, több tízezer diákot vonz a városba és a diákok városon belül sűrűn váltogatják lakóhelyüket.

Ha településszinten lehetőségünk volna a költözés térszerkezetét vizsgálni, akkor a költözési szokásokat, annak sajátosságait is megismernénk. Sajnos adatok hiányában erre jelenleg nincs mód.

3. táblázat Vándorlás megyék szerint (2007)
Table 3.: Migration according to counties (2007)

	települések közötti vándorlás	településen belüli költözés	összesen
Budapest	67 501	114 661	182 162
Bács-K megye	24 959	29 868	54 827
Baranya megye	22 912	21 854	44 766
Békés megye	18 521	21 873	40 394
Borsod-A-Z megye	42 308	35 279	77 587
Csongrád megye	18 594	27 980	46 574
Fejér megye	24 224	17 861	42 085
Győr-M-S megye	21 628	22 479	44 107
Hajdú – B megye	25 202	34 829	60 031
Heves megye	19 294	14 215	33 509
Jász-N-SZ megye	20 345	22 552	42 897
Komárom-E megye	16 663	15 848	32 511
Nógrád megye	11 597	8 732	20 329
Pest megye	64 194	39 437	103 631
Somogy megye	20 870	14 139	35 009
Szabolcs-SZ-B. megye	30 416	27 386	57 802
Tolna megye	13 654	10 897	24 551
Vas megye	12 527	10 399	22 926
Veszprém megye	22 672	16 671	39 343
Zala megye	16 093	12 955	29 048
összesen	514 174	519 915	1 034 089

Forrás: KSH adatok

5. Településen belüli költözések Szegeden

Szegeden a város északi terében létrejött összefüggő lakótelep egy kis városnyi népességet gyűjtött össze. Az első szegedi lakótelepek 1962-ben épültek (Boros 2009). A 70-es, és a 80-as években a lakótelepek lakásai a lakásárak alacsony értéke és a különböző szociális juttatások miatt, szinte mindenki számára elérhetőek voltak. Szocialista életformává, a társadalmi homogenitásra törekvés részévé vált a szocialista lakótelep. Egymás mellett élt az igazgató és a munkás. Regények, filmek, színdarabok zengedeztek a lakótelepi közösségi életformáról.

Az igényesebb lakók viszont a 80-as években, ahogy a társasházi lakásépítkezések elkezdődtek, a panellakást felváltották a modern komfortosabb szövetkezeti és

társasházi lakásokra. Ezzel megindult Szegeden a lakótelepekről a belvárosba, ill. annak közelébe történő költözés is. Ugyanis a belvárosi szecessziós paloták fokozatos felújításával a lakások komfortossá tételével az igényes, tehetősebb lakókat a felújításra váró lakótelepekről a belvárosba csábította. Ezek a városon belüli költözések a lakótelepek társadalmi szerkezetét is megváltoztatták. A kevésbé tehető középréteg és a szegényebb réteg családjai maradtak a lakótelepeken. A panel beépítésű lakótelepek között is differenciák alakultak ki, ugyanis a régi építésű, felújításra váró (pl. Tarján lakótelep) lakótelepek elszegényedtek, viszont a már felújított panelházak a lakókat maradásra ösztönözték.

A 90-es évektől a szocializmussal együtt megszűnt a panelépítkezési hullám és egy más típusú építkezési hullám, a piacgazdasághoz illeszkedő társasházi építkezési forma kezdődött el. A társasházi építkezés az előzőtől abban tér el leginkább, hogy a város minden terében megtalálható, szétszórtnan helyezkedik el. Az építkezés helykiválasztását a telekárak mozgatják és kis területen is megvalósíthatók. Ezen építkezési hullám a századfordulón kulminál, majd a gazdasági válság kicsit visszaveti az építkezéseket.

Az urbanizáció részévé vált tehát a társasházi építkezés, átalakítva a városi teret. Nemcsak morfológiai változás ez, hanem helyi társadalmi térbeli struktúraváltás is. Egyszerre zajlik Szegeden a városból történő kiköltözés a kedvező szuburbán terekbe és egy dinamikus városon belüli költözés a társasházi lakásokba szétszórtnan a város minden területén.

Néhány éve jelentőssé vált a lakóparkokba történő költözés is, mely nagy tömegben egy helyre történő népességkoncentrációt is jelentett (Újszeged külső területe).

Ez egy új típusú társadalmi térstruktúrát is létrehoz, mely már kirajzolódni látszik Szeged térképén. A módosabb középréteg társasházakban él, a gazdagabb felső réteg a város magánházas övezeteiben, különösen kedvelt e vonatkozásban Újszeged városrész. A társadalom szegényebb középrétege és a legszegényebb családok maradtak a panellakásokban. Bár a napjainkban zajló paneltömbök felújítása felértékeli a panellakásokat és a legszegényebb réteg (miután felújításra nincs pénz) elköltözik az olcsóbb még felújításra váró panelekbe vagy bérházakba.

Napjainkban a pénzügyi válság és a lakáskölcsönök zavaros volta miatt Szegeden az új építésű társasházi lakások nagy száma üresen áll. Viszont a városon belüli költözések száma magas maradt. Ezek az izgalmas kérdések irányították 2007-ben az érdeklődésem a településen belüli, történetesen Szegeden belüli költözések vizsgálatára. Közel 300 hallgató bevonásával végeztem a kutatást. Első lépésként a hallgatók terepbejárással összeírták a szegedi új építésű társasházak címeit, ennek alapján összeállítottuk a kb. 20 éven belül épített társasházak címjegyzékét. Majd a kérdőív elkészítése következett. A kérdőívben szereplő legfontosabb kérdések a következők voltak: Mikor és honnan költözött a lakásba? Hányan és milyen korúak költöztek? A költözők foglalkozása? Mi volt a költözés oka? Még ebben az évben a lakóparkokat is felmértük.

5.1. A vizsgálat eredményei

A terepbejárás alkalmával 442 társasházat és 3840 lakást írtak össze a hallgatók Szegeden. A felkeresett lakások száma 1360 lakás volt és ebből sikeres felmérés 464 lakásban történt. Ebből jól látható, hogy a lakások harmadában tudtak csak kérdéseket feltenni, ennek az oka többféle dolog volt, mint például megtagadták a választ (bizalmatlanság), nem tartózkodtak otthon, nem lakták a lakást, egyéb ok. A megkérdezés előtt egy héttel minden esetben az aláírással, egyetemi pecséttel ellátott levélben értesítettem a lakókat a felmérésről, ennek ellenére sok esetben bizalmatlanok voltak. Ez napjaink társadalmi érzékenysége.

A társasházak térszerkezetéről elmondható, hogy a belvárosban a beépítettség miatt kevés társasház található, viszont a társasházak leggyakoribb elterjedése a belváros és a várost körülvevő panellakás övezet között van (Felsőváros, Alsóváros és Újszeged), itt is igyekeztek az építők a belváros közelében építkezni, hisz ezek a lakások a legeladhatóbbak.

A felmért költözések 11 %-a 1990 előtt történt, 1990 és 2000 között a lakók 18 %-a költözött a társasházi lakásba és 81 %-a pedig 2000 és 2007 között. Látható tehát, hogy az ezredforduló után volt egy beköltözési hullám. A lakások közel 80 %-ában tulajdonos lakott, csupán 101 lakásban laktak albérlők, elsősorban egyetemisták.

Mi volt a költözés motivációja? Első helyen említem a fiatal családokat, akik a kisebb lakásból jöttek a gyermekek megszületése után. Voltak, akik házasságkötés után költöztek be, vagy élettársi kapcsolat létesítése után egy lakásba költöztek. Keveset ugyan, de találtunk fiatalokat is, akik a szülői házból való elköltözés kapcsán új lakásba költöztek (jó anyagi helyzetű fiatalok ők), ez az első lakás a felnőtté válás idején. Találkoztunk olyan idősebb nyugdíjasokkal is, aki kisebb lakásba költöztek az anyagi helyzetük megváltozása miatt. A válás, mint költözési ok is előfordult a felmérés során, de meglepően kevesen voltak. Az albérlők egyetemisták és közülük is a tehetősebbek és zömmel a külföldről jött hallgatók voltak.

A költözők foglalkozása alapján elmondhatjuk, hogy a lakók 58 %-a értelmiségi, 17 % középvezető (legalább érettségi) és 10 % a munkás. A lakók 15 %-a csupán a nyugdíjas, tehát a lakók többsége fiatal, aktív korú.

Milyen minőségű lakásból költöztek? Legtöbbször (48 %) panellakásból jött, viszont meglepően sokan társasházi lakásban (41 %) laktak korábban, közöttük vannak a fiatal többgyerekes családok, akik kinőtték kicsi lakásukat. Családi házból a családok 9 %-a érkezett, egy részük anyagi okok miatt váltott, mások pedig az első lakásba költöző fiatalok. Szolgálati lakás csupán az összes lakás 2 %-a volt.

Honnan érkeztek a beköltözők? A társasházból jövők igyekeztek ugyanazon városrészben maradni, ahol korábban laktak, nagyon fontos volt számukra a már megszokott környezet.

A panel negyedből érkezők messzebből költöztek. A családi házból jövőknél szokássá vált, hogy akinek a háza telkén épült fel a társasház, annak egy lakásába költözött be. Ami azt is jelentette, hogy a megszokott környezetet választotta.

5.2. Konkluzió

A kapott eredmények meglepetéssel szolgáltak abban a vonatkozásban, hogy a panel övezetből való kiköltözés nem volt annyira intenzív, mint gondoltuk. Viszont a felmérés eredményei rámutattak arra, hogy kismértékben bár, de kezdődő elszegényedésre utaltak ezek a költözések. Ugyanis sok esetben talákoztunk kényszerköltözéssel, aminek legfőbb oka az anyagi helyzet megváltozása volt. A panel-lakásból jövők jobb életkörülmények közé kerültek (társasházi kis kert, kevesebb szomszéd, modern komfortos lakás), ezzel az életminőségük is javult. A lakásválasztás kapcsán derült fény arra is, hogy az emberek ragaszkodnak a megszokott környezetükhöz, abban érzik jól magukat, költözési szokásaik ehhez igazodtak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajmócy P 2000: Szuburbanizáció a Szeged környéki tanyás településeken. In: Kovács T. (szerk.): Integrált vidékfejlesztés V. Falukonferencia MTA RKK, Pécs. 469-474. old.
- Boros L 2007: Szeged belső térfolyamatai az 1950-es évektől napjainkig. In: Földrajzi Közlemények 2007/4. szám. 453-465. old.
- Csapó T 2007: Szeged településmorfológiája. In: Kovács Cs., Pál V.(szerk.): A társadalmi földrajz világa. SZTE Gazdaság-és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. 89-102. old.
- Dövényi Z. 2007: A belföldi vándormozgalom strukturális és területi sajátosságai Magyarországon. In: Demográfia, 50. 335-359. old.
- Egedy T. 2000: A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. In: Földrajzi Értesítő 2000/3-4. szám. 265-283. old.
- Hegedüs G. 2007: Szeged lakóparkjainak általános jellemzői. In: Kovács Cs, Pál V. (szerk.): A társadalmi földrajz világa. SZTE Gazdaság-és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. 207-218. old.
- Hegedüs G. 2009: A szegedi lakóparkok társadalomföldrajzi vizsgálata. In: Közép-Európai Közlemények. 2009/2. szám. 167-174. old.
- Illés S. 2007: Belföldi vándormozgalom a XX. sz. utolsó évtizedeiben. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 63. 113. old.
- Klinger A. 1996: Demográfia. KSH Budapest
- Klinger A. 1996: Magyarország népességfejlődése. In: Statisztikai Szemle 1996/8-9. szám. 629-661. old.
- Krajkó Gy. 1990: A város fejlődésének főbb sajátosságai, funkcióinak változó szerepe. In: Mészáros R. (szerk.): Az urbanizáció térbeli folyamatai Szegeden. JATEPress, Szeged. 26-34. old.
- Krajkó Gy, Péntes I., Tóth J. 1970: A szegedi agglomeráció népességalakulásának néhány kérdése. In: Földrajzi Közlemények 1970/1. szám. 129-146. old.
- Rédei M. 2006: Demográfiai ismeretek. Budapest.

- Sík E. 2001: A migráció szociológiája. Szociális és Családügyi Minisztérium Budapest.
- Tóth J., Trócsányi A. 1997: A magyarság kulturális földrajza. Pro Pannonia Kiadó Pécs
- Tráser F. 2003: Szeged logisztikai környezete. In: Tér és Társadalom 2003/3. szám. 103-114. old.
- Valkovics E. 2001: Demográfiai ismeretek1. Osiris Kiadó, Budapest

JEGYZETEK

- 1). Állandó vándorlás (nem és kor szerinti csoportosítás esetén vándorló): az a lakóhely-változtatás, amikor a vándorló lakóhelyét felhagyva más településen levő lakást jelöl meg lakóhelyéül. Az elvándorlás helye a vándorló korábbi lakóhelye, míg az odavándorlás helye a vándorló új lakóhelye.
- 2). Ideiglenes vándorlás (nem és kor szerinti csoportosítás esetén vándorló): az a településhatárt átlépő lakásváltoztatás, amikor a vándorló lakóhelyét fenntartva változtat lakást, és új lakását tartózkodási helynek jelöli meg, valamint akkor is, ha egyik tartózkodási helyről másik tartózkodási helyre költözik. Az elvándorlás helye a vándorló lakóhelye vagy korábbi tartózkodási helye, az odavándorlás helye pedig a tartózkodási vagy az új tartózkodási helye.
- 3). A társadalmi mobilitás a társadalmi helyzet megváltoztatását jelenti, amikor az egyén átkerül egyik strukturális csoportból a másikba. A mobilitás következtében megváltozhat egyes társadalmi csoportok létszáma, társadalmi osztályok és rétegek származás szerinti összetétele, egymáshoz való viszonya, és átalakulhat a társadalom szerkezete.

ABSTRACT

This study is discussing the inside settlement moving as one type of the inside migration. The first part of the study is dealing with the spatial and temporal formation of the inside settlement moving in Hungary and introduces the territorial structure of that on the level of the regions and the counties. Moreover the essay describes the temporal changes of the temporary and permanent inside settlement moving. After the writer introduces the research which was completed in the year of 2007 in Szeged about the process of the inside settlement moving. The research was looking for the following answer: What is the direction of the inside settlement moving?

After 1990 the socialistic 5-10 storey panel house building system was followed by a new building system which specialized to build smaller 2-4 storey block houses. This research introduces the territorial structure of the movings, and looked for the answer of the question who and wherefrom moved into the new type of block houses which was builded the last 20 years.

X 170142



EGY - 96

XB 190472

A KÖTET SZERZŐI

- Dr. habil. AUBERT ANTAL Csc, intézetigazgató egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földrajzi Intézet
- Dr. BAGDI SÁNDOR dr. univ., nyugalmazott egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék
- Prof. Dr. BECSEI JÓZSEF DSc, nyugalmazott egyetemi tanár, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék
- Dr. CSORDÁS LÁSZLÓ CSc, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék
- Dr. CSÜLLÖG GÁBOR PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék
- Dr. DÉNES ZOLTÁN PhD, c. egyetemi docens, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, esperes plébános, Újirázi Római Katolikus Plébánia
- Prof. Dr. FRISNYÁK SÁNDOR DSc, nyugalmazott egyetemi tanár, professor emeritus, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet
- Prof. Dr. GÁBRITY MOLNÁR IRÉN PhD, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem Közgazdasági Kar
- Dr. habil. GULYÁS LÁSZLÓ PhD, címzetes egyetemi tanár, Kaposvári Egyetem, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet
- Dr. GYÖRI FERENC PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Testnevelési és Sporttudományi Intézet Rekreáció és Sportegészségügyi Tanszék
- Prof. Dr. HAJDÚ ZOLTÁN DSc, tudományos tanácsadó, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja
- Dr. habil. HANUSZ ÁRPÁD PhD, intézetigazgató egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar Turizmus és Földrajztudományi Intézet
- Dr. HEGEDŰS GÁBOR PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék
- HORNYÁK SÁNDOR főiskolai tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Természettudományi Intézet Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék
- Dr. HORVÁTH GERGELY CSc, főiskolai tanár, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék
- Dr. KARANCSI ZOLTÁN PhD, tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Természettudományi Intézet Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék
- KECZELI LAJOS doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék
- Dr. habil. KÓKAI SÁNDOR PhD, főiskolai tanár, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi és Informatikai Kar Turizmus és Földrajztudományi Intézet
- Prof. Dr. KOVÁCS ZOLTÁN DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék
- Dr. LAJOS VERES PhD, intézetigazgató főiskolai tanár, Dunaújvárosi Főiskola Társadalomtudományi Intézet
- Dr. habil. MAJDÁN JÁNOS CSc, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszék
- Prof. Dr. MÉSZÁROS REZSŐ az MTA r. tagja, nyugalmazott egyetemi tanár, rector et professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem
- Dr. MOHOS MARIA PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék
- Dr. NAGY MIKLÓS MIHÁLY CSc, nyugalmazott és címzetes egyetemi docens, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola
- Dr. PÁL VIKTOR PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék
- PÁLFI ANDREA doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Turizmus Tanszék
- Dr. PETE JÓZSEF PhD, középiskolai tanár, a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziuma és Kollégiuma, Pécs
- Dr. PITRIK JÓZSEF PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Természettudományi Intézet Technika Tanszék
- Dr. SUBA JÁNOS PhD, alezredes, térképtár vezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár
- Prof. Dr. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Természettudományi Kar, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék
- SZABÓ KATINKA doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Turizmus Tanszék
- Prof. Dr. SZÉKELY FERENC DSc, rektor, egyetemi tanár, Kaposvári Egyetem
- Dr. SZÉKELY ANDREA PhD, főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet
- Dr. SZÖNOKYNE ANCSIN GABRIELLA PhD, nyugalmazott egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék
- Prof. Dr. TÓTH JÓZSEF DSc, nyugalmazott egyetemi tanár, rector et professor emeritus, Pécsi Tudományegyetem